RABBONAYEVA DILDORA TOLIPOVNA

BOSHLANG‘ICH TA’LIMDA MATN USTIDA ISHLASH METODIKASI

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

BOSHLANG‘ICH TA’LIMDA MATN USTIDA ISHLASH METODIKASI
DARSLIK

SAMARQAND - 2025

UDK-

BBK-

Boshlang‘ich ta’limda matn ustida ishlash metodikasi. Boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishi bakalavr talabalari uchun darslik / D.Rabbonayeva. Samarqand, – “ACCESS SERVICE” nashriyoti, 2025-y, 340 b.

Ushbu darslik pedagogika yo‘nalishidagi universitet va institutlarning boshlang‘ich ta’lim fakulteti talabalari uchun «Boshlang‘ich ta’limda matn ustida ishlash metodikasi» fanining dasturi asosida yozilgan bo‘lib, unda asosan umumiy metodikaga doir bo‘lgan matn ustida ishlash metodikasining maqsadi, mazmuni, formasi, metod va vositalari orasidagi munosabatlar pedagogik, psixologik va didaktik nuqtayi nazardan ochib berilgan. Mazkur darslikda keltirilgan barcha nazariy va amaliy mavzularning mazmuni matn ustida ishlash metodikasi fanining amaldagi dasturiga to‘la mos keladi. Darslikning barcha boblarining oxirida mustaqil ishlash uchun topshiriqlar, o‘z-o‘zini nazorat qilish uchun savollar hamda tayanch iboralar keltirilgan.

Taqrizchilar: **D.Urinboyeva** – A.Avloniy nomidagi pedagogik mahorat milliy instituti professori, boshlang‘ich ta’lim va filologiya fanlari metodikasi kafedrasi mudiri

M.Raximqulova – Samarqand viloyati Pedagogik mahorat markazi, Maktabgacha, boshlang‘ich va maxsus ta’lim metodikalari kafedrasi dotsenti

ISBN:

© D.Rabbonayeva

KIRISH

Boshlang‘ich ta’lim – bolalarda o‘qish va yozish, nutq madaniyati va fikrlash malakasining dastlabki, ammo poydevor darajasiga ega bo‘lgan bosqichdir. Aynan shu davrda o‘quvchilarning savodxonligi, matnni anglash, mazmunini xulosa qilish, badiiy va ilmiy-ommabop matnlarga munosabat bildirishi, mustaqil fikr yuritishi va nutqiy boyligini shakllantirish imkoniyati eng yuqori darajada bo‘ladi. Shuning uchun ham boshlang‘ich sinflarda matnni o‘qish, tushunish va uni qayta ifodalay bilish – nafaqat o‘qish fanining, balki barcha ta’lim yo‘nalishlarining tamal toshi, bo‘lg‘usi yutuqlarining tayanch nuqtasidir.

Badiiy matn ham shaklan, ham mazmunan mutlaqo o‘ziga xos bo‘lgan murakkab va serqatlam estetik butunlikdir. Unda mazmun qanchalik muhim bo‘lsa, shakl ham shunchalik favqulodda ahamiyatlidir. Ba’zan shakl hatto mazmun darajasiga ko‘tarilishi, mazmun maqomini olib, haqiqiy mazmunning qimmatiga daxl qilishi ham mumkin. Badiiy matnda muallifning mazmunni shaklga solishdagi mahorati, bundagi individual xususiyatlar alohida qimmatga ega. Badiiy matn tahlilida, eng avvalo, ana shu jihat, ya’ni shakl va mazmun birligi birlamchi tamoyil sifatida nazarda tutilishi lozim. Shakl va mazmunning ochiq yoki yashirin muvofiqligi muallif badiiy niyatining aniq va to‘la namoyon bo‘lishi uchun jiddiy zamindir.

Badiiy tahlil - matn tahlilining murakkab turlaridan bo‘lib, unda xilma-xil vazifalar bajariladi. Chunki bu tahlildan kuzatiladigan maqsad asarning xususiyatlarini o‘rganishdir. Badiiy matnda kishilarning munosabatlar doirasida bir-biri bilan bog‘langan kishilar hayotining ma’lum davridagi voqealari tasvirlanadi. Bu voqealarda davrning siyosiy ijtimoiy, madaniy va ahloqiy hayoti o‘z aksini topadi.

Mazkur darslikda “Boshlang‘ich ta’limda matn ustida ishlash metodikasi”ning nazariy va amaliy jihatlari yoritilib, turli janrdagi matnlar bilan tanishish, ularning tuzilishini tahlil qilish, bolalarda bog‘lanishli nutq, mustaqil fikrlash va ijodiy yondashuvni shakllantirish bo‘yicha tizimli yondashuv taklif etiladi. Mavzu doirasida matn ustida ishlashning asosiy

bosqichlari – tayyorlash, sinchiklab o‘qish, mazmun tahlili, lug‘aviy ishlash, reja tuzish va qayta hikoya qilish kabilar bosqichma-bosqich ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, boshlang‘ich sinf darslarida badiiy, ilmiy-ommabop, ertak, hikoya, masal, she’riy matn kabi janrlar bilan ishlashda qo‘llaniladigan samarali metodik uslublar, mashqlar va interfaol yondashuvlar misollar bilan tushuntiriladi. PISA va PIRLS kabi xalqaro tadqiqotlardagi o‘qish savodxonligi, matn tahlili va topshiriqlar mazmuni haqida nazariy va amaliy ma’lumotlar batafsil yoritib berilgan.

Darslik boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari, pedagogika yo‘nalishida tahsil olayotgan talaba-yoshlar hamda matn ustida ishlash metodikasiga qiziquvchi keng doiradagi mutaxassislar uchun mo‘ljallangan. Unda berilgan nazariy mulohazalar hamda amaliy topshiriqlar o‘quvchilarni matn mazmuniga chuqur kirib borish, unga ijodiy munosabat bildirish, mustaqil xulosa qilish, nutqni boyitish, tarbiyaviy saboqlarni ajratish kabi qator ko‘nikmalarga o‘rgatadi.

1-MAVZU. BOSHLANG‘ICH TA’LIMDA MATN USTIDA ISHLASHNING MAQSAD VA VAZIFALARI, AMALIY AHAMIYATI

Reja:

Kirish.

1. Boshlang‘ich ta’limda matn ustida ishlashning maqsadi, vazifalari, amaliy ahamiyati.
2. O‘quvchilarga ta’lim va tarbiya berishda matning ahamiyati.

Xulosa.

1. Boshlang‘ich ta’lim bosqichida matn ustida ishlashga doir metodik yondashuvlar ko‘p asrlik ilmiy-pedagogik tajribaga tayanadi. Bunday yondashuvlar pirovardida bolalarning fikrini rivojlantirish, nutqiy kompetensiyasini mustahkamlash, mustaqil o‘qish va tushunish malakalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Chunki matn har qanday adabiy, ilmiy yoki ommabop ma’lumotning asosi, uni tushunish esa bilvosita qabul qilinayotgan axborot ustida mustaqil fikr yuritish imkonini yaratadi. Bolaning o‘qish jarayonida duch keladigan matnlari uning dunyoqarashini kengaytirish, o‘ziga xos savol-javoblar qilish, hayotiy tajribasini boyitish, atrof-muhitga ijodiy munosabatda bo‘lishiga turtki beradi. Shunday ekan, boshlang‘ich ta’limda matn ustida ishlashning maqsadi va vazifalarini chuqur anglash, uning amaliy ahamiyati haqida teran o‘ylash, shuningdek, matnning axborot manbasi sifatida tutgan o‘rnini to‘g‘ri baholash eng ustuvor masalalardandir.

Ayni bosqichda bolalarning fiziologik va psixologik rivojlanish xususiyatlari inobatga olinadi. Ular o‘ziga xos bilish jarayoniga ega bo‘lib, bu jarayon qat’iy ustoz ko‘rsatmalari va bolaning faol ishtiroki bilan integratsiyalashgan taqdirda eng samarali natijalarni beradi. Dastlabki sinflarda matn ustida ishlash, avvalo, o‘qish texnikasini shakllantirish bilan bog‘liq. O‘qish texnikasi tegishli tovushlarni to‘g‘ri talaffuz qilish, nutq tempini saqlash, so‘zlarni aniq va ravon ifodalash, ma’lum pauzalar bilan ajratish kabi komponentlarni o‘z ichiga oladi. Ammo bu faqat boshlang‘ich bosqich. Shu bilan birga, matn mazmunini tushunish, asosiy g‘oya va qo‘shimcha tafsilotlarni ajrata bilish, xarakterli belgilarni topish, yangi

so‘zlarni o‘rganish, so‘z boyligini boyitish kabi ko‘nikmalar ham muhim o‘rin tutadi. Matn ustida ishlashda asosiy e’tibor bolalar fikrining mustaqil shakllanishiga, ularning so‘z boyligiga tayangan holda kerakli ma’lumotlarni ajrata olishiga, tushuncha va tasavvurlarini sharhlashga qaratilishi lozim.

Bu maqsadlarni aniq belgilash uchun, avvalo, boshlang‘ich ta’limda matn ustida ishlashning tub mohiyatini anglab olish zarur. Matn – bu ma’lum bir mantiqiy yaxlitlikka ega bo‘lgan axborot manbasi, undagi ifoda vositalari vositachiligida muallifning fikrini tushunish, o‘quvchining esa uni o‘z idrokidan o‘tkazib, qayta ishlab chiqishi kutiladi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari ushbu jarayonda faqat so‘zlarni birlashtirib, tovushlar yig‘indisi holida o‘qishni o‘rganishdan ko‘ra, matn ichida yashiringan g‘oyani aniqlash, uning voqelik bilan bog‘liqligini tushunish, o‘z hayoti bilan aloqadorlik nuqtalarini kashf etish, so‘ngra shu asosda fikr bildirishi zarur. Bunda o‘qituvchi har bir bolaning yosh xususiyatlarini hisobga olib, darsdagi vazifalarni shunga mos ravishda taqsimlaydi.

Matnning axborot manbasi sifatidagi o‘rni nafaqat ta’lim, balki tarbiya jarayonida ham e’tiborga loyiq. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga mo‘ljallangan darsliklar, badiiy matnlar, kichik hikoyalar, maqolalar yoki ertaklar orqali ularda yaxshi xulq-atvorni shakllantirish mumkin. Masalan, ertaklarda ko‘pincha ezgulik yovuzlikni engadi, xulosa sifatida esa saboq beruvchi xulq normalari ilgari suriladi. Bu bolalarda empatiya, xayrixohlik, xulqiy burch kabi jihatlarni rivojlantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, matn ustida ishlash jarayonida turli kasblar, voqea-hodisalarga oid hikoyalarni o‘rganish orqali o‘quvchilarda kelajak kasb tanlash, o‘z ijodiy salohiyatini ro‘yobga chiqarish, jamiyatda o‘z o‘rnini topish kabi masalalar bo‘yicha dastlabki tasavvurlar shakllanadi. Shunday qilib, matn bolaga ma’naviy-axloqiy ko‘nikmalarni ham singdiradi.

Bu jarayonning amaliy ahamiyati juda keng. Eng avvalo, matnni o‘qish va tushunish bo‘yicha shakllangan ko‘nikma o‘quvchining barcha fanlarga bo‘lgan munosabatini belgilab beradi. Agar bola matn asosida tushuntirilgan mavzuni o‘zlashtirishda qiynalsa, ushbu qiyinchilik boshqa fanlarda ham

oʻzini namoyon qilishi mumkin. Masalan, matematika darsida ham masalaning matnini toʻgʻri tushunish, shartlarni tahlil qilish zarur. Biologiya, geografiya, tarix kabi fanlarda esa mavzu matnlarini idrok etish, kerakli maʼlumotlarni ajratish, xulosa chiqarish juda muhim. Binobarin, oʻqishga boʻlgan qiziqish, mustaqil fikrlashga boʻlgan mayl, axborotni saralab olish koʻnikmalari aynan boshlangʻich taʼlimda matn bilan ishlash jarayonida mustahkam poydevor yaratadi.

Matn bilan ishlash oʻquvchilarda tanqidiy fikrlash koʻnikmasini ham rivojlantiradi. Boshlangʻich sinflarda tanqidiy fikrlash imkoniyati hali toʻliq shakllanmagan boʻlsa-da, bola matn mazmunini tahlil qilish, oddiy savollarga javob izlash, matn ichidagi bogʻlanishlarni topish, boʻshliqlarni toʻldirish, turli soʻz va iboralarning maʼnosini farqlash jarayonida mustaqil izlanish, baholash va xulosa qilish amaliyotiga ega boʻla boshlaydi. Oʻqituvchi esa bu jarayonni muvofiqlashtirib, har bir bolaga oʻzicha fikr bildirish imkoniyatini yaratishi kerak. Chunki nutq faoliyati, fikrlash jarayonining shakllanishi, kommunikativ kompetensiyalarning rivojlanishi doimiy izlanish, muloqot va bahslar orqali sodir boʻladi. Demak, dars jarayonidagi matn ustida ishlash vazifasi – bolalarda aktyorlik yoki takrorlash koʻnikmasini emas, balki ijodkorlik, fikrni mustaqil ifodalash, ishonch bilan soʻzlash imkoniyatlarini kengaytirishdir.

Matn ustida ishlashning asosiy maqsadlaridan yana biri – lingvistik savodxonlikni mustahkamlash. Yaʼni bolalar soʻzning tovush tarkibi, maʼnoviy shakli, gapdagi vazifasi, gap boʻlaklari, matndagi nutq uslubi va boshqa qator til hodisalari bilan har kuni tanishib boradilar. Boshlangʻich bosqichdayoq bunday omillarni toʻgʻri oʻzlashtirgan oʻquvchi yuqori sinflarda til va adabiyot fanlarini kamroq qiyinchilik bilan oʻzlashtiradi. Shu bilan birga, barcha boshqa fanlarda ham yangi terminlarni tushunish, ularning maʼnosini tezda chaqish, mustaqil tarzda fikr yuritish engillashadi. Demak, matn – bu nafaqat adabiy jihatdan boyituvchi, balki umumiy lingvistik malakalarni shakllantiruvchi qudratli vosita hamdir.

Boshlangʻich taʼlim darsliklarida matn asosan ikkita maqsadda qoʻllaniladi: didaktik va informatsion**.** Didaktik maqsad, avvalo, fan boʻyicha

oʻquv dasturida belgilangan kompetensiyalarni egallashga qaratilgan boʻlsa, informatsion maqsad – oʻquvchilarga atrof-muhit, tabiat, jamiyat va inson faoliyati haqida qiziqarli maʼlumotlarni etkazish bilan bogʻliq. Buning natijasida oʻquvchilarning intellektual, mantiqiy va ijtimoiy rivojlanish darajasi yaxshilanadi. Matnda ifodalangan fikrlar bolalarga turli xulosalar qilish, hayotiy voqelikni oʻrganish, oʻz munosabatini ifodalash, shu munosabatni boshqalar bilan baham koʻrish imkonini beradi. Dars jarayonida esa oʻqituvchi matnni tanlash, uni oʻrganish bosqichlarini toʻgʻri tashkil etishi, savol-javob yoki ijodiy topshiriqlar orqali bolalar diqqati, tasavvuri va xotirasini faollashtirishi lozim.

Ushbu maqsadlarning samarali amalga oshirilishi uchun taʼlim jarayonida matn tanlash juda muhim. Birinchi galda, matn bolalar dunyoqarashiga, yoshiga, psixologik imkoniyatlariga mos boʻlishi, oʻquvchilarda ortiqcha toliqish yoki zerikish tugʻdirmasligi kerak. Ikkinchidan, matn mavzusi bolaning hayotiy tajribasi yoki qiziquvchanlik doirasi bilan qanchalik uygʻun boʻlsa, uni tushunish, analiz qilish va yodda saqlash oson kechadi. Shuningdek, matnning til uslubi sodda, ammo badiiy jihatdan etarlicha ifodali boʻlishi, yangi soʻz yoki iboralarni moʻʼtadil miqdorda oʻz ichiga olishi maqsadga muvofiq. Bu oʻquvchilarning soʻz boyligini kengaytirish, tushunishini boyitish bilan birga, ularga qoʻshimcha qiyinchilik tugʻdirmasligi lozim. Qiyin soʻzlar, murakkab terminlarni oʻrganish zarur boʻlganda, ular oldindan tushuntirilishi yoki bolalarning mustaqil ravishda lugʻat bilan ishlashlari ragʻbatlantirilishi mumkin.

Matn ustida ishlashning amaliy ahamiyati, avvalo, oʻquvchilarning mustaqil oʻqish malakasini rivojlantirishi bilan ifodalanadi. Mustaqil oʻqish – bola uchun kelajakda zamonaviy jamiyatda muvaffaqiyatli ishtirok etishning eng zarur shartlaridan biridir. Oʻquvchida mustaqil oʻqish odati shakllansa, u har qanday matn bilan tanishar ekan, undagi asosiy maʼno, qoʻshimcha maʼlumotlar, faktlar, xulosalar, hatto muallifning nutq uslubi va yon tasavvurlari bilan yaqindan tanishadi. Bu esa vaqt oʻtishi bilan yoshlarda ilmiy va ijodiy faoliyatga, kitobxonlikka qiziqishni oshiradi. Natijada bilim olishga

boʻlgan ishtiyoq ortib boradi, dunyoqarash boyiydi. Mustaqil oʻqish doimiy amaliyotga aylanib, oʻquvchilarning individual intellektual rivojlanishiga hissa qoʻshadi.

Shu bilan birga, boshlangʻich sinfda matn ustida ishlash bolalar oʻrtasida muloqot va hamkorlikni ham rivojlantirishi mumkin. Masalan, guruhlarda ishlash, hamkorlikda matnni tahlil qilish, rolli oʻyinlar orqali matn mazmunini sahnalashtirish va munozaralar oʻtkazish – bularning barchasi matn ustida amaliy faoliyatni tashkil etishning samarali usullaridir. Bolalar birgalikda ishlaganda, turli nuqtayi nazarlarni tinglashni, munosabat bildirishni, oʻz fikrini boshqalarga aniq va tushunarli ifodalashni oʻrganishadi. Bunday yondashuv ijtimoiy-emotsional koʻnikmalarni ham rivojlantiradi. Zotan, bugungi kun maktablaridan kutiladigan eng muhim natijalardan biri – oʻquvchilarga zamon bilan hamnafas boʻlish, turli vaziyatlarda oʻz gʻoyalarini himoya qilish yoki boshqalarning fikrlarini inobatga olishni oʻrgatishdir.

Matnning axborot manbasi sifatida tutgan oʻrni haqida soʻz yuritadigan boʻlsak, zamonaviy sharoitda bolalar informatsion xuruj ostida qolgandek. Har kuni turli manbalardan (internet, televizor, reklamalar va hokazo) juda koʻp maʼlumotlar oqimi oqib keladi. Boshlangʻich sinfda esa bu maʼlumotlarni tartibga solish, kerakli va keraksiz xabarlarni farqlash, manbaning ishonchliligini taxminan baholash koʻnikmasi endigina shakllanish bosqichida boʻladi. Shunday paytda maktab darsligi yoki badiiy kitobdagi matn oʻzining ishonchlilik, sifat va didaktik nazoratdan oʻtganligi bilan ajralib turadi. Bolalar taʼlim jarayonida ushbu matnlardan samarali foydalangan holda, maʼlumotni izlab topish, uni qayta ishlash, kerak boʻlsa, xotirada saqlash yoki konspekt qilish kabi malakalarni oʻzlashtira boshlashadi. Bunda oʻqituvchining roli – ularga qanday qilib manba bilan ishlashni oʻrgatish, manbalar orasida qiyosiy tahlil oʻtkazish, mavzu yuzasidan boshqa kitoblardan ham qoʻshimcha matnlar topib oʻqish targʻibotini yoʻlga qoʻyishdan iborat.

Matn, shu maʼnoda, oʻquvchilarda izlanish faoliyatini yoʻlga qoʻyishi mumkin. Masalan, matnni oʻqib, uning baʼzi qismlari toʻliq tushunarsiz yoki bahsli boʻlib tuyulsa, oʻquvchi shu mavzu boʻyicha boshqa manbalarni

oʻqishni yoki oʻqituvchiga qoʻshimcha savollar berishni xohlab qoladi. Bu esa mustaqil oʻrganish, izlanuvchanlikni ragʻbatlantiradi. Shuning uchun boshlangʻich taʼlim darslarida oʻquvchilarning qiziquvchanliklarini saqlab qolish, uni rivojlantirish muhim sanaladi. Matnlar qanchalik jozibador va yosh xususiyatiga mos tanlansa, oʻquvchilarda shu qadar koʻproq savollar tugʻiladi, oʻqituvchilar esa qiziqarli munozaralar tashkil etishlari mumkin. Bunday faoliyat turlari oʻz-oʻzidan shaxsni kompleks rivojlantirish, intellektual salohiyatini kengaytirish uchun qulay sharoit yaratadi.

Boshlangʻich taʼlimda matn ustida ishlashning yana bir jihati – aksariyat hollarda bolalar bu bosqichda badiiy adabiyotga asosiy kirish darajasini oʻtashadi. Yaxshi tanlangan badiiy matnlar – hikoyalar, ertaklar, kichik qissa yoki sheʼrlar – bolalarda hayotiy tajribaga oid yangi tasavvurlarni shakllantiradi, ularning hissiy olamini boyitadi, ifodali oʻqish malakasini oshiradi. Badiiy matn orqali oʻquvchilarda sanʼatga boʻlgan muhabbat, ijodiy tasavvur, xayolparastlik, ifodalilik rivoj topadi. Bolalar matnda keltirilgan obrazlar bilan bogʻliq tasvirlarda oʻzlarini koʻrishlari, hissiy jihatdan qiziqishlari, qahramonlarning qaror va xulq-atvorlarini tahlil qilish orqali turli ijtimoiy, maʼnaviy koʻnikmalarni egallashlari mumkin. Shuning uchun bunday matnlarni oʻqitishda oʻqituvchilar ifodali oʻqish, savol-javob, suhbat, rolli oʻyin, ijodiy yozma yoki ogʻzaki topshiriqlar usulida darslarni tashkil etishlari lozim. Natijada matn ustida ishlash sof nutqiy kompetensiyani rivojlantirish bilan cheklanmasdan, oʻquvchilarning ahloqiy, estetik didini ham shakllantirishga xizmat qiladi.

Matn bilan ishlash maqsadlari qatorida mazmunni chuqur anglash, ifodalab berish, oʻz soʻzlari bilan qayta hikoya qilish kabi amaliy faoliyat turlari ham turadi. Katta yoshdagilar uchun bu oddiy koʻnikma boʻlib tuyulishi mumkin, ammo boshlangʻich sinf oʻquvchisi uchun xotirada saqlab qolgan maʼlumotni izchillik bilan qayta aytib berish ancha murakkab jarayon. Bunda faqat yod olish emas, balki har bir epizodni oʻzaro mantiqiy bogʻlash, soʻz tanlash, gap tuzish, nutq ifodasiga eʼtibor qaratish, oraliq xulosalar chiqarish lozim boʻladi. Shuning uchun oʻquvchilarga shu usulda topshiriq berilganda,

ular oʻz bilish jarayonini tartibga solishni, mantiqiy ketma-ketlikda fikrlashni oʻrganadi. Vaqt oʻtib bu koʻnikma mukammallashib, oʻquvchilar yanada murakkab matnlarni mustaqil oʻqib, qayta hikoya qilishi, tahlil qilishi, ijtimoiy hayotda uchraydigan turli vaziyatlarda ham ushbu malakadan unumli foydalanishi mumkin boʻladi.

Boshqa bir muhim vazifa – matn bilan ishlash davomida bolalarda ogʻzaki va yozma nutqni rivojlantirish. Oʻqish paytida bolalar qay darajada faol ishtirok etishlari, savollarni tushunishlari, javob berishlari, suhbatga qoʻshilishlari, asosli dalillar keltirish yoki shunchaki fikrlarini ifodalashga intilishlari, oʻqituvchining sifatli rahbarligi bilan uzviy bogʻliq. Oʻqituvchining mahorati shundaki, u matn mazmunini bolalarga tayyor holda "toʻkib berish" oʻrniga, ularni savol-javob, muhokama, muloqot asosida matnni oʻzlari kashf etishiga erishishi darkor. Bu jarayonda oʻquvchilar tomonidan keltiriladigan eng oddiy mulohaza ham e'tibor bilan tinglanishi, baholanishi va ragʻbatlantirilishi lozim. Natijada bolalar oʻz fikrlarini ifodalash jarayonidan zavq olishadi, qiziquvchanlik bilan birga oʻz nutqiy imkoniyatlarini yanada kengaytirishga harakat qilishadi. Bu esa uzluksiz takomil jarayoni boʻlib, yuqori sinflarda fanlarni muvaffaqiyatli oʻzlashtirish va ijtimoiy moslashuvchanlikda juda muhim ahamiyat kasb etadi.

Matn ustida ishlash jarayonida oʻquvchilar lugʻat boyligini oshirish bilan bir qatorda, yozma ish malakasini ham mustahkamlaydilar. Bunday jarayon odatda matnni oʻqish, uni tahlil qilish, mazmunini qayta hikoya qilish yoki qisqa xulosa yozish bilan yakunlanishi mumkin. Yoki oʻquvchilarga matn mavzusiga doir mustaqil kichik insho yozish topshiriladi. Masalan, kunduzi bogʻda kuzatganlarini matn shaklida ifodalash, ertak mavzusida oʻzi oʻylab topgan voqealarni yozish, matnda ishtirok etgan qahramonlar haqida tasavvuriy hikoya tuzish va hokazo. Ushbu topshiriqlar ijodiy yozma nutqni faollashtiradi, imlo qoidalari, gap tuzilishi, uslubiy toʻgʻrilik kabi masalalarga ham e'tibor qaratiladi. Natijada oʻquvchilar mustaqil ijodiy fikrlashga oʻrganib, oʻz munosabatini yozma shaklda bayon qilishda ishtiyoq bilan harakat qilishadi. Bu nafaqat oʻzbek tili va adabiyotiga, balki umuman, har

qanday fanga bo‘lgan qiziqishni oshirishi, shuningdek, o‘quvchilarning shaxsiy faolligini ta’minlashi mumkin.

Matnning axborot manbasi sifatida tutgan o‘rniga qaytadigan bo‘lsak, uning amaliy ahamiyati shundaki, bolalar hayotiy muammolarni aynan matnlar orqali tushuna boshlaydi. Masalan, ekologiya haqida o‘qiydigan bo‘lsa, atrof-muhitni asrash zarurligini, tabiatga zarar etkazish nimaga olib kelishini anglaydi. Tarixiy voqealar haqida matn o‘qisa, ajdodlar merosi, uning ahamiyati, tarixiy xotira tushunchalariga doir dastlabki tushunchalarni egallaydi. O‘z yurti, milliy qadriyatlari, urf-odatlari haqida ma’lumot beruvchi matnlar esa o‘quvchilarda vatanparvarlik ruhini, ajdodlarga hurmatni, milliy g‘ururni shakllantirishi mumkin. Bularning barchasi matn ustida ishlash jarayonining keng ko‘lamli ijtimoiy-tarbiyaviy vazifalarini belgilab beradi.

Matnni tushunish va uni idrok etish – bola ruhiyatiga ham ta’sir ko‘rsatadi. Agar matn mazmuni qiziqarli, bolada ijobiy his-tuyg‘ular uyg‘otsa, bu bolaga ruhiy dalda bo‘lishi, o‘ziga bo‘lgan ishonchini mustahkamlashi, dars jarayoniga ijobiy munosabat bilan yondashishiga sabab bo‘lishi mumkin. Aksincha, o‘quvchi matndan umuman hech narsa tushunmasa yoki u juda zerikarli, matndagi til ifodalari darajasi uning tushunish doirasidan anchagina yuqori bo‘lsa, dars jarayoni ham bolada nafaqat qiziqish uyg‘otmaydi, balki darslarga bepisandlik bilan qarash, “men buni baribir tushunmayman” degan salbiy kayfiyatni yuzaga keltirishi mumkin. Bu holatning oldini olish uchun o‘qituvchi matnni tanlash jarayonida ehtiyotkor bo‘lishi, shu bilan birga, matnni izohlash, kerak bo‘lsa, uni soddalashtirib, qo‘shimcha ma’lumot berish orqali o‘quvchilarga ko‘maklashishi lozim. Boshlang‘ich sinf o‘quvchisining idrok mexanizmlari hissiy-motor faoliyatlar bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, matn o‘qish jarayonida ko‘rgazmali, interfaol usullarni ham qo‘llash samarali bo‘ladi. Rasmlar, sxemalar, qisqa videolar, audio yozuvlar yordamida matn mazmunini boyitish, uni yanada yaqinroq, aniqroq va jonliroq qilish mumkin.

Albatta, matn o‘qitish jarayonida bolalar uchun turli qiyinchiliklar ham uchraydi. Ayrim bolalar sekin o‘qishadi, ba’zilari so‘zlarning talaffuzini bosa olmasliklari mumkin, boshqalari esa o‘qiganlarini eslab qolishda qiynalishadi.

Shu bois, boshlang‘ich ta’limda matn ustida ishlash metodikasini ishlab chiqqan dasturlar, qo‘llanmalar bu qiyinchiliklarni engish yo‘llarini ham taklif etadi. O‘qituvchilar har bir bolaning individual xususiyatlarini inobatga olib, mos topshiriqlar yoki mashqlarni rejalashtirishlari kerak. Yodlash, takrorlash, qismlarga bo‘lib o‘qish, o‘qilgan qismni muhokama qilish, rasm chizish, rolli o‘yinlar orqali mazmunni tushuntirish kabi yondashuvlar – bularning bari bolalarga matnni osonroq o‘zlashtirishiga yordam beradi. Natijada o‘qish jarayonida motivatsiya pasayib ketishi o‘rniga, aksincha, bolalar muvaffaqiyat hissini boshdan kechirib, yanada tirishqoq bo‘lib boradilar.

Yana shuni e’tiborga olish zarurki, boshlang‘ich sinfda matn ustida ishlash nafaqat o‘quvchilarning o‘qish malakasini oshiradi, balki ular uchun muhim bo‘lgan ko‘nikmalarni ham shakllantiradi: masalan, muloqot ko‘nikmasi, o‘z vaqtini to‘g‘ri taqsimlash, dars jarayonida faol bo‘lish, guruh bilan ishlashda mas’uliyatni his qilish, boshqalarga yordam berish va boshqalardan yordam olishni o‘rganish kabilar. Shunday qilib, matn bilan ishlash nafaqat bilish, balki ijtimoiylashuv, hissiy-intellektual rivojlanish va axloqiy tarbiyaning ham muhim tarkibiy qismi sifatida namoyon bo‘ladi.

Boshlang‘ich ta’limda matn ustida ishlashning yana bir strategik vazifasi – o‘quvchilarni yuqori sinflarda kutayotgan mustaqil o‘qish, ilmiy adabiyot bilan ishlash, referat yoki kichik ilmiy ishlar yozish, tahlil qilish, taqqoslash kabi murakkab faoliyat turlariga tayyorlashdir. Agar bola kichik sinflardanoq o‘qigan matnidagi asosiy fikr, qahramonlar, sabab-oqibat bog‘lanishlarini, voqealar rivojini tushunib, ular haqida mustaqil mulohaza yurita olsa, yuqori sinflarda ushbu ko‘nikmalar avtomatik ravishda yanada mukammal shaklga o‘tadi. Demak, boshlang‘ich ta’lim poydevori mustahkam bo‘lsa, keyinchalik turli fanlarga oid matnlarni, ilmiy maqolalarni, darsliklarni tushunish va o‘zlashtirishda bolalar kamroq qiynalishadi. Bundan tashqari, mustaqil ish, ijodiy yondashuv, yangi mavzularga qiziqish, izlanish bilan shug‘ullanish, reja tuzish, xulosa chiqarish kabi malakalar ham bosqichma-bosqich shakllanib boradi. Bularning bari bosqichma-bosqich, matn bilan

ishlash jarayonida, ustozlar koʻrsatmasi va bolaning shaxsiy faolligi bilan bir paytda rivoj topadi.

Shu tariqa, boshlangʻich taʼlimda matn ustida ishlashning maqsad va vazifalari aniq belgilangan. Avvalo, bolalarda savodxonlikni shakllantirish, maʼlumotni oʻqib tushunish, fikrlash, xulosa qilish, mustaqil oʻqish va tahlil qilish, keyinchalik esa ijodiy fikrlash va tanqidiy yondashuvni rivojlantirish hamda olingan axborotni hayotiy faoliyat bilan bogʻlash. Bularning barchasi amaliy ahamiyat kasb etib, oʻquvchilarda mustaqil taʼlim olish, bilim va koʻnikmalarini boyitish, ijtimoiy hayotda oʻz oʻrnini topish, jamiyatda faol shaxsga aylanishiga xizmat qiladi. Matnning axborot manbasi sifatidagi roli esa u orqali beriladigan maʼlumotlarning keng qamrovliligi, ishonchliligi, didaktik va tarbiyaviy ahamiyati bilan belgilanadi. Boshlangʻich sinf oʻquvchilari uchun moʻljallangan matnlar aynan shu bosqichdagi yosh xususiyatlarini hisobga olib tanlanar ekan, ular bolalar hayotiga bevosita tegishli, qiziqarli, hayotiy ibratli mavzularni qamrab oladi. Bunday matnlar oʻquvchilarni faqat kitobxonlikka emas, balki atrof-muhitni chuqur oʻrganish, mustaqil tajribalar qilish, savollar berish va ularga javob qidirish, ijodiy ishlar bilan mashgʻul boʻlishga undaydi.

Yakuniy xulosa shuki, boshlangʻich taʼlimda matn ustida ishlash jarayoni – bu oʻquvchilarda savodxonlikni, nutqiy kompetensiyani, mustaqil va ijodiy fikrlashni, xulq-atvor meʼyorlarini, jamoada ishlash koʻnikmasini va oʻz-oʻzini rivojlantirish istagini uygʻotuvchi muhim poydevor. Bunday jarayon puxta tashkil etilganda, matn oʻqish bolalar uchun murakkab vazifa emas, aksincha, fikrlar dunyosiga sayohatga aylanadi. Har bir matn bolaning zehnida mavzular, gʻoyalar, qahramonlar, hayotiy saboqlar bilan boyigan taʼlimiy maydon hosil qiladi. Bolalar oʻzlari uchun yangi ufqlarni kashf etadi, kitobga, ilmga boʻlgan muhabbat hissi kamol topadi. Bu muhabbat esa butun umr yoʻldoshi boʻlib, kelajakda egallaydigan kasbi, ijtimoiy mavqei, shaxsiy rivojlanishi yoʻlida eng muhim omillardan biriga aylanadi.

Shunday qilib, boshlangʻich sinfda matn ustida ishlashning maqsadi, vazifalari va amaliy ahamiyati juda keng koʻlamli. Bu jarayon bosqichma-

bosqich, mantiqiy izchillik, turli metodik usullarni uyg‘un qo‘llash, har bir bolaning individual rivojlanish darajasini inobatga olish orqali amalga oshiriladi. Natijada o‘quvchilarda ma’naviy-ahloqiy fazilatlar, mustaqil va tanqidiy fikrlash, ijodiy tasavvur, ijodkorlik, jamoa bilan ishlash, murakkab masalalarni hal qilishga tayyorlik kabi fazilatlar shakllanadi. Bu esa, o‘z navbatida, zamonaviy ta’limning asosiy maqsadlaridan biri – komil shaxs tarbiyasi nuqtai nazaridan ulkan amaliy ahamiyatga ega. Matnning axborot manbasi sifatidagi qadri esa uning orqali butun bir madaniy, tarixiy, ilmiy, ijtimoiy ma’lumotlar to‘plami o‘quvchilarga uzatilishi bilan yanada ortadi. Eng muhimi, bolalar ushbu manbadan oqilona foydalana olish, o‘qish jarayonida tushunish, xulosa qilish, o‘z hayoti va kelajak rejalari bilan bog‘lashni o‘rganadilar. Bularning barchasi, bir tomondan, o‘quvchilarning hozirgi bilim darajasini oshirsa, boshqa tomondan, ularning butun umr davomida bilish va izlanishga bo‘lgan intilishlarini mustahkamlaydi.

Demakki, boshlang‘ich ta’lim davri bolaning aqliy va ma’naviy rivojida juda muhim palladir. Shu palladagi darslarda, xususan, matn ustida ishlash jarayonini to‘g‘ri yo‘lga qo‘yish, bolalarning intellektual, axloqiy, estetik jihatdan etuk bo‘lib etishishiga beqiyos xizmat qiladi. Bunda matn – nafaqat o‘qish obyekti, balki bilish, tajriba orttirish, shaxsiy o‘sish, atrofdagi voqelikni anglash, o‘zini kashf qilish vositasi hamdir. Boshlang‘ich sinfda matn bilan ishlashga bo‘lgan e’tibor qancha kuchli bo‘lsa, bolalarning nutqiy madaniyati, savodxonligi, ijodiy fikrlash doirasi, mustaqil ta’lim olish qobiliyati shuncha puxta shakllanadi. Natijada, kelajakda fanlararo integratsiya va jamiyatdagi voqelikni chuqur tushunish, global axborot oqimida tanlab o‘qish va izchillik bilan fikr yuritish kabi ko‘nikmalar ham upperoqlarga ko‘tariladi. Shuning uchun ham, boshlang‘ich ta’limda matn ustida ishlash – kelajak ijtimoiy va ilmiy taraqqiyoti uchun eng zarur bo‘lgan poydevorlardan biri sifatida izohlanadi.

2. Ta’lim va tarbiya berishda matnning ahamiyati haqida so‘z yuritilganda, avvalo, ta’lim-tarbiya jarayoni qanday maqsadlarni ko‘zlashi va bu maqsadlar yo‘lida qanday omillarga tayanuvchi pedagogik strategiyalar

qo‘llanishi masalalariga e’tibor qaratish lozim. Bunday jarayonda matn eng muhim manbalardan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Matn – ma’lum bir tizimli tuzilishga ega bo‘lgan, mantiqiy va semantik butunlikni aks ettiruvchi axborot manbasi. U kishi tafakkurini boyitish, hissiyotlarini shakllantirish, ma’naviy-axloqiy qarashlarini rivojlantirish, muloqot ko‘nikmalarini mustahkamlashda beqiyos ro‘l o‘ynaydi. Ayniqsa, bolalar ta’limida matnning o‘rni nihoyatda baland, chunki o‘qish, tushunish, bilish, xulosa chiqarish, muloqot qilish kabi barcha muhim kompetensiyalar asosan matnlar ustida ishlash orqali rivojlanadi. Shu bois, ta’lim va tarbiya integratsiyasida matn bilan ishlashga doimo alohida urg‘u berilib kelinadi.

Birinchi navbatda, matnning ta’lim jarayonidagi o‘rni bevosita bilim berishga taalluqlidir. Ta’lim berish, avvalo, o‘quvchilar ongiga muayyan ilmiy va amaliy tushunchalarni singdirish, ular atrofida metodik faoliyatni tashkil qilishni anglatadi. Kitoblar, darsliklar, ilmiy-ma’rifiy maqolalar, adabiy asarlar – bularning barchasi matn sifatida o‘quvchilarga katta hajmdagi axborotni yetkazadi. Bunday ma’lumotlar bolalarning fikrlash doirasini kengaytiradi, turli mavzularda mulohaza yuritish uchun asos yaratadi. Ta’lim jarayonida matn tanlash juda muhim: matn o‘quvchilarning yosh xususiyatlari, psixologik imkoniyatlari va mavzu bo‘yicha dastlabki bilimlari bilan uyg‘un bo‘lishi lozim. Shundagina o‘quvchi matnni qiyinchiliksiz tushunadi, undagi asosiy fikrlarni idrok etishga va xulosa chiqarishga muvaffaq bo‘ladi.

Matn orqali ta’limiy bilimlarning bir necha jihatlari rivojlanadi. Masalan, lingvistik (til) savodxonlik. O‘quvchi matnni o‘qish jarayonida so‘z boyligini oshiradi, yangi atamalarni o‘zlashtiradi, nutqiy ifodalarni to‘g‘ri qo‘llashga o‘rganadi. Ayniqsa, badiiy adabiyotlar bilan tanishish bolalarda ifodali so‘zlash, so‘z tanlash mahoratini boyitadi, o‘z fikrini aniq va ravon izhor qilishga yordam beradi. Matn asosida tuzilgan topshiriqlar, savol-javoblar, suhbatlar o‘quvchilarni faollikka undaydi: ular matn mazmunini sharhlash, savollariga javob izlash, matnning turli kontekstlarini topish, turli manbalar bilan taqqoslash, xulosa chiqarish kabi faoliyat turlariga jalb etiladi.

Natijada oʻqish jarayoni passiv idrokdan faol, izchil, teran oʻrganish jarayoniga aylanadi.

Matnning ta’limdagi oʻrni, shuningdek, fanlararo integratsiyada ham koʻzga tashlanadi. Bitta matn birdaniga bir necha sohani qamrab olishi, masalan, biologik bir hodisa haqida hikoya qilishi barobarida adabiy yondashuvni ham berishi, tarixiy dalillar bilan mustahkamlash imkonini yaratishi yoki huquqiy, ijtimoiy mavzularni koʻtarishi mumkin. Shunday matnlar ustida ishlash orqali oʻquvchilarda turli fanlarga xos tushunchalar oʻzaro bogʻlangan holda shakllanadi. Bu esa ularda tahliliy fikrlash, xulosa chiqarish, faktlarni umumlashtirish va mavzularni chuqurroq tushunish koʻnikmalarini rivojlantiradi. Oʻquvchi nafaqat soddaroq usulda berilgan ma’lumotni yodlaydi, balki bir yoʻla bir necha fan yoʻnalishlari bilan bogʻliq savollarga javob izlashga odatlanadi. Demak, matn faqat bitta mavzuni oʻrganish bilan cheklanmaydi, balki keng qamrovli informatsion manba sifatida ta’lim jarayonini boyitadi.

Matnning tarbiya jarayonidagi oʻrniga keladigan boʻlsak, bu masalaning ahamiyati yanada kengroq ma’noda namoyon boʻladi. Ta’lim va tarbiya bir-birini toʻldiruvchi uzviy jarayonlar boʻlib, bolada shunchaki bilim va malakalarni emas, balki butun shaxsiyatini shakllantirishni maqsad qiladi. Ma’naviy-axloqiy tarbiyada matn alohida kuchga ega, chunki aynan matn orqali insoniy fazilatlar, axloqiy normalar, milliy va umuminsoniy qadriyatlar, tarbiyaviy gʻoyalar oʻquvchilarga etkaziladi. Ayniqsa, ertaklar, hikoyalar, badiiy asarlar bolalar tasavvurida ibratli qahramonlar, voqealar orqali ezgulik, adolat, halollik, mehnatsevarlik, muruvvat kabi tushunchalarni shakllantiradi. Bunday matnlar bolalarda hayotga, insonlarga, jamiyatga nisbatan iliq munosabatni tarkib toptiradi, ularning hissiy intellektini boyitadi.

Bolalar badiiy matnni oʻqish asnosida qahramonlarning xulq-atvori, nutqi, qarorlarini idrok etadi, ular haqida fikr yuritadi. Bu jarayon bola ruhiyatida empatiya, hamdardlik, hamdostonlik, xayrixohlik kabi xislatlarni mustahkamlashga xizmat qiladi. Bunday ma’noda matn tarbiya berish uchun qudratli vosita hisoblanadi, chunki u koʻrsatma yoki buyruq koʻrinishida emas,

balki badiiy tasvir, emotsional ta’sir orqali bolaning ongiga, qalbiga yo‘l topadi. Biroq tarbiyaviy maqsadlarga erishish uchun matnni tanlashda va uni tushuntirishda, tahlil qilishda o‘qituvchining didi, saviyasi, metodik mahorati ham katta o‘rin tutadi. To‘g‘ri tanlangan matn hissiy ta’sirchanligi, ibratli xulosalari bilan o‘quvchining hayotida muhim iz qoldirishi, uning keyingi qarashlari, xatti-harakatlarida namoyon bo‘lishi mumkin.

Matn ustida ishlash tarbiyaviy jarayonda bola shaxsini shakllantirish uchun bir necha yo‘nalishda foydali. Avvalo, tarbiyaning negizi bo‘lmish ma’naviy qadriyatlar matn yordamida avloddan-avlodga o‘tadi. Bolalar madaniy merosga mansub badiiy asarlarni o‘qish orqali o‘sha merosning moddiy va ma’naviy jihatlarini bilib oladilar, o‘z xalqining tarixiy an’analari, urf-odatlari, mentaliteti bilan yanada yaqindan tanishadilar. Bu jarayon ularda milliy g‘urur, tarixiy xotira, vatanparvarlik kabi tuyg‘ularni rivojlantiradi. Shu bilan birga, jahon adabiyoti, ommabop ilmiy-ma’rifiy matnlar bilan ishlash orqali ular umumiy insoniyatga tegishli bo‘lgan keng dunyoqarashni shakllantiradilar, boshqalarga hurmat, bag‘rikenglik, madaniy xilma-xillikni qadrlash kabi fazilatlarni o‘zida mujassam etib boradilar.

Matnning bola tarbiyasiga yana bir katta hissasi – bu uning psixologik rivojlanishiga qo‘shgan ijobiy ta’siri. Bolalar o‘qish jarayonida turli vaziyatlarni, ziddiyatli holatlarni, qahramonlarning kechinmalarini tasavvur qilishadi. Shunda ular o‘z hayotlarida duch keladigan turli hissiy holatlarga nisbatan ham tayyorgarlik hosil qilishadi. Masalan, qahramonning mashaqqatlarni yengish yo‘llari, do‘stlik, yordam, samimiylik, sahovat, kechirimlilik kabi xulqiy fazilatlarning namoyishi bolaning ijtimoiy hissiyotlarini tarbiyalaydi. Ayni paytda matnni ifodali o‘qish, suhbatlar, bahslar bolada kommunikativ mahoratni rivojlantirishi, jamoada o‘z o‘rnini topish, o‘z fikrini qo‘llab-quvvatlash yoki boshqalarning qarashlarini eshitish, murosaga kelish kabi ko‘nikmalarni takomillashtirishi mumkin.

Matn tarbiyaning bevosita manbasi bo‘libgina qolmay, balki uni mustahkamlovchi, davomiyligini ta’minlovchi omil hamdir. O‘quvchilar turli badiiy asarlarni o‘qib, undagi xulosa va g‘oyalarni hayotda qo‘llashga harakat

qilishlari, yoki ilmiy-ma’rifiy matnlarda tanishgan fikrlarini amaliyotda sinab ko‘rishga intilishlari mumkin. Shunda bola o‘z ta’lim jarayonining faol ishtirokchisiga aylanadi, o‘qiganlarining hayotiy ahamiyatini tushuna boshlaydi. Shuningdek, matn mazmuniga oid topshiriqlar – masalan, darsdan tashqari o‘qish, mavzuga doir ijodiy yozma ishlar, referat tayyorlash, taqdimot qilish kabi mashg‘ulotlar – tarbiya jarayonini uzluksiz va izchil davom ettirishga xizmat qiladi. Bola o‘z yuritayotgan fikrini hujjatlashtirish, isbotlash, qiziqarli shaklda bayon qilish, savol-javoblarda qatnashish jarayonida mas’uliyat, tartib-intizom, mustaqil izlanuvchanlik, ijodkorlik kabi fazilatlarini rivojlantiradi.

Tarbiya berishda matnning muhim ahamiyatga egaligi, ayniqsa, o‘qituvchining dars jarayonida uni qanday qo‘llashga bog‘liq. O‘qituvchi matndan faqat o‘qish uchun material sifatida emas, balki bolalar o‘rtasida munozara tashkil etish, rolli o‘yinlar o‘tkazish, bahs-munozaralar keltirib chiqarish, rasm chizish, jonli ifoda qilish, bir guruh bolalar orasida aktyorlik elementlarini namoyish qilish kabi usullar vositasida ham foydalanishi mumkin. Masalan, ma’lum bir hikoyani o‘qib bo‘lgach, bolalar uning bosh qahramonlari o‘rniga kirib, o‘z munosabatini ifodalaydilar. Bu jarayonda bola nafaqat nutqiy tajribaga ega bo‘ladi, balki empatiya, hissiyotlarni tushunish, qahramonning ichki dunyosiga kirish, o‘z munosabatini targ‘ib qilish, boshqalarning mulohazasini e’tiborga olish kabi ko‘nikmalarni ham rivojlantiradi. Demak, matn o‘zi bilan birga juda keng tarbiyaviy imkoniyatlar zanjirini ham olib keladi.

Shu bilan birga, ta’lim va tarbiya berish jarayonida matnni to‘g‘ri tahlil qilish o‘qituvchidan ham, o‘quvchidan ham o‘ziga xos mas’uliyatni talab etadi. O‘qituvchi matnni tanlashda, avvalo, uning maqsadga muvofiqligini aniqlash, bolalarning yoshiga, psixologik rivojlanish bosqichiga, darsdagi umumiy maqsadlarga mos kelishini ta’minlash zarur. Keyin matnni tushuntirish, murakkab so‘z yoki iboralarni izohlash, asosiy g‘oya va xulosalarni ajratish, o‘quvchilarni matn mazmuni haqida erkin fikr yuritishga, bahsga chorlash kabi metodlarni qo‘llash lozim. Shundagina matnda

yashiringan tarbiyaviy va ta’limiy salohiyat yuzaga chiqadi. Aks holda, matnni shunchaki o‘qib chiqish bilan cheklanilsa, bolalarda jiddiy taassurot va chuqur bilim shakllanishi qiyinlashadi. Demak, o‘qituvchi matnni darsning markaziy elementi sifatida ko‘rishi, uni izchil, qiziqarli va amaliy jihatdan foydali shaklda dasturlashtirishi lozim.

Matnning tarbiya berishdagi ahamiyati, shuningdek, o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini qo‘llab-quvvatlash bilan ham bog‘liqdir. Masalan, bolalar o‘qigan matn bo‘yicha o‘z xulosalarini bayon qilish jarayonida dunyoqarashlari bo‘yicha dastlabki mustaqil pozitsiyalarni shakllantirishga intiladilar. Bunda ularning nutqiy kompetensiyasi, dalil keltira bilish, bahs-munozarada qatnashish, o‘z nuqtayi nazariga ishonch hosil qilish kabi ko‘nikmalari o‘sib boradi. Qaysidir hikoya yoki maqoladagi qahramonning xulq-atvori borasida turlicha nuqtayi nazarlar paydo bo‘ladi: ayrim bolalar qahramonni himoya qilishi, boshqalar esa uning xatti-harakatlarida nuqson topishi mumkin. Ana shu kolliziyada o‘qituvchi bolalarga murosa qilish, bir-birini tinglash, dalillar keltirish, ma’lumotlarni baholash, o‘zini va boshqalarni hurmat qilish tamoyillarini o‘rgatishi lozim. Shunda matn bolalar ongida passiv qabul qilinadigan axborot manbasi emas, balki fikrlar to‘qnashuvida paydo bo‘ladigan ijodiy jarayonning asosiy manbaiga aylanadi

Tarbiya berishda matnning ahamiyati milliy va umuminsoniy qadriyatlarni o‘quvchilar ongiga singdirish bilan ham ko‘zga tashlanadi. Har bir millat o‘ziga xos adabiy meros, folklor, qadimiy qo‘lyozmalar, ma’naviy-ma’rifiy kitoblar orqali avlodlarga meros qoldirgan bebaho boylikka ega. Boshlang‘ich sinfdan boshlab, keyingi sinflar davomida ham shu boylikning eng sara namunalari matn sifatida o‘quvchilarga taklif etilsa, ular o‘z milliy madaniyati va ma’naviyatining ildizlari bilan yaqindan tanishadi. Ushbu matnlar ijtimoiy hayotni, inson munosabatlarini, tabiat va jamiyat o‘rtasidagi bog‘liqliklarni badiiy va ma’rifiy yondashuvda aks ettiradi. Shunda bolalarda milliy o‘ziga xoslik, qadriyatlar, o‘z tarixiga, o‘z madaniyatiga hurmat hissi shakllanadi. Shu bilan birga, butun dunyoga mashhur adabiy durdona asarlarni

oʻrganish orqali umuminsoniy qadriyatlarga hurmat, boshqa xalqlar madaniy merosini ham qadrlash tuygʻusi rivojlanadi.

Tarbiya berishda oila muhitida matn oʻqishning ahamiyati ham kichik emas. Bolaga uydan boshlab kitobxonlik odatini shakllantirish, uni ertaklar, hikoyalar, sherlar, yoshiga mos badiiy asarlar bilan tanishtirish, birgalikda oʻqish, oʻqiganlarini suhbatlashib muhokama qilish – bularning barchasi oila tarbiyasining muhim jihatlaridan biri sanaladi. Ota-ona yoki katta opa-ukalar bolaning kognitiv, nutqiy va axloqiy rivojlanishiga katta hissa qoʻshadi. Bolaning aksariyat ilk savollari kitoblarda uchraydigan ertak qahramonlari yoki hikoya qahramonlari haqida boʻlishi mumkin. Bu savollarga javob berish jarayonida kattalar bolaga hayotiy ibratlar, axloqiy me'yorlar haqida mulohaza qilishga sharoit yaratishadi. Shuning uchun maktab bilan oilaning hamkorligi, ularning matn oʻqish va uni tarbiyaviy maqsadlarda qoʻllash borasidagi uygʻunligi bolalarni komil inson sifatida shakllantirishda katta samara beradi.

Matn ta'lim va tarbiya jarayonida faqat koʻnikmalarni shakllantiruvchi yoki axborotni etkazuvchi vosita boʻlib qolmay, balki ijodiy faoliyatga ham turtki beradi. Bolalar oʻqigan matnlaridagi ma'lumotlar, voqealar, qahramonlar, gʻoyalar asosida oʻz hikoyalarini yozishlari, tasavvuriy ertaklar tuzishlari, sahna koʻrinishlari yaratishlari, rasmlar chizishlari, qoʻgʻirchoq teatrlari orqali ifoda qilishlari mumkin. Bu esa ularning ijodiy potentsialini yuzaga chiqaradi. Shuningdek, matnning tasviriy san'at, musiqiy hamrohlik, teatr koʻrinishlari bilan boyitilishi multidisiplinar yondashuvni vujudga keltiradi. Bolalar nafaqat soʻz orqali, balki ranglar, tovushlar, harakatlar yordamida ham matn mazmunini ifodalashni oʻrganishadi. Buning natijasida bolalarda adabiy did, estetik idrok, badiiy tafakkur shakllanadi. Shunga koʻra, matn ta'lim va tarbiya jarayonining tabiiy qismiga, uni boshqarib turadigan, muayyan ramkaga solib turadigan "tayanch" vositaga aylanadi.

Ayni vaqtda, matn bilan ishlashning ta'lim-tarbiya jarayonidagi yakuniy maqsadi – oʻquvchilarda tanqidiy fikrlashni shakllantirish, ularning mustaqil qaror qabul qilishlarini, xulosa chiqarishlarini, oʻz hayotiy pozitsiyalarini aniq belgilab olishlarini ta'minlashdan iborat. Tanqidiy fikrlash – har qanday

matnni oʻqish jarayonida koʻp yoʻnalishli tahlil qilish, savollar berish, tasdiq va inkor dalillarni keltirish, boshqalar bilan hamkorlikda muhokama qilish va toʻgʻri xulosa chiqarishdir. Bu – matnga shunchaki ishonish yoki uni inkor qilish emas, balki murosaga yoki daliliy isbotlarga tayangan holda fikrbildirish, matndan kelib chiqadigan hayotiy saboqlarni tahlil qilish, xatolarni topish va toʻgʻri yoʻlni aniqlashdir. Bunday salohiyatga ega boʻlgan oʻquvchi nafaqat darsliklarda yoki badiiy kitoblarda berilgan axborotni puxta oʻzlashtiradi, balki real hayotdagi turli vaziyatlarda mustaqil fikr yurita oladi, oʻz tanlovlarini ongli ravishda amalga oshiradi. Ta'lim va tarbiya berishda matn bilan ishlash shu bois tanqidiy tafakkur tizimini shakllantirishning eng samarali yoʻllaridan biri sifatida qadrlanadi.

Matnning aynan ijtimoiy tarbiyadagi oʻrni ham e'tiborga molik. Inson jamiyatda yashar ekan, muayyan ijtimoiy normalar, an'analar, qonun-qoidalar, huquqiy me'yorlarga rioya qilishi lozim boʻladi. Bu normalarni bilish, tahlil qilish, toʻgʻri amaliyotga tadbiq etish uchun ham matn – huquqiy hujjatlar, ijtimoiy-ma'rifiy maqolalar, ommaviy axborot vositalari xabarlari, turli ijtimoiy targʻibot adabiyotlari – alohida yordam beradi. Oʻquvchilar bu kabi matnlarni oʻrganish jarayonida jamiyatda amal qiladigan qoidalar, inson huquq va erkinliklari, burch va mas'uliyatlar haqida xabardor boʻlishadi, oʻrtoqlari, doʻstlari yoki oilada, mahalla va maktabda yuz beradigan ijtimoiy munosabatlarni toʻgʻri baholashga oʻrganishadi. Natijada tarbiya jarayoni jamiyat bilan muvofiq ruhda olib boriladi, bolalar ijtimoiy munosabatlarda qanday yoʻl tutish kerakligini anglab yetishadi.

Shuning barobarida, matn orqali rivojlanadigan axloqiy tarbiya doirasida motivatsiya, ragʻbat, shaxsiy mas'uliyat kabi tushunchalar ham yetakchi oʻrin tutadi. Oʻquvchi matnni oʻqish asnosida oʻsha matndan kelib chiquvchi sabab-oqibat bogʻlanishlarni, yaxshi xulq-atvorning qanday natija berishini, yomon xulq-atvorning oqibati qanday boʻlishini biladi. Bunda shunchaki aytilgan nasihatdan koʻra, badiiy yoki hayotiy voqea asosida keltirilgan misol oʻquvchini chuqurroq oʻylashga chorlaydi. Yaxshi xatti-harakat evaziga qahramon halovat topgani, doʻstlarining mehriga sazovor

boʻlgani, oʻz ijobiy natijalariga erishgani bola ongida motivatsiya uygʻotadi. Yomon xatti-harakat tufayli roʻy bergan iztirob, pushaymon, ayriliq, muammo kabi holatlar esa bolaning tanqidiy fikriga, xulosa chiqarishiga turtki boʻladi. Shu yoʻl bilan bola oʻz hayotida toʻgʻri qaror qilishi, ijobiy xulqni tanlashi, shuningdek, atrofidagi hodisalarga adolatli baho berishi mumkin.

Ta’lim va tarbiya jarayonida matn oʻqishning yana bir samarasini kitobxonlik madaniyati bilan bogʻlash mumkin. Agar maktabda va oilada muntazam ravishda matn bilan ishlash, munozara, tahlil qilish, ijodiy faoliyatga yoʻnaltirish singari tizimli amaliyot shakllantirilsa, bolalarda kitobga boʻlgan muhabbat, unga doimiy ehtiyoj paydo boʻladi. Kitobxonlik madaniyati – bu faqat kitoblarni yigʻish yoki oʻqish emas, balki qaysi kitoblarni oʻqish kerakligini bilish, oʻqilgan asarni chuqur anglash, oʻz xulosalarini shakllantirish, dunyoqarashiga ta’sir oʻtkazish, oʻqish natijasida amaliy hayotda oʻzgarish qilish demakdir. Shu bois, matn bilan bogʻliq dars mashgʻulotlari oʻquvchilarni oʻqish jarayonining zavqini his qilishga undaydi, ular yangi bilimlar, xulosa va hissiyotlarni oʻzlashtirib, yanada koʻproq oʻqishni xohlab qolishadi. Natijada oʻquvchi mustaqil oʻqish odatiga ega boʻladi, bu odat esa butun hayoti davomida uning ma’naviy kamol topishi va ijodiy fikrlashi uchun mustahkam poydevorga aylanadi.

Shu oʻrinda alohida ta’kidlash kerakki, matn bilan ishlash jarayonida, ayniqsa, zamonaviy texnologiyalar davrida, oʻquvchilarga turli elektron manbalar, audio-kitoblar, multimedia resurslari, internetdagi interfaol matnlar ham keng imkoniyatlar yaratadi. Lekin bunday zamonaviy vositalar bilan tanishish matnning oʻrnini susaytirib qoʻymasligi kerak, aksincha, matnni chuqurroq oʻrganish, turli shakldagi taqdimotlari orasida ma’lumotlarni taqqoslash va saralash, mustaqil xulosa chiqarish uchun katta maydon ochib beradi. Biroq bu shuni ham anglatadiki, oʻqituvchi va ota-onalar oʻquvchilarga tanqidiy yondashuvni oʻrgatib borishlari, qay manba ishonchli, qay manba shubhali ekanini tahlil qilish zarurligini yetkazishlari lozim. Zero, bugungi tezkor axborot asrida matnlar soni keskin oshib ketgan, turli manbalardan chiqadigan xabarlar orasida muhimini ahamiyatsizidan, toʻgʻrisini

noto‘g‘risidan ajrata olish qobiliyati juda muhim. Shu ma’noda, matn bilan ishlash faqat dars jarayoni yoki adabiy kitoblar doirasida cheklanmay, kengayib borayotgan virtual makonda ham axborotni filtrlash, tahlil qilish, xulosa chiqarish fazilatlarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Ta’lim va tarbiya berishda matnning yana bir o‘ta muhim xususiyati – bu davriy ravishda nazorat qilib borish, tahlil, baholash imkoniyatidir. Masalan, o‘quvchilardan o‘qigan matnlari bo‘yicha kichik insho, mustaqil tadqiqot, ijodiy ish yozish, yakuniy xulosa yoki prezentatsiya tayyorlash so‘ralganda, ular qanday bilim va mahoratga ega ekanliklarini ko‘rsatishadi. Bu jarayonda o‘qituvchi o‘quvchilarning o‘qish tezligi, matnni to‘g‘ri tushunishi, matn mazmunini eslab qolish darajasi, asosiy g‘oyani ajratish, baho berish, mustaqil mulohaza yuritish, ijodiy yondashuv, stsenariy tuzish, ifodalash kabi qator me’zonlarni kuzatadi. Mazkur me’zonlar bo‘yicha tahlil qilinganda, matn ustida ishlash qanday natija berganini, tarbiyaviy va ta’limiy maqsadlarga qay darajada erishilganini bilib olish mumkin. Olingan tahlillar asosida o‘qituvchi keyingi darslar yoki mashg‘ulotlar uchun metodik tuzatishlar kiritadi, har bir o‘quvchi bilan individual shug‘ullanish yo‘llarini ko‘rib chiqadi. Shu tariqa matn, ta’lim va tarbiya jarayonining yutuq yoki kamchiliklarini ochib beruvchi o‘lchov vositasi sifatida ham maydonga chiqadi.

Xulosa qilib aytganda, matn ta’lim va tarbiya jarayonida o‘ta keng ko‘lamli, chuqur mazmunli, ko‘p qirrali ahamiyatga ega vosita sifatida qadrlanadi. U o‘quvchilarning faqat bilim doirasini kengaytirish bilangina kifoyalanmay, balki ularning ruhiy, hissiy, ijtimoiy rivojlanishiga ham beqiyos hissa qo‘shadi. Matn – bu bilim, xulq, madaniyat, san’at, tafakkur, ijodkorlik, hamjihatlik, milliy meros, jahon tamadduni kabi juda ko‘p unsurlarni uzviy holda o‘zaro bog‘lab turadigan poydevor. Bolalar ta’lim-tarbiya jarayonida qancha ko‘p sifatli, chuqur, tarbiyaviy ahamiyatga ega matnlar bilan tanishsalar, ularda to‘g‘ri hayotiy qadriyatlar, nutqiy madaniyat, tanqidiy fikrlash, mustaqil xulosa qilish, ma’naviy barkamollik, sog‘lom ijtimoiy munosabatlar shakllanishi shuncha samarali kechadi. Shu ma’noda, matn

nafaqat maktab darslarining o‘qish obyekti, balki butun bolaning shaxsiy kamolotiga yo‘l ochib beradigan, uning ongini, tafakkurini, xarakterini shakllantiradigan, hissiy va estetik didini boyitadigan kuchli vositadir.

Albatta, bu jarayon juda puxta yondashuv va cheksiz e’tibor talab qiladi. O‘qituvchilarning tajribasi, ularning matnni tanlash, tahlil qilish va metodik ishlov berishdagi mahorati, oiladagi tarbiyaviy muhit, matnni o‘qishga bo‘lgan e’tibor, kitobxonlik an’analari – bularning barchasi birlashgandagina ta’lim va tarbiya jarayoni muvofiq natija beradi. Ayniqsa, matn orqali beriladigan ibratlar o‘quvchilarda chuqurroq iz qoldirishi, ularning hayotiy pozitsiyasini shakllantirishi uchun qulay muhit yaratilgan bo‘lishi lozim. Bu muhitda bolaning mulohazalari qadrlanib, erkin ifoda qilishiga ruxsat etilsa, u ham matnlarni yanada sinchkov o‘rganadi, o‘z fikrini bildiradi, ongli va mas’uliyatli ravishda munosabat bildirib, tarbiyaviy saboqlarni hayotiy tajribaga tadbiq etish yo‘llarini izlaydi.

Bunday jarayonning istiqbollari ham beqiyosdir. Kelajakda ilm-fan, texnologiya, madaniyat, sotsiologiya, siyosat kabi ko‘plab jabhalarda rivojlanish aynan matnlar ustida ishlay oladigan, chuqur va tanqidiy o‘qish malakasiga ega avlodga bog‘liq bo‘ladi. Zero, matn – har qanday sohaning ilmiy, amaliy, badiiy yoki huquqiy asosi, undagi g‘oyalar, nazariyalar, tavsiyalar, ijtimoiy tamoyillar insoniyat taraqqiyotini belgilab beradi. Agar bugungi kunda tarbiya jarayonida matnning ahamiyati to‘liq ta’minlansa, o‘quvchilarda mustahkam savodxonlik, madaniy did, ongli fikrlash, sotsial mas’uliyat tuyg‘usi kuchli shakllanadi, ular turli qarash va manbalarni tahlil qilgan holda mustaqil xulosa chiqarish, hayotiy sinovlarga tayyor turish, yangilikka intilish, turli xalqlar madaniyatini hurmat qilish, ijtimoiy islohotlarda faol ishtirok etish kabi xususiyatlarga ega bo‘lishadi. Shunday jamiyat esa har tomonlama taraqqiy topgan, ma’naviy jihatdan yetuk, xalqlar hamjihatligiga xizmat qiladigan jamoaga aylanadi.

Shu sababli, ta’lim va tarbiya berishda matnning ahamiyati beqiyos darajada yuqori ekanini alohida ta’kidlash darkor. Matn insonga fikrlar dunyosiga yo‘l ochadi, hayotga, atrof-muhitga, insonlar munosabatiga

oʻzgacha nigoh bilan qarashga undaydi, oʻqituvchi va bola oʻrtasida samimiy muloqotni vujudga keltiradi. Asosiysi, matn – bu cheksiz bilish va tarbiyaviy imkoniyatlar eshigi, bolalarning tafakkuridan tortib, ularning shaxs sifatidagi butun kamolot yoʻlini yanada yorqin, mazmunli va puxta qiladigan asosdir. Shu yoʻnalishda izchil mehnat qilgan, matnga e'tiborli va ijodiy yondashgan har bir pedagog, har bir ota-ona, albatta, ertangi kunda jamiyatga iste'dodli, hushyor, axloqan pok, ilmu ma'rifatga chanqoq, mustaqil fikrlovchi, kitobsevar, har tomonlama barkamol avlodni tarbiyalab ulgʻaytirishga muvaffaq boʻladi.

Nazorat savollari:

1. Boshlangʻich ta'limda matn ustida ishlashdan asosiy maqsad nimadan iborat?
2. Matnni oʻqish va tahlil qilish bolalarda qanday koʻnikmalarni rivojlantiradi?
3. Boshlangʻich sinf oʻquvchilarining yosh xususiyatlari matn ustida ishlash metodikasiga qanday ta'sir koʻrsatadi?
4. Matn ustida ishlash jarayonida savol-javob usulining qanday afzalliklari bor?
5. Nima sababdan matnni bandma-band reja asosida oʻrganish oʻquvchining nutqini boyitadi?
6. Matn tarkibidan kelib chiqib, lugʻaviy ish (notanish soʻzlarni izohlash, sinonim yoki antonim topish) nega zarur deb hisoblaysiz?

2 -MAVZU. MATNNING TA’RIFI, MATNNI TASHKIL ETUVCHI BIRLIKLAR, MATN TARKIBI

Reja:

1. Matn – tilning eng katta birligi.
2. Matnning ta’rifi va sintaktik butunlik ekanligi.
3. Matnning ma’no jihatdan bir-biri bilan o‘zaro bog‘liq gaplardan tuzilishi.
4. Matnning ifoda qobig‘i, mazmuni (semantikasi), grammatikasi.
5. Matn g‘oyasi. Makromavzu. Mikromatn.

1. Matn tushunchasi lingvistika sohasida eng muhim kategoriyalardan biri sanaladi. Tilni o‘rganish jarayonida odatda uning turli darajalari e’tiborga olinadi: fonema, morfema, so‘z, so‘z birikmasi, gap va nihoyat matn. Ana shu eng yirik birlik – matn – o‘zining mantiqiy yaxlitligi, mazmuniy tugalligi, kontekst doirasidagi ma’nodorligini namoyon qiladi. Matnni faqat oddiy gaplar to‘plami sifatida ko‘rib bo‘lmaydi, chunki u chuqur semantik bog‘liqlikka ega, bir butun ma’noni ifodalashga xizmat qiladi. Matn tuzilishida tilning barcha darajalari qatnashadi, lekin matn ularning oddiy jamisidan iborat emas, balki yangicha semantik va pragmatik mazmun hosil qiladi. Shu sababli matn ayni paytda lingvistik, psixolinguistik, pragmalingvistik va sotsiolingvistik tadqiqotlarning ham diqqat markazida bo‘lib keladi. Tilni o‘rganishda “eng katta birlik” sifatida matn nazariyasi mustaqil yo‘nalish sifatida shakllangani ham bejiz emas.

Matn alohida so‘z yoki jumlalar ketma-ketligidan yuqoriroq turadigan, muntazam mantiqiy izchillik va semantik tugallikka ega bo‘lgan nutq birligidir. U muloqot jarayonining yakuniy mahsuli yoki majburiy tarkibiy qismi sifatida qaraladi. Masalan, insonlar o‘zaro muloqot qilarkan, ular gaplashish asnosida ko‘plab gaplarni aytadilar yoki yozadilar, ammo bu gaplarning barchasi ham yakka-yakka holda matn darajasiga ko‘tarilavermaydi. Matn deganda, bir maqsadga yo‘naltirilgan, aniq kommunikativ vazifani bajaradigan, kompozitsion yaxlitlikka ega bo‘lgan, tushunarli sathda bog‘langan nutq namunasini tushunamiz. Bunda lingvistik

kategoriya sifatida bir qator xususiyatlar – yaxlitlik, bog‘liqlik, tugallik, ichki strukturaviy izchillik – alohida ta’kidlanadi.

Matnning til birligi sifatidagi o‘rni, avvalo, uning o‘zbek tilshunosligida ham, umumjahon lingvistik tadqiqotlarda ham keng o‘rganilgani bilan tasdiqlanadi. Tilshunoslar matnni tahlil qilishda turli metodlardan foydalanadilar: struktur lingvistika, semantik tahlil, diskurs tahlili, pragmatik yondashuv, psixolinguistika va hokazo. Bu tadqiqotlarda matnning paydo bo‘lish jarayonidan tortib, uning idrok qilinishi va kontekstual sharhlanishiga qadar bo‘lgan bosqichlar o‘rganiladi. Shu yo‘sinda, matnni “eng katta birlik” sifatida qarash – uning boshqa til birligidan tubdan farqlanishi, keng kommunikativ maydonda amal qilishi, ko‘p funksionalligidan kelib chiqadi. Haqiqatda ham, fonema, morfema, so‘z, gap – bular, asosan, tilning qurilish elementlari sanaladi; matn esa shu elementlardan yasalgan, ammo o‘zida barcha semantik va pragmatik ma’lumotni yaxlit holda ifodalashga qodir qudratli birlikdir.

Matnning eng katta birlik ekanini tushuntirish uchun avvalo gap (jumla) bilan matn o‘rtasidagi farqni anglash zarur. Gap, odatda, sintaktik birlik bo‘lib, u ma’lum grammatik qoidalarga binoan quriladi va ayni paytda tugal intonatsiyaga ega bo‘lishi mumkin. Biroq bitta gap har doim ham to‘liq matn maqomiga ega emas, chunki matn darajasida “mazmuniy va kontekstual tugallik”, “semantik yaxlitlik” kabi mezonlar talab qilinadi. Ba’zan birgina gap butun matnni ifodalashi mumkin (M:“Tinchlik!”. Kimdir xitob tarzida shunday gapni aytishi mumkin va bu ba’zan mustaqil matn tarzida ham xizmat qilishi ehtimoldan xoli emas). Biroq aksariyat hollarda matn bir necha gaplarni o‘z ichiga oladi, har bir gap o‘zi bajarayotgan vazifasi yoki matndagi o‘rni jihatidan yaxlit tuzilmaning bir bo‘lagi sifatida kuriladi. Matn kompazitsion tuzilishiga ko‘ra kirish, asosiy qism, xulosa, yakun, o‘tish qismlari yoki harakat chiziqlari, obrazlar almashinuvi, ro‘y berayotgan voqealar ketma-ketligi singari tarkibiy elementlarga bo‘linadi. Aynan shu xilma-xillik matnning jonli organizm sifatida shakllanganidan darak beradi.

Matn nafaqat tilshunoslik, balki pedagogika, adabiyotshunoslik, psixologiya, sotsiologiya, kommunikatsiya nazariyalari doirasida ham atroflicha o‘rganiladi. Chunki matnning shakllanishi va uning idrok qilinishi davomida faqat til vositalari emas, balki ma’lum tipdagi tafakkur jarayonlari, madaniy kontekst, nutqiy vaziyat, tinglovchi yoki o‘quvchining nutqiy tajribasi kabi omillar ham ishtirok etadi. Matn, aslida, bir vaqtning o‘zida ham lingvistik, ham ijtimoiy-ma’naviy hodisa sifatida namoyon bo‘ladi. Tilshunoslar uchun matn, avvalo, lingvistik kategoriyalarini tekshirish, leksik-semantik va grammatik bog‘liqliklarni aniqlash, kognitiv strukturalar bilan aloqadorlikni tushunish obyekti bo‘lsa, adabiyotshunoslar uchun u badiiy asar sifatida estetik tahlil obyekti sifatida maydonga chiqadi. Pedagoglar nazarida esa matn – bu ta’lim jarayonida asosiy tayanch manba, ma’naviy va didaktik g‘oyalarni etkazishning vositasi. Shu bois “matn” kategoriyasi doimiy ravishda ko‘p fanli nuqtayi nazarlar chorrahasida turadi va uning barcha xususiyatlarini har tomonlama o‘rganish talab etiladi.

Matnni yaxlit bir butunlik sifatida shakllantiradigan asosiy omillar orasida bog‘liqlik (kohezya) va yaxlitlik (koherens) alohida ko‘rsatib o‘tiladi. Bog‘liqlik – bu matnning sirtqi alomatlari bo‘yicha ifodalanadigan bir-biriga ulanma xususiyatidir, ya’ni matndagi gaplar o‘zaro til birliklari bilan bog‘langan bo‘ladi: bog‘lovchilar, olmoshlar, sinonimlar, leksik takrorlar, sinonimik o‘xshashliklar, referent ko‘rsatkichlar, so‘z shakllari va boshqa elementlar. Yaxlitlik esa matnning semantik-plankadagi o‘zaro ichki uzviy bog‘liqligini, mantiqiy ketma-ketlik va mazmuniy izchillikka ega ekanini namoyon etadi. Masalan, matn bir mavzuga bag‘ishlangan bo‘lishi, matn ichidagi barcha detal va fikrlar umumiy maqsad doirasida shakllanishi, ifodalangan hodisa yoki voqea-hodisalarning o‘zaro izchillikda tasvirlanishi, xulosalar yoki tarbiyaviy, ilmiy, badiiy ma’nolar aniq va tushunarli shaklda bayon etilishi lozim. Agar gaplarning formal bog‘liqligi bo‘lsa-da, lekin ular semantik tomondan o‘zaro mantiqiy aloqaga ega bo‘lmasa, u holda matn yaxlitligi buziladi, o‘quvchi yoki tinglovchi uni izchil qabul qila olmaydi.

Matnning eng katta birlik ekanini tasdiqlovchi yana bir jihat – bu uning hujjatli, badiiy, ilmiy, publitsistik, huquqiy va boshqa uslublarda namoyon boʻla olishidir. Aytaylik, ilmiy matn muayyan bir ilmiy mavzuga bagʻishlangan boʻlib, izchil tadqiqot natijalari, ilmiy isbotlar, terminlar tizimi, mantiqiy xulosa va dalillar ketma-ketligidan tuziladi. Publitsistik matn esa koʻproq ommaviy oʻquvchilarga moʻljallangan, ijtimoiy-siyosiy, madaniy yoki boshqa kundalik mavzular haqida fikr yuritadigan, koʻpincha ekspressiv unsurlar bilan boyitilgan shaklni oladi. Badiiy matnni olaylik: u adabiy-estetik maqsad bilan yaratiladi, undagi soʻz tanlash, tasvir vositalari, badiiy ifodalar, obrazlar mazmuni matnning mustahkam badiiy yaxlitligini taʼminlaydi. Demak, matn turli uslubiy yoʻnalishlarda yaratilishi, turli janr shakllarida namoyon boʻlishi, ammo baribir mazmuniy tugallikka ega boʻlishi mumkin. Bu ham matnning eng yuqori bosqichdagi lingvistik birlik ekaniga dalil boʻla oladi, zero boshqa til birliklari – fonema, morfema, soʻz, soʻz birikmasi yoki hatto gap – bu darajada keng kommunikativ vazifani bajara olmaydi.

Matnni tushunish, uni idrok qilish jarayoni inson miyasidagi murakkab psixolinguistik amaliyotlarga borib taqaladi. Oʻquvchi yoki tinglovchi matnda ifodalangan maʼnoni oʻz aqliy modeliga solishtirib koʻradi, yangi maʼlumotlarni avval bilganlari bilan integratsiya qiladi. Shu bois matnning toʻliq anglanishi oʻquvchining umumiy bilimi, madaniy fon, intellektual saviyasi, matnning mavzusi boʻyicha xabardorligi, til qoidalarini oʻzlashtirganlik darajasi, ijtimoiy-tarixiy kontekstdan xabardorligi bilan uzviy bogʻliq. Masalan, bir-biridan turlicha hayotiy tajribaga ega boʻlgan oʻquvchilar bir xil matnni oʻqiganda, turli tahlil yoki xulosa qilishi mumkin. Shunday boʻlsa-da, matnning asosiy gʻoyasi, syujet chizigʻi, faktlar zanjiri matnning oʻzida mustahkam oʻrnatilgani tufayli, odatda, asosiy maʼno umumiy shaklda ifodalanadi. Demakki, matnni toʻliq tushunish lingvistik kompetensiyadan tashqari, kognitiv kompetensiya, ijtimoiy-madaniy bilimlar va psixologik qobiliyatlar bilan ham bogʻliqdir.

Matnning alohida xususiyati – u nutq jarayonining aniq mazmuniy-chegaraviy birligi sifatida ham namoyon boʻla oladi. Nutq, aslida, doimiy

ravishda davom etadigan, oqimdagi voqelikdir, unda uzilishlar, qaytishlar, boshqa mavzuga o‘tishlar bo‘lishi mumkin. Matn esa shu oqimdan ajralib chiqadigan tugallangan bir namuna: yozma shaklda bo‘lishi mumkin, og‘zaki nutqiy shaklda bo‘lishi mumkin, lekin u har qanday holatda ham “kirish”, “asosiy qism” va “yakun” kabi ko‘rinishda bo‘ladi yoki hech bo‘lmaganda, ma’lum kommunikativ maqsad bilan boshlangan va tugallangan bir butun tuzilmani anglatar ekan, matn darajasiga o‘sadi. Bu jihati bilan matn inson tafakkuri va nutq faoliyatidagi muayyan bosqichning ifodasi bo‘lib ko‘rinadi. Ayrim lingvistlar matnni “diskurs” tushunchasi bilan deyarli aynanlashtiradilar, boshqalari esa diskursni kengroq kategoriya, matnni esa uning materiallashtirilgan shakli sifatida ko‘rishadi. Diskurs va matn o‘rtasidagi farq qanday bo‘lishidan qat’i nazar, matnning lingvistik tuzilishi aniq, mantiqiy yuzaga chiqadigan, ko‘rinishi ravshan, yakunlangan mahsulot ekanini unutmaslik zarur.

Matnning eng katta birlik ekanini ko‘rsatib beradigan yana bir omil – bu uning sirtqi, ya’ni formal-ifodaviy birligi bilan emas, balki chuqur struktura bilan harakat qilishidir. Matn sirtqi (formal) va ichki (semantik, pragmatik) tuzilmadan iborat bo‘lib, ular o‘rtasida dinamik o‘zaro aloqalar mavjud. Sirtqi tuzilma – bu so‘zlar, gaplar, leksik birliklar, grammatik shakllar, sintaktik konstruksiyalar va tekst bog‘liqligini ta’minlovchi lingvistik vositalar. Ichki tuzilma esa matning chuqur ma’nosi, sho‘ba mavzular, konnotativ xususiyatlar, mantiqiy va semantik aloqalar, kontekstning o‘zgarishi va matn kommunikativ maqsadga erishish uchun tuzadigan usullardan tashkil topadi. Bu jihatdan matnni “qatlamli” hodisa sifatida ham tasavvur etish mumkin: birinchi qatlam – gaplar va so‘zlarning formal ko‘rinishi, ikkinchi qatlam – ularning semantik ketma-ketligi, uchinchi qatlam – matndagi g‘oya yoki muallifning asosiy niyati, to‘rtinchi qatlam – matnning pragmatik qirralari, ijtimoiy kontekst, o‘quvchi bilan bog‘liq interfaol omillar, yana boshqa qatlamlar – psixologik, ijodiy, badiiy talqin va hokazo.

Matn – tilning eng katta birligi ekani uning turli ko‘rinishlarda, janrlarda, vazifalarda taqdim etilishida ham yaqqol namoyon bo‘ladi.

Tilshunoslar matnlarni makrojanr va mikrojanrlarga boʻlib oʻrganadilar. Masalan, badiiy nasr, dramatik asar, lirik she’r, ilmiy maqola, diplom ishi, ilmiy ommabop maqola, huquqiy hujjat, publitsistik maqola, reklama matni, nutq bayoni, xatlar, telegrammalar, intervьyu matni, forumlardagi yozishmalar, internet bloglari – bularning barchasi alohida matn sifatida mavjud boʻlishi mumkin. Har bir matn oʻz uslubiga, tuzilishiga, leksik va sintaktik xususiyatlariga, maqsadli auditoriyasiga ega boʻladi. Shu bilan birga, umumiy qoidaga koʻra, ushbu matnlarning bariga xos boʻlgan birlik – semantik yaxlitlik va kommunikativ tugallik mavjud. Masalan, ilmiy maqolada muallif muayyan ilmiy muammoni tahlil qiladi, dalil va misollar keltiradi, ilmiy nazariyalar bilan taqqoslaydi, xulosa chiqaradi. Qachonki ushbu bosqichlar mantiqan izchil tashkil topgan boʻlsa, maqola matn darajasiga koʻtariladi, tilning oʻzida oʻzga bir matn shaklini hosil qiladi. Badiiy asarda muallif syujet chizigʻini quradi, qahramonlar xarakterini namoyish etadi, ularning dialoglari orqali ijtimoiy, falsafiy va hissiy murakkabliklarni ifodalaydi, asar yakuniga kelib voqealar tugallikka etadi. Bu ham bitta, mustaqil, yaxlit matnni tashkil etadi.

Matn tilning eng katta birligi sifatida faqat lingvistik funksiyani emas, balki madaniy, ijtimoiy, ideologik, axloqiy, tarbiyaviy, badiiy va boshqa funksiyalarni ham bajaradi. Masalan, bir badiiy asar ijtimoiy tanqid, davr ruhini ifodalash, insoniy fazilatlar va illatlar haqida mulohaza yuritish, muallifning shaxsiy ijodiy uslubini namoyon etish, she’riy yoki nasriy shakldagi badiiy mahoratni koʻrsatish, tarbiyaviy gʻoyalarni ilgari surish kabi vazifalarni bajarishi mumkin. Ilmiy matn ilmu-fan yoʻnalishidagi yutuqlarni jamlash, tahlil qilish, ilmiy jamoatchilik bilan muloqot qilish, yangi nazariya yoki gipotezani asoslash, ilmiy debatlarni keltirib chiqarish, metodik tavsiyalar berish vazifalarini ado etadi. Publististik matn jamoatchilik fikrini shakllantirish, siyosiy, iqtisodiy yoki ijtimoiy mavzularni yoritish, muayyan mavzuda bahs-munozaralar yaratish, ommani xabardor qilish ishiga xizmat qiladi. Demak, matn tilning funksional imkoniyatlarini toʻliq ishga soladi, uning chuqur semantik quvvatini harakatga keltiradi, shu bilan birga,

insonlarning muloqot, fikrlash, bahslashish, bilish, ijod qilish jarayonini boyitadi.

Matnning rivojlanish jarayoni, uni tuzish metodlari ham diqqatga sazovor masalalardan biridir. Adabiy ijodda matn yaratish asosan ijodkor shaxsning badiiy mahorati, estetik didi, uslubiy izlanishlari bilan bog‘langan bo‘lsa, ilmiy faoliyatda matn tartibi, rasmiy mezonlar, struktural tayanchlar (kirish, adabiyot sharhi, tahlil, natija va xulosa) aniq tartibda ko‘zlanadi.

Pedagogik jarayonda matn bilan ishlash bolalarning tafakkurini, savodxonligini, so‘z boyligini rivojlantirish, ma’lum mavzu doirasida bilim berish, tarbiyaviy g‘oyalarni singdirish kabi maqsadlarni g‘oyat samarali ro‘yobga chiqaradi. Masalan, boshlang‘ich sinflarida matnni o‘qish bolalarda nutqiy ko‘nikma, so‘zlarni talaffuz qilish, asosiy voqealar zanjirini tushunish, voqealar mantiqini topish, hikoyadagi qahramonlarga xos xulq-atvorni baholash kabi amaliyotlarni shakllantiradi. Shunday qilib, matnni o‘rganish jarayoni o‘quvchilarni mustaqil fikrlash, tahlil qilish, xulosa chiqarish, hatto ijodiy munosabat bildirishga ham chorlaydi.

Tilning eng katta birligi sifatida matn komunikatsiyaning qurilish materiali hamdir. Masalan, ommaviy axborot vositalari – gazeta, jurnal, radio, televidenie, internet saytlarida beriladigan har qanday ma’lumotlar majmui ma’lum matnlar shaklida taqdim qilinadi. Ushbu matnlar yangilik xabarlari, maqolalar, reportajlar, intervyular, sharhlar, tahliliy tadqiqotlar, reklamalar, e’lonlar, ocherklar va boshqa janrlarni o‘z ichiga oladi. O‘quvchi yoki tomoshabin ushbu matnlarni o‘qishi, eshitishi, ko‘rishi orqali zamon voqeligidan xabardor bo‘ladi, siyosiy, ijtimoiy va madaniy mavzularda o‘z fikrini shakllantiradi. Demak, butun bir kommunikatsiya tizimi matn asosida quriladi. Shu ma’noda, matn tilning ham, ijtimoiy hayotning ham yuksak bosqichlarini o‘zida mujassam etadi. Uni chuqurroq o‘rganish – insonlar o‘rtasidagi axborot almashinuvini mukammal tushunish, nutqiy malakalar, madaniyat, jamiyat, mafkura kabi ko‘plab sohalarga nazar tashlash demakdir.

Matnni puxta bilish va uni shakllantirish malakasiga ega bo‘lish o‘qituvchilar, yozuvchilar, jurnalistlar, tarjimonlar, ilmiy xodimlar,

siyosatchilar, hatto oliy ma’lumotga ega har qanday shaxs uchun ham muhimdir. Yoshlar matnni to‘g‘ri yoza olish, uni ifodalash, ko‘p ma’noli qirralarini tushuna olish bilan, eng avvalo, o‘z tafakkurini yoyish, atrof-muhitni anglash, boshqa odamlar bilan uyg‘un muloqot qilish, jiddiy munozaralarda ishtirok etish, ilmiy yoki ijodiy izlanishlar bilan shug‘ullanish, shuningdek, kelajakda faol fuqarolik pozitsiyasiga ega bo‘lish imkoniyatini kengaytiradilar. Matn ustida ishlash – bu nafaqat tahlil va idrok qilish, balki matnni yozma yoki og‘zaki shaklda yarata olish, mukammal kompozitsiya tuzish, tilning barcha imkoniyatlarini faol ishga solish deganidir. Shuning uchun matn – eng katta lingvistik birlik bo‘lishi bilan bir qatorda, insonning aqliy va ma’naviy olami ravnaqi, ijodkorligi, nutqiy madaniyati, xulqiy va bilish jarayoni uchun ham poydevor bo‘lib xizmat qiladi.

Matnning texnologik asrda tutgan o‘rni ham doimo o‘sib bormoqda. Bugungi kundagi raqamli kommunikatsiya sharoitida insonlar bir-birlari bilan asosan matnli xabarlar, elektron maktublar, ijtimoiy tarmoqlardagi postlar, sharhlar, izohlar orqali aloqa qilishadi. Bularning hammasi ma’lum darajada matn shaklida namoyon bo‘ladi. Shuning uchun matn bilan ishlay bilish, ya’ni matnni to‘g‘ri tuzish, o‘qish, anglash, tahlil qilish, undagi axborotni ajratish, natija chiqarish, baholash, izchil javob berish bugungi inson uchun zarur kompetensiyalardan biriga aylangan. Aslida, matn bilan ishlash imkoniyati kengaygani sayin uning ishlatilish doirasi ham ortadi, shu bois matnshunoslikka oid bilimlar, matn tuzish me’yorlari, uslub qoidalari, so‘z tanlash san’ati kabi masalalar tobora katta ehtiyoj uyg‘otadi. Tilning eng katta birligi sifatida matn ana shu o‘zgaruvchan jamiyatdagi tezkor axborot almashinuvida kuchli rol o‘ynab, insonlarning ongi va munosabatlariga bevosita ta’sir o‘tkazadi.

Matnning yaxlitlik xususiyati ko‘p jihatdan muallif tarafidan rejalangan va amalga oshirilgan kompozitsion tamoyillarga bog‘liq. Tarixan shakllanib kelgan an’anaviy kompozitsion tuzilma, xususan, kirish, rivojlantirish, yakun, xulosa kabi bosqichlardan iborat bo‘lishi mumkin. Badiiy asarlar esa o‘zigagina xos voqealar zanjiri, harakat rivoji, kulminatsiya va yechim

nuqtalariga ega boʻladi. Baʼzan postmodern adabiy usullarda bu mantiqiy ketma-ketlik buzilgandek koʻrinsa ham, baribir asarda ichki integral semantik aloqa boʻladi, shu tufayli asar bir butun matn sifatida saqlanib qoladi. Bunday eksperimental asarlarda muallif xuddi “pazl”lardan yasalgan mozaik matn tuzadi, lekin pirovardida har bir boʻlak maʼlum bir global gʻoyaga xizmat qiladi. Shu shaklda yaratilgan matn ham tilning eng katta birligi sifatida vujudga keladi, chunki u mustaqil holda muloqot ehtiyojini qondiradigan, maʼlum mazmunni toʻliq bayon eta oladigan nutqiy kompozitsiyaga ega.

Tilshunoslik ilmi rivojlanar ekan, matn haqida yangi nazariyalar, konsepsiyalar, metodologiyalar paydo boʻlmoqda, diskurs tahlili, sotsiopragmatik tahlil, korpus lingvistikasi, kognitiv lingvistika kabi yoʻnalishlar matnni oʻrganishning zamonaviy yondashuvlarini ilgari surmoqda. Matnning ogʻzaki va yozma shakllari, multimediya matnlari, zamonaviy elektron matn tipologiyalari – bularning barchasi tilning qoʻllanilish doirasi va funksiya koʻlamini yanada kengaytirmoqda. Lekin fundamental maʼnoda matn hamon tilning oxirgi, shu bilan birga, eng qudratli birligi sanaladi, zero matn darajasida butun maʼno aniq ifodalangan, kommunikativen tugallikka erishiladi. Yuqori sinf oʻquvchilari yoki oliy oʻquv yurtlari talabalariga til nazariyasini oʻqitishda, ayniqsa, matn nafaqat fonema va morfema, gap va soʻz birikmasidan ustun boʻlgan yirik birlik, balki butun nutqiy faoliyat mezoni, kommunikatsiya strategiyalarini ochib beradigan asosiy “kalit” ekanini koʻrsatib berish muhim.

Shunday qilib, matn – bu tilning murakkab va eng katta nutqiy-organizatsion birligi, u xususiy semantik va pragmatik tugallikka ega boʻlib, oʻz ichida gaplar va paragraf tuzilmalari ketma-ketligidan iborat formal koʻrinishni namoyish etadi, shu bilan birga, mantiqiy-mazmuniy yaxlitlik, semantik butunlik va kommunikativ maqsad bilan ham ajralib turadi. Boshqacha aytganda, matn alohida olingan soʻz, soʻz birikmasi yoki hatto bitta gap bilan ifodalanmaydigan keng maʼno va mazmunni ixcham yoki keng shaklda berishga xizmat qiladi. Uning chegaralari aniq belgilangan – matn boshlangan joydan tugashigacha boʻlgan butun boʻlakni qamrab oladi. Ushbu

butun boʻlak esa mavzuga, maqsadga, muallif intentioniga, uslubiy va leksik birliklarga koʻra bir butun boʻlib, ana shu tarzda til tizimsi ichida alohida nutqiy hodisa sifatida namoyon boʻladi. Matn mazmunini qabul qilayotgan oʻquvchi yoki tinglovchi uni izchil talqin qilish imkoniyatiga ega boʻladi; shunday jarayonda kommunikatsiya toʻliq taʼminlanadi, gʻoya oʻquvchi ongida yana bir yangi matn yoki mulohazaga zamin boʻlishi mumkin. Demak, matn – bu uzluksiz harakatdagi, xuddi tirik organizm kabi doimiy yangilanib turadigan, har bir oʻqishda yangicha idrok etiladigan, ammo baribir yaxlit strukturasini saqlab qoladigan, butun til tizimining pik nuqtasida joylashgan buyuk birlikdir.

2. Matn tushunchasi tilshunoslik va adabiyotshunoslik sohasida eng koʻp tadqiq etiladigan kategoriyalardan biri boʻlib, u nafaqat fonetik, leksik, morfologik, balki sintaktik darajadagi birliklarni ham oʻz bagʻrida mujassam etadi. Ayni vaqtda matn gaplar zanjirining oddiy yigʻindisigina emas, balki mazmunan yakdil, mantiqiy izchillik va yaxlitlikni taʼminlaydigan murakkab tuzilishdir. Oʻzbek filologiyasida matn tushunchasi 1960–1970-yillardan boshlab qizgʻin muhokama etilgan, oʻnlab tadqiqotlarda matnning lingvistik, adabiy, uslubiy va pragmatik xususiyatlariga baho berilgan. Keyingi davrlarda esa matn nafaqat adabiy nutq birligi, balki rasmiy hujjatlar, publitsistik maqolalar, ilmiy-texnik matnlar, internet xabarlari, chat yozishmalari koʻrinishida ham oʻrganila boshlandi. Ushbu jarayon matnning tashqi va ichki belgilarini puxtaroq yoritish, uni sintaktik butunlik sifatida baholashga yangicha yondashuvlarni keltirib chiqardi.

Matnning umumiy taʼrifi haqida gap borganda, avvalo uning “lingvistik” va “adabiy” talqinlari oʻrtasida ayrim farqlar borligini sezish kerak. Lingvistik nuqtayi nazardan matn – bir butun kommunikativ maqsadga boʻysungan, oʻzaro bogʻliq gaplardan tashkil topgan, sathlararo (leksik, sintaktik, semantik) izchillikka ega nutqiy birlikdir. Adabiy nuqtayi nazardan esa u – muallif gʻoyasi va estetik niyat atrofida shakllangan, badiiy obrazlar, uslubiy rang-baranglik va poetik ifoda bilan boyitilgan yaxlit asardir. Har ikki

yondashuvda ham matnning asosiy belgisi – uning tugallanganligi, yaxlitligi va komponentlarining bir maqsadga qaratilgan holda uyushganligidir.

Tilshunos olimlar orasida matn tushunchasiga bag‘ishlangan turli fikr-mulohazalar uchraydi. Masalan, professor A. Nurmonov “Matn – bu formal alomatlar majmui bilan chegaralangan, lekin shu alomatlardan-da ko‘ra kengroq ma’noviy doiraga ega bo‘lgan nutqiy yaxlitlikdir”, deb yozadi. (“O‘zbek tilshunosligi masalalari”, Toshkent, 1992, 45-bet) Bu ta’rifda matnning “ma’noviy doira” sifatida aks etishi, uning sirtqi ko‘rinishi – gap yoki so‘z birikmasidan ustunroq turishiga alohida urg‘u berilmoqda. Chunki matn sathida muallifning intenciyasi, ijtimoiy va madaniy kontekst, o‘quvchi bilan muloqot kabi omillar ham shakllanadi. Nurmonov nazarida matnni tahlil qilishda nafaqat uning leksik va grammatik alomatlarini, balki semantik birliklararo aloqalarni, mavzuning butun koinotiga taalluqli ma’nolarni ham inobatga olish kerak.

Shu nuqtada rus filologi I. R. Galperinning matn haqida bergan ta’rifi ham diqqatga sazovor: “Matn – bu adabiy jarayonda tug‘ilgan, ifodalangan, tugallikka ega, nisbatan mustaqil, semantik va struktural bog‘liqligi mavjud nutqiy namuna bo‘lib, u yozma yoki og‘zaki shaklda o‘z mavjudligini topadi” (“Tekst kak obyekt lingvisticheskogo issledovaniya”, Moskva, 1981, 18-bet). Galperin matnni birinchi galda “adabiy jarayon” hosilasi sifatida ko‘rib, unda tugallik va mustaqillikka katta e’tibor qaratadi. Mustaqillikda matnning o‘z-o‘zidan mazmun hosil qila olishi, uni tushunish uchun alohida izoh yoki qo‘shimchalar zarur emasligi nazarda tutiladi. Biroq shu bilan birga, har qanday matnning atrofida ma’lum kontekst – muallif shaxsi, davr ruhiyati, ijtimoiy vaziyat yoki madaniy an’analar singari omillar ham yotishi mumkin.

O‘zbek filolog olimlaridan G‘.Abdurahmonov “Matn – lingvistik konstruksiya, sintaktik sathda yaxlit nutq namunasini yaratish yo‘li bilan mujassamlanadigan semantik butunlikdir”, deya qayd etadi. (“Matn sintaksisi masalalari”, Toshkent, 1998, 27-bet) Bu fikrda ta’kidlash kerak bo‘lgan jihat – matnning sintaktik sathda yasaladigan konstruksiya sifatida ko‘rilishidir. Agar so‘z, so‘z birikmasi va gapni xom-ashyo yoxud qurilish materiali sifatida

tasavvur qilsak, matn ana shu qurilish materiallarini yagona maqsad atrofida uyushtirishdan hosil boʻladi. Bu yerda yakkama-yakka gaplar oʻrtasidagi grammatik va semantik bogʻliqlik, ularning ortidagi gʻoya, mavzu, predmet haqida izchil fikr yuritish kabi omillar hal qiluvchi oʻrin tutadi.

Filologik adabiyotlarda matnning asosiy belgilaridan biri sifatida uning sintaktik butunligi alohida ajratib koʻrsatiladi. Sintaktik butunlik tushunchasini yoritish uchun, avvalo, "gap" bilan "matn" oʻrtasidagi nisbatni tushunish kerak. Gap – bu maʼlum grammatik meʼyorlar doirasida qurilgan nutq birligi boʻlsa, matn – maʼlum maqsadga bogʻlangan bir nechta gaplar zanjiri, ularning oʻzaro semantik va grammatik izchilligidan iborat struktura. Shu munosabat bilan Oʻzbekiston Fanlar akademiyasi akademigi A. Madvaliyev shunday deb yozadi: "Matn – bu gaplarning oddiy yigʻindisi emas, balki har bir gap maʼlum semantik yukni oʻz zimmasiga olgan, oʻzaro uzviy aloqador, butkul bir maqsad doirasida shakllangan yaxlit sintaktik majmua". ("Til, matn va kontekst", Toshkent, 2003, 57-bet)

Matnning sintaktik butunligi, eng avvalo, "bogʻliqlik" (kohezya) va "yaxlitlik" (koherens) tushunchalari orqali ochib beriladi. Kohezya – bu matnda gaplarning sirtqi, yaʼni formal-grmmatik bogʻlanish vositalari yordamida birikishidir. Masalan, bogʻlovchilar, zarfiy bogʻlamalar, olmoshlar, kelishik qoʻshimchalari, sinonimik takrorlar yoki referent koʻrsatkichlar va shu kabilar. Koherens esa matnning ichki, semantik va mantiqiy izchilligini, yaxlit fikr doirasida birlashishini ifodalaydi. Bu oʻrinda professor Sh. Rahmonovning fikri diqqatga sazovor: "Matnni jipslashadigan ichki kuch bu – mavzu va asosiy mazmunning uzviyligi boʻlib, har bir gap shu umumiy tasavvurga xizmat qilgandagina matn tarkib topadi. Ana shu uzviylik koʻherens deb ataladi." ("Oʻzbek matnshunosligi asoslari", Toshkent, 2005, 41-bet)

Demakki, sintaktik butunlikning taʼminlanishi uchun matndagi gaplar faqat grammatik vositalar bilan bogʻlanib qolmasdan, balki bir mavzu atrofida, bir gʻoya doirasida toʻplangan boʻlishi, voqea-hodisaning bosqichma-bosqich bayoniga xizmat qilishi yoki ilmiy tasnif va xulosa chiqarish jarayonida

muayyan ketma-ketlikni ta’minlashi zarur. Bu omil adabiy asarlarni o‘qiganda yanada ravshan ko‘rinadi: matnning har bir bo‘limi (bob, sahna tasviri, syujet chizig‘i) umumiy syujetning yoki g‘oyaviy tasvirning bir bo‘lagini hosil qiladi, muallif esa ana shu bo‘laklararo o‘zaro bog‘liqlikni o‘quvchining e’tiboriga havola etadi. Natijada butun asar yaxlit bir matn sifatida namoyon bo‘ladi.

Matnning sintaktik butunlik darajasi ko‘p jihatdan uning janriga ham bog‘liq. Masalan, ilmiy matnlarda izchillik va mantiqiy bosqichma-bosqichlik aniqroq seziladi. Tadqiqotning kirish qismi, maqsad va vazifalar, uslubiy asoslar, nazariy dalillar, amaliy misollar, xulosa va takliflar – bularning barchasi ilmiy matnning yaxlit strukturasini tashkil etadi. Badiiy matnlarda esa ba’zan retrospektiv yoki perspektiv yo‘sinida voqealar tasviri, turli qahramonlarning nuqtayi nazarini ketma-ket bayon qilish, monolog va dialoglar keltirish orqali “intizomiy izchillik” go‘yo buzilgandek bo‘ladi. Ammo baribir matnning asosiy syujet chizig‘i yoki markaziy g‘oyasi saqlanadi, har qanday chekinish ham keyinroq asosiy mavzuga qaytib kelish uchun xizmat qiladi. Shu boisdan, filolog A. Sirojiddinov “badiiy matnda formal bog‘liqlik (kohezya)dan ko‘ra semantik butunlik (koherens) ustuvorroq rol o‘ynaydi”, deya ta’kidlaydi. (“Matn poetikasi masalalari”, Toshkent, 2006, 68-bet)

Shu o‘rinda matn tushunchasida “integratsiya” fenomeni ham muhim ahamiyat kasb etadi. Integratsiya – matnning kirish, asosiy qism va xulosa kabi bosqichlari orasida o‘rnatiladigan mantiqiy ko‘prik bo‘lib, u yakunda butun “hikoya” yoki “tasnif”ning mukammal shaklga kelishini ta’minlaydi. Bunda semantik integratsiya bilan birga sintaktik konstruktsiyalar ham qatnashadi. Masalan, kirish qismida keltirilgan savollar yoki muammolar asosiy qismda tadqiq etilib, yakunda xulosa qilinadi. Yoki badiiy asarda ilk sahifalardayoq paydo bo‘lgan ziddiyat asar o‘rtalariga kelib kuchayadi, so‘ngra eng yuqori zo‘riqish nuqtasiga (kulьminatsiya) etgach, denuement – yechim bosqichida hal bo‘ladi. Bosh qahramon yoki voqealar tasvirining shu

“harakat”ini matnning sintaktik butunligi ta’minlaydi, chunki syujet chizig‘i voqealar bayonining sintaktik (gaplar, bo‘limlar) zanjirida ifoda topadi.

Ushbu jarayonni tushuntirishda M. M. Baxtinning fikrlari ham muhim. U matnni dialogik hodisa sifatida ko‘rib, “Har bir matn o‘zidan oldingi matnlar bilan suhbatga kirishadi, shuningdek, undan keyin yaratiladigan matnlarga ham zamin hozirlaydi, zero matn kommunikasiyadagi chegara emas, balki yakuniy shakldagi fikrning o‘zi va shu fikrga nisbatan muqobil fikrlarning boshlanish nuqtasidir”, deya yozadi. (“Estetika slovesnogo tvorchestva”, Moskva, 1979, 256-bet) Demak, matn nafaqat muallifning biryoqlama bayonidan iborat, balki u o‘quvchi ongida ham o‘ziga xos “dialog”ni keltirib chiqaradi. Bu jarayonda ham sintaktik butunlik alohida o‘rin tutadi, chunki o‘quvchi gaplar zanjirini, voqealar izchilligini kuzatish orqali o‘z savollariga javob topadi yoki o‘z mulohazalarini bildiradi.

Matnning ta’rifi va sintaktik butunlik ekanligiga oid fikrlarni aniqroq tasavvur qilish uchun kichik bir misol keltirish mumkin. Tasavvur qiling, kimdir “Bahor keldi. Daraxtlar gulladi. Havo harorati ko‘tarildi. Odamlarda tetiklik yuz ko‘rsatdi” degan to‘rtta gapni ketma-ket aytdi. Shakliga qaraganda, bu – to‘rtta mustaqil gapning oddiy yig‘indisiga o‘xshaydi, ammo ma’naviy jihatdan ular bir-biriga bog‘liq: bahorning kelishi, daraxtlarning gullashi, haroratning ko‘tarilishi va odamlar kayfiyatidagi o‘zgarish – bitta mavzu atrofidagi izchillikning ko‘rinishi. Ushbu gaplarni matn darajasiga ko‘taradigan omillar – mavzuning yaxlitligi, gaplar orasidagi semantik izchillik, bitta umumiy fikr (bahorning belgilari)ni bayon qilishdir. Agar shu to‘rtta gapdan keyin nihoyatda mustaqil, mavzuga aloqasi bo‘lmagan g‘oya keltirilsa, matn uzilishga uchrashi va yaxlitlik xususiyati susayishi mumkin. Masalan: “Bahor keldi. Daraxtlar gulladi. Havo harorati ko‘tarildi. Odamlarda tetiklik yuz ko‘rsatdi. Bugun men kitob do‘koniga bordim.”

Ko‘rinib turibdiki, beshinchi gap birinchi to‘rtta gapdan ancha mustaqil, bevosita bog‘liq emas, natijada sintaktik butunlik zaiflashadi. Bunday holatda matn yaxlitligi yo‘qolishi yoki butunlay buzilishi ham mumkin. Shu boisdan, sintaktik butunlik – gaplarni nafaqat grammatik, balki semantik jihatdan

uyg‘unlashtiradigan, matnning asosiy mavzusi va g‘oyasini to‘liq ochib berishga xizmat qiladigan birlamchi omildir.

Filolog olimlarning yana bir e’tibor qaratadigan nuqtasi shundan iboratki, matnning sintaktik butunligi undagi mavzu bo‘laklari yoki mantiqiy segmentlar o‘rtasidagi aloqadorlik bilan belgilanadi. Masalan, professor T. Qodirov shunday deydi: “Matnning yaxlitligi har bir segment (xoh u paragraf, xoh u fasl yoki bo‘lak bo‘lsin) o‘rtasida quriladigan semantik ko‘priklar bilan bog‘liq. O‘sha ko‘priklar zanjiri necha xil bo‘lim bo‘lishidan qat’i nazar, matnni bitta umummavzuga bo‘ysundirilgan yaxlit hodisaga aylantiradi.” (“Matn lingvistikasi”, Toshkent, 2010, 74-bet) Bunday “semantik ko‘priklar”ni turli yo‘llar bilan hosil qilish mumkin: so‘zning takrorlanishi, sinonimik almashuv, olmoshlar orqali referentga ishora qilish, kesim yoki ega shaklini uslubiy takrorlash, bog‘lovchi so‘zlar, atama yoki terminlarni qayta yoritish, xulosa keltirishda ilgari aytilgan gaplarni umumlashtirish kabilar. Natijada o‘quvchi yoki eshituvchi bir mavzu doirasida mazmunan uzluksiz, mantiqiy izchillikni saqlagan holda fikrni qabul qiladi.

Shuningdek, matn ta’rifida ba’zan “supergap birlik” (ruscha “nadfrazovoye edinstvo”) termini ham qo‘llanadi. Bu termin bir mavzu doirasidagi bir necha gapning yakuniy birlik tarzida birlashishini anglatadi. Masalan, alohida paragraf (yoki kichik bo‘lim) bir supergap birlik sifatida namoyon bo‘lishi, u o‘z navbatida matnning umumiy kompozitsion tuzilishiga qo‘shilishi mumkin. Ammo hozirgi zamon matn lingvistikasi bunday terminlarni kamaytirib, bevosita “matn sathidagi sintaktik bog‘liqlik” yoki “tekstdagi paragraf strukturalari” kabi ifodalarni ko‘proq qo‘llaydi. I. Galperin, G. Solganik, T. van Dayk, R. G. Piotrovskaya kabi olimlar aynan “gap usti birlik”larga emas, balki “butun matn doirasidagi semantik va sintaktik izchillik”ka urg‘u berish zarurligini uqtirib keladi.

O‘zbek matnshunosligi doirasida ham ana shu yo‘nalish tobora kuchayib bormoqda. Jumladan, A.Nurmonov matn tahlilini sathlar kesimida o‘rganishni taklif qiladi: fonetik-sintaktik sath, leksik-semantik sath, uslubiy sath, pragmatik sath kabilar. Unga ko‘ra, “har bir sath o‘z funktsiyasiga ega

bo‘lib, matnning yaxlit g‘oyaviy-kompozitsion tuzilishini shakllantirishda qatnashadi. Zero, gaplar o‘rtasidagi grammatik bog‘lanish o‘z-o‘zidan etarli emas, agar matn leksik izchillik va uslubiy uyg‘unlikdan mosuvo bo‘lsa, unda yaxlit nutqiy butunlik yuzaga kelmaydi.” (“O‘zbek tili matnshunosligi asoslari”, Toshkent, 2012, 103-bet) Ushbu fikrda matnning hech bir darajasi yoki sathi etarli emasligi, balki ular o‘zaro ko‘p planli integratsiya orqali matnni mukammallashtirishi qayd etilmoqda.

Matnning ta’rifida yana bir ahamiyatli komponent – uning kommunikativ maqsadga yo‘naltirilganligidir. Zero, matn faqat “kirish”, “asosiy qism” va “xulosa”dan iborat bo‘lishi shart emas, ammo u albatta o‘z vazifasini bajarishi, muallif aytmoqchi bo‘lgan fikrni izchil, tushunarli, silliq shaklda ifoda etishi, o‘quvchi yoki tinglovchining diqqatini ma’lum mavzuda jamlay olishi, xulosa yoki munosabatga chorlay olishi zarur. Bunday jihatlar matnning amaliy qo‘llanilishi – huquqiy hujjatlar, yo‘riqnoma, darslik, ilmiy maqola, badiiy asar, publitsistik matn, reklama, e’lon kabilarda yaqqol ko‘zga tashlanadi. Masalan, huquqiy hujjatlarda sintaktik butunlik, asosan, rasmiy iboralar, atamalar, takroriy so‘zlashuv birikmalari orqali ta’minlanadi. Badiiy matnlarda esa obrazli ifodalar, metaforalar, tasviriy vositalar, epitetlar, qahramonlararo munosabatlar zanjiri ko‘rinishida shakllanadi.

Matnning sintaktik butunligi – bu, ayni paytda, uning “segmentation” (bo‘limlarga bo‘lish) qobiliyatini ham inkor qilmaydi. Masalan, kitob boblarga bo‘linadi, publitsistik maqolada sarlavha va kichik sarlavhalar bo‘ladi, ilmiy ishda bo‘limlar va paragraflar mavjud. Har bir bo‘lim bir mavzu bo‘lagini yoritadi, lekin ular o‘zaro ma’no jihatidan bog‘liq bo‘lib, butun matn strukturasi doirasidan chiqa olmaydi. Shu bois filolog L. I. Timofeeva shunday deydi: “Matnning butunligiga erishishda kichik bo‘limlarni ajratish va ularning sarlavhasi ham xizmat qiladi. Sarlavha – bu matnning bo‘limida nimalar bayon etilishiga bir ishora, qaysidir ma’noda, o‘quvchiga mantiqiy tutashuvni osonroq tushunishga yordam beradigan marker vazifasini bajaradi.” (“Tekst i ego kompozitsiya”, Sankt-Peterburg, 2001, 33-bet) Bunday kompozitsion bo‘linmalar ham baribir bitta global mavzu va g‘oyaga

boʻysunadi, chunki aks holda kitob yoki maqola yagona matn emas, alohida parchalar toʻplami boʻlib qolardi.

Matnning sintaktik butunligi haqida gapirganda adabiy asarlarning poetik strukturasida ham shu tamoyil saqlanishini unutmaslik kerak. Garchi adabiy asarda ayrim hollarda syujet chizigʻi buzilgandek yoki vaqt oʻqiga xos retrospektiv usul qoʻllangandek koʻrinsa-da, asar baribir oʻz ichki izchilligini koʻherens orqali mustahkamlaydi. Masalan, zamonaviy adabiyotda “flashback” yoki “flashforward” usullarida oʻtmishga qaytish, kelajakni tasavvur qilish kabi metodlar bilan bayon qilinadigan asarlarda ham matn bir butun hissiy, ma’naviy va mantiqiy uzviylikni yoʻqotmaydi. Chunki badiiy matnda qahramonlar, voqealar tasviri, syujet kulьminatsiyasi va denuement umumiy gʻoyaga, muallif niyatiga bogʻliq. Shuning uchun ham professor S. Karimov: “Badiiy matn – bu shunchaki voqealar mozaikasi emas, balki muallif tafakkurining izchil estetik konstruktsiyasidir. Bu konstruktsiya sintaktik darajada uyushtirilgani sabab, asarning bir bobini joyidan sugʻurib olib tashlasak, syujet buziladi yoki obrazlar tizimi noravshan boʻlib qoladi”, deb izoh beradi. (“Adabiy matn analizi”, Toshkent, 2013, 91-bet)

Xulosa qilib aytganda, matnning ta’rifi uning lingvistik, adabiy, metodik va kommunikativ xususiyatlari uygʻunligida namoyon boʻladi. Filolog olimlar matnni turli yoʻnalishlarda tadqiq etsalar-da, ular bir nuqtada yakdil: matn – bu eng yuqori lingvistik birlik boʻlib, uning asosiy belgisi sintaktik butunlik va semantik yaxlitlikdir. Bu butunlik faqat koʻrinishdagi grammatik bogʻliqlik bilan chegaralanmaydi, balki chuqur semantik va mavzuli uzviylik, kompozitsion izchillik, muallif gʻoyasi, oʻquvchi yoki tinglovchi bilan boʻladigan interfaol jarayonlar kabi bir qator omillarni oʻz ichiga oladi. Matnning tarkibiy boʻlaklari – gaplar, soʻz birikmalari, paragraf va boʻlimlar – aynan shu butunlikni, yaxlit ma’no tizimini yaratish uchun xizmat qiladi. Professor A. Nurmonov ta’biri bilan aytganda, “matnni matn qiladigan narsa – uning orqasida turgan global maqsad va shu maqsadni izchil, silliq, mantiqiy shaklda amalga oshirishga xizmat qiladigan birliklararo

bog‘liqlikdir.” (“O‘zbek tili matnshunosligi asoslari”, Toshkent, 2012, 109-bet)

Ana shu birliklararo bog‘liqlikni shakllantirish jarayonida matnning sintaktik butunligi ta’minlanadi, bu butunlikni filologik tahlil qilish esa bizga til va nutqning eng yuksak namunalari, adabiy va ilmiy meros, ijtimoiy-tarixiy hujjatlar, hatto zamonaviy internet xabarlari tagida ham yotgan mantiqiy-kommunikativ usul va uslublarni chuqurroq tushunish imkonini beradi. Shunday ekan, matn – tilning muayyan so‘z, ibora yoki gapdan ham yuksak darajadagi mavjudligi bo‘lib, uning negizida hech qachon yakka gap bilan to‘liq ifoda qilib bo‘lmaydigan keng g‘oya, kompleks masalalar, semantik izchillik va ma’naviy doira mujassam bo‘ladi. Ana shu juda boy mazmun tufayli matn filologik tahlilning eng markaziy obyektlaridan biri sifatida e’tibordan chetda qolmaydi va barhaq, tilshunoslik hamda adabiyotshunoslik ilmlarini ilg‘or nazariy tafakkur bilan boyitishda davom etadi.

3. Matn tushunchasi zamonaviy filologiya fanida eng dolzarb va muhim kategoriyalardan biri sifatida qaraladi. Til birligi bo‘lmish matnning asosiy xususiyatlaridan biri – uning ma’no jihatidan bir-biri bilan o‘zaro bog‘liq gaplardan tuzilishidir. Bunday bog‘liqlik, avvalo, matnning kompozitsion yaxlitligini ta’minlasa, undan tashqari, kommunikativ niyatni yuksak darajada ro‘yobga chiqarish imkonini beradi. Aytish mumkinki, matn bir nechta gapning shunchaki ketma-ketligi emas, balki har bir gapning o‘z ichki semantik vazifasi bilan umumiy mavzu va g‘oyaga xizmat qilishi natijasida vujudga keladigan yaxlit nutqiy tuzilma hisoblanadi. Bu jihatni to‘g‘ri anglash uchun matn va uning gaplari o‘rtasidagi munosabatga teranroq e’tibor qaratish, filolog olimlar bildirgan qarashlar bilan tanishish lozim.

O‘zbek tilshunosligida matn haqida ilk nazariy izlanishlar o‘tgan asrning ikkinchi yarmida boshlangan. Dastlabki yillarda bu masalalar, asosan, adabiyotshunoslik yo‘nalishida o‘rganilib, “badiiy matn” atrofida ko‘proq ilmiy munozaralar yuzaga kelgan. Keyinchalik, lingvistik yondashuvlar kengayib, ilmiy matn, rasmiy uslubdagi matn, publitsistik matn, og‘zaki va yozma matn turlari ham e’tibor markazidan joy oldi. Shu jarayonda filolog

olimlar matnning eng muhim xususiyatlaridan biri sifatida uning o‘zaro bog‘liq gaplardan tuzilishi, gaplarning ma’no uzviyligi va konseptual yaxlitligi masalasiga alohida e’tibor berishdi. Xususan, professor Sh. Rahmonov “O‘zbek matnshunosligi asoslari” nomli monografiyasida shunday deb yozadi: “Matnni shakllantiradigan har bir gap faqat o‘z nutqiy vazifasini bajarmay, balki umumiy kontekstga xizmat qiladi. Shu sababli bu gaplar orasidagi semantik zanjir uzilmasligi, har bir gap avvalgi yoki keyingi gap bilan bevosita bog‘lanib kelishi matnning yaxlitlik tamoyilini yuzaga chiqaradi.” (Toshkent, 2005, 53-bet)

Gaplarning matn doirasida o‘zaro bog‘lanishi, avvalo, “semantik yadroning yagona bo‘lishi” bilan belgilanadi. Ya’ni matnning asosiy mavzusi yoki g‘oyasi har bir gapda biror-bir shaklda aks etadi, takroriy so‘zlar, leksik almashuvlar, bog‘lovchi vositalar yoki ma’no jihatidan o‘zaro tutash iboralar yordamida gaplar bir-biriga ulanadi. Masalan, filolog olim G‘. Abdurahmonov “Matn sintaksisi masalalari” kitobida quyidagilarni ta’kidlaydi: “Bitta mavzu atrofida to‘plangan gaplar bir necha turdagi formal va ma’noviy belgilar orqali birlashadi. Formal belgilarga bog‘lovchi so‘zlar, olmoshlar, kelishik shakllari kirsa, ma’noviy belgilar deganda tushunchalarning o‘zaro aloqasi, mavzuning izchil rivojlanishiga xizmat qiladigan so‘z birikmalari nazarda tutiladi.” (Toshkent, 1998, 28-bet) Demakki, gaplar faqat grammatik jihatdan emas, balki ma’no jihatidan ham bir butunlikni ta’minlash uchun harakat qiladi. Agar shu bog‘liqlikning biror bo‘g‘ini uzilsa, matn yaxlitligi buziladi, o‘quvchining idroki cheklanadi yoki chalkashib ketadi.

Matnning ma’no jihatdan izchil shakllanishida gaplarning o‘zaro bog‘liqligi ikki yo‘nalishda namoyon bo‘ladi. Birinchisi – har bir gap avvalgi gapda boshlangan fikrni davom ettirish, kengaytirish, izohlash yoki unga qarshi ma’no keltirish funksiyasini bajara oladi. Ikkinchisi – gaplarning barchasi umumiy mavzu doirasida bo‘lganligi tufayli, oraliq aloqadorlikni saqlab qoladi. Filolog olim A. Madvaliyev “Til, matn va kontekst” asarida shu haqda shunday deydi: “Matnni boshdan-oxirigacha bir butun saqlab turadigan omil – gaplarning mustahkam semantik zanjirga ulanganligi. Bitta gap

ikkinchisidan ajralgan taqdirda, u o‘zining matndagi funksiyasini yo‘qotadi yoki boshqa qavslarda qayta talqin qilishga majbur bo‘ladi.” (Toshkent, 2003, 59-bet)

Bundan kelib chiqadiki, bitta gap o‘z-o‘zidan matn bo‘lolmaydi, chunki matn ma’nan uyushgan kamida ikki yoki undan ortiq gaplar ketma-ketligidan tarkib topadi. Ba’zi hollarda matn birgina gap shaklida ham ko‘rinish berishi mumkin (“Tinchlik!” kabi xitoblar yoki hayqiriqlar), ammo bu holat, odatda, matn doirasi kengaytirilgan kontekst orqali anglashilsagina, matn deb qabul qilinadi. Aslida esa, matn makonida gaplar zanjiri bo‘lishi, ularning barchasi bitta mavzuni rivojlantirishga safarbar qilinishi odatiy holdir. Shu ma’noda, gaplar o‘rtasidagi semantik aloqadorlik matnning “bog‘liqlik” (kohezya) va “yaxlitlik” (koherens) tamoyillarini shakllantiradi. Bular lingvistik tahlilning asosiy kategoriya va terminlari sifatida ham maydonga chiqadi. Kohezya – bu gaplar orasidagi sirtqi (grammatik, leksik, sintaktik) bog‘lanishlar, koherens esa matnning semantik jihatdan bir butunlik xususiyatidir.

Rus tilshunosligida ham matnning bog‘liqlik masalasi keng yoritilgan. Masalan, mashhur olim I.R.Galperin “Tekst kak obyekt lingvisticheskogo issledovaniya” nomli kitobida shunday yozadi: “Matnda alohida gaplarning ma’no jihatdan o‘zaro bog‘langanligi, ular orqali ifodalangan tushunchalarning zanjir kabi tutashishi – bu matn yaxlitligining poydevori. Har bir gap o‘z ichida alohida axborot manbai bo‘lishi mumkin, biroq matn doirasida u boshqa gaplar bilan qo‘shilgandagina o‘zining mantiqiy va semantik qiymatini to‘liqlashtiradi.” (Moskva, 1981, 23-bet) Galperin bu yerda gaplarning matn doirasida “bir butun semantik konstruksiya”ni shakllantirishini uqtiradi. Ya’ni gap o‘z-o‘zidan, mustaqil holda semantik yuk tashiydi, lekin yana-da kengroq mazmunga ega bo‘lish uchun avvalgi yoki keyingi gap bilan tutashadi.

O‘zbek filolog olimi A. Nurmonov “Matn lingvistikasi” bo‘yicha olib borgan izlanishlarida matnning ma’no jihatidan izchilligi haqida alohida to‘xtaladi. U shunday deb yozadi: “Matn – bu formal grammatik struktura va semantik birlashuvning majmuasidir. Mazkur semantik birlashuv, eng avvalo,

gaplarning mavzu, maqsad va g‘oya atrofida o‘zaro chambarchas bog‘liqligini ta’minlaydi. Shuning uchun matnning har bir paragrafi yoki bo‘lagi, albatta, avvalgi bo‘lim bilan semantik jihatdan tutash bo‘lishi darkor.” (Toshkent, 2012, 47-bet) Nurmonovning bu fikrlari matnni faqat grammatik darajada tushunib bo‘lmasligi, undagi gaplar ma’no dinamikasini yuzaga keltirishini ko‘rsatadi. Bunda mavzu atrofida shakllanadigan leksik birliklar, sinonimik boyitish, referent ko‘rsatkichlar (shaxs olmoshlari, zamon shakllari) va turli gap bog‘lovchi ifodalar matnni jipslashtiradi.

Matn tuzilishida gaplarning o‘zaro bog‘liqligi tarbiyaviy, ilmiy, badiiy yoki rasmiy maqsadlarni amalga oshirish uchun ham muhim omildir. Masalan, ilmiy matnlarda har bir gap avvalgi gapning davomiga aylanib, yangi dalil, mulohaza yoki misol keltirishi mumkin. Darsliklarda mavzuni tushuntiruvchi gaplar bosqichma-bosqich rivojlanib, so‘ngra xulosa qilishga yoki keyingi bobga o‘tishga asos yaratadi. Badiiy asarlarda esa syujet chizig‘ini barpo qilish, qahramonlar xarakterini o‘stirish, tasviriy detallarni uyg‘unlash ma’no jihatdan izchil bog‘liq gaplar orqali amalga oshiriladi. Rasmiy hujjatlar ham har bir bandi o‘ziga xos semantik yuk va bog‘liqlikka ega bo‘lgan bo‘limlar to‘plamidan iborat bo‘ladi. Bu misollarning barchasi matn tuzilishida o‘zaro bog‘liq gaplar zanjiri zarurligini yana bir bor isbotlaydi.

Badiiy matnlar misolida gaplarning ma’no jihatdan o‘zaro bog‘liq bo‘lishini yanada aniqroq ko‘rish mumkin. Misol uchun, bir hikoyaning bosh qismida voqealar zanjiri boshlab beriladi, keyin esa har bir gap shu voqealar rivojiga doir ma’lumot yoki hissiy holatni keltiradi, qahramonlarning xulq-atvori yoki muhitni tasvirlash orqali syujet ta’siri kuchaytiriladi. Bu jarayonda gaplar bir-birini takrorlash, sinonimik almashtirish, retseptiv usullar (o‘tmishga qaytish) yoki parallel syntaktik qurilishlar yordamida bog‘lab turadi. Bunda bir gapdagi belgilar, voqealar keyingi gaplarda izchillik bilan davom ettiriladi yoki kutilmagan burchakka burilib, o‘quvchini hayratda qoldirishi mumkin, lekin baribir umumiy g‘oya – asarning mavzusi – saqlanib qoladi. Shu tufayli matnning bir-biridan uzilgan parcha ekanligi emas, yaxlit bir butun asar sifatidagi o‘rni mustahkamlanadi.

Matn doirasida gaplarning ma’no jihatdan o‘zaro bog‘liqligi, ko‘pincha, “mikrotizimlar” yoki “supergap birliklar” deb yuritiladigan kichik kompozitsion bo‘limlarda ham tez-tez ko‘zga tashlanadi. Masalan, paragraf – bu bir necha gapni o‘z ichiga oladigan yaxlit ma’no bo‘lagi bo‘lib, bitta kichik mavzuni yoritadi. Shu paragrafning o‘zida ham har bir gap mazkur kichik mavzuni rivojlantiradi, izohlaydi yoki kuzatilgan fikrni chuqurlashtiradi. Paragraf oxirida esa odatda kichik xulosa qilinishi, keyingi paragrafda boshqa masalaga o‘tish eslatib o‘tilishi mumkin. Bunday jarayonni A.Nurmonov shunday izohlaydi: “Mikrokompozitsion bo‘linmalarda kuzatiladigan gaplarning semantik aloqasi, aslida, makrokompozitsiya darajasidagi umumiy mavzuga xizmat qiluvchi bo‘laklarni tayyorlash vazifasini ham bajaradi. Shu sababli paragrafni, ayrim hollarda, supergap birlik sifatida ko‘rish mumkin.” (Toshkent, 2012, 86-bet) Ya’ni matnning kichik segmenti bo‘lmish paragraf ham ma’no jihatidan bir-biri bilan bog‘liq bo‘lgan gaplar to‘plamidan iborat.

Bu masalani yana-da chuqurroq anglash uchun “ko‘herens” va “kohezya” tushunchalari lingvistik tadqiqotlarda qanday izohlanishiga e’tibor berish foydali bo‘ladi. Kohezya asosan, matnni sirtqi vositalar yordamida jipslashtiradi: bog‘lovchi so‘zlar (ammo, lekin, shunga qaramasdan, shu bois), olmoshlar (u, bu, shu), sinonimlar, takrorlar, uyushiq bo‘laklar, turli kelishik shakllaridan foydalanish kabi usullar gaplarni bir-biriga ketma-ket ulanib ketishga yordam beradi. Biroq matnning faqat kohezya bilan jipslashishi etarli emas, chunki gaplar ma’nosi o‘zaro mos kelmas ekan, grammatika butunligi bo‘lsa ham, matnning “semantik yaxlitligi” buziladi. Shu bois koherens – matnning ichki, semantik va mantiqiy uzviyligini belgilovchi kategoriya sifatida qaraladi.

Professor T.Qodirov “Matn lingvistikasi” risolasida buni quyidagicha izohlaydi: “Agar kohezya matn tuzilmasidagi sirtqi rishtalar bo‘lsa, koherens – bu matnning mazmuniy markazi, gaplarni bitta semantik yo‘nalishga bo‘ysundirish tizimi, bir so‘z bilan aytganda, ichki jipslashuvdir.” (Toshkent, 2010, 54-bet)

Demak, matnning ma’no jihatidan bir-biri bilan bog‘liq gaplardan tuzilishi – bu, aslida, matnning ichki mexanizmidir. Ushbu mexanizm muallifning mavzuni qanday tanlagani, o‘z g‘oyasini qay tarzda ifodalagani, qanday til vositalaridan foydalangani bilan chambarchas bog‘liq. Yozma nutqda matn muayyan kontekstda yaratiladi, uning maqsadli auditoriyasi, uslubi va janri belgilanadi. Masalan, ilmiy maqola yoki dissertatsiyada muallif faktlar, nazariy dalillar, iqtiboslar, daliliy misollar keltirib, tadqiqot mavzusini bosqichma-bosqich ochib beradi. Har bir gap shu izchil mavzuning bir bo‘lagi sifatida tuziladi, shu bilan birga, muayyan terminlar, atamalar, keltirilgan dalillar bir-biriga ulanadi, izohlanadi, inkor yoki tasdiq shaklida rivojlanadi. Badiiy matnda esa muallif, masalan, ko‘p ma’noli so‘zlar, poetik ifoda, metaforalar, tavsif va tasvirlardan foydalangan holda har bir gapni mavzuga bo‘ysundiradi, voqealar zanjiriga bog‘laydi. Bu jarayon o‘quvchi ongida muayyan syujet voqeliklarini tiklaydi, hissiy muhitni yuzaga keltiradi. Har holda gaplar o‘rtasidagi ma’no rishtasi asar yadro g‘oyasini ko‘rsatib turadi.

Gaplarning matndagi ma’no bog‘liqligi, ayni chog‘da, so‘zlar, iboralar va atamalarni takrorlash orqali ham kuchayadi. Bunga “leksik takror” deyish mumkin. Misol uchun, ilmiy matnda “innovatsiya” so‘zi bir necha paragraf davomida turli shakllarda (innovatsion, innovator, innovatsion jarayon va h.k.) takrorlanadi, shunda matnda “innovatsiya” tushunchasi bo‘ylab alohida semantik yo‘nalish paydo bo‘ladi. Badiiy asarda muallif muhim obrazni ifodalash uchun aynan shu so‘z yoki uning sinonimlarini qayta-qayta keltirishi mumkin, natijada o‘quvchining diqqat markazida o‘sha obraz mustahkam joy oladi. Rasmiy hujjatlarda esa takror orqali aniq ma’lumotni tasdiqlash, hujjatning qaysi moddasi yoki qaysi bandi bilan bog‘liqligini ko‘rsatish kabi maqsadlar amalga oshiriladi. Barcha holatlarda ham takrorlangan ibora yoki kalit so‘zlar bir mavzu atrofida gaplarni birlashtiradi, matnning semantik konsepsiyasini yanada ravshanlashtiradi.

Ba’zan gaplar o‘zaro “qarama-qarshi ma’no” shaklida ham bog‘lanishi mumkin. Bunday usul badiiy matnlarda ziddiyat (konflikt) yoki rasmiy-uslub matnlarida muqobil fikr keltirish uchun ishlatiladi. Gaplardan biri ma’lum

fikrni bildiradi, ikkinchisi esa unga zid fikrni ilgari suradi, natijada ularning orasi “ammo”, “lekin”, “biroq” kabi bog‘lovchilar bilan jipslashadi. Ushbu uslubiy tamoyil ham matnning umumiy mavzusidan tashqariga chiqmaydi, aksincha, mavzuning turli qirralarini yoki muhimi, ziddiyatli jihatlarini ko‘rsatishga yordam beradi. Olimlardan I. R. Galperin ham shu haqida gapirib, “Matn doirasida qarama-qarshi ma’no keltirish muallifga mavzuni kengroq ochish yoki kutilmagan burchakdan ko‘rsatish imkonini beradi, ayni paytda u juda muhim bir shartga bo‘ysunadi – qarama-qarshi gaplar baribir umumiy mavzudan chetga chiqmasligi kerak”, deya ta’kidlaydi. (Moskva, 1981, 29-bet)

Matnning gaplardan iboratligi shu darajada tabiiy hodisa ekanki, ba’zan bu haqda alohida ilmiy bahs yuritish ham ortiqcha bo‘lib ko‘rinadi. Lekin lingvistik tahlil uchun bu masala muhim, chunki matnning asosiy konstruktiv elementlari bo‘lmish gaplar qanday o‘zaro bog‘lanishi, ma’no jihatidan bir-birini qanday to‘ldirishi, takror va sinonimiya usullarining qanday qo‘llanishi, referentlarning qanday nomlanishi yoki izchil ravishda almashishi – bularning hammasi matnni tilshunoslik nuqtayi nazaridan idrok qilishda, izohlashda zarur ma’lumotlarni beradi. O‘zbek filologlaridan T. Qodirov “Matn lingvistikasi” kitobida shu masalani alohida tilga oladi: “Bir qarashda matnning gaplardan tuzilishi lingvistlar uchun ortiqcha mavzu bo‘lib tuyuladi. Ammo gaplar bir xil ma’no yo‘nalishiga xizmat qilishi yoki bir-biriga ziddiyatli tus olishi, ba’zi hollarda essa mavzuni chuqurlashtirish o‘rniga chalg‘itishi yoki takroriy fikrlarni keltirishi kuzatiladi. Demakki, matndagi gaplar tartibini saqlash, ularni semantik jihatdan yagona poydevorga bo‘ysundirish nafaqat metodik, balki nazariy jihatdan ham qiziqarli.” (Toshkent, 2010, 62-bet)

Gaplarning matn doirasida o‘zaro ma’no jihatdan bog‘liqligini pedagogik jarayonda ham kuzatish mumkin. Boshlang‘ich sinflarda o‘quvchilarga “matn tuzish” mashqini topshirish keng qo‘llaniladi. Masalan, ularga alohida so‘zlar, iboralar yoki ayni ma’no doirasidagi tasvirlar beriladi-da, shu asosda matn tuzish, ya’ni gaplarni izchil keltirish vazifasi topshiriladi.

Bolalar dastlab betartib gaplarni ketma-ket yozib, sintaktik va semantik bog‘liqlikka e’tibor bermasliklari mumkin. O‘qituvchi esa ularga har bir gap oldingisini kengaytirishi yoki yangi nuqtayi nazar keltirishi, so‘ngra yakuniy fikrga bog‘lanish lozimligini eslatadi. Ana shu jarayon – bolalarning nutqiy va mantiqiy tafakkurini rivojlantiradi, matnni haqiqiy “yaxlit nutq birligi” sifatida shakllantirishga o‘rgatadi. Demak, gaplarning ma’no jihatdan bog‘liqligi nafaqat nazariy, balki amaliy-pedagogik ahamiyatga ham ega.

Yana bir misolni oliy o‘quv yurtlarida ilmiy maqola yoki kurs ishi yozish amaliyotidan olish mumkin. Talabalar ko‘pincha materialni turli manbalardan to‘plab, uni tartibsiz shaklda ketma-ket joylashtirib chiqishadi. Buning natijasida matn yaxlit emas, balki plagiat parchalarning jamlanmasi bo‘lib qolishi, gaplar orasida mantiqiy aloqadorlik bo‘lmasligi mumkin. O‘qituvchi yoki ilmiy rahbar ularni matnning kompozitsion tizimi, asosiy va yordamchi gaplar, xulosa chiqarish bosqichlari bilan tanishtiradi. Shundan so‘ng talaba ma’lumotlarni shu prinsip asosida qayta ishlaydi, ortiqcha gaplarni olib tashlaydi, takrorlanib ketgan jumlalarni sinonimik vositalar bilan almashtiradi, asosiy fikrlar atrofida semantik zanjir hosil qilishga intiladi. Oqibatda material yaxlit matn shaklini oladi, unda gaplarning o‘zaro bog‘liqligi paydo bo‘ladi.

Matnda gaplar bir mavzuda bo‘lishi bilan bir qatorda, ularning ma’no jihatdan bosqichma-bosqich rivojlanishi ham muhimdir. Ba’zan bir mavzu doirasida keltirilgan gaplar qayta-qayta takror fikrni ifodalashi, o‘quvchini zeriktirib qo‘yishi mumkin. Boshqa hollarda esa gaplar o‘rtasida keskin bo‘shliq paydo bo‘ladi: oldingi gapda aytilgan mulohazaga umuman aloqador bo‘lmagan, mavzudan chetlashgan boshqa gap keltiriladi. Bu har ikki holat ham matnning yaxlitligiga putur etkazishi ehtimoldan xoli emas. Shuning uchun filolog olimlar “semantik zanjir” atamasini qo‘llashadi. Bu atama gaplarning har bir bo‘lagida mavzu rivojlanib, izchil kengayib borishiga ishora qiladi. Olimlardan A.Nurmonov bu haqda quyidagicha yozadi: “Matnni bosqichma-bosqich rivojlantirish hech qachon tasodifiy ketma-ketlikka asoslanmaydi. Har bir gap avvalgi gapda aytilgan narsani miqdor yoki sifat

jihatidan boyitishi, inkor yoki tasdiq shaklida qayta izohlashi, qahramonga yangi xususiyat berishi yoki hodisaning keyingi fazasini ta’kidlashi kerak. Aks holda, matnni yaxlit deb bo‘lmaydi.” (Toshkent, 2012, 69-bet) Bu fikrlar matn tuzilishidagi eng asosiy tamoyil – mavzu rivojining izchilligi – gaplarning o‘zaro bog‘liqligini qanday mezonlar belgilashi haqidagi masalani yana-da yorqinroq ko‘rsatadi.

Ba’zan matnning o‘zi turli boblar, paragraflardan iborat bo‘ladi, har bir bob yoki paragraf o‘z ichida bir mavzuni ochadi. Lekin bu boblar orasi ham mutlaq mustaqil emas, ularning har biri umumiy g‘oya doirasida xizmat qiladi. Chunki butun asarning maqsadi yoki mavzusi global darajada o‘sha g‘oyaga yo‘naltirilgan bo‘ladi. Masalan, ilmiy izlanishda kirish bo‘limi – tadqiqot mavzusini tanishtiradi, asosiy bo‘lim – metodologiya, nazariy manbalar, eksperiment natijalarini tahlil qiladi, yakuniy bo‘lim – xulosa va takliflarni o‘z ichiga oladi. Bularning barchasi axborot miqdori bo‘yicha o‘zaro farqlansa-da, ichki bog‘liqlik ularni yagona matn sifatida namoyon qiladi. Bunda bob yoki paragraflarni tashkil etadigan gaplar ham o‘zaro semantik rishtalar bilan tutashadi, so‘zlar va tushunchalar muntazam takrorlanadi yoki izohlanadi. Shunday qilib, matnning bunday iyerarxik tuzilishi ham gaplarning ma’no jihatidan bir-biri bilan bog‘liqligi orqali izchil saqlanadi.

Badiiy asarlarda esa mavzuni bosqichma-bosqich rivojlantirish poetik ifoda, badiiy tasvir usullari, obrazlar dialogi, monologlar orqali yuzaga chiqadi. Hikoya yoki roman davomida muallif ma’lum bir voqeani bayon qiladi, qahramonlar xarakterini bosqichma-bosqich ochadi, atrof-muhitni tasvirlaydi. Har bir gap, bevosita yoki bilvosita, shu tasvir yo‘nalishi bilan bog‘lanadi. Harqalay, asar matnining biror qismida bekordan-bekorga kiritilgan, mavzudan umuman chetga chiqadigan, ma’no jihatidan bog‘lanmagan gaplar haddan tashqari ko‘p bo‘lsa, o‘quvchi tushunishida qiyinchiliklar paydo bo‘lishi mumkin. Shu bois adabiy ijodda “ortiqcha tafsilotlar”ni qisqartirish, “hikoya matnining tozaligi”ga e’tibor berish, asar dramaturgiyasiga zarar etkazuvchi gaplarni olib tashlash kabi tamoyillar mavjud. Bu ham, aslida, matnni sintaktik va semantik jihatdan mukammal

qilishga xizmat qiladi. Natijada har bir gap umumiy badiiy tugun va syujet chizig‘iga xizmat qiluvchi alohida bo‘lakka aylanadi.

Matnshunoslikda gaplarning o‘zaro bog‘liqligini analiz qilish uchun turli metodlardan foydalaniladi. Masalan, leksik-semantik metod gaplarda takrorlangan so‘zlar, atamalar, yaqin ma’noli yoki zid ma’noli birliklarni aniqlab, ularning matn mavzusi bilan qanchalik uyg‘un ekanini tekshiradi. Sintaktik metod esa gaplar tuzilishidagi uyushganlik, so‘z tartibi, gap bog‘lovchilarining turi va ularning matndagi izchil qaytarilishi, gaplar o‘rtasida parallel yoki ziddiyatli munosabat mavjudligini aniqlash bilan shug‘ullanadi. Pragmatik metod matnning yaratilish maqsadi, o‘quvchi yoki tinglovchiga yetkazmoqchi bo‘lgan niyat, ijtimoiy yoki madaniy kontekstni o‘rganib, gaplarning shu maqsadga mos ravishda uyushtirilishini tahlil qiladi. Bularning barchasi yakunda matn qanday shakllanishini, undagi har bir gap qanday rol o‘ynashini chuqurroq ko‘rsatish uchun xizmat qiladi.

Shu o‘rinda yana bir muhim nuqta – matn va diskurs tushunchalarining o‘zaro aloqasidir. Ba’zi olimlar matnni diskursning materiallashgan shakli deb hisoblashsa, boshqalari diskursni kengroq fenomen, matnni esa uning bir ko‘rinishi sifatida tasavvur qilishadi. Qanday bo‘lmasin, matn til birligi sifatida maxsus strukturaga ega, diskurs esa bu strukturaning ijtimoiy, madaniy, kontekstual, psixologik omillar bilan boyitilgan shakli sifatida namoyon bo‘ladi. Gaplarning matn doirasida ma’no jihatdan bog‘liqligi ham diskurs tahlilining diqqat markazida turadi, chunki ijtimoiy munosabatlar, muloqot ehtiyojlari, madaniy kodlar – bularning bari matnning shakllanishiga bevosita ta’sir qiladi. Zero, muloqot jarayonida har bir gap muayyan vaziyatga, suhbatdoshlar mavqeyi, oldingi suhbat konteksti, hatto nutq jarayonidagi imo-ishoralar, intonatsiyaga bog‘langan bo‘ladi. Bu hodisalar ham baribir matn tarkibida ifoda topishi yoki hech bo‘lmaganda, fikrlar zanjiriga ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Filolog olimlarimizdan professor S.Karimov “Adabiy matn analizi” nomli asarida bunday deydi: “Badiiy matnning eng muhim fazilati – har bir gap aynan muallif g‘oyasiga xizmat qiladigan obrazlar, voqealar, tuyg‘ular va

tasviriy unsurlarni tutashtiradi. Qahramonning ilk sahifadagi bir e’tirofi, balki asar oxirida ochiladigan hayotiy haqiqatga ishora bo‘lishi mumkin. Shu ma’noda, gaplar orasidagi semantik rishtalar nafaqat matnni jipslashtiradi, balki asarning dramatik yoki lirik ta’sirini kuchaytiradi.” (Toshkent, 2013, 95-bet) Binobarin, adabiy matnda har bir gapning mavqeini aniqlash, uning keyingi syujet rivojiga yoki oxirgi xulosaga qanday hissa qo‘shayotganini ko‘rsatish – matn tahlilining badiiy-estetik jihatlarini ochib beradi.

Xulosa qilib aytganda, matnning ma’no jihatdan bir-biri bilan o‘zaro bog‘liq gaplardan tuzilishi uning tabiatini belgilovchi eng muhim qonuniyatlardan biridir. Ushbu bog‘liqlik matnni nutqning eng yuqori sathiga ko‘taradi, uni yaxlit, kompozitsion butunlikka ega, kommunikativ maqsadni to‘la ifodalaydigan birlikka aylantiradi. Ba’zan matn doirasida gaplar turlicha uslub, turlicha ma’no kontekstida bo‘lishi mumkin, ammo ular baribir umumiy mavzuga, muallif g‘oyasiga, diskurs muhiti yoki janr xususiyatlariga bo‘ysunadi. Filolog olimlarning ta’kidlashicha, aynan shu ma’no jihatidan bog‘liqlikni o‘rganish matnshunoslikdagi ko‘pgina nazariy masalalarni ochib berish, lingvistik tahlilni yanada puxta olib borish, adabiy asarlarni poetik nuqtayi nazardan tergov qilish, pedagogik jarayonda matn tuzish kompetensiyasini shakllantirish kabi muhim vazifalarga yo‘l ochadi. A. Nurmonov yozganidek: “Matnning o‘ziga xosligi aynan undagi gaplarning o‘zaro aloqasi bilan belgilanadi, shu tufayli matnni nutqiy butunlik sifatida anglash – lingvistik tafakkurning eng yuqori bosqichlaridan biridir.” (Toshkent, 2012, 92-bet)

Shu tariqa, matn – bir mavzuga, g‘oyaga, kommunikativ niyatga bo‘ysungan gaplar zanjiridir. Uning har bir bo‘g‘ini avvalgisiga yoki keyingisiga tayanadi, izchil ma’no rishtasini uzmaydi, shu yo‘sinda umumiy semantik makon hosil qiladi. Matn deganda, ikki-uchgina gap ham tushunilishi mumkin, ko‘plab sahifalardan iborat asar ham tushunilishi mumkin, biroq har qanday shaklda ham undagi gaplar o‘zaro tutash bo‘lmasa, o‘quvchi yoki tinglovchida yaxlit tasavvur uyg‘onmaydi, matn o‘z vazifasini bajara olmaydi. Shuning uchun filolog olimlar matnni chuqur tahlil qilishda,

eng avvalo, gaplarning oʻzaro bogʻliqligi va semantik izchilligini koʻrib chiqadilar. Bu bogʻliqlik tufayli fikrlar bir butun hikoya, ilmiy nazariya, tasnif, tavsiya, badiiy tasvir yoxud rasmiy hujjat shaklida mazmunan mukammal ifodaga ega boʻladi. Ana shu mukammallik – matnning ajralmas belgisi sanaladi, u orqali til oʻzining eng oliy vazifalarini ado etadi, muloqot jarayoni nazariy va amaliy jihatdan toʻla qiymatga ega boʻladi.

4. Matn tushunchasi filologiya, lingvistika va adabiyotshunoslikda keng oʻrganiladigan, koʻp qatlamli va turli maʼnodagi vazifalarni bajaruvchi asosiy kommunikativ birlik sifatida talqin etiladi. Matnni chuqur tahlil qilish uchun uning bir necha jihatlarini ajratib koʻrsatish maqsadga muvofiq: ifoda qobigʻi (yoki formal-tashqi shakli), mazmuni (semantikasi) va grammatikasi. Bularning har biri alohida tadqiq qilinishi mumkin boʻlgan murakkab tizim boʻlib, shu uch omil bir yoʻla uygʻunlashgandagina matn eng yuqori lingvistik daraja sifatida namoyon boʻladi. Ifoda qobigʻi matnning tashqi koʻrinishi, yaʼni soʻzlar, jumlalar, paragraf va boʻlimlar orqali tuzilgan formal tuzilishi bilan izohlanadi. Mazmun (semantika) matnning chuqur maʼno qatlamlarini, undagi tushunchalar, gʻoyalar, mavzu, muallif pozitsiyasi, oʻquvchi yoki tinglovchi idroki bilan oʻzaro aloqadorligiyu badiiy-estetik yoki ilmiy-nazariy jamlanmalarini aks ettiradi. Matnning grammatikasi esa uning nutqiy vositalar – morfologik va sintaktik qurilish, bogʻlovchi birliklar, polileksik konstruktsiyalar, kontekstual ishoralar, qayta takror va almashinish usullari orqali qanday poydevor topishini tushuntiradi. Ushbu uch jihatni teran oʻrganish matnni filologik tahlil qilish, uni adabiy, ilmiy yoki rasmiy uslubda yaratish, matn bilan ishlash metodikasini ishlab chiqish, matnshunoslik boʻyicha nazariy tavsiyalar berish uchun zarur.

Matnning mazmuni yoki semantikasi esa eng chuqur qatlam boʻlib, mazkur qatlamda matnning gʻoyasi, mavzusi, muallif intenciyasi, oʻquvchi bilan boʻladigan semantik aloqa, asarning ohang va pirovard maʼnosi, undagi tushunchalar oʻz ifodasini topadi. Semantika soʻzi, avvalo, “maʼno”, “mazmun”, “tushuncha” kabi maʼnolarni aks ettirishga xizmat qiladi. Har bir matn maʼlum bir maqsadda yaratilishi, muayyan kommunikativ vazifani ado

etishi, oʻquvchi yoki tinglovchining ongi, tafakkuri, hissiy tajribasi bilan oʻzaro aloqaga kirishishi lozim. Bunday maʼno almashinuvi matnning ichki semantik jihati bilan belgilanadi. Qaysidir hikoya yoki ertakda ijobiy qahramonning gʻalabasi, xulqiy fazilatlar saboqi, milliy yoki umuminsoniy qadriyatlar targʻiboti matnning asliy semantik bazasini yaratsa, ayrim rasmiy hujjatlar yoki ilmiy-tarixiy manbalarda aynan faktlar, dalillar, qonunlar, statistik koʻrsatkichlar birlamchi semantik bazani tashkil qiladi. Bunda semantika hissiy-intuitiv yoʻnalishdan koʻra, rasmiy-normativ yoki mantigʻiy-idrokiy ifoda shaklida namoyon boʻlishi mumkin. Demak, mazmun – matnning “ruhiy” qismi sifatida ham koʻriladi, zero u matn ifoda qobigʻidan ajralgan holda mavjud boʻla olmaydi, lekin alohida tahlil qilinishi mumkin.

Semantikaning yana bir muhim xususiyati – matnning mavzu, gʻoya va konsepsiya doirasida qatʼiy murakkab tuzilma yaratishidir. Mavzu matnda nima haqida gap ketishini bildiradi. Bu, odatda, biror aniq predmet yoki hodisa boʻlishi mumkin. Gʻoya matnda mavzuga nisbatan muallifning munosabatini, yondashuvini, adabiy asarda badiiy niyatni, ilmiy maqolada nazariy yangilik yoki ilmiy qiymatni, publitsistik maqolada esa siyosiy, ijtimoiy yoki iqtisodiy munosabatni ifoda etadi. Shunday qilib, mavzu – “nima haqida” degan savolga javob boʻlsa, gʻoya – “muallif ushbu mavzu orqali nima demoqchi” degan savolga javob beradi. Konsepsiya esa butun matnni harakatga keltiradigan nazariy yoki badiiy mexanizm boʻlib, asarning semantik asosini tashkil etadi. Shuning uchun badiiy matnda konsepsiya gʻoyaviy-badiiy yaxlitlik, syujet chizigʻi, obrazlar tizimi, badiiy ishora va simbolikalar orqali yasalishi mumkin. Ilmiy matnda esa konsepsiya nazariy farazlar, mavzuga doir muammolarni ifodalash, ilmiy metodlarni qoʻllash, eksperimental natijalar keltirish, xulosa va takliflar berish kabi bosqichlarda shakllanadi. Ushbu bosqichlar alohida boʻlaklar koʻrinishida matnning ifoda qobigʻida ham aks etadi, ammo asosiy “yuk” baribir semantika zimmasiga tushadi. Agar semantik tugallik boʻlmasa, matn mavzu doirasida tarqoqlashishi, notugallik yoki chalkashlik paydo boʻlishi, oʻquvchi maʼno jihatidan toʻla qiymatli xabarni ola olmasligi mumkin.

Matn semantikasida tilning leksik boyligi, ma’no nüanslari, so‘zlarning ko‘p ma’noliligi, sinonimlar, antonimlar, paronimlar, terminlar, metafora, metonimiya kabi badiiy-tasviriy vositalar yoki rasmiy-uslubiy ifodalar alohida o‘rin tutadi. Zero, gap darajasida ham ma’no ifodasi mavjud, lekin matn miqyosida ma’no doirasi ancha kengayadi. Bir qarashda oddiy tuyulgan so‘z yoki ibora matn kontekstida yangicha semantik ohang, ko‘pincha konnotativ ma’no kasb etishi mumkin. Badiiy asarda uchraydigan “qorong‘u tun” ifodasi, masalan, vaziyatga ko‘ra, nafaqat tundan qorong‘ilik siyoh rangini, balki hayotiy umidsizlikni, ijodiy iztirobni, xatarli kechinmalarni ham ramziy ma’noda ifodalashi mumkin. Ilmiy matnda “qorong‘u tun” kabi badiiy epitetlar, ehtimol, kam uchraydi, lekin shu o‘rinda “qorong‘u” so‘zi bevosita mavhumlik, ma’lumotning etarli emasligi yoki kuzatishning noaniq bo‘lishini bildirishi mumkin. Shunday tarzda tilning ma’no qatlamlari matn semantikasini boyitadi, ifoda shaklida aks etib, izchil semantik yaxlitlikni ta’minlaydi.

Matn grammatikasi tushunchasi matnni lingvistik jihatdan o‘rganishda central o‘rinni egallaydi. Chunki matn sintaktik, morfologik va boshqa grammatik vositalar orqali shakllanadi, gaplar o‘zaro bog‘lanishi, semantik rivojlanishning har bir bosqichi bir-birini to‘ldirishi, takror vositalari, bog‘lovchi so‘zlar, olmoshlar, so‘z shakllari, kelishiklar va boshqa grammatik ko‘rsatkichlar hamisha ishga solinadi. Matn ichida har bir gap, bevosita yoki bilvosita, oldingi gap bilan grammatik va semantik aloqaga kirishadi. Zero, matn deganda, bir mavzu doirasida bir-biriga bog‘liq gaplar to‘plami nazarda tutiladi. Bu bog‘liqlik – “kohezya” atamasi bilan ham ifodalanadi. Kohezya sirtqi lingvistik bog‘lanishlarni (masalan, bog‘lovchi vositalar, sinonimik ketma-ketlik, anaforik yoki kataforik olmoshlar) tavsiflaydi. Matn grammatikasi nuqtayi nazaridan, bog‘lovchi so‘zlarni to‘g‘ri ishlatish, gaplar o‘rtasida mavzuli va sintaktik uyg‘unlikni ta’minlash, takroriy tushunchalarni izchil keltirish, kutilmagan sakrash yoki noortiqcha chalg‘ishlardan qochish kabi prinsiplarga tayanish muhim.

Matnning grammatik qurilishida gaplarning oʻzaro bogʻliqligi bilan birga “yaxlitlik” (koherens) ham zarur. Koherens matn semantikasining ham, grammatikaning ham ichki yaxlitligi boʻlib, unda faqat sirtqi bogʻlovchi elementlar emas, balki chuqur semantik zanjir, mavzuga oid boʻlgan faktlar, voqealar, qarashlar, xulosa va tavsiyalar ham mantiqiy izchillikda ifodalangan boʻladi. Agar matn grammatikasi puxta boʻlmasa, gaplar formal jihatdan notoʻgʻri yoki chalkash boʻlsa, mantiqiy izchillik buzilib, oʻquvchiga tushunarli boʻlmagan bir necha gaplar jamlangan boʻlak hosil boʻladi. Shuning uchun matn grammatikasi faqat bitta gapning toʻgʻri tuzilishi emas, balki barcha gaplar oʻrtasida tutashuv – sintaktik integratsiyaga ega boʻlishi lozim. Bunga lingvistik adabiyotlarda “supergap birlik” yoki “nadfrazovoye edinstvo” istilohi ham qoʻllaniladi, lekin zamonaviy matnshunoslikda bunday atamalar oʻrniga bevosita “matn tarkibidagi paragraf birligi” yoki “semantik-sintaktik bogʻliqlik” kabi tushunchalar qoʻllanilayotir.

Matn tahlilining har uch jihati – ifoda qobigʻi, semantika va grammatika – zamonaviy davrda texnologik platformalar orqali ham oʻrganiladi. Masalan, korpus lingvistikasi metodlari bilan matnni sathma-sath tahlil qilish, undagi takroriy soʻzlar, bogʻlovchilar, sinonimlar soni, gap uzunligi, soʻz yasalishi, morfologik belgilar kabi koʻrsatkichlar avtomatik tarzda chiqariladi. Bu raqamlar matnning oʻquvchiga qanchalik murakkab yoki qiziqarli tuyulishi, uslubiy jihatdagi xatolar, ortiqcha jumlalar, keraksiz takrorlarni aniqlash, mazmuniy teshiklar bor-yoʻqligini kuzatish va tuzatish imkonini beradi. Korpus lingvistikasi, shuningdek, matnning semantik maydonini, dominanta soʻzlarni, kollokatsiyalarni topishga koʻmaklashadi, demakki, matn ifoda qobigʻi, grammatika va semantikasini amaliy jihatdan chuqur tahlil qilish endi ayniqsa engillashgan. Bunday imkoniyatlar filologiya fanining amaliy qoʻllanilishini kengaytiradi, matnshunoslik tekshirishlari uchun elektron manbalardan kengroq foydalanish, kattaroq hajmdagi matnlarni integratsion uslubda tadqiq etish kabi istiqbollarni ochadi.

Xulosa oʻrnida aytish mumkinki, matn ifoda qobigʻi, semantika va grammatikasi – bir-biri bilan chambarchas bogʻlangan, matnni eng yuqori

lingvistik birlik darajasiga olib chiquvchi, uning kommunikativ, badiiy-estetik, ilmiy-nazariy yoki rasmiy-huquqiy funksiyasini aniq belgilovchi poydevorlardir. Matn faqat shu uch jihat uyg‘unligi tufayli chinakam mazmunli, tushunarli, ta’sirchan, yakdil va mantiqiy bo‘lib shakllanadi. Har bir jihat alohida o‘rganilishi mumkin, lekin yakunda baribir bir butun holda namoyon bo‘lgandagina matnni har tomonlama tahlil qilgan bo‘lamiz. Ifoda qobig‘i matnning ko‘rinishi va tashkiliy tuzilishini aniqlab bersa, semantika uning ichki mazmuni, g‘oya va asosiy konsepsiyasini tushunish imkonini yaratadi, grammatika esa gaplar o‘rtasidagi munosabat, sintaktik uyg‘unlik, so‘z shakllari, sirtqi va ichki bog‘liqlik va mantiqiy izchillikni to‘la ta’minlaydi. Shuning uchun ham matnshunoslik bo‘yicha ma’ruzalar, ilmiy tadqiqotlar, adabiy tahlillar doimo ushbu uchlikni yodda tutadi, ularning har biriga filologik nuqtayi nazardan e’tibor bilan yondashishni talab qiladi.

Zamonaviy davrda matn nafaqat an’anaviy kitoblar, maqolalar, asarlar shaklida, balki internetda, elektron resurslarda, ijtimoiy tarmoqlarda, taqdimotlarda, mobil ilovalarda ham paydo bo‘ladi. Qayerda matn mavjud bo‘lsa, u erda ifoda qobig‘i, semantika va grammatika masalalari doim hamon ahamiyatli bo‘lib qoladi. Chunki har qanday yangi ko‘rinish yoki platforma texnik jihatdan farq qilishi mumkin, lekin matnning so‘zlardan tashkil topishi, ma’no uzviyligi, gaplararo bog‘liqligi, uslubiy xosligi, muallif va o‘quvchi, nutq va kontekst munosabati kabi masalalar o‘z kuchini yo‘qotmaydi. Shu bois matnni inson tafakkurining, madaniy merosning, ijodning, ilmning eng asosiy ifoda shakllaridan biri deb e’tirof etish o‘rinli. Matn o‘qish, matn bilan ishlash, matnni tahlil qilish va undan bahra olish – bu jarayonlar har doim inson muloqoti, til va nutq madaniyati hamda bilim almashinuvi bilan bevosita bog‘liq. Demakki, matn tadqiqiga bag‘ishlangan har qanday izlanish, matnni yaratish yoki o‘qishdagi mahoratni oshirishga qaratilgan har qanday amaliy faoliyat – bularning barchasi ifoda qobig‘i, semantika va grammatika kabi muhim omillarni puxta bilishni taqozo etadi. Ана шу триада – tashqi shakl, ichki ma’no va grammatik struktura – bir butun holda o‘rganilgandagina matn

haqiqiy ilmiy, adabiy, didaktik, huquqiy, publitsistik yoki boshqa maqsadlardagi mukammal mahsulot boʻladi.

5. Matnshunoslik nazariyasida matnning gʻoyasi, makromavzu, mikromavzu, mikromatn va makromatn kabi tushunchalar alohida oʻrin tutadi. Ushbu terminlar matnni turli nuqtayi nazardan tahlil qilish, uning ichki tuzilishi va mazmuniy rivojlanish mexanizmlarini aniqlash imkonini beradi. Matn tahlilini sathma-sath oʻrganish, har xil darajadagi mavzu va gʻoyalarni farqlash, matn tuzilishidagi kichik va katta boʻlaklarning oʻzaro aloqasini payqash – bularning barchasi nazariy hamda amaliy filologik izlanishlar uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Zotan, tilni oʻrganish jarayonida faqat fonema, soʻz yoki gapni koʻrish bilan cheklanib boʻlmaydi, balki matnning toʻlaligicha qanday shakllangani, undagi mavzularning qanday yoʻsinda joylashgani, gʻoyaviy maʼnoni qanday uzatishi, bu gʻoyaga qoʻshimcha ravishda kichik mavzularni qanday taqdim qilishi, matnni makrokoʻlamda qanday butunlashtirgani singari masalalar ham dolzarb boʻlib boradi.

Matn gʻoyasi tushunchasiga nazar tashlaydigan boʻlsak, avvalo, “gʻoya” soʻzi badiiy adabiyotda ham, ilmiy matnlarda ham “muallifning yoki matn yaratuvchisining asosiy maqsadi, xabari, bayon qilmoqchi boʻlgan markaziy mazmuni” sifatida talqin etiladi. Mazkur gʻoya badiiy asarda odatda syujet, kompozitsiya, qahramonlar xarakteri, hayotiy voqealar, tasviriy detallar orqali ifodalanadi. Ilmiy maqolada esa bu gʻoya muayyan ilmiy muammoni yechish, yangi nazariy qarashni ilgari surish, mavjud dalillarni taqqoslash yoki takomillashtirish, ijtimoiy-maʼrifiy matnlarda esa keng omma eʼtiborini maʼlum masalaga qaratish, unda muayyan munosabat yoki ishonch shakllantirish, propaganda yoki targʻibot vazifasini bajarish orqali yuzaga chiqadi. Qanday shaklda boʻlmasin, har qanday matn bir zaminda tugʻiladi: bu – gʻoya deb nomlanuvchi “semantik markaz”. Mutolaa qiluvchi shaxs oʻsha gʻoyani toʻgʻri tushunsagina, matn kommunikativ vazifasini uddalaydi. Shuning uchun filolog olimlar matn gʻoyasini sharhlash, uni mavzular tahlili va syujet tahlili bilan uygʻun holda koʻrib chiqish zarurligini uqtiradilar.

Matn g‘oyasi odatda matnning butun tuzilishiga rahbarlik qiladi. Ya’ni muallif o‘z oldiga qandaydir muhim savol yoki muammoni ma’lum bir o‘quvchi qatlamiga tushunarli shaklda etkazishni maqsad qilgan bo‘lsa, matn bo‘ylab joylashgan paragraf yoki bo‘limlarda shu g‘oya turli ko‘rinishlarda, turli dalil va misollar bilan bayon etiladi. Badiiy matnda g‘oya shoir yoki yozuvchining ham falsafiy, ham ijodiy-estetik ehtiyojidan kelib chiqishi mumkin; ayniqsa, yirik epik asarlarda g‘oyalar tizimi bir necha bo‘lim va boblar bo‘ylab “ko‘rinish” berib, turli qahramonlar talqinida gavdalanadi. Ilmiy matnda esa g‘oya chuqur nazariy dalillar, empirik faktlar, eksperiment natijalari bilan isbotlanadi va asosan, mantiqiy xulosa bilan yakunlanadi. Ammo barcha hollarda matn g‘oyasi “markaz” degan tushunchaga yaqin bo‘ladi, chunki bu erda har bir paragraf, har bir dalil, har bir syujet bo‘lagi o‘sha markazga xizmat qiladi.

Matn g‘oyasining yanada samarali ifodalanishi uchun matn muayyan mavzu asosida tashkil topadi. Lekin matnda faqat bitta mavzu bo‘lishi shart degan qat’iy talab yo‘q: matn tuzilishiga ko‘ra, asosiy mavzu atrofida yana bir necha kichik mavzular – mikromavzular shakllanishi ham mumkin. Shu o‘rinda “makromavzu” va “mikromavzu” tushunchalari kelib chiqadi. Matnshunoslik nazariyasida makromavzu – matnning global yoki asosiy mavzusi bo‘lib, eng yuqori darajadagi semantik ustuvor yo‘nalishni belgilaydi. Masalan, ilmiy-ommabop maqolada “ijtimoiy tarmoqlarning yoshlar tarbiyasiga ta’siri” asosiy mavzu bo‘lishi mumkin. Ana shu makromavzu doirasida maqola muallifi bir nechta kichik mavzularni ham yoritadi. Masalan, “ijtimoiy tarmoqlardagi ma’lumotning ishonchlilik darajasi”, “yoshlar o‘rtasida ommabop bo‘lgan turli platformalardagi ijtimoiy munosabatlar”, “virtual kommunikatsiya bilan real hayotdagi ijtimoiylashuvning farqi”, “ota-onalarning nazorat qilish usullari” kabi turli kichik mavzular paydo bo‘ladi. Bular “mikromavzular” deyiladi. Mikromavzular odatda matnning bir-ikki paragrafida muayyan nuqtayi nazar bilan bayon qilinishi mumkin, ammo ularning barchasi baribir makromavzu bilan chambarchas bog‘langan bo‘lishi talab etiladi.

Badiiy asarlarda ham shunga o‘xshash holat kuzatiladi. Masalan, o‘zbek mumtoz adabiyoti namunasida makromavzu “insoniy qadriyatlar, sadoqat, muhabbat, shariat doirasidagi xulq-atvor” bo‘lishi mumkin. Asar davomida turli syujet bo‘laklarida qahramonlarning xulqiy xususiyatlari ochiladi, ijtimoiy munosabatlar tahlil qilinadi, tarbiyaviy, tarixiy yoki falsafiy mulohazalar keltiriladi. Bu bo‘limlarning har biri mikromavzularga asos bo‘ladi. Yoki zamonaviy nasr asarlarida makromavzu “shahar madaniyati bilan qishloq turmushi o‘rtasidagi tafovutlar” sifatida tanlanib, qissa yoki roman boblari davomida muallif shu mavzuni turli kadrlar, voqealar, qarama-qarshiliklar, ziddiyatlar orqali ochib beradi. Har bir bobda muayyan mikromavzu – “kelin-kuyovning qaroriga ota-onalar munosabati”, “yoshlarning kasb tanlashdagi ehtiyojlari”, “mehnat muhojiratining oila bag‘riga ta’siri” kabi alohida masalalar ko‘tarilishi mumkin. Bularning hammasi yakuniy g‘oya – makromavzuning global ko‘lamida jamlanadi. Shunday qilib, matn makromavzu doirasida mikromavzularni tartibga solib, umumiy kompozitsion izchillikka ega bo‘ladi.

Filologik adabiyotlarda mikromavzu deganda odatda matnning bir paragraf yoki kichik bo‘limida tugallanadigan, o‘zining xususiy, nisbatan tor doiradagi masalasini ko‘taradigan mazmun ifodasi nazarda tutiladi. U mustaqil kichik mavzu sifatida namoyon bo‘lsa-da, baribir matnning umumiy mavzu va g‘oyasiga xizmat qiladi. Shuningdek, mikromavzu ayrim hollarda yana mayda bo‘laklarga ham bo‘linishi mumkin, ammo bu bo‘laklar yakuniy xulosa bilan yakunlanadi. Mikromavzular shunday ketma-ket joylanadiki, matn o‘qilayotganda o‘quvchi ularning har birini mustaqil mavzu sifatida qabul qilishi, so‘ngra ular o‘rtasidagi semantik bog‘liqlikni payqashi, makromavzu oldidagi roli va ahamiyatini idrok qilishi kutiladi. Bu esa matnning izchilligini ta’minlashda muhim omil sanaladi. Chunki kutilmagan joyda mavzu doirasidan chiqib ketish yoki mikromavzularni chalkashtirish matnni birmuncha izdan chiqarishi, o‘quvchining mavzuga qiziqishini so‘ndirishi mumkin.

Makromatn tushunchasi, ayniqsa, diskurs nazariyasida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, diskurs – bu matnning ijtimoiy, psixologik, madaniy, siyosiy va boshqa kontekstdagi talqinini ham o‘z ichiga oladi. Ayrim hollarda gap bitta muallif ijodi bilan cheklanmay, turli mualliflar tomonidan bir mavzuda yozilgan turkum asarlarning izchilligi, jamiyatga ta’siri, ijtimoiy munosabatlarga kirishuvi haqida borishi mumkin. Bunday paytda izlanishchi “Makromatn”ni o‘rganishi, ya’ni bir mavzuda yozilgan kitoblar, maqolalar, sharhlar, intervyular, ijtimoiy tarmoqlardagi munozaralar, hujjatlar, konferensiya materiallari, videochiqishlar ssenariylari – bularning barchasini o‘zaro intertekstual bog‘liqlikda ko‘rib chiqishi lozim bo‘ladi. Bunday tasnif matn lingvistikasidan tashqari, sotsiologiya, psixologiya, siyosatshunoslik, internet-lingvistika, madaniyatshunoslik kabi fanlarda ham dolzarb sanaladi. Negaki, makromatn ijtimoiy ong shakllanishiga yoki ma’lum mafkuraga bo‘lgan munosabatni belgilashga hizmat qilishi mumkin. Shunday paytlarda bitta matndan ko‘ra, ularning butun tizimi (ya’ni makromatn) e’tiborga arziydi.

Mikromavzu va makromavzu fikrini pedagogik jarayonda ham ochiq kuzatish mumkin. Masalan, boshlang‘ich sinf darsliklarida butun bir chorak (makromavzu) “Tabiatni asrash”, “Vatanimiz geografik xususiyatlari”, “Sog‘lom turmush tarzi” singari yirik mavzular o‘rtasida bo‘linishi mumkin. Har bir mavzuda bir necha mavzu kichik bo‘limlar – mikromavzular – “Daryolar va ko‘llar”, “Mahalliy qushlar turlari”, “Tabiatdagi ifloslanish sabablari” kabi nomlar bilan keltiriladi. Har biri alohida matnlar, maqolalar, rasmlar, savol-javoblar, testlar bilan boyitiladi. Lekin ularning barchasi baribir makromavzu – “Tabiatni asrash”ning turli jihatlarini yoritadi. O‘quvchilar shu tariqa bosqichma-bosqich umumiy ma’lumotni chuqur tushunishadi, mikromavzularni o‘zlashtirish orqali yirik mavzuda mustahkam bilim va ko‘nikma shakllantirishga erishishadi.

Badiiy ijod doirasida ham shunga o‘xshash misollar keltirish mumkin. Qisqa hikoya mikromatn bo‘lishi, roman esa makromatn vazifasini bajarishi mumkin, yoxud roman ichida bir necha boblar mikromatn rolini, romanning

oʻzi – butun asar sifatida makromatn rolini oʻynashi mumkin. Bu oʻrinda matn gʻoyasi har doim muallif tafakkurining asosi boʻlib, har bir mavzuning xususiy yoki umumiy tusini belgilab turadi. Qahramonlarning hayot yoʻli, ziddiyatlari, oʻzaro munosabatlari yakuniy yakunda muallif ilgari surgan maʼnaviy-falsafiy yoki ijtimoiy gʻoya sari yoʻnaltiriladi. Roman doirasida har bir bob mikromavzu shaklida “bu bobda qahramonning bolaligi tasvirlandi”, “bu bobda u moddiy qiyinchiliklarni engib chiqish yoʻllarini izlaydi”, “bu bobda oilaviy fojia yuz berdi” kabi tasniflar bilan aniqlanadi. Lekin eng muhim narsa – bularning barini birlashtiruvchi, roman boʻylab davomli mavzu va gʻoya – makromavzu – masalan, “kishining toʻgʻri hayot yoʻlini topishdagi mashaqqatlari” boʻlishi mumkin. Natijada oʻquvchi roman tugashi bilan muallif nimani uqtirmoqchi boʻlganini, asardagi barcha mavzu boʻlaklari qanday umumiy xulosa sari borishini tushunadi.

Mikromavzu va makromavzu tushunchalari lingvistik tahlil bilan cheklanmay, adabiy tanqid, uslubshunoslik, pedagogika, hatto psixolingvistika doirasida ham ahamiyatlidir. Pedagogik nuqtayi nazardan, matn makromavzuni tushuntirish uchun qulay omil, chunki bolalar avvalo, mikromavzularni tushunib, soʻngra xulosa qilishadi. Oʻqituvchi ularga “Bir paragrafda bu masala aytilgan ekan, keyingi paragrafda avvalgi masaladan kelib chiqadigan xulosa yoki misol keltirilgan, eng oxirida esa umumiy gʻoya qanday shakllanganini koʻrib chiqaylik” qabilida koʻrsatmalar bera oladi. Natijada bolalar matnni fazoviy emas, balki mantiqiy izchillikda koʻra boshlashadi. Psixolingvistika bu jarayonni “qadam-baqadam idrok” yoki “mavhumdan mushtarakka oʻtish” shaklida tushuntiradi. Yoki adult-larni oʻqitishda ham, ilmiy maqolalarni oʻqish, chet tilidan tarjima qilish, konspekt yozish kabi mashgʻulotlarda avval mikromavzuni idrok qilish, keyin butun matn kontekstini tushunish, yakunda makromavzu doirasida xulosa chiqazish yaxshi samara beradi.

Mikromatn, makromatn tahlili anʼanaviy matnshunoslik, diskurs tahlili, intertekstual tahlil, uslubshunoslik tahlili, poetik tahlil kabi yoʻnalishlarda qoʻllanib keladi. Badiiy matnda har bir syujet boʻlagini mikromatn sifatida

oʻrganish, masalan, voqea joyining tasviri, qahramonlararo dialog, lirik chekinish, tabiat tasviri (peyjaz), qahramonning ruhiy holati yoritilgan monolog – bularning har biri alohida boʻlak-maʼnoda mikromatn shaklida boʻlishi mumkin. Baʼzan har bir mikromatn alohida mustaqil hikoya kabi oʻqilishi ham mumkin. Aytaylik, bir roman doirasida “bolalik xotiralari” sarlavhali bob toʻliq tugallikka ega, ishqilib, ifoda uslubida ham mustaqil tugun va yechim kuzatiladi. Boshqa boblarda esa qahramon oʻsganidagi hayotini koʻramiz. Ikkinchi bob ham xuddi shunday mustaqillikka ega boʻlishi mumkin. Har bir bob – mikromatn, roman – makromatn, roman bilan bogʻliq boʻlgan boshqa asarlar, masalan, shu roman negizida yozilgan pьesa yoki syujet doirasida ishlangan film ssenariysi, parallel ravishda yaratilgan sharh-maqolalar, adabiy tanqidiy asarlar – bularning hammasi birlashib, makromatn darajasidan ham yuqori integratsiyaga – yirik “metamatn” yoki “intertekstual matn” yaratilishiga xizmat qilishi mumkin. Shunday koʻlamda tadqiqot olib borgan olim esa nafaqat roman strukturasini, balki romanning jamiyatga koʻrsatgan taʼsirini ham izchil oʻrganadi, ular orasidagi bogʻliqlikni tahlil etadi.

Muxtasar qilib aytganda, matn gʻoyasi – bu butun matnning semantik-psixologik negizi, kommunikativ qudratini belgilovchi “yurak”dir. Makromavzu – shu gʻoyani yoyish uchun tanlangan eng yuqori mavzu doirasi boʻlib, matn boshlab beradigan, yaxlit uslubiy, syujetli yoki nazariy kompazitsiya yaratadigan semantik ustunlikni egallaydi. Mikromavzular – makromavzuga boʻysunadigan kichik mavzular boʻlib, matndagi boblar, boʻlimlar, paragraf va ixtisoslashgan boʻlaklar orqali ifodalanadi. Ular matn gʻoyasini har xil koʻrinishda, detallashtirilgan yoki cheklangan qirralarda ochib beradi. Mikromatn – bunday mikromavzuga bagʻishlangan mustaqil, tugallangan, lekin butun matn kontekstida bir boʻlak boʻlib xizmat qiladigan kichik matndir. Makromatn – aksincha, bir necha matnni yagona mantiqiy va mavzuli zanjirda birlashtiradigan, keng qamrovli tuzilma, yirik ixtisoslashgan majmua yoki integratsiyalashgan asarlar toʻplami, koʻp mualliflilik va turli janrdagi matnlar birligi ham boʻlishi mumkin. Ushbu terminlar hammasi

oʻzaro узвийликка эга бўлиб, matn tahlili, pedagogik dars tashkil qilish, ilmiy maqolalar yozish, badiiy asarlarni tadqiq etish, diskurs nazariyasi, kommunikatsiya fanlari va psixolingvistika sohalarida oʻziga xos metodik asosni yaratadi. Shu boisdan, har qanday matn bilan ishlash jarayonida, avvalo, uning gʻoyasi, markaziy mavzusi, har bir boʻlimdagi kichik mavzularning roli, matnning yirik koʻlamdagi tuzilishi, tugallangan kichik parchalar – mikromatnlar hamda birlashtirilgan yirik toʻplamlar – makromatnlar kontseptsiyasi yuzasidan fikr yuritish, tahlil va mulohaza qilish zamon talabiga aylangan. Bu esa matnni nafaqat tilshunoslik nuqtayi nazaridan, balki hayotiy ehtiyojlarga mos ravishda tubdan anglash, tushunish va amalda qoʻllash imkonini ochadi.

Nazorat savollari

1. Matn deb nimani ataymiz va uning asosiy xususiyatlari nimalardan iborat?
2. Matnni tashkil etuvchi birliklar deganda nimalar nazarda tutiladi?
3. Matnni gaplar ketma-ketligi sifatida tavsiflash nimaga asoslanadi?
4. Matnning semantik yaxlitligi qanday ifodalanadi va bu bir butunlikka qanday xizmat qiladi?
5. Matnning tarkibi qanday boʻlaklardan iborat boʻlishi mumkin? (Kirish, asosiy qism, xulosa)
6. Gap, mikromatn, makromatn tushunchalari qanday farq qiladi?
7. Matnning mantiqiy izchilligi va tarkibiy butunligi uchun qanday metodik yondashuvlar muhim?

3-MAVZU. MATN TURLARI, ULARNING O‘ZIGA XOS JIHATLARI

Reja:

1. Matn turlari haqida ma’lumot (Og‘zaki va yozma matnlar).
2. Monolog. Dialog. Maktublar. Ijodiy matnlar. Badiiy matn.
3. Rasmiy va ilmiy matnlar. (Hujjatlar. Ma’lumotnoma matni. Ilmiy matn. Ilmiy-ommabop matn).

1. Matn tushunchasi lingvistika, adabiyotshunoslik, psixolingvistika va pedagogika sohalarida eng ko‘p o‘rganiladigan kategoriyalardan biri bo‘lib, uning tuzilishi, funksiyasi, uslubi, shakli, maqsadli auditoriyasi kabi qator xususiyatlar turli tadqiqotlarda alohida e’tibor bilan ko‘rib chiqiladi. Matn turlari masalasiga kelganda esa uni turli belgilarga ko‘ra tasnif qilish mumkin: uslubiy xususiyatiga (badiiy, ilmiy, rasmiy, publitsistik), hajmiga (mikromatn, makromatn), kontekstga (ichki, tashqi), funksional mo‘ljalga (o‘quv-uslubiy, ma’rifiy, ijodiy), ifoda shakliga (og‘zaki va yozma) va boshqa mezonlarga qarab farqlash kuzatiladi. Bular ichida, albatta, eng asosiy mezonlardan biri matnning ifoda shakli hisoblanadi. Tilshunoslik nuqtayi nazaridan, matn, avvalo, nutq jarayonining yakuniy mahsuli sifatida namoyon bo‘ladi. Shunga ko‘ra u ifoda shakli bo‘yicha og‘zaki va yozma turlarga ajraladi. Har ikki tur ham o‘ziga xos funksiyalarga, imkoniyatlarga, cheklovlarga ega bo‘lib, muloqot jarayonida turli vazifalarni ado etishi mumkin. Shu sababli matn turlari haqida ma’lumot berishda og‘zaki va yozma matnlar xususida izchil fikr yuritish zarur.

Og‘zaki matn insoniyat sivillizatsiyasining ilk bosqichlaridan boshlab mavjud bo‘lgan, eng sodda usulda uzatiladigan, bevosita jonli muloqot chog‘ida shakllanadigan nutqiy mahsulotdir. Har bir inson kundalik turmushida, ish jarayonida, ta’limiy va ijtimoiy-madaniy hayotda tinmay og‘zaki matnlar bilan duch keladi yoki ularni o‘zi yaratadi. Masalan, do‘konchidan non sotib olish jarayonida aytiladigan qisqa ifoda, oilaviy suhbatlar, dars davomida ustozning og‘zaki tushuntirishlari, ilmiy

konferensiyalarda qilinadigan nutqlar, siyosiy mitinglarda yoki parlamentda so‘zga chiqishlar, diniy va ma’naviy-ma’rifiy marosimlardagi xitoblar, televidenie yoki radio orqali qilinadigan og‘zaki chiqishlar – bularning barchasi matnning og‘zaki shakli sifatida qaraladi. Zero, matn bu erda muloqot jarayonini ta’minlovchi muayyan qudratli vosita bo‘lib, o‘z oldiga komunikativ maqsadni qo‘yadi: xabar berish, ishontirish, izohlash, buyruq berish, iltimos qilish, bahslashish va shu kabi ko‘plab nutqiy funksiyalarni amalga oshirishga xizmat qiladi. Demak, og‘zaki matn deganda eng avvalo so‘zlovchi bilan tinglovchi o‘rtasida yuz beradigan bevosita muloqot shakli va jarayonida yaratiladigan, tovush tembri, intonatsiya, pauza, urg‘u kabi nutq elementlarini qo‘llagan holda ifodalanadigan lingvistik mahsulot tushuniladi.

Og‘zaki matnning ilk rivoji insoniyat tilning shakllanish bosqichlaridan boshlab shakllangani ehtimoldan xoli emas, chunki yozuv ixtiro qilinmasidan avval ham odamlar o‘rtasida muayyan axborotni almashish, voqealarni bayon qilish, ertak aytish, turli qabila yoki urug‘lararo marosim so‘zlari, duo va alqovlar, e’lonlar og‘zaki shaklda tarqalgan. Og‘zaki ijod – folklor – buni yaqqol isbotlaydi. Og‘zaki matnlarning o‘ziga xos xususiyati shundaki, ular real vaqt mobaynida – bevosita nutq jarayonida shakllanadi, sozlanadi, zarurat tug‘ilganda qayta tuziladi va tinglovchining reaksiyasi bilan uzviy bog‘liq holda rivojlanadi yoki yakunlanadi. Masalan, ma’ruza qilayotgan shaxs auditoriya qiziqish darajasini his qilib, o‘z nutqining intonatsiyasini o‘zgartiradi yoki ortiqcha detallarni qisqartiradi, ba’zan tinglovchilardan kelgan savollarga ko‘ra mavzuni kengaytirishi yoki xulosa qilishga shoshilishi mumkin. Og‘zaki nutqdagi interfaollik darajasi, demakki, juda yuqori bo‘lib, bu uning eng asosiy xususiyatlaridan biridir.

Og‘zaki matn shakllanishida nutq texnikasi ham muhim rol o‘ynaydi. Tovushlar talaffuzi, temp, ritm, tovush balandligi, turli parasit so‘zlarning mavjudligi yoki yo‘qligi, hissiy ifodalar, ohang (intonatsiya), mimika, imo-ishoralar bularning barchasi og‘zaki matnni ta’sirchan, esda qolarli, maroqli yoki buning aksicha, zaif, tarqoqlashgan, tushunarsiz qilib qo‘yishi mumkin. Demak, og‘zaki matn – bu sof leksik va grammatik vositalar yig‘indisigina

emas, balki hushyorlik, ijodkorlik, nutqiy madaniyat, psixologik moslashuvni talab qiladigan, doimiy harakatdagi jarayondir. Bu jarayonda matn tayyorlovchi shaxsning tayyorgarlik darajasi, tinglovchilarning taxminiy ehtiyojlari, zaman va makondagi sharoit, texnikaviy muhit (mikrofon, ovoz kuchaytirgichlar, samimiylik yoki rasmiylik muhiti) kabilar ham nutqning shakllanishiga ta’sir qiladi. Shuning uchun og‘zaki matnda oldindan reja, konspekt, chizmalar tayyorlanib, tayanadigan bo’limlarga turtki beradigan qisqacha ko‘rsatmalar yoziladi va shu asosda jonli tarzda nutq aytiladi. Bunday usul rasmiy ma’ruzalarda keng qo‘llanilsa-da, hamisha ham tayyor ssenariyga to‘la amal qilinavermaydi, chunki eshituvchilarning jonli reaktsiyasiga binoan o‘zgarishlar qilishga to‘g‘ri keladi.

Og‘zaki matnlarning yana bir muhim belgisini ularning tezkorligi va hayotiy holatlarga moslashuvchanligi, ammo ayni paytda, boshqa odamlar tomonidan eslab qolish darajasi nisbatan sustroq bo‘lishi tashkil qiladi. Og‘zaki matn hamisha tezda aytiladi va tinglanadi, agar uning muhim qismlari qayta eslatilmasa yoki yozib borilmasa, o‘sha matn tez unutilishi mumkin. Shu bois ham ko‘plab og‘zaki matnlar vaqtinchalik hayot kechiradi. Misol uchun, oddiy suhbat, telefon orqali muloqot, ma’ruza yoki kinoprokat doirasida aytilgan nutqlar, intervyular – agar ular maxsus yozib olinmasa, tezda esdan chiqadi, umuman, ijtimoiy hayotdan yo‘qolib ketadi. Biroq, zamonaviy texnologiyalar davrida audio yoki video shaklida qayd etish, faylga yozish, keyinchalik uni qayta eshitish yoki transkripsiya qilish imkoniga egamiz. Shunday yo‘l bilan ham og‘zaki matn abadiylashishi, arxivlarda saqlanishi, tahlil qilinishi, ushbu matn ustida tadqiqotlar olib borilishi mumkin. Ayni vaqtda, og‘zaki matnning jonli, hissiy, interfaol unsurlari yozma shaklga ko‘chirilganda yo‘qolishi yoki transformatsiyaga uchrashi mumkin. Demak, og‘zaki matn o‘z qiymatini tirik jarayonda, bevosita tinglovchi bilan yuzma-yuz aloqada yanada kuchliroq namoyon qiladi.

Og‘zaki matn turli janr va shakllarda namoyon bo‘ladi. Kundalik suhbat, maishiy suhbat, rasmiy nutq, hissiy-chuvalashgan tortishuv, televizion intervyu, radio eshittirish, teatr spektaklidagi dialog va monologlar, diniy

xutbalar, ma’naviy-ma’rifiy saboqlar – bularning barchasida og‘zaki matn xuddi yagona kommunikativ vosita bo‘lib xizmat qiladi. Shuningdek, ijro san’ati bilan bog‘liq turli shakllar ham (masalan, va’z, hikoya qilish, ertak aytish, qissaxonlik, baxshilar ijrosi) og‘zaki matnning keng qamrovliligidan dalolat beradi. Zero, tilning ifoda imkoniyatlari bevosita so‘z akti orqali namoyon bo‘lishi, payt pallasida intonatsion o‘zgarishlar bilan bezatilishi, tinglovchining e’tiborini jalb qilish uchun turli ovoz effektlaridan foydalanish kabilar og‘zaki matnga xosdir. Shu ma’noda, og‘zaki matn – tirik muloqotda eng qulay, eng tabiiy va arzon vosita hisoblanadi. Odamlar har qanday sharoitda ham (agar nutq so‘zlash imkoniga ega bo‘lsa) o‘zaro bevosita tushunish, fikr almashish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Biroq og‘zaki matnning doimiy saqlanishi yoki oradan vaqt o‘tgach, tadqiqot predmetiga aylanishi uchun uni yozib olish, audio yoki video tasmasiga tushirish, keyinchalik arxivlash zarur bo‘ladi.

Endi yozma matn haqida so‘z yuritadigan bo‘lsak, yozuv insoniyat madaniy rivojida mislsiz bosqichni boshlab bergan hodisalardan biri ekani kundek ravshan. Yozma matn – bu me’yorlashgan belgilar tizimidan foydalangan holda qog‘oz yoki boshqa sathda fikrni ifodalash hamda uni saqlashga, keyin esa istalgan vaqtda qayta o‘qish orqali idrok etishga mo‘ljallangan, nisbatan pishiq tuzilgan, rasmiylashtirilgan kommunikativ mahsulotdir. Yozma nutq shakli, avvalo, eshituvchidan emas, balki o‘quvchidan foydalanganligi bilan ajralib turadi. Shuningdek, yozma matnning vujudga kelishi bilan insoniyat tarixidagi katta sakrashlardan biri – kitobat davri, hujjatlar, arxivlar, madaniy-ma’naviy merosning uzluksiz tarqalishi boshlangan. Yozma matn shunday xususiyatga ega ediki, u hozir ham o‘z amaliy va ilmiy ahamiyatini yo‘qotmagan. Ma’lumotlarni juda uzoq saqlash, xalqlar adabiy merosini avloddan-avlodga etkazish, huquqiy, siyosiy, iqtisodiy, diplomatik jarayonlarni rasmiylashtirish va keyin istagan payt tekshirish mumkinligi yozma matn tufayli ro‘yobga chiqqan.

Yozma matn janrlari og‘zaki matn janrlariga qaraganda ko‘proq me’yorga tushgan, aniq struktura bilan ta’minlangan, oldindan reja asosida

tuzilgan bo‘lishi mumkin. Misol uchun, ilmiy maqola, monografiya, darslik, badiiy roman, hikoya, dramaturgiya, rasmiy hujjat, e’lon, reklama, publitsistik maqola, risola, referat, diplom ishi va shu kabilar – bularning barchasi yozma matn shaklida namoyon bo‘ladi. Bunday matnlar tuzilganda muallif, odatda, oldindan reja tuzadi, mavzuni chuqur mulohaza qiladi, maqsadli auditoriyani e’tiborga oladi, uslubiy qoidalarga, imlo me’yorlariga, bo’limuatsiya talablariga bo‘ysunadi, “kirish”, “asosiy qism”, “xulosa” singari bo‘linmalarda aniq ketma-ketlikni saqlashga harakat qiladi. Rasmiy matnda esa yanada qat’iy andozalar bo‘lishi mumkin, masalan, ariza, buyruq, farmon, shartnoma kabi hujjat shakllarida muayyan rasmiy iboralar, kerakli rekvizitlar, imzo, muhr kabi elementlar yozma shaklda qayd etilishi zarur bo‘ladi. Shunday qilib, yozma matn – rasmiy-uslubiy jihatdan aniq, takomillashgan, tahrir va pishiq ishlov jarayonidan o‘tgan, uzoq muddat saqlanishi, qayta-qayta o‘qilishi, keyinchalik tahlil qilinishi, hatto boshqa tillarga tarjima qilinishi mumkin bo‘lgan murakkab tuzilishdir.

Yozma matnning yana bir muhim xususiyati – u yaratilgach, muallif alohida mavjud bo‘ladigan narsa sifatida yashashi, muallifdan mustaqil ravishda turli muhitlarda qo‘llanilishi, o‘qilishi, sharhlanishi mumkin. Bu, masalan, badiiy asarlar, ilmiy maqolalar, hujjatlar, dokladlar shaklida yaqqol ko‘rinadi. Muallif o‘z maqolasini jurnalda e’lon qilgach, minglab odamlar uni o‘qishi, turlicha talqin qilishi, iqtibos qilishi yoki tanqid qilishi mumkin, ammo og‘zaki matnda bo‘lgani kabi muallif tinglovchilarning bevosita reaksiyasiga qarab matnni darhol o‘zgartira olmaydi. Yoki o‘sha matnni idrok qilayotgan shaxs bilan jonli muloqotga kirishish uchun ehtimol, alohida ishlanmalar, qo‘shimchalar zarur bo‘ladi. Demak, yozma matn oldindan mukammal reja va konstruksiya bilan tuzilgan, hamisha keyinroq qayta o‘qish, tahrir qilish, keng auditoriyaga tarqatish, boshqa maqsadlarda foydalanish imkoniga ega bo‘ladi. Ammo bu shaklda matnni idrok qilish jarayoni ham subyektivlashib, har bir o‘quvchi uni o‘zicha tushunishi, o‘z xohlagan paytda, xohlagan joyda o‘qib chiqishi yoki mutlaqo e’tibor bermasdan qoldirishi mumkin.

Yozma matnning barqarorligi va uzoq muddat saqlanishi, uning ogʻzaki shakldan farqlanishidagi yana bir muhim jihatdir. Masalan, qadimgi tosh bitiklari, gil taxtachalar, papirus hujjatlari, qoʻlyozma devonlar yoki qadimiy yodgorliklari – bular bir necha ming yillik tarixga ega boʻlib, hozirga qadar saqlanib qolgan. Ularning tahlili orqali biz oʻtmish davrlar haqidagi ma’lumotlarni bilib olamiz. Ogʻzaki matn esa, agar yozib yoki audio shaklida qayd etilmagan boʻlsa, hatto bir necha kun ichida ham butunlay unutilishi, oʻzgartirilishi, buzilishi yoki qayta shakllanishi mumkin. Shu bois yozma matn insoniyat madaniy xotirasi vazifasini bajarib, tamaddunning eng muhim dvigatellaridan biriga aylangan. Kitob saqlash, arxivlar yaratish, kutubxonalar tashkil qilish, elektron formatga oʻtkazish, turli kataloglar va bibliografik koʻrsatkichlar tayyorlash – bularning bari yozma matn bilan chambarchas bogʻliq.

Muloqot jarayonidagi farqlarga kelsak, ogʻzaki matn bevosita tezkor reaksiyani oʻylab, interfaol rejimda shakllansa, yozma matn odatda monologik rejimda tuziladi, ammo keyin u haqda fikr yuritish, sharh berish, javob maqola yozish, oʻquvchilar yoki tanqidchilar mulohazalarini inobatga olib, ikkinchi nashrda oʻzgarishlar qilish mumkin. Shunday boʻlsa-da, yozma matnning idrok etilish jarayoni uzluksiz emas, balki moʻljallangan auditoriyaning individuallik darajasiga bogʻliq. Boshqacha aytganda, ogʻzaki matnda har bir eshituvchi bir paytda, bir momentda matnni tinglaydi, umumiy vaziyatga mos ravishda tasavvur hosil qiladi; yozma matnda esa har bir oʻquvchi oʻz vaqtida, oʻz sharoitida, oʻz kayfiyati bilan, ehtimol, oradan ancha fursat oʻtib, butunlay boshqa makonda matnni oʻqishi mumkin. Demak, yozma matnning qabul qilinish jarayoni ancha individual, shaxsiy, shuning uchun ham rang-barang talqinlar, fikrlar, bahslar kelib chiqishi ehtimoldan xoli emas. Bu xususan badiiy asarlarni oʻqishda, ilmiy maqolalarni tahlil qilishda, hatto ijtimoiy tarmoqlardagi postlarni oʻqish jarayonida ham roʻy beradi.

Bugungi kunda texnologik rivoj tufayli ogʻzaki va yozma matn shakllari oʻrtasidagi farq qisman oʻzgarishlarga uchramoqda. Internet orqali muloqot qilganda chatlar, bloglar, forumlarda, messenjerlarda yozma shaklda

suhbatlar olib borilsa-da, ular tez-tez o‘qilaveradi, matn ma’lum vaqt ichida qayta-qayta tahrir qilinishi yoki muallif tomonidan o‘chirib yuborilishi mumkin. Shuningdek, ovozli xabarlar keltirish, audioyoki videokonferensiyalar tashkil etish, ularni keyin yozma shaklga ko‘chirish ham mumkin. Lekin, baribir, klassik ma’noda og‘zaki matn – bu jonli nutq tarzida ifodalangan, eshitish orqali idrok qilinadigan, shu paytda hissiy va psixologik aloqa ta’sirida shakllanadigan o‘ziga xos kommunikativ voqea. Yozma matn esa ortiqcha taasurot vositalaridan xoli, faqat harflar, so‘zlar, imlo-qoidalarga tayanib ifodalangan, ammo barqarorligi, rasmiylashuvi, ko‘p bor qayta o‘qilib, tahlil qilinishi bilan ajralib turadi. Shunday qilib, har ikki shakl ham bugungi zamon informatika va kommunikatsiya sharoitida hamon dolzarb va amaliy ahamiyatga ega.

Og‘zaki va yozma matnlarni birgalikda tahlil qilganda, ba’zida ularning aralash variantlari ham ko‘zga tashlanadi. Masalan, tayyor nutq matni (oldindan yozma shaklda ishlab chiqilgan hujjat) ustoz yoki notiq tomonidan ovoz chiqarib o‘qiladi va u og‘zaki ijro sifatida eshitiladi. Yoki boshqa misol: kimdir do‘stiga xat yozadi, keyin uni ovoz chiqarib o‘qib eshittiradi. Yana televidenie yoki radio diktori oldindan tayyorlangan matnni ovozli ravishda aytib chiqadi. Ushbu hollarda bir paytning o‘zida ikki shakl – yozma va og‘zaki – o‘zaro kesishib, yakuniy nutqiy mahsulotni yuzaga keltiradi. Bu esa inson komunikasiya jarayonining naqadar murakkab, ko‘p qirraligi, turli shakllarning uyg‘unlashuvi mumkinligini namoyon qiladi. Har bir bunday aralash shakl ham o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, matn tahlilida alohida diqqatni talab etadi. Demak, toza og‘zaki yoki faqat yozma ko‘rinishlar bilan cheklanib bo‘lmaydi, lekin baribir tilda asosiy ikki shakl shu – og‘zaki va yozma bo‘lib kelgan va shundayligicha saqlanib bormoqda.

Og‘zaki matn va yozma matnni taqqoslash, shuningdek, stilistik, til boyligi, jamiyatga ta’sir va tarqalish qamrovi bo‘yicha ham farqlanishlarini ko‘rsatadi. Og‘zaki shakl odatda xilma-xil ijtimoiy qatlamlar o‘rtasida tez yoyilishi, turli sheva, dialekt, jargon, parazit so‘zlar, ma’naviy-falsafiy kategoriya yoki hissiy holatlarni ifodalashda kengroq erkinlikka ega bo‘lgani

bilan ajralib turadi. Bunga misol sifatida turli to‘ydagi tabrik so‘zlari, bazmlardagi iliq nutqlar, otashqalb duolar, siyosiy namoyishlardagi shiorlar, shaxsiy munosabat bildirishlar va suhbatlarni keltirish mumkin. Yozma shaklda esa rasmiylik, me’yorlashgan lug‘at boyligi, toza adabiy tilga xos unsurlar ustun bo‘ladi, chunki u qayta-qayta o‘qilishi, rasmiy hujjat yoki badiiy asar sifatida saqlanishi, tahrir jarayonidan o‘tishi mumkin. Ayniqsa, ilmiy matn, rasmiy-uslubiy matn kabi yo‘nalishlarda aniqlik, atamalarni mos ishlatish, aniq argumentlar bilan fakt keltirish, turli iqtiboslar berish, ma’lum standart va metodikalarga tayyor bo‘lish talab etiladi. Bu yerda hissiy ifodalar, mavhum poetik shakl, me’yorlardan chetga chiqish kabilar ko‘proq cheklanadi.

Shu bilan birga, og‘zaki matnni yozma shaklga ko‘chirish yoki yozma matnni og‘zaki ijroga aylantirish jarayonida qator o‘zgarishlar, adaptatsiya, soddalashtirish yoki boyitish yuz berishi kuzatiladi. Masalan, ma’ruzachilar ko‘p hollarda o‘zi yozgan maqolani so‘zma-so‘z o‘qish o‘rniga, uning qisqartirilgan yoki kengaytirilgan nusxasini olishadi, joyida qo‘shimchalar kiritishadi, intonatsion xususiyatlarni kuchaytirishadi. Og‘zaki nutqda ba’zan mantiqiy manipulyatsiya yoki hissiy rung avvaldan mo‘ljallanganidan boshqacha shaklga kirishi ham tabiiy. Qisman, bu ikki shaklning mustahkam integratsiyasi tilda doimo namoyon bo‘lib, insonlarga keng imkoniyatlar yaratadi. Ayni vaqtda, aynan shu jarayonda yanglishish, noto‘g‘ri talqinlar, ba’zan ma’no buzilishlari, turli manipulyatsiyalar ham ro‘y berishi mumkin.

Matnning og‘zaki yoki yozma shaklda taqdim etilishida muallifning mahorati, saviyasi, ma’lumotlilik darajasi, sohada o‘z so‘zini aniq ifodalash ustida qay darajada ishlagani, jamiyat yoki tinglovchi/o‘quvchi oldidagi mas’uliyatni his qilishi ham katta rol o‘ynaydi. Chunki o‘zbek tili va boshqa tillarda ham boy leksik-semantik imkoniyatlar, turli uslubiy ifoda shakllari mavjud. Og‘zaki shaklda ham, yozma shaklda ham tilni chuqur his qilgan, uslubiy boyliklarga egilayotgan shaxs yanada esda qolarli, hayajonli, iliq yoki on-target nutq yaratishi mumkin. Buning uchun esa puxta tayyorgarlik,

kitobxonlik, umuman, so‘zga hurmat kabi ma’naviy kadriyatlar hamda amaliy tajribalar kerak bo‘ladi.

O‘qituvchilar, pedagoglar, murabbiylar uchun ham og‘zaki va yozma matnning o‘ziga xosligi juda ahamiyatli. Boshlang‘ich sinflardayoq bolalar og‘zaki so‘zlash jarayonida mustahkam ko‘nikma olishlari, o‘qish va yozish mashqlari orqali yozma matn bilan ishlashni o‘zlashtirishlari, keyinchalik matn tuzish, matnni tahrir qilish, reja asosida matnni o‘rganish, xotima va xulosa qilib bayon etish kabi bosqichma-bosqich murakkablashadigan mashqlarga jalb etilishi zarur. Shu tariqa ular hayotiy faoliyatda, kelajakdagi kasbiy yo‘nalishlarida og‘zaki nutq bilan bir qatorda, yozma nutq shaklini ham mukammal egallashlariga zamin yaratadilar. Lingvistik nazariyalarda, xususan, nutq madaniyati yo‘nalishidagi qo‘llanmalarda og‘zaki matnni ifodali aytish texnikasi, yozma matnni puxta va ravon tuzish mahorati, xatolarning oldini olish, muayyan uslublarga ko‘ra nutqni sozlash kabi metodik ko‘rsatmalar beriladi. Bunday bilim va ko‘nikmalar matn bilan ishlashda ehtiyoj sezgan har qanday shaxsga ham foydali bo‘ladi.

Zamonaviy jamiyatda og‘zaki va yozma matnlarning ahamiyati ijtimoiy tarmoqlar va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari taraqqiyoti tufayli yanada oshmoqda. Blogerlik, jurnalistika, ijtimoiy tarmoqdagi postlar, izohlar, onlayn kurslar, vebinarlar, videoroliklarda gap yoki yozuv shakli aralash holda keng qo‘llanilmoqda. Xususan, videoblogda og‘zaki matn ustun bo‘lsa, ijtimoiy tarmoqdagi matnli postlar hamisha yozma shaklda ifodalanadi, lekin mulohazalar bo‘limida fuqarolar turli uslub, sheva yoki aralash tilda izohlar yozishlari, ba’zan ovozli xabar orqali ham ishtirok etishlari kuzatiladi. Demak, ijtimoiy media muloqotida og‘zaki va yozma shakllar mukammal darajada uyg‘unlashgan. Ba’zi platformalarda hatto ovozli chatlar yoki translyatsiyalar bo‘lib, jonli suhbat kechadi, keyin yozma sharhlar bilan mushtarak tarzda postlar tayyorlanadi. Bu jarayonda og‘zaki matnning tezkorligi va hissiyligi, yozma matnning esa rasmiy, tartibli ifoda imkoniyati o‘ta muhim. Ijtimoiy-siyosiy hayotda esa shu ikki shaklning har birini o‘rnida mahorat bilan qo‘llay olgan shaxslar jamiyatda katta ta’sirga ega bo‘lishlari mumkin.

Ilm-fan sohasida ham bu ikkilik ahamiyatga molik. Bir tomondan, ilmiy anjumanlar, konferensiyalar, seminar-treninglarda olimlar ma’ruza qiladi (og‘zaki matn), javob berishadi, muhokamaga tushishadi. Ikkinchi tomondan, ilmiy maqolalar, monografiyalar, tezislar, konferensiya to‘plamlari yozma shaklda e’lon qilinadi. Odatda, har bir olim ham og‘zaki, ham yozma kompetensiyani rivojlantirishga intiladi, chunki o‘z g‘oyalarini omma oldida so‘zlab berish, tinglovchi savollariga mos ravishda izohlash, bahslashish – bu alohida san’at va salohiyat talab etadi. Yozma ishlarni tayyorlash, adabiy manbalar ro‘yxatini keltirish, matnni ilmiy-texnik mezonlar asosida tuzish, taqrizlardan o‘tish, izoh va takliflarga ko‘ra tahrir qilish – bu ham ancha murakkab, puxta mehnat jarayonidir. Ikki shakl ham olim uchun zarur. Kitob o‘qish va kitob yozish yozma matnga bo‘lgan e’tibor, mulohaza va chuqur tahlil talab qilsa, konferensiya yoki munozarada ishtirok etish og‘zaki matn boyligini ishga solishni, nutqiy improvizatsiya va fikrni ifodalash mahoratini namoyish etishni taqozo qiladi. Agar shu ikki shakl uyg‘un ravishda ishlatilsa, muallifning fikrlari keng jamoatchilikka mantiqan tushunarli bo‘ladi, eshituvchiga ham, o‘quvchiga ham qulay bo‘ladi, muallifning o‘zi ham vaziyatga ko‘ra uslublarni almashtirishni biladi.

Shunday qilib, matn turlari haqidagi o‘rganishlarda og‘zaki va yozma matnlar eng muhim, eng asosiy bo‘linma hisoblanadi. Ushbu shakllar orasidagi farq, o‘xshashlik, interfaollik darajasi, uslubiy xususiyat, matnning vaqt bo‘yicha saqlanishi, auditoriya bilan aloqadorlik, grammatik me’yorlashuv, tuzilma, reja, janr, ta’sirchanlik kabi jihatlar – bularning barchasi og‘zaki va yozma shakllarni taqqoslashda yaqqol ko‘zga tashlanadi. Tilshunoslikda “nutq formasi” deb ham atalmish ushbu ikki tur, aslida, inson nutq madaniyati, ijtimoiy munosabatlar, siyosiy va ilmiy so‘z yuritish, badiiy ijod, hujjatshunoslik, ta’lim, targ‘ibot, reklama, jurnalistika va boshqa sohalarning poydevori sanaladi. Hech bir madaniyat, hech bir sivilizatsiya bu ikki matn shaklisiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Og‘zaki matn jonli ifodasi bilan insonga bir zumda axborot etkazish, auditoriyani jalb qilish, hissiy muhit yaratish imkonini bersa, yozma matn barqarorligi, takror o‘qish va saqlash

imkoniyati bilan madaniy xotirani mustahkamlash, ijtimoiy hayotni qat’iy qoidalarga solish, huquqiy tartibot shakllanishi, ilm-fan yutuqlarini kelajak avlodlar uchun asrab qolishdek funksiyalarni bajaradi.

Har ikki matn turi ham zamonaviy sharoitda rivojlanishda davom etmoqda. Audio va video texnologiyalarning joriy etilishi og‘zaki matnni cheklanmagan auditoriyaga tarqatish imkonini yaratdi. Internet, elektron kitoblar, nashr texnologiyalari, raqamli formatlar, skanerlar yordamida yozma matn ham mislsiz ommaviylashib, bemalol takror va tarqatishga, xatolarni avtomatik to‘g‘rilashga, tahlil qilishga, elektron arxivlarda saqlashga, istalgan payt topib, qayta o‘qishga, hatto giperhavola bilan boyitishga, multimedia unsurlari bilan integratsiya qilishga moslashdi. Buning natijasida matn o‘zi bilan birga axborot asriga xos tezlik va ommaviylikni tatbiq etmoqda. Ijtimoiy tarmoqlarda suhbatlar og‘zaki chatlar va yozma postlar shaklida, yirik onlayn platformalar ilmiy maqolalar, audiokitoblar, videodarslar, blogpostlar, sharhlar, sharhlarning video replikalari, izohlar turli yo‘llar bilan hamkorlikda namoyon bo‘lishi mumkin. Natijada og‘zaki va yozma matn turlari allaqachon bir-birini to‘ldirib turadigan, ko‘p qirrali yondashuvlar sifatida shakllanib ulgurgan. Bu esa, o‘z navbatida, lingvistika, adabiyotshunoslik, pedagogika, ommaviy kommunikatsiya nazariyasi, internet-lingvistika singari fanlarda ham yangi istiqbollarni ochdi, chunki matnni tanqidiy, ijodiy, uslubiy, semantik, pragmatik jihatlari bo‘yicha tahlil qilish avvalgidan ham dolzarb bo‘lib qoldi.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, og‘zaki matn – nutq jarayonining jonli, interfaol, real zamonga moslanuvchi shakli bo‘lsa, yozma matn – oldindan puxta rejalashtirilgan, me’yorlarga solingan, uzun muddat saqlanadigan, qayta-qayta tahrir va tahlil qilish uchun qulay shakldagi mahsulotdir. Har ikkisi ham ijtimoiy hayotning turli jabhalarida xizmat qilib, insonlar o‘rtasida fikr almashish, his-tuyg‘ularni izhor qilish, ilm-fan, ma’rifat, adabiy ijod, siyosat, huquq, iqtisod, diniy-ma’rifiy va boshqa jarayonlarni uzluksiz davom ettirish imkonini beradi. Og‘zaki matn tabiiyligi bilan maftun etar, ammo qandaydir barqaror shaklga kelib, hujjatlashtirish zarur bo‘lganda yozma shaklga o‘tkazilishi lozim. Yozma matn esa bevosita tirik aloqa

jarayonini, hissiy ifodani, jonli intonatsiyani cheklashi mumkin, lekin uning oʻrnini bosadigan tarqatish, saqlash, tahrir, tahlil va kelajak avlodlarga meros qoldirish funksiyalari mislsiz darajada keng. Insoniyat tarixida bu ikki shakl doimo bir-biri bilan uygʻunlashib kelgan va bundan keyin ham takomillashib borishi shubhasizdir. Shu bois matn turlarini oʻrganish, xususan, ogʻzaki va yozma matnlar mohiyatini chuqurroq anglash, ularning imkoniyat va cheklovlarini bilish, zarur vaziyatda qay bir shaklni afzal koʻrishni tushunish – bu nafaqat lingvistika, balki kundalik hayot, ijtimoiy munosabatlar, kasbiy sohada ham oʻta muhim kompetensiyalardan biri sanaladi.

2. Monolog, dialog, maktub, ijodiy va badiiy matn kabi tushunchalar filologiya, adabiyotshunoslik hamda lingvistika sohalarida muhim tadqiq obyekti sifatida qaraladi. Har bir tur matnning turli koʻrinishlarini namoyon etib, insonlar oʻrtasida til vositasida kechadigan muloqot jarayonining serqirra imkoniyatlarini ochib beradi. Monolog xonandayu yakkaxon ijrodek, bir kishining uzluksiz nutqini anglatadi, dialog ikki yoki undan ortiq shaxsning fikr almashinuviga asoslangan shakl boʻlib, nutqiy jarayondagi oʻziga xos sinergiyani yuzaga keltiradi, maktub yozma muloqotdagi alohida janr sifatida shaxslararo yoki rasmiy yoʻnalishda fikr ifoda qilishda eng qadimiy va barqaror usulga aylangan, ijodiy matnlar keng koʻlamli tasavvur, hissiy holat va badiiy unsurlarni oʻzida aks ettiradi, badiiy matn esa eng yuqori darajadagi estetik kompozitsiya, badiiy mahorat va uslubni namoyon etib, adabiy jarayonning negizini tashkil etadi. Shu bois, monolog, dialog, maktub, ijodiy matn, badiiy matn kabi turli shakl va janrlarning lingvistik hamda adabiy xususiyatlarini har tomonlama koʻrib chiqish ularning mohiyati va vazifalarini yanada aniqroq tushunishga xizmat qiladi.

Monolog avvalo bir kishi, bir subyektning uzluksiz ifoda berishidan iborat, unda muallif yoki gapiruvchi oʻzi xohlagancha, zarur turgancha fikr bildirishi, hech kim bilan bahslashmasdan, toʻxtovsiz soʻz yuritishi mumkin. Monolog tilning nutq faoliyati shakllaridan biri boʻlib, unda suhbatdosh tomonidan bevosita replikalar yoxud qarshilikli fikrlar kelib chiqmasligi monolog soʻzlovchiga nutqini tizimli, yaxlit va rejali shaklda etkazish

imkonini beradi. Odatda, monologiy nutq rasmiy chiqishlar, siyosiy nutqlar, ilmiy ma’ruzalar, ma’naviy-ma’rifiy so‘zlar, xutbalar, badiiy asar ichidagi qahramonning ichki his-tuyg‘ularini ifodalashda, masalan, lirik chekinishlarda, monologik kadrlar yoki dramaturgiyadagi monolog shaklida ishlatiladi. Monologda speaker o‘z fikrlarini iloji boricha mukammal tarzda tuzishga urinadi, zero tinglovchi bilan doimiy interfaol aloqa bo‘lmasligi nutq jarayonini bir yoqlama shaklga keltiradi. Shunga qaramay, ijtimoiy hayotdagi ko‘plab chiqishlar monolog shaklida bo‘lsa ham, oraliqda auditoriya ishtirok etishi yoki ma’ruzachi fikrlarining qay darajada tushunilayotgani, tinglovchilar qiziqishi haqida xulosaga kelishi, buning uchun intonatsiya va pauzalar bilan o‘z nutqini moslab turishi mumkin. Demak, monolog odatda bir kishi tomonidan uzluksiz aytilgan bo‘lsa-da, real sharoitda hamisha tinglovchilar bilan bilvosita aloqada turadi, bu esa monologning ifoda shakliga dinamik tus bag‘ishlaydi.

Badiiy matn eng yuksak adabiy shakl sifatida belgilangan bo‘lib, unda badiiy obrazlar, syujet, kompozitsion tuzilma, qahramonlar, poetik ifoda, timsol va ramzlar, intriga, kulminatsiya, ziddiyat, ba’zan retrospektiv usullar, lirik chekinishlar, psixologik tasvir, poetik timsollar, rang-barang nutq voqeliklari mujassam topadi. Badiiy matnni asosan uchta ko‘rinishda ajratishadi: epik (hikoya, qissa, roman va h.), lirik (she’r, lirik chekinishlar, gazal, ruboiy va h.), dramatik (komediya, drama, fojia, pesa) janrlar. Badiiy matnda muallif yuksak ijodiy niyat bilan o‘z fikrlarini badiiy til orqali ifodalab, o‘quvchida ma’naviy-estetik zavq uyg‘otishni, uni falsafiy, ruhiy, ijtimoiy o‘ylar sari etaklashni, hayotiy saboqlar berishni, xulq-atvor, milliy va umuminsoniy qadriyatlar, hissiy-ruhiy iztiroblar, quvonchlar, dramalar, konfliktlarni badiiy timsollarda namoyish etishni maqsad qiladi. Shunday matnlar insoniyat ma’naviy merosining eng boy qismini hosil qiladi. Misol uchun, Sharq adabiyotida Alisher Navoiy, Z.M.Bobur, Abdurahmon Jomiy, Fuzuliy, keyinchalik Cho‘lpon, Fitrat, G‘afur G‘ulom, Abdulla Qodiriy, Oybek, Abdulla Oripov, Erkin Vohidov kabi ijodkorlar yaratgan poetik va nasriy asarlar badiiy matnning milliy ifodalariga aylanib, jamiyatda ma’naviy-

oʻlkashunoslik, tarbiyaviy, estetik burchni bajarishga xizmat qilgan. Badiiy matn til boyliklaridan unumli foydalanib, oʻz poetik qudrati bilan ham farq qiladi. Unda adabiy tilda mavjud boʻlgan barcha soʻz boyligi, frazeologizm, metafora, tavsif va oʻxshatishlar, ramzlar, timsollar, she'riy uslub, turli poetik figuralar, sintaktik inversiyalar, badiiy nutqning ohangdorligi, bularning hammasi adib ijodiy mahoratini ifodalaydi. Shu bois badiiy matn – adabiyotning yuragi, millat madaniyatining quyoshi, deb atalsa, aslo mubolagʻa boʻlmaydi, chunki milliy tafakkur, xalqning ruhiy va tarbiyaviy merosi asosan badiiy adabiyot yordami bilan avlodlarga oʻtadi.

Badiiy matn, makon va zamon tasviri, voqealar rivoji, qahramonlarning aqliy kechinma va hissiy toʻlqinlari, monolog va dialoglar, sahna yoki landshaft manzaralari, turli poetik ifoda shakllari – bularning barchasini organik ravishda birlashtiradigan murakkab tusga ega. Real hayotdan olingan turli elementlar xayoliy manzaralar, fantastik unsurlar bilan qorishishi mumkin. Shuningdek, badiiy matnda monolog, dialog, hatto maktub janri ham asar syujetida uchrashi mumkin, bu esa janrlararo aloqadorlikning yana bir yorqin namunasidir. Deylik, romanning bir bobida ikkita qahramon yozishmalar shaklida suhbat qurishi, yana boshqa boblarda ular oʻzaro dialogga kirishishi, keyin kimdir monolog tariqasida yuragini boʻshatishi, har bir boʻlimda adib poetik ifodalar bilan tasviriy boʻyoqlarni aniqroq qilishi – shunday jarayon asarning badiiy kollajini yaratadi. Badiiy matn postmodern adabiy usullarda, masalan, fragmentatsiyalash, roʻyobga chiquvchi fantaziyaviy aktsiyalar, intertekstual ishoralar, polifonik nutq, qahramonlararo ziddiyatli iqtiboslar yordamida ham bitilishi mumkin. Bunday asarlarda monolog, dialog, muallif soʻzi, parodiya, kollaj singari shakllar qorishiq holda uchrab, badiiy ifodaning zamonaviy koʻrinishini ta'minlaydi.

Shunday qilib, monolog, dialog, maktublar, ijodiy matnlar, badiiy matn kabi turli shakl va janrlar muloqotning har xil funksiyasini bajarab, madaniyat, adabiyot, ijtimoiy hayot, diplomatiya, ma'rifat va tarbiya sohasida beqiyos oʻrin tutadi. Monolog – bu yakkaxon nutq, shaxsning oʻz fikrini uzluksiz, toʻxtovsiz ifodalashi boʻlsa, dialog – ikki yoki undan ortiq suhbatdosh

oʻrtasida jonli, interfaol fikr almashishdan iborat. Maktublar – tarixan qadim, bugun ham dolzarb boʻlib kelayotgan, yozma shaklda xabar va tuygʻularni yetkazish, rasmiy yoki norasmiy usulda murojaat qilish usuli, ijodiy matn – muallifning badiiy erkinligi, tasavvuri, hissiy paradokslari, poetik ifodalar bilan boyitilgan subyektiv matn shakli, badiiy matn esa adabiyotning pishiq, mukammal, estetika va san'at darajasiga koʻtarilgan ifodasi, eng yuksak badiiy mahorat va poetik qudratni mujassam etib, milliy hamda umuminsoniy qadriyatlar, xulq-atvor, hissiy-ruhiy olamni teranlashtiradigan, ijodiy tafakkur mevasidir. Bularning har biri oʻzining lingvistik va stilistik xususiyatiga ega boʻlib, nutq madaniyati, pedagogika, adabiyotshunoslik, psixolingvistika, kommunikatsiya nazariyasi, diskurs tahlili kabi fanlarda ham atroflicha tadqiq etilmoqda.

Monolog avvalo speaker tomonida doimiy tashabbusni talab qiladi, shuning uchun ham ushbu shakl yirik rasmiy chiqishlarda, siyosiy anjumanlarda, ma'naviy-ma'rifiy darslarda qoʻllanadi. Dialog interfaolligi, tinglovchi va speaker oʻrtasidagi doimiy aloqa sabab, hayotiy suhbatlar, doʻstlar oʻrtasidagi muloqotlar, radio-televidenie tok-shoular, jurnalistik intervyu, dars jarayonida savol-javob, badiiy asarlarda qahramonlar bahsi, dramatik pьesalarda syujet rivoji shaklida namoyon boʻladi. Maktub esa bir-biridan masofadagi subyektlar oʻrtasidagi yozma muloqot janri boʻlib, unda shaxsiy hissiyotlardan tortib, rasmiy ma'lumotlargacha ifodalanishi mumkin. Ijodiy matn keng diapazondagi his-tuygʻular, estetik zavq, fantaziyaga asoslangan lahzalar, poetik ifoda, adabiy unsurlar, subyektiv mulohaza va soʻz boyligiga tayangan holda yaratiladi. Badiiy matn esa nazariy jihatdan ijodiy matnning eng yuqori bosqichi, adabiy jarayonni yuritadigan, kishilarning estetik didini shakllantiradigan, syujet, xarakter, dramatik ziddiyat, lirik kechinmalar, simvol hamda timsollar orqali chuqur ma'no yuki beruvchi, ilohiy ma'naviy ma'rifat vositasidir.

Shuningdek, oʻrta va oliy ta'limda bu masalalar keng qamrovli ravishda tahlil qilinadi, chunki oʻquvchilar yoki talabalar monologik nutq ijrosi, dialogik muloqotni yuritish, maktub yozish, ijodiy matn tuzish va badiiy asar

yozish bilan tanishib, nutqiy kompetensiyasini mustahkamlashadi. Rasmiy yoki norasmiy usulda maktub yozish, dars jarayonida suxandonlik elementlarini o‘rganish, ijtimoiy-madaniy jarayonlarda dialogik muhitda ishtirok etish kabi mashg‘ulotlar bevosita lingvistik va nutqiy tajribani boyitadi. Badiiy matn ustida ish jarayonida esa o‘quvchilar nafaqat adabiy meros bilan tanishish, balki uning badiiy tuzilishini tahlil qilish, monolog hamda dialoglardagi ruhiy kayfiyat, timsollar, konfliktdagi murakkabliklar, syujet tuzilishi, nutqning poetik qudratini chuqur tushunish imkoniga ega bo‘ladilar.

Zamonaviy hayotda barcha shu toifalar hayotiy ehtiyoj bilan uyg‘unlashib bormoqda. Masalan, siyosiy notiq o‘z tarafdorlariga monolog shaklida murojaat qiladi, so‘ngra matbuot anjumanida jurnalistlar bilan dialogga kirishadi, orada rasmiy hujjatlar tarzida maktubiy ko‘rinishdagi rasmiy xabarlarni e’lon qiladi, ozod do‘stona muhitda ijodiy matnlarini almashish, blog postlar yozish, badiiy asarlar tahlilida ishtirok etish odatiy tusga kirgan. Yoki ijodkor bir qalb bilan she’r yozadi, keyin uni adabiy jamoa oldida monolog shaklida o‘qib, muxlislar bilan dialog qilish, ertaga shaxsiy maktubda o‘zi yaratgan she’rlarni do‘stiga yo‘llashiga ham duch kelish mumkin. Demak, monolog, dialog, maktub, ijodiy va badiiy matn hammasi bir butunlingvistik va madaniy geotizimda faoliyat yuritishi, ijtimoiy jarayonlarga turlicha ta’sir o‘tkazishi kuzatiladi.

Bularning barchasi ko‘rsatadiki, monolog, dialog, maktublar, ijodiy matn va badiiy matn tushunchalari o‘ta keng va mazmunli bo‘lib, har biri lingvistik xususiyatlari, nutqiy vazifasi, adabiy-estetik mazmuni, psixologik dimension, uslubiy boylik, ijtimoiy amal hamda ta’sirchanlik jihatlari bilan ajralib turadi. Filologik tahlil bu janr va shakllarga xos umumiy qoidalarni, uslubiy metodlarni, lingvistik kategoriyalarni o‘rganishga imkon yaratadi. Har bir kishi bunday nazariy tasnifni bilsa, so‘zlash, ijod qilish, muloqot yuritish, maktub yozish, badiiy asar yaratish, dialogik muhitda ishtirok etish borasida aniqroq tushuncha va malakaga ega bo‘ladi. Nutqni to‘g‘ri yo‘lga qo‘yish, aniq maqsadga mos shakl va janrdan foydalanish, ijodiy yuksalish yo‘lida

monologni, dialogni, xat yozish, badiiy tasvir vositalarini mantiqiy ravishda uyg‘un qo‘llash madaniy taraqqiyotni, hayotiy ehtiyojlarni to‘la qondirishga yordam beradi. Shu ma’noda, monolog, dialog, maktublar, ijodiy matn, badiiy matn – bular nafaqat lingvistikaning, balki inson faoliyatining eng muhim bo‘laklari bo‘lib, butun nutqiy (og‘zaki-yozma) universumning tamal toshlaridan sanaladi.

3. Rasmiy va ilmiy matnlar zamonaviy tilshunoslik, adabiyotshunoslik va amaliy kommunikatsiya jarayonida muhim o‘rin tutadi, chunki ularning o‘ziga xos rasmiy-uslubiy xususiyatlari, tuzilish tamoyillari, leksik-grammatik birliklari va funksiyalari matnshunoslik doirasida alohida tadqiq etilishi kerak bo‘lgan murakkab fenomen hisoblanadi. Rasmiy matn, avvalo, hujjatlar, ma’lumotnoma matni, farmonlar, buyruqlar, arizalar, ishchi-xizmat xatlari, diplomatik yozishmalar, qonunlar, nizomlar, shartnomalar, turli darajadagi me’yoriy hujjatlar ko‘rinishida namoyon bo‘lib, ular ijtimoiy munosabatlarning rasmiy-asosiy kommunikatsiya vositasi sifatida jamiyatda aniq maqsadlarni ado etadi. Ilmiy matn esa olimlar, tadqiqotchilar, akademik doiralar, talaba va professor-o‘qituvchilar hamda ilmga qiziquvchilarga mo‘ljallangan bo‘lib, unda ilmiy dalil, nazariy taxmin, amaliy sinov, ilmiy mulohaza, ziddiyat va xulosa kabi komponentlar izchil tartibda, mantiqiy talablar doirasida yoritiladi. Ilmiy-ommabop matn esa ilmiy bilimlarni keng ommaga tushunarli shaklda bayon qilish, targ‘ib qilish maqsadida maxsus uslub va ifoda vositalari bilan boyitilgan bo‘ladi. Shu bilan birga, hujjatlar, ma’lumotnoma matni, ilmiy-uslubiy maqola yoki ilmiy ommabop asar shaklida bo‘ladigan barcha turdagi yozma matnlar rasmiy va ilmiy kommunikatsiyaning turlicha ko‘rinishlarini birmuncha aniqroq namoyish etadi.

Rasmiy matnlar, avvalo, rasmiy uslubga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, bu uslub davlat idoralari, qonunchilik organlari, idora va muassasalar, tashkilotlar, korxonalar, banklar, ta’lim va tibbiyot muassasalari, rasmiy anjumanlar doirasidagi yozma muloqotda qaror topadi. Rasmiy uslubning tarixi juda qadimiy bo‘lishi bilan birga, bu uslub doimiy ravishda aniq

konvensiyalar, muayyan andozalar, o‘rnatilgan me’yorlar orqali shakllanib keladi. Davlat hujjatlari, farmon, buyruq, nizom, konferensiya qarorlari, majlis bayonnomalari, rasmiy ish qog‘ozlari, ariza, tilxatlar, kafolat xatlari, xulosa xatlari, ish-yozishmalardagi xabar va bildirishlar – bularning barida rasmiy uslubka xos leksik va sintaktik tuzilmalar qo‘llaniladi. Bu leksik birliklar odatda alohida shakldagi rasmiy terminlar, andozaviy iboralar, muayyan kalit so‘zlar bo‘lib, mazkur matnning rasmiy funksiyasini ta’minlaydi. Rasmiy matn, shu ma’noda, hamma uchun tushunarli bo‘lishdan ko‘ra, ko‘proq tartibga solinishi kerak bo‘lgan munosabatlar, protseduralar, huquqiy va iqtisodiy masalalarni aniq reglament qiluvchi manba sifatida normativlikka suyanadi, uslubiy tinchlikka intiladi, hissiy boylikdan ehtiyot bo‘lib, aniq, sodda va rasmiy ifodaga ega bo‘lishga harakat qiladi.

Bunday matnlar odatda, “bosh sarlavha”, “kuchga kirish sanasi”, “asosiy moddalari” (agar bu qonun yoki nizom bo‘lsa), “farmon” yoki “buyruq” deb nomlangan rasmiy qism, “mas’ul shaxs imzosi”, “imzo qo‘yish kuni”, “tasdiqlovchi muhri” kabi elementlarni o‘z ichiga olishi mumkin. Bu tarkibiy bo‘laklar rasmiy matnning jamoa yoki davlat tuzilmasi, tashkilotlar o‘rtasidagi aloqalar, jamiyatdagi huquq va burchlarni tartibga solish yoki ijtimoiy voqelikni me’yorlashtirishdagi o‘rni va ahamiyatini ko‘rsatadi. Hujjatli matn turi, xususan, keng tarqalgan. Hujjatlar – bu yuridik kuchga ega yoki idoraviy darajada amal qiladigan, muayyan voqea, fakt yoki qarorni tasdiqlovchi yoki rasmiylashtiruvchi, odatda tasdiqlash, ro‘yxatdan o‘tkazish, natijalarini e’lon qilish kabi vazifalarga mo‘ljallangan matnlar. Ular devonxona ish yuritish tartibida, kadrlar bo‘limida, rahbariyat farmoyishlarida, ish yuritish to‘g‘risidagi nizomlarda muhim hujjat o‘rnida turadi. Hujjatli matnlarda ko‘p hollarda “mazkur buyruqning soni”, “chiqarilgan sanasi”, “zarur hujjatning raqami”, “mazkur qarorning ijrosini ta’minlash uchun mas’ul shaxs” kabi iboralar qat’iy andozada ifodalanadi. Shuningdek, rasmiy matnlar hissiy boylik, badiiy uslubiy xususiyat yoki sheva-mantiqiy rang-baranglikdan tiyiladi, chunki bu turdagi matnlar muloqotdan ko‘ra, tartibga solish, qoida joriy etish, kerak bo‘lganda jazolash yoki ma’lum cheklovlarga majbur qilish

kabilarni e’lon qiladi. Hujjatli matnlar, shu tariqa, rasmiy til me’yorlariga qat’iy rioya qilinishini taqozo etadi. Ko‘pincha unda aniq ifoda, keraksiz ortiqcha so‘zlar yo‘qligi, gaplarning mustahkam sintaktik tuzilishi, leksik lug‘atdagi rasman tasdiqlangan terminlarga tayanish, keraksiz ifodalar bilan chalkashmaslik, semantik jihatdan neytral, rasman joriy bo‘lgan lug‘aviy birikmalarni qo‘llash maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Rasmiy matn tarkibida “ma’lumotnoma” ham o‘ziga xos muhim o‘ringa ega. Ma’lumotnoma, odatda, “falon shaxsning qayerda ishlaganligi yoki o‘qiganligi”, “mukofot yoki jarima to‘langanligi”, “tibbiy ko‘rikdan o‘tganligi”, “pasport ma’lumotlari haqiqatga mos ekanligi” kabi masalalarda taqdim etiladigan rasmiy hujjatdir. Ma’lumotnoma matni, asosan, bir necha qat’iy bandlardan iborat bo‘lishi mumkin: sarlavha (ma’lumotnoma), kimga berilganligi, nimaligi, qachon va nima maqsadda rasmiylashtirilgani, kim tomonidan tasdiqlangani kabilar aniq tartibda yoziladi. Bu matn odatda qisqa, aniqlikni talab qiladigan, har qanday o‘rni bo‘lmagan hissiy unsurlardan xoli bo‘lishi taqozo etiladigan, uchinchi shaxsga yoki muassasaga ko‘rsatish uchun mo‘ljallangan xat shaklida yuritiladi. Shuni ham aytish mumkinki, ma’lumotnoma o‘z mohiyatiga ko‘ra, biror voqea va faktni rasman tasdiqlash yoki ifodalash vajidan taqdim qilinadi, shu sababli leksik jihatdan qat’iy, ifodasi ixcham, matn tuzilishi izchil bo‘lishi lozim. Misol uchun, “Ushbu ma’lumotnoma falonchi shaxsning 2023-yil 1-sentabrdan boshlab falon tashkilotda to‘liq shtatda ishlab kelayotganini tasdiqlash uchun berildi” kabi ifoda tipik rasmiy ibora sanaladi. Ma’lumotnoma matni ham rasmiy matn doirasiga kirgani bois, me’yoriy hujjat shakllariga to‘liq amal qiladi: so‘zlarning rasmiy lug‘aviy muhitga xos bo‘lishi, jumlalar tahlilida kesimning buyruq yoki hissiy ohangda emas, xabar ohangida tuzilishi, har qanday sheva unsuri yoki poetik ifoda, hissiy shiorlar, me’yoriy bo‘lmagan ixtisoslashgan terminlardan foydalanmaslik kerak bo‘ladi.

Ilmiy matn esa butunlay boshqa maqsad va vazifalarni bajaradigan, tilning ilmiy-uslubiy qatlamiga xos lingvistik xususiyatlar bilan sug‘orilgan, mantiqiylik, izchillik, dalillilik, nazariy asoslash, empirik natijalarni tahlil

qilish kabi komponentlardan shakllanadigan maxsus tekst sifatida e’tirof etiladi. Ilmiy matnning tarixiy ildizlarini qadimiy falsafiy risolalar, qadim yunon, rim davrlari, Markaziy Osiyo uyg‘onish davri olimlari ijodidan ham topish mumkin. Ilmiy matn bugungi davrda zamonaviy fanda, fanlararo integratsiya, akademik tadqiqotlar, ilmiy anjumanlar materiallari, ilmiy maqolalar, dissertatsiyalar, monografiyalar, ilmiy-texnik xulosalar, metodik qo‘llanmalar, ilmiy bosma nashrlar shaklida olamshumul ahamiyat kasb etadi. Asosiy xususiyat shundaki, ilmiy matnda muallif avvalo ilmiy maqsadni belgilaydi, tadqiqot savollari yoki muammosini o‘rtaga tashlaydi, ilgari o‘tgan ishlarga doir adabiyotlarni ko‘rib chiqadi, shundan so‘ng nazariy asoslarni shakllantiradi, metodlardan foydalanadi, dalillarni to‘playdi, statistik ishlov berishi, kutilayotgan natijalarni ko‘rib chiqishi, tahlil qilishi va yakunida aniq xulosa va takliflarni shakllantirishi zarur. Bunday jarayon tekstda “kirish”, “asosiy qism” va “xulosa” singari qismlar zanjirida izchil tamsil etilishi maqsadga muvofiq sanaladi.

Ilmiy matnning asosiy vazifasi – ilm-fan yo‘nalishida yangilik kiritish, ilgari surilgan nazariy fikrlarni kengaytirish, mumkin bo‘lsa, amaliy natijalarni ko‘rsatish, turli nazariyalarni taqqoslash, tadqiqot metodikalari va dalillarini izohlash, fikrlarni baholash, ziddiyatlarni fosh qilish va zarur yechimni taklif etish. Shu sababdan ham ilmiy matnda muallif “ilmiy uslub”ni qo‘llashi darkor. Bu uslub ayrim hissiy unsurlardan xoli bo‘lishi, dalil va isboti bo‘lmagan hissiy ifodalarni keltirmaslik, poetik vositalardan ehtiyotkorlik bilan foydalanish, so‘zlarni aniq terminlar va mos leksik birliklar bilan ifodalash, lo‘nda va ravon sintaksis tuzish, ortiqcha emotsional ohangdan qochish, subyektiv tamoyildan iloji boricha uzoqlashish, xos so‘z yoki dialektal ifodalar, parazit iboralar, she’riy ifoda, ortiqcha tasvir elementlaridan tiyilishni talab etadi. Ko‘pincha ilmiy matn “biz ko‘rib chiqdik, shunday dalillar aniqlandi, tekshiruv natijasida aniqlandi, jumladan, natijalarning kutilgan darajadagi farqi” kabi konstruksiyalarni o‘z ichiga oladi. Olimlar hal qilinishi kerak bo‘lgan muammolarga e’tibor qaratadi, tahlilning obyekti va

predmeti, uslubi, natijalar, xulosa, keyingi izlanish yo‘nalishlari, tadqiqot amaliy ahamiyati haqida ham yoritib o‘tadi.

Ilmiy-ommabop matn esa xuddi shu ilmiy ma’lumotlarni keng omma uchun tushunarli, qiziqarli, soddaroq uslubda bayon qilishga qaratilgan va ijtimoiy-ma’rifiy, ilmiy-ma’rifiy formatda yaratiladi. U ilmiy asarning aynan soddalashtirilgan, keng kitobxonlar auditoriyasiga tushunarli, qisman badiiy shukuh bilan boyitilgan, ammo baribir ilmiylikni saqlab qoladigan versiyasi sifatida ham tushunilishi mumkin. Ilmiy-ommabop matn jurnalistika, ommaviy axborot vositalari, ilm-fan targ‘ibot nashrlari, televidenie, radio, internet saytlari, bloglar, podkastlar va ijtimoiy tarmoqlar orqali ham namoyon bo‘lmoqda. Asosiy maqsad – maxsus ilmiy sirlarga xos bo‘lgan murakkab termin va nazariyalarni, texnik tafsilotlarni ko‘p murakkabliklarsiz, dalil va qiziqarli faktlar bilan boyitib, oddiy o‘quvchiga, talaba, o‘qituvchilarga, mahalliy mutaxassislarga yoki butun jamoatchilikka etkazishdir. Ilmiy-ommabop matn yaratishda muallif odatda mantiqiy izchillik, dalillik, tushunarli misollar, real hayotdan olingan voqea va hodisalarni keltirish, qiyosiy tahlillarni loyihalashtirish, qiziqarli raqamlar, statistika, voqelik bilan bog‘langan kontekstual talqin, hatto ba’zan intervyu, hikoyachilik unsurlari bilan birlashtirishga intiladi. Shuningdek, ortiqcha terminlardan qochish yoki ularning o‘rinli hamda tushunarli izohini berish, xayoliy misollar, soddalashtirilgan rasmlar, ko‘rgazmali jadval kabilarni ishlatish ham muhimdir.

Ilmiy matn, ayniqsa, ilm-fan taraqqiyotining tayanchi hisoblanadi. Chunki u erda har bir yangi ta’limot, g‘oya, nazariya, metod, texnologiya, kashfiyot, statistika – barchasi takrorlab ko‘rish, muhokama qilish, dalillarni tasdiqlash jarayonidan o‘tadi. “Ilmiy maqola” – jurnalda nashr bo‘lgach, butun dunyodagi shu soha tadqiqotchilari e’tiboriga etadi, agar dalillar puxta bo‘lsa, bu yangilik butun dunyoga yoyiladi, kimdir iqtibos qiladi, kimdir muallifnikini rivojlantiradi, kimdir ishonmaydi va rad maqola yozadi, natijada ilmiy diskussiyalardan so‘ng muallif fikrining mustahkamligi yoki zaifligi oydinlashadi. Dissertatsiya yoki monografiya ham shu tamoyilga suyanadi:

kirish, maqsad, vazifalar, nazariy izoh, metodika, tadqiqot jarayoni, natijalar tahlili, xulosa, takliflardan iborat bo‘lishi lozim. Bu bugungi ilmiy bitikning qiyofasi va me’yori. Bu matn mustaqil izlanish mahsuli sifatida qaraladi, agar nimadir buzib ko‘rsatilgan bo‘lsa, mas’uliyat muallif zimmasiga tushadi. Unda gaplarning joylashuvi, referat, adabiyotlar ro‘yxati, iqtibos keltirish usuli, xatning silliq yozilishi, orfografik va bo’limuatsion xatolardan xoli bo‘lish – bularning barchasi ilmiy matn madaniyati darajasidan dalolat beradi.

Ilmiy-ommabop matn esa shu jarayonning eng “ommabop” qismi bo‘lib, fan yutuqlari, kashfiyotlar, nazariy qarashlar, ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan diqqatga sazovor masalalar, tarixiy rivoyatlar, matematik orifmetika, kimyoviy tajribalar, fizika qonunlari, biologik kashfiyotlar, sotsiologik yoki psixologik kuzatishlarni aniqlashtirilgan, soddalashtirilgan shaklda ma’lum bir voqeabandlik bilan tushuntiradi. Zero, jamiyatda har doim ilmiy-ommabop adabiyotlarga talab bor, chunki har bir inson ham ixtisoslashgan monografiya yoki murakkab ilmiy maqolalarni o‘qish ehtiyojiga ega emas. Biroq zamonaviy global muammolar – ekologiya, innovatsion texnologiyalar, energetika, axborot xavfsizligi, salomatlik masalalari, genetika, sun’iy intellekt yoki kosmik kashfiyotlar bilan bog‘liq xabarlar, muammolar barchaga qiziq va ta’sirchan bo‘lishi mumkin. Bu erda ilmiy-ommabop matn soddaroq tilda, lekin ishonarli dalillar bilan barchani xabardor qilishi, bir vaqtning o‘zida ham saviyali tushuntirish, ham qiziqarli misollar keltirish, hayotiy taqqoslashlar bilan tomoshabinni yoki kitobxonni jalb qilish orqali informatsion bo‘shliqni to‘ldiradi, jamiyatda savodxonlik va madaniy yuksalishni rag‘batlantiradi. Natijada rasmiy, ilmiy matnlar, hujjatlar, ma’lumotnoma matni, ilmiy matn va ilmiy-ommabop matn kabi formatlar uzluksiz tarzda modernizatsiya, yangilanish, lekin asosiy mazmuni, mohiyati, uslubiy sodiqligini saqlab, jamiyat taraqqiyotida mustahkam o‘rin tutib bormoqda. Ushbu matn turlari insonning ma’naviy-axloqiy, ijtimoiy-siyosiy, ilmiy-intellektual rivojida, huquqiy munosabatlarni boyitishda, taraqqiyotda poydevor bo‘lib, kelajak istiqbollarini aniqlashda muhim vositalardir. Hujjatlar, xususan, rasmiy hujjatlar to‘plami tariqasida idora ish yuritish yoki

davlat siyosatini tasdiqlash, fuqarolik holatini rasmiylashtirish, bojxona va moliya, ta’lim, sog‘liqni saqlash sohalarida sarhad bilmas me’yoriy regulator bo‘lib xizmat qiladi. Ma’lumotnoma matni o‘z navbatida aniq bir voqelikni isbotlash yoki tasdiqlash funksiyasini soddaligi bilan o‘taydi. Ilmiy matn fan rivojini ilgari sursa, ilmiy-ommabop matn jamiyatning ko‘proq a’zolariga ilmni tushuntirish va jamiyatni taraqqiyot sari yetaklashga xizmat qiladi.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, ushbu matn turlari til me’yorlariga, funksional-uslubiy qoidalarga suyanishi, tahrir-jilolash jarayonidan o‘tishi, mas’uliyat bilan nashr etilishi va tatbiq qilinishi bilan ko‘p qirrali ijtimoiy-xizmat ko‘rsatadi, ana shu xususiyati bilan ham ular lingvistika hamda amaliy kommunikatsiya doirasida beqiyos ahamiyat kasb etadi.

Nazorat savollari:

1. Og‘zaki matn va yozma matn o‘rtasidagi asosiy farqlar nimada va ularning har biri qaysi vaziyatlarda ma’qul hisoblanadi?
2. Monolog va dialog shaklidagi matnlar o‘rtasidagi metodik tafovutlar qanday ko‘rinadi?
3. Maktub (xat) turi matnni tuzishda nimalarga e’tibor berish kerak, mazmun va shaklning o‘ziga xos jihatlari nimalardan iborat?
4. Ijodiy matn atamasi nimani anglatadi va bunday matnlarni tuzishda o‘quvchida qanday ko‘nikmalar rivojlanadi?
5. Badiiy matn qanday xususiyatlarga ega va boshqa matn turlaridan nimasi bilan ajralib turadi?
6. Rasmiy matn tushunchasini izohlang, unga qaysi turdagi hujjatlar kiradi va mazmuniga nimalar xos?
7. Ilmiy matn va ilmiy-ommabop matn o‘rtasidagi farqlarni qanday izohlash mumkin?

4-MAVZU. MATN – BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINI O‘QISH VA YOZISHGA O‘RGATISHDA MUHIM VOSITA SIFATIDA

Reja:

1. Matnning boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini o‘qish va yozishga o‘rgatishda muhim vosita ekanligi.

2. Boshlang‘ich sinf darsliklarida qo‘llanilgan matnlarning o‘ziga xos jihatlar va ahamiyati.

1. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini o‘qishga va yozishga o‘rgatish jarayoni ta’limning eng mas’uliyatli, muhim va murakkab bosqichlaridan biri bo‘lib, aynan shu davrda bolalarda savodxonlikning ilk poydevori shakllanadi. Bu bosqichda o‘quvchilarning nutqiy ko‘nikmalarini rivojlantirish, so‘z boyligini kengaytirish, ifodali o‘qish hamda ayni paytda mustaqil yozma nutqni yo‘lga qo‘yish zarur bo‘ladi. Avvalo, bolalarga harf va tovushni to‘g‘ri idrok qilish, so‘zlarni bo‘lib o‘qish, bo‘g‘inlarni birlashtirish yoki ajratish, so‘ngra yozish va nuqtavi nuqtalar bilan tanishish, imlo me’yorlarini bilish kabi dastlabki mashqlarni to‘g‘ri bajarishni o‘rgatish talab qilinadi. Ushbu jarayonda esa matn bilan ishlash ajralmas vosita sifatida maydonga chiqadi, zero matn bolalar uchun to‘liq ma’no butunligini namoyon qiladigan, mazmuniy tugallikka ega bo‘lgan, turli usullar bilan tahlil qilish va qayta hikoya qilish imkonini beradigan o‘quv resursi sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

Matn boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun, avvalo, o‘qish jarayonini osonlashtiruvchi, tushunarli shaklda fikrni etkazadigan, psixologik va pedagogik nuqtayi nazardan bolalarga yaqin bo‘lgan majmuidir. Bunda har bir gapning o‘zaro bog‘liqlikda bo‘lishi, mavzuning umumiy izchillikda ochilishi, qahramonlar yoki voqealar zanjirining mantiqiy kechishi bolalarni to‘g‘ri o‘qish va mazmunni anglashga undaydi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari ko‘pincha so‘zlarni alohida o‘qishni endi o‘rganishadi, so‘zlarni tez o‘qib tushunishdan ko‘ra, bo‘g‘inlarga ajratib, u yoki bu xarakterli tovushni to‘g‘ri talaffuz qilish bilan shug‘ullanishadi. Shu bois dastlabki mashqlar orqali bolalar harflar, bo‘g‘inlar, so‘zlar ustida ishlashadi, so‘ngra ularni gap

darajasida oʻqish va tuzishni mashq qilishadi. Keyin esa navbat matnga keladi. Matn bosqichida har bir gap bir-birini mazmunan toʻldirib, bolalarning diqqatini umumiy fikrga jalb etadi, ular nutqiy mashqlar davomida gap va soʻzlarning oʻzaro bogʻliqligini idrok qilishadi, tushunchalarini boyitishadi, mantiqiy ketma-ketlikni chaqishadi. Shu boisdan ham boshlangʻich taʼlimda matn bilan ishlash beqiyos ahamiyatga ega.

Bolalar oʻqishga endi kirishgan kezda, avvalo, koʻp hollarda soʻzlarni hijjalab oʻqishadi, tez oʻqish malakasini oshirish uchun ifodali oʻqish, toʻgʻri urgʻu berish, nimani oʻqiyotganini tushunish, gapdagi belgilar, boʼlimuatsiyani idrok qilish kabi koʻnikmalar bosqichma-bosqich rivojlanadi. Bu jarayonni samarali yoʻlga qoʻyish uchun muayyan mavzuga doir kichik matnlarni tanlash, bu matnlarni bolalar psixologiyasiga mos qiziqarli voqea, ertak, hikoya, mayda sahna koʻrinishlari sifatida tuzish maqsadga muvofiq. Chunki matndagi qahramonlar, qiziqarli epizodlar, bolaning hayotiga aloqador voqealar (masalan, tabiat haqida, oilaviy munosabatlar haqida, sinfdoshlarning doʻstligi yoki qiziqarli sarguzashtlar haqida) bola tasavvurini boyitadi, bolani oʻqishga qiziqtiradi, oʻqish jarayonida hissiy kayfiyatni oshiradi. Natijada oʻquvchi matnni oʻqishni xohlaydi, undagi har bir gapni kuzatadi, voqealar zanjirini tushunishga, hikoyada sodir boʻlayotgan holatlar qanday yakun topishini bilishga ishtiyoq uygʻonadi. Ana shu jarayon mustaqil oʻqish koʻnikmasiga mustahkam poydevor yaratadi.

Bolalar oʻzlari uchun endi kashf qilayotgan oʻqish jarayonida harflar, soʻzlar, boʻgʻinlar, gaplar toʻgʻri talaffuz qilinishi bilan birga, matn mazmuni ham kutilgan samara berishi zarur. Yaʼni bola har bir jumla qanday maʼno berayotganini anglab, xotirasida saqlashi, keyin butun matnni tushunishi, xulosaga kelishi, umuman, fikriy jarayonni bosib oʻtishi kerak. Bunda oʻqituvchi avval matnni ifodali oʻqib beradi yoki bolalarga suhbat orqali matnning mavzusini keltiradi, soʻngra bolalar bilan birga matnni oʻqishni tashkil qiladi. Matn qisqa va sodda boʻlishi, bolaga ortiqcha qiyinchilik tugʻdirmasligi zarur, ayni paytda matn oʻzida maʼnaviy-axloqiy saboqlarni, bolada mavzu boʻyicha qiziqish uygʻotadigan tasviriy unsurlarni, badiiy

jihatdan engil, ammo aniq ifodalangan voqealarni jamlagan bo‘lishi maqsadga muvofiq. Bu jarayonda bolalar so‘zlarni saralab, qiynalayotgan so‘zlarini hidlab o‘qishadi, har bir gapning nimani bildirayotganini tushunishga intilishadi, so‘ngra matn yakunida kitobxonlik ko‘nikmasini mustahkamlash uchun o‘qituvchi savollar beradi yoki turli didaktik o‘yinlar orqali tahlil qilinishini ta’minlaydi.

Matn ustida ishlashning bosh maqsadlaridan biri shundaki, o‘quvchi faqat tovush yoki harflarni allaqanday mexanik shaklda o‘qish bilan cheklanmaydi, balki matn mazmunini tushunish, xulosalar chiqarish, o‘zi uchun zarur bo‘lgan ma’lumotni ajratish, fikr bildirish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Chunki o‘qish jarayonida matnni to‘g‘ri talaffuz qilish kifoya emas, ayni paytda uni tushunish, fikrni idrok etish, asosiy g‘oya yoki voqealar zanjirini izchil ravishda kuzatish, qaysi gap nimani bildirayotgani, hikoyada kim qanday amal qilgani, xulq odobi, qahramonlarning o‘zaro munosabati qanday bo‘lgani, qaysi so‘zlarning ma’nosini tushunmagan bo‘lsa, lug‘atga qarab yoki o‘qituvchi yordamida izoh olish kabilar ham asosiy ko‘nikmalar tarkibiga kiradi. Shu bois, boshlang‘ich sinflarda matn bilan ishlash – bu o‘qish, tushunish, fikrlash, tahlil qilish, so‘z boyligini oshirish, ifoda qilish kabi bir qancha ko‘nikma va malakalarni uyg‘un rivojlantiradigan usuldir. Masalan, bolalar matnni o‘qib bo‘lgach, o‘qituvchi turli savollar bilan murojaat qilishi, matn mazmunini bahslashish, so‘zlarning ma’nosini topish, keltirilgan qahramon xatti-harakatlariga nisbatan o‘z fikrini aytish, xulosa chiqarishga undashi mumkin. Bu esa mulohaza yuritish, mustaqil fikr bildirish, axloqiy saboqlarni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Matn ustida ishlash notiq ko‘nikmalarni ham rivojlantiradi, chunki bola matnni o‘qib, tushunganidan so‘ng uni qayta hikoya qilish, sinfdoshlariga ifodali tarzda aytib berish, har bir jumladagi muhim so‘zlarni ajratish, reja tuzish, reja asosida gapirish, voqea-hodisalarni ketma-ketlikda tashkil etish, mazmunni boyitgan holda qayta ifoda qilish kabi topshiriqlarni bajaradi. Natijada, muloqotga kirishish, og‘zaki nutq ustida ishlash, darsdan tashqari davrda ota-onalariga yoki do‘stlariga hikoya qilib berish malakalari

takomillashadi. Bolalarda paydo boʻladigan bu mustaqil fikr ifodasi natijasida oʻqish jarayonidan zavq olish hissi ham shakllanadi. Buning zamirida esa matn bilan ishlash, yaʼni turli usullar bilan matnni oʻqish, maʼnosini tahlil qilish, qiziqarli mashgʻulotlar yordamida matnni qayta ifodalash, qahramonlar oʻrniga kirib, rolli oʻyinlar qilish, rasm yoki kollaj yordamida matn mazmunini tasvirlash kabilar yotadi. Shu tariqa boshlangʻich sinflarda matn bolalarning oʻqish va yozishga boʻlgan munosabatini ijobiy shakllantiradi, demak, oʻqituvchi darsda matndan oʻrinli foydalanib, uni didaktik resurs sifatida toʻgʻri rejalashtirishi lozim boʻladi.

Ayniqsa, matn boshlangʻich sinfda eng zarur jihat – bolalarning mustaqil yozma nutqini rivojlantirish uchun qudratli vositadir. Yangi soʻzlarni, gap tuzish texnikasini, imlo qoidalarini, muayyan janrlarning uslubiy xususiyatlarini oʻzlashtirishda matn orqali misollar, namuna tuzilmalar, lugʻat boyligi, fikrning mantiqiy izchil ifodasi kabi elementlar odatda, eng samarali yoʻl bilan shakllanadi. Misol uchun, oʻqituvchi bolalarga ertak yoki hikoya matnini takror oʻqib chiqishni, soʻngra oʻsha matn mazmuni boʻyicha kichik insho yoki masalaning qisqa bayonini yozib berishni topshirishi mumkin. Bunda bola matndan foydalangan holda, undagi muhim iboralarni, soʻzlarni yodga tushirishi, bogʻlovchi soʻzlardan, qahramon ismlaridan, fonetik ifodalardan, matnda ishlatilgan gap tuzilishlaridan oʻzi uchun andoza sifatida foydalanishi mumkin. Natijada bola mustaqil yozma matn yarata boshlaydi, oʻz fikrini ifodalaydi, reja asosida gaplar tuzadi. Bu jarayon davomida lugʻaviy boylik va yozish mahorati shakllanadi, bola soʻzlarni toʻgʻri imloviy shaklda yozishni mashq qiladi, gaplarda kimni? nimani? qachon? nimaga? qanday? kabi savollarga javob beradigan koʻmakchi soʻzlar va ohangni topishga oʻrganadi. Bunday topshiriqlar avval oʻqish, keyin esa yozish koʻnikmalarini sinergiya shaklida rivojlantiradi.

Matn, shu maʼnoda, boshlangʻich sinf oʻquvchisining tafakkur va nutqiy rivojida asosiy tayanchlardan biri ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi. Chunki oʻqish jarayonida bola faqat simvolni taniydi, tovushni topadi yoki soʻzlarni birlashtiradi xolos, lekin haqiqatda matn – bu boʻlaklarga

boʻlinmasdan, mantiqiy butunlikka ega informatsiya manbai hamdir. U bolalar uchun murakkablik darajasi bosqichma-bosqich oshib boradigan, qiziqarli hikoya yoki tasvirni oʻz ichiga olishi, mazmuni bilan axloqiy, tarbiyaviy, maʼnaviy gʻoyalarni ham singdirishi mumkin. Muloqot jarayonida matn tayanch vosita rolini bajaradi, chunki bola oʻqigan matn boʻyicha sinfdoshlar bilan suhbatlashadi, rolli oʻyinda qatnashadi, savol-javoblar yoki testlar bajaradi, rasm chizadi, matn boʻlimlariga mos ravishda parcha-parcha ifodalaydi yoki reja tuzadi. Bu amaliy mashgʻulotlar orqali oʻqish koʻnikmasi pishadi, xotira faollashadi, yozma nutq mustahkamlanadi, bola nutqiy ijodga ham astalik bilan jalb etiladi.

Bola oʻqish va yozishga oʻrganish jarayonida har bir matnni tanlashda oʻqituvchi uning mavzuga mosligi, bolalarning yosh xususiyatiga muvofiqligi, leksik murakkablik darajasi, gaplarning uzun-qisqaligi, ifodali boʻlishi, bola tasavvurini rivojlantirish salohiyati, adabiy-badiiy yuksakligi, tarbiyaviy ahamiyati kabi kriteriyalarga e'tibor qaratadi. Chunki yosh bolaning idroki hanuz rivojlanayotgan boʻlib, ortiqcha uzun jumlalar, murakkab soʻzlar, qiyin terminlar, bola bilmagan atamalar yoki ogʻir ixtisoslashgan mavzularni berish bola idrokini qiyinlashtiradi, oʻqishdan tez charchash, zerikish, qiziqmaslik yuzaga kelishi mumkin. Shu bois, oʻqituvchi matnni ijodiy tanlashi, bolaga qulay boʻlgan shaklda dastlabki mashqlarni oʻtkazishi, agar matnda yangi soʻzlar boʻlsa, ularni oldindan tushuntirishi, soʻngra matnni oʻqib, suhbat tashkil etishi, har bir qahramonning ismini, harakatini, voqea joyini bola idrok etishiga yordam berishi zarur. Oʻqish jarayonida tashkillashtirilgan bunday metod bolalarda oʻqishga mehr uygʻotadi, matnni tushunib oʻqishni odatga aylantiradi, natijada savodxonlik mustahkam poydevorga ega boʻladi.

Matn bilan ishlash faqat darsda emas, balki darsdan tashqari mashgʻulotlarda ham katta ahamiyatga ega. Masalan, uyga vazifa sifatida matnni qayta oʻqish, soʻngra bola shu matn mazmunini biror turdagi ijodiy ishlanma (rasm, qisqa soʻzlashuv, ertakni davom ettirish, she'r yozish) bilan boyitishi, ota-onalariga ijodiy tarzda hikoya qilib berishi, ertakka oxirgi qism topib yozishi kabilar boʻlishi mumkin. Bunday faoliyat nafaqat bola oʻqish

malakasini rivojlantiradi, balki ijodiy fikrlash, fantaziya, tasavvur, mustaqil qayta hikoya qilish, oʻz soʻzlari bilan izohlash, munosabat bildirish kabi koʻnikmalarni ham shakllantiradi. Ana shu jarayonda matn – masalan, yangilik, hikoya, ertak, dialogik parchalar – bolaga mavzu doirasida mustaqil ishlab, ijodiy ishtirok etish imkonini yaratadi. Bolalar darsdan soʻng bir-birlari bilan bu matn haqida bahslashishlari, “qani endi men shunday voqea boshidan oʻtsam” kabi roli oʻyinni oʻylab topishlari, matnni yangicha shaklga solish yoki fanlararo aloqadorlik bilan bogʻlash imkoniyatlarini izlashlari mumkin.

Matnni endi oʻqiy boshlagan boshlangʻich sinf oʻquvchisi sekin-asta koʻz bilan tezlikda oʻqish malakasini hosil qiladi, soʻz zaxirasi kengayadi, gaplar tuzilishi tafakkurida mustahkam joy oladi. Bunday bosqichda eng zarur yondashuvlardan biri – bolalar bilan muntazam ravishda “oʻqib tushunish” mashqlarini qilishdir. Bu mashq bir tarafdan oʻqish surʼatini oshirish, ikkinchi tomondan matn mazmunini tushunish, soʻngra qayta ifodalash, matn boʻlimlaridan asosiy fikrlarni ajratish, “nima uchun bu qahramon bunday yoʻl tutdi?”, “u oʻrnida sen boʻlganingda nimani xohlarding?” kabi savollar bilan boyitish orqali yaratiladi. Bu amaliyot mustaqil fikrlashni, qiziqarli muloqotni, bola ongini ochishni taʼminlaydi, shu bilan birga kitobga, oʻqishga mehr tarbiyalaydi. Natijada, oʻqituvchi matn ustida oʻz darslarini samarali tashkil etar ekan, aslida, bolada umrboqiy kitobxonlik ishqini ham uygʻotib boradi, bu esa kelgusidagi barcha fanlar hamda umuman shaxsiy oʻsish uchun keng ufqlarni ochadi.

Shu boisdan, boshlangʻich taʼlim amaliyotida matnni metodik jihatdan toʻgʻri tanlash, uni tahlil qilishning usullarini bolalar yosh xususiyatiga mos rejalashtirish, oʻqish va yozish koʻnikmasini uzviy rivojlantirish muhim sanaladi. Oʻqituvchi matn bilan ishlashda turli bosqichlarni xotirjam va bosqichma-bosqich bajarsa yaxshi samara beradi: avval eʼtibor jamlash, rasmlar yoki mavzuga oid suhbat bilan tayyorgarlik, keyin matnni ifodali oʻqish, bolalarga navbat bilan oʻqitish, har bir gapni tushuntirish, murakkab soʻzlar ustida lugʻaviy ish, savol-javoblar, guruhlarda yoki juftlikda matnni tahlil qilish, voqea xronikasini chizish, xulosa qiladigan mashqlar, yakuniy

bosqichda bolalar tomonidan qayta hikoya qilish, topishmoq yoki rolli o‘yin ko‘rinishida ifodalash, e’tiborga molik hollarda ijodiy mashqlar kiritish – bu yo‘llar orqali matn bola uchun haqiqatan ham “til taraqqiyotining quvvati”ga aylanadi. Yozishdagi xatolarni to‘g‘rilash, sozlash, imlo qoidalariga e’tiborli bo‘lish, chiroyli yozuv, tinish belgilarini kashf qilish, harf tallafuzida andoza sifatida matnlardan foydalanish, hatto bola intonatsiyasini mustahkamlash uchun monologik yoki dialogik shakldagi matnlardan foydalanish ham muhim.

Yana bir muhim jihat shuki, boshlang‘ich sinf o‘quvchilari bilan matn ustida ishlash o‘qituvchi uchun ham doimiy ijodiy izlanish bo‘lishi mumkin. O‘qituvchi har xil mavzularda matnlarni, turli janrlarni sinab ko‘rishi, bolalarning reaksiyasi va qiziqishini kuzatib borishi, eng samarali usullarni tanlashi, agar qaysi matn murakkab yoki zerikarli bo‘lib tuyulsa, uni soddalashtirish yoki rasmlar bilan boyitish, qiziqarli savol-javob bilan faol o‘qishga aylantirish imkoniyatiga ega. Shu bilan birga, bola odatiy matnlarni ham berilib o‘qishi, keyin ba’zan badiiy tusdagi, ba’zan ilmiy-ommabop tusdagi, ba’zan ertak shaklini olgan, ba’zan har xil janrlar qorishig‘idan iborat matnlardan bahramand bo‘lishi mumkin. Ular mavzuga ko‘ra tabiat, hayvonot olami, texnika, kundalik turmush haqida bo‘lsa, bola har xil sohalarda asosiy atamalar, so‘zlarni o‘zlashtirishga kirishadi, tasavvurlari kengayadi. Shu yo‘l bilan o‘qish va yozish motivatsiyasi ortadi, darsdan tashqari kitoblar o‘qish, badiiy ertaklar bilan tanishish, ota-onalar bilan birgalikda kitobxonlik qilish odati shakllanadi, bu esa to‘laqonli ta’limning poydevoridir.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini o‘qish va yozishga o‘rgatishda matnning muhim vosita ekanligi uning imkoniyatlarining serqirraligiga asoslanadi. Dastlab, matn bolalarda harf va tovushlar, bo‘g‘inlar, so‘zlar ustida mashq qilishni bir qadar yaxlit, mazmunli shaklga aylantiradi. Keyinroq matn og‘zaki va yozma nutqni bir yo‘la rivojlantiradi, o‘quvchilarni to‘g‘ri talaffuz, lug‘at boyligi, mazmunni anglab o‘qish, xulosaga kelish, matnni qayta hikoya qilish kabi jarayonlarni qo‘llashga o‘rgatadi. Eng asosiysi, matn mustaqil fikrlash, ijodiy ifodalash,

turli hayotiy savollarga javob topish, aqlni oʻstirish, bolalarda ijobiy hissiy kayfiyat va kitobxonlikka mehr uygʻotish kabi yuksak maqsadlarga xizmat qiladi. Bu bosqichda oʻqituvchining tanlagan matnlari, qoʻllaydigan uslublari, bolalarning ijodiy ishtiroki, qiziqarli topshiriqlar, rolli oʻyinlar, rasmlar bilan ishlash, matnni rejalashtirish, dialog va munozaralar tashkil etish, axloqiy saboqlar berish, oʻqish-yozish malakasini uzviy ravishda mustahkamlab borish kabi koʻplab usullar sinxron tarzda ishga solinadi. Bu esa, oʻz navbatida, boshlangʻich sinf oʻquvchilarining savodxonlik, nutqiy va axloqiy rivojida muhim bitta poydevor, ya'ni matnning beqiyos oʻrnini kuchaytiradi, natijada bolalar oʻqishni ham, yozishni ham asosli sabablarga tayangan holda qunt bilan oʻrganishadi. Shu bois ham, aynan matn – boshlangʻich sinfda oʻqish va yozishga oʻrgatishda eng kerakli, eng zarur, murakkab, lekin sermahsul vositadir.

2. Boshlangʻich sinf darsliklarida beriladigan matnlar oʻquv jarayonining eng muhim poydevorlaridan biri sifatida oʻquvchilarning savodxonligini, nutqiy va tafakkur salohiyatini, badiiy didini, ma'naviy-axloqiy qarashlarini shakllantirishda alohida oʻrin tutadi. Mazkur matnlar ilk bora harflar, soʻzlar va gaplarning qisqa shakllaridan to toʻlaqonli hikoya va ertaklargacha boʻlgan uzoq masofani bosib oʻtishga, oʻquvchini asta-sekin oʻqish hamda yozma nutqqa jalb qilishga xizmat qiladi. Shuning uchun boshlangʻich sinf darsliklariga kiritilgan matnlar nafaqat soddalashtirilgan til va tushunarli uslubda yozilishi, balki bolalarning yosh xususiyati, ruhiy-intellektual imkoniyatlari, qiziqish doirasi bilan ham mos boʻlishi talab etiladi. Bunday matnlarning oʻziga xosligi, avvalo, bolalarda matn orqali kitobga mehr uygʻotish, oʻqishdan zavq olish, fikrni tushunish va izhor qilish kabi asosiy oʻquv mahoratlarini bosqichma-bosqich kamol toptirishida namoyon boʻladi.

Boshlangʻich sinf darsliklarida, odatda, oʻqituvchilarga va bolalarga qulay boʻlishi uchun maxsus didaktik maqsadlar asosida tanlab olingan matnlar keltiriladi. Bunda matnlarning janri, hajmi, leksik murakkablik darajasi, voqealarning rivoyat shakli, qahramonlar tizimi, mantiqiy izchillik,

badiiy joziba, tuzilishdagi bosqichma-bosqichlik kabi qator omillar e’tiborga olinadi. Masalan, birinchi sinfda harflarni o‘rganish jarayonida juda qisqa, sodda, ko‘pincha rasmlar bilan boyitilgan matnlar beriladi. Bu matnlar bolani ajablanishga, so‘zlarni hijjalab o‘qishga, unda tilga olingan hodisa yoki voqeani tasavvur qilishga chorlaydi. Har bir matn, xoh u ikki-uch gapdan iborat bo‘lsin, xoh biror qisqa ertak shaklida bo‘lsin, bosqichma-bosqich bolalarda savodli o‘qish, so‘zlarni to‘g‘ri talaffuz qilish, gaplarning ohangdorligini idrok etish kabi ko‘nikmalarni rivojlantirishi lozim bo‘ladi. Shu boisdan darslik yaratuvchilari bolalarning chuqur emas, ammo jozibador matn parchalari orqali kitobga nisbatan iliq munosabat shakllantirish, ularga adabiyotning yoki estetik zavqning ilk tamlarini his qilish imkoniyatini yaratishga intilishadi.

Darslik mualliflari e’tibor beradigan yana bir muhim jihat – matnlarni badiiy joziba bilan boyitish, lekin ayni paytda bolalar tushunishi qiyin bo‘lgan murakkab ifodalardan, ko‘p so‘zli jumlalardan, odatdagi til me’yoridan oshib ketadigan poetik inversiyalardan tiyilishdir. Chunki lirik she’rlarning murakkab metaforalari, juda baland ohanglar, ortiqcha murakkab terminlar, tayanch bo‘lmagan anglash qiyinchiliklari bola dunyoqarashi bilan mos kelmasligi mumkin, oqibatda bola matnni tushunmay, qiziqishini tez yo‘qotishi ehtimoldan xoli emas. Shu bois boshlang‘ich sinf darsligidagi matnlar, avvalo, obrazliligi, soddaligi, aniq so‘zlar bilan boyitilganligi, qahramonlar xulq-atvori yoki voqealar tasviri bola uchun yaqin hayotiy misollar asosida yoritilganligi bilan ajralib turadi. Tabiat manzaralari, oilaviy muhit, do‘stlar o‘rtasidagi munosabatlar, o‘yinlar, maktab va sinf ichidagi faoliyat, kitob, ertak, bayramlar kabi mavzular matnlarda ko‘p uchraydi. Bu bolalarni voqelikni chuqurroq anglashi, o‘z hayoti bilan uyg‘unlik o‘rnatishi, idrok qilayotgan matnni osonroq qabul qilishi bilan foydali hisoblanadi.

Boshlang‘ich sinf darsliklarida qo‘llaniladigan matnlarning yana bir o‘ziga xos tarafi – ularning didaktik maqsadga xizmat qilishida namoyon bo‘ladi. Bunday matnlar shunchaki o‘qish uchun emas, balki bolalarning o‘qish texnikasi, fikrlash, nutqiy rivojlanish va til boyligini oshirish, axloqiy

tarbiya, ma’naviy kamolot kabi tamoyillarni integratsiyalashga xizmat qiladi. Masalan, dastlab so‘z va gaplarni o‘qish orqali bolalar talaffuz ko‘nikmasini o‘zlashtirishsa, keyingi bosqichda o‘qigan gaplarini ayrim savollarga javob berish, qayta hikoya qilish, asar xarakterida rolli o‘yinga solish yoki rasmga tushirish orqali matn mazmunini tahlil qilishga o‘tishadi. Shu tarzda matn bilan ishlash didaktik siklni – idrok, tushunish, tahlil, interpretatsiya, qayta ifodalash, amaliy ijodiy mashqlarni – bog‘liq holda o‘quvchilarda rivojlantiradi. Darslik mualliflari matnlarda bolalarga tarbiyaviy saboqlar ham berilishiga e’tibor qaratadi. Chunki aynan yosh davrida ma’naviy-axloqiy qadriyatlar, yaxshi-yomon xulqni ajratish, do‘stlik va hamkorlik, ota-onani e’zozlash, tabiatga ehtiyotkorlik bilan munosabat, milliy an’analar, halollik, to‘g‘rilik kabi ko‘nikmalarni badiiy matnlar orqali shakllantirish samarali kechadi. Shunga ko‘ra ertaklar, hikoyalar, qissa parchalari yoki badiiy lavhalar darsliklarda ko‘p uchraydi, har birida ijobiy xulosa, bolaga dalda beradigan ibratli ma’no, hissiy kechinma, quvonch, zavq yoki qahramon bilan hamdardlik hissi uyg‘otish kabi qirralar mujassam bo‘lishi kuzatiladi.

Albatta, barcha boshlang‘ich sinf darsliklarida matn tanlashda, avvalo, bolalarning yosh xususiyatlari, lug‘aviy salohiyati, psixologik tayyorgarligi va mavzuga qiziqishi e’tiborga olinadi. Har bir sinfda matnlarning hajmi asta-sekin oshib boradi, gaplar soni, so‘z boyligi, mavzularning murakkablik darajasi bosqichma-bosqich rivojlanadi. Birinchi sinfda 2-3 gapdan iborat matnlar, o‘quv yilining ikkinchi yarmidan boshlab 6-7 gapli hikoyachalar, keyingi sinflarda 10-15 gapli, hatto bir necha bandli matnlar kiritilishi mumkin. Shu jadallikda bola intellekti bilan bog‘liq jarayon, o‘qish sur’ati, so‘z tanishligi ham ortib boraveradi. Matn mavzulari ham bora-bora kengayadi: masalan, avval oilaviy dasturxon, bog‘chadagi do‘stlar, har xil hayvonlar, qushlar, tabiat manzaralari, oddiy qahramonlar hikoyalari bilan cheklangan bo‘lsa, keyinroq Vatan, milliy an’analar, bayramlar, shahar va qishloq hayoti, ixtirochilar, mashhur shaxslar, turli ertak va afsonalar, ekologiya, fazoga oid soddalashtirilgan ilmiy-ommabop hikoyalar ham matn sifatida taklif etilishi mumkin. Bunda o‘quvchi hayotni yana-da kengroq

qamrab oladigan mavzular bo‘yicha bilish, tahlil qilish, baho berish, xulosa chiqarish, ijodiy tasavvurga ega bo‘lish, qiyoslash, she’rxonlik kabi ko‘nikmalarga egalanadi. Bu jarayonda har bir sinfga xos metodlar, masalan, ifodali o‘qish, lug‘aviy ish, matn rejasini tuzish, qayta hikoya qilish, topishmoq yoki o‘yin bilan bog‘lash, grammatik analiz kiritish kabilar sinf darslarining asosiga aylanadi.

Boshlang‘ich sinf darsliklarida keltiriladigan matnlarning yana bir o‘ziga xos jihati – bu janrlar rang-barangligidir. Aytaylik, she’r, ertak, hikoya, masal, ertak-hikoya, kichik lavha, sharpa (mini-esse) uslubi, hatto hikoya ichida dialogik parchalar – bularning barchasi bolalarga turli tilda, turli ko‘rinishda bayon qilish uslubini o‘rgatadi. Chunki bola she’rni o‘qiganida ifodali o‘qish, qofiya, ritm, epitet, takrorlar, misralar ketma-ketligi, robitaning ohangdorligi bilan tanishadi, ertakda esa sehrli muhit, xayoliy qahramonlar, undagi voqealar rivoji, yakunda ezgulikning g‘alaba qilishi, ibratli saboqlarni qabul qilish, qahramonlar fe’l-atvorining chuqur ma’nosini anglash, hikoyada real hayotiy voqealar, kundalik hayotdagi muammolar, tabiat hademay kechiradigan marralar, insonlar o‘rtasidagi do‘stlik, mehr-oqibat, yordamlashuvni izchil tushunish, masal orqali ramziy obrazlarda inson xulqini tahlil qilish, iboralar tagidagi yashirin ma’noni izlab topish kabilar paydo bo‘ladi. Shu bois darslikda har xil janrlardagi matnlar bo‘lishi bolasining badiiy tafakkur va hissiy-intellektual qirralarini birdek rivojlantirishga xizmat qiladi. Faqatgina real hikoyalar yoki faqat ertaklardan iborat emas, balki aralash janrlardan tuzilgan matnlar bolalarning hayotiy tajribasini boyitish barobarida til boyligini kengaytiradi, har xil ifoda shakllarini o‘rgatadi, turli voqea va xodisalarga turlicha nuqtayi nazardan yondashish imkonini beradi.

Yana bir muhim ahamiyatli jihat – bu matnlarda milliy urf-odatlar, qadriyatlar, tarixiy meros, ota-bobolar xotirasi, buyuk siymolar, tabiatga hurmat, O‘zbekistonning boy madaniyati, xalqlar do‘stligi, xayrli ishlar, halollik, mehnatni sevish kabi mavzularning o‘z ifodasini topishidadir. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida Vatan tushunchasi endigina shakllanib boradi, ular mustaqil fikr bilan tabiat qudrati, turli bayramlar, ustozga hurmat,

mehmondo‘stlik, xilma-xillik, hamkorlik, bag‘rikenglik, adolat kabi qadriyatlarni asosan badiiy matnlar orqali teran his qilishi mumkin. Masalan, darslikdagi soddalashtirilgan tarixiy rivoyatlar, yirik ajdodlarning ibratli hayoti, tabiat himoyasi haqidagi ertaklar, do‘stlikning naqadar qadrliligi haqidagi hikoyalar – bularning barchasi bolada erta yoshidan boshlab ijobiy xulq-atvor modeli, milliy iftixor, ma’naviy-lisoniy rishtalarga e’tiborli bo‘lish, axloq me’yorlariga hurmat, dovyuraklik, mehnatsevarlik, poklik, beg‘araz yordamlashuv kabi xislatarni shakllantiradi. Shunga muvofiq, boshlang‘ich sinf darsliklaridagi matnlar chuqur pedagogik reja asosida tuzilgani, mavzular bo‘yicha ketma-ketlik, manbalarni tanlash va moslashtirish, so‘zlarni soddalashtirish, leksik yoki stilistik jihatdan qayta ishlov berish kabilar ham muhim rol o‘ynashi shubhasiz.

Shuningdek, boshlang‘ich sinf darsliklarida qo‘llaniladigan matnlarda rasm yoki illustratsiyalar bilan ta’minlash odatiy hodisa. Rasmlar bolalar diqqatini o‘ziga tortadi, ularni o‘qish jarayonida matn mazmunini tasavvur qilishga, qahramonlarni tanib olishga, voqea joylarini ko‘zda gavdalantirishga, hissiy jihatdan kirishib ketishga yordam beradi. Bola matnni o‘qir ekan, rasmga qarab, so‘z bilan ifodalashga yana-da yaqinlashadi, muayyan so‘zlarga izoh talab bo‘lsa, rasm orqali tezroq tushunishga harakat qiladi. Ba’zan darslikda rasm keladi, so‘ngra uni asoslagan matn yoki aksincha, matn bo‘ladi, rasmda esa uning asosiy voqeasi tasvirlanadi. Bunday integratsiya, ayniqsa, boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun samarali vosita, chunki ular to‘rtta–besh yoshdan boshlab atrof-muhitni rasmlar, tovushlar, oddiy so‘zlar bilan idrok qilishgan, yozuv eshiklarini endi kengroq ochishyapti, demakki, kitob bilan rasmning uyg‘unligi ularda ijobiy kechinmalar uyg‘otadi. Bu jihat ham matnning bola hayotida faqat so‘z bo‘yicha emas, balki vizual tasavvur shaklida ham o‘rnashishida katta yordam beradi, qabul qilish jarayonini engillashtiradi.

Bundan tashqari, ko‘p hollarda boshlang‘ich sinf darsliklarida matnning tuzilishi – masalan, paragraflarga, kichik bo‘limlarga bo‘linishi, so‘roqlar, savollar, mashqlar, “Top! – Izohla! – Tushuntir!” turidagi topshiriqlar bilan

hamqadam boʻladi. Bu tamoyil, avvalo, oʻqituvchiga darsni qiziqarli oʻtkazish, matnni ham nutq, ham grammatik koʻnikmalar, ham lugʻaviy boyitish bilan bogʻlash imkonini yaratadi. Bola matn boʻyicha tayanch soʻzlarni topishi, yodlashga harakat qilishi, matn rejasini tuzishi, oʻqish davomida bir boʻlimdan ikkinchi boʻlimga oʻtganida soʻroqlar berishi, xulosa qilishga tirishishi – bularning barchasi boshlangʻich sinf oʻquvchisida fikrlashni, sekvensiya tuza olish, mantiqiy bogʻliqlikni tushunish, izchillikda gapirish, mustaqil nuqtayi nazar bildirish kabi muhim malakalarni oshiradi. Ana shu integrativ yondashuv darslikda oʻrin olgan matnlarni bolaga quruq oʻqish emas, balki tahlil, savol-javob, ijodiy mashgʻulotlar, nutqiy mashqlar, lugʻat boyligini oshirish, hatto rolli oʻyinlar va dramatizatsiya bilan boyitish orqali natijaviylikni kafolatlaydi.

Bosh-langʻich sinf darsliklarida foydalaniladigan matnlarning yana bir jihati – ularning psixologik qulayligi bilan izohlanadi. Ushbu matnlar bola ruhiyatiga ogʻir yoki salbiy ta’sir koʻrsatmaydigan, erta yosh ongiga mos boʻlmagan zoʻravonlik, haddan tashqari keskin qahramonlar, nojoʻya soʻzlar, murakkab konfliktlar va dramatik tugunlar, noxush manzaralar, kattalar hayotiga xos boʻlgan chalkash vaziyatlar bilan yuklangan boʻlmasligi shart. Aksincha, matn yosh oʻquvchiga quvonch, mehr, qiziqish, doʻstona munosabat, qulay hissiyotlarni bera olishi, shu bilan birga hayotiy toʻsiqlar, muammolar boʻlsa-da, baribir ijobiy yechim topiladigan, bola ruhini siqib qoʻymaydigan tuzilishga ega boʻlishi lozim. Zero, boshlangʻich sinf oʻquvchisi hali tevarak-atrofni oʻz nigohi bilan endi oʻrganmoqda, salbiy, murakkab, noxush toʻlqinlarga tayyor emasligi mumkin, toʻqnashuvli jang sahnalari yoki mental jihatdan ularga yot masalalar qiziqishni soʻndirishi ehtimoldan xoli emas. Shu bois dastur mualliflari matnlarni tanlashda bolalarning harakatchan, oʻyin orqali tez oʻrganuvchi, quvonch, mehr, ijodkorlik hissiyotlariga chanqoq boʻlgan xususiyatlarini inobatga olishga harakat qilishadi.

Bundan tashqari, ayrim matnlarda interfaol usullarga ham joy berilayotganini koʻrish mumkin. Oʻquvchilardan: “Matnni oʻqib boʻlgach,

qaysi qahramon senga yaqin?” yoki “Matn so‘ngidagi chizmaga qarab, voqeaning davomini aytib ber”, “Matnda qanday yaxshi so‘zlar bor, senga tanish bo‘lmaganlari haqida gapirib ber” kabi kichik topshiriqlar kiritiladi. Ba’zan bo‘lim so‘ngida matnga tegishli topishmoqlar, ertakka mos she’r parchalari, jumboqlar, kodlangan so‘zlar, lug‘aviy tushuntirishlar, test savollari, rasmlarni belgilash kabilar uchraydi. Bularning hammasi o‘qish jarayonidan ortiqcha zerikmasdan, bolalarga maqsadli, izchil, ammo zavqli mashg‘ulotlarni tashkil etishga yordam beradi. Matn o‘qildi, endi bola xotirada qolgan bo‘laklarni eslaydi, mazmunni tiklashga urinadi, savollarga javob beradi, tasavvurini ishga soladi. Bunday interfaol yondashuv erta yoshdagi o‘quvchilarda mustahkam motivatsiya va mustaqil fikr yurita olishga dastlabki odim bo‘ladi.

Hatto keyingi sinflarda – ikkinchi va uchinchi sinflarda – matnlar boyib, mavzular doirasi kengayib, qahramonlar xarakteri chuqurlashadi. Bu bosqichda darslik mualliflari kattaroq ertaklar, ma’lum sarguzasht hikoyalar, tabiat, hayvonot olami, mashhur kishilar hayotidan lavhalar, o‘yinlar, taom tayyorlash kabi bolalar hayotida yuz beradigan kundalik mavzular, milliy qadriyatlar, jamiyatdagi oddiy voqealar, mavsumiy fasllar, bayramlar, kasblar haqida matnlarni berishadi. Natijada bola mavhum tushunchalarni ham endi idrok eta boshlaydi, matn orqasida turli hayotiy saboqlarni topishga harakat qiladi. Masalan, mehnatga oid ertakda bu ishni bajarmagan qahramon qanday qiyinchilikka duch keldi, mehnat qilgan qahramon esa qanday natija oldi, do‘stlar bahslashgan hikoyada kim haq bo‘ldi, axloqiy jihatdan kimga ergashish foydali, kim noto‘g‘ri xatti-harakatlari tufayli pand edi, degan savollar bilan o‘qituvchi matn tahlilini yanada boyitishi, shu orqali sinfda kichik bahslar, munozaralar yaratishi mumkin. Bu jarayon ham bevosita matnlar soni va murakkabligi ortgani sari yanada samarali bo‘lib boradi, bolalar so‘z boyligini, fikr yuritish tezligini, o‘qish sur’atini, nutq ifodaliligini yaxshilab boradilar.

Demak, boshlang‘ich sinf darsliklarida qo‘llanilgan matnlar faqat ma’ruza yoki rasmiy ko‘rsatmalar emas, balki badiiy, ilmiy-ommabop,

axloqiy, folklor uslublari, hajmi, lug‘aviy sathiy murakkablik darajasi, metodik qo‘llanmalar orqali boyitilgan, o‘quvchilarning yosh xususiyatlariga hamohang bo‘lgan ma’rifiy “bino”ning mustahkam g‘ishtlari sanaladi. Shu g‘ishtlar poydevor rolini bajarib, bola ongida til va nutq madaniyati, fikrni rasman emas, balki badiiy-estetik yo‘nalishda idrok qilish, tasavvur va xotirani oziqlantirish, axloq-odob normalarini mustahkamlash, kitobga mehr uyg‘otish, mustaqil fikr bildirash, o‘z so‘zlari bilan ijodiy ifoda etish imkonini taqdim etadi. Matnlarning soddaligi etarli bosqichda bo‘lsa-da, yoyiq xayolga etaklaydigan, hissiy quvvat bag‘ishlaydigan, nisbatan yuksak badiiy mezonlarga tayangan bo‘lishi zarur. Faqat shu holda matn yodda qolish, ijodiy potensialni ishga solish, hissiy hayajon berish, ma’naviy hislarni qo‘zg‘ash, o‘qiganini hayotda qo‘llash kabi talay funksiyalarni ado etadi.

Nazorat savollari:

1. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga matnni o‘qish va yozish jarayonida nimalar eng muhim ko‘nikmalarni shakllantiradi?
2. Nima uchun matn, ayniqsa, boshlang‘ich sinflarda o‘quvchilar uchun asosiy o‘quv materiali hisoblanadi?
3. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari bilan ishlashda matnning hajmi va murakkablik darajasi qanday tanlanishi kerak?
4. Qanday metodik yondashuvlar matnni tez va to‘g‘ri o‘qishga o‘rgatishga yordam beradi?
5. Matn ustida ishlashda rasm, rasmlar bilan izohli suhbat, rolli o‘yinlar kabi usullar o‘quvchilarda savodxonlikni kuchaytirishda qanday rol o‘ynaydi?
6. Boshlang‘ich sinf darsliklarida ishlatiladigan matnlarda qaysi mavzular va uslublar o‘quvchilarni ko‘proq qiziqtiradi, nima uchun?
7. Matnning bosqichma-bosqich tahlili (lug‘aviy ish, reja tuzish, qayta hikoya) boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida savod va nutq o‘stirishga qanday ko‘mak beradi?
8. Boshlang‘ich sinf darsliklaridagi matnlarni tanlashda qaysi psixologik va pedagogik omillar inobatga olinadi?

9. Matn bilan ishlash mashqlari (masalan, bandma-band reja, savol-javob) o‘quvchilarning mustaqil o‘qish va yozish malakasini rivojlantirishga qanday hissa qo‘shadi?
10. O‘qish va yozishga oid darslarda qo‘llanilgan matnlar orqali bolalarda qanday ijtimoiy, badiiy va axloqiy saboqlar shakllantirish mumkin?

5-MAVZU. BADIIY ASAR MATNI USTIDA ISHLASH

Reja:

1. Boshlang‘ich sinflarda badiiy asar matni ustida ishlash bosqichlari.
2. Asar mazmuni tahlil qilish.
3. Savol-topshiriqlar ustida ishlash.
4. Matnni tasvirlash. Asar rejasini tuzish.
5. Matn mazmunini qayta hikoya qilish.

1. Boshlang‘ich sinflarda badiiy asar matni ustida ishlash bosqichlari ta’lim jarayonining eng muhim, eng nozik jihatlaridan biri sifatida alohida e’tiborga loyiq. Zero, bu bosqichda o‘quvchilar endigina o‘qish va yozish sir-asrorlarini o‘rganish barobarida, badiiy adabiyot dunyosiga kirib boradi, tasavvurlarini kengaytiradi, nutqiy va ijodiy faoliyatlari rivojlanishida birlamchi tajribaga ega bo‘ladi. Shu bois, badiiy matn ustida ishlash, avvalo, bolalarni matnni tuzgan muallifning badiiy mahoratini hissiy-intellektual qabul qilish, qahramonlar xulq-atvoridan saboq olish, so‘z boyligini oshirish, mustaqil fikrga intilishga o‘rgatish kabi vazifalarni hal qiladi. Biroq bularning barchasi birdaniga, mexanik tartibda emas, balki bosqichma-bosqich, muayyan didaktik metodlar bilan, yoshlarning psixologik xususiyatlari, til madaniyati darajasi, o‘qish sur’ati, fikrlash shakllanishi inobatga olingan holda sodir bo‘ladi. Shu sababli boshlang‘ich sinfda badiiy asar matni ustida ishlashning puxta rejalashtirilgan bir necha bosqichiga to‘xtalish lozim.

Avvalo, har qanday badiiy asar bilan tanishishdan oldin, o‘quvchilar diqqat-e’tiborini jalb etadigan tayyorgarlik bosqichi amalga oshiriladi. Mazkur

bosqichni ba’zan kirish yoki motivatsiya bosqichi deb ham atash mumkin. Bu erda muhim maqsad – bolalarni mavzu, asar qahramonlari, muhit yoki voqealar doirasiga qisman hozirlash, ularda qiziqish, taxmin, kutish hissini uyg‘otishdan iborat. Masalan, o‘qituvchi kirish bosqichida asar muallifi haqida juda qisqa, yodda qoladigan bir-ikki fakt keltirishi, badiiy asarning nomi, mavzusi haqida suhbat qilishi, rasm yoki slaydlar orqali epizodlardan bir bo‘lagini ko‘rsatishi, matn mavzusiga doir bir nechta savollarni oldindan berishi mumkin. Bu savollar matnda nimalar bo‘lishi, kimlar ishtirok etishi, qaysi g‘oya yoki xulosa ilgari surilishiga oid taxminlar uyg‘otadi. Bolalar o‘qituvchi qo‘zg‘atgan kichik mavzuga diqqat bilan yondashishlari, o‘z boshidan o‘tkazgan tajribalarini eslashlari, ilgari o‘qigan ertak yoki hikoyalarini yodga olishlari mumkin. Shu yo‘sinda kirish bosqichi badiiy asar matniga bo‘lgan qiziqishni, hushyorlikni shakllantiradi, darsning keyingi jarayoniga, ayniqsa matnni ifodali o‘qish bosqichiga mustahkam poydevor yaratiladi.

Keyin asar bilan bevosita tanishish bosqichi boshlanadi, ya’ni o‘qituvchi matnni ifodali tarzda o‘qib, bolalar diqqatini ushlab turishga harakat qiladi. Boshlang‘ich sinfda bolalar hanuz aniq, ifodali, ravon o‘qish ko‘nikmasini mukammal egallamagan bo‘lishadi, shu sababli dars jarayonida dastlab o‘qituvchining badiiy o‘qish mahorati juda muhim. O‘qituvchi intonatsiya, ovozning baland-pasayishi, pauzalar, qahramonlar nutqini turlicha ohangda o‘qish bilan matnga nisbatan bolalarda qiziqishni kuchaytiradi. Ba’zan matnni o‘rganish jarayonida uni bo‘lib o‘qish ham qo‘llaniladi: o‘qituvchi har bir bo‘limni o‘qib, bolalarga qisqa to‘xtalishlar orqali “Bu erda kimlar ishtirok etdi?”, “Qahramonning ismi nima ekan?”, “U nima sababdan shunday qildi?” kabi savollar bilan murojaat etishi mumkin. Bu oraliq savollar matnni keyingi bosqichda yaxshiroq tushunishga zamin yaratadi. Badiiy matn ifodali o‘qilgach, o‘quvchilarda dastlabki taassurot, hissiy ta’sir shakllanadi. Agar asar murakkabroq yoki uzunroq bo‘lsa, uni ikki-uch bo‘limga bo‘lib o‘qish, har bir bo‘limdan keyin qisqa suhbat qilinishi, voqealar rivojini bolalar bilan birga kuzatish, taxminlar qilish, so‘ngra keyingi bo‘limni o‘qib,

taxminning qay darajada to‘g‘ri yoki xato chiqqanini payqash ham metodik jihatdan samarali usul. Shu yo‘sinda badiiy matn butunligicha topilguncha, bolalar voqealar zanjirini kashf etish jarayonidan zavqlanadilar, matnga nisbatan e’tiborli bo‘ladilar.

Endi matn ustida boshlang‘ich suhbat yoki tahlil bosqichiga o‘tamiz. Bu bosqich ham muhim, chunki agar bolalar matnni faqat eshitib yoki bo‘lib o‘qish jarayonida tushunishda qiyinchilikka duch kelgan bo‘lsa, shu bosqichdayoq o‘qituvchi yordami bilan asosiy g‘oya yoki voqealarni izchil ifodalash, tushunmagan so‘z yoki iboralarni izohlash, voqealar ketma-ketligini yangitdan sharhlash, qahramonlar xarakterini yorqinroq anglab olish imkoniga ega bo‘lishadi. Bunda o‘qituvchi matn mazmuniga doir savollarni bolalarga berishi, qahramonlarning hatti-harakatlarini soddaroq tilda kim, nima, qachon, qaerda, qanday ro‘y berdi shaklida yana bir karra qaytadan sinf bilan muhokama qilishi lozim. Masalan: “Matnda kim asosiy qahramon bo‘ldi?”, “U bu ishni nima uchun qildi?”, “Voqeaning asosiy saboqlarini bilasizmi?” kabi savollar berilishi mumkin. Ba’zi hollarda bola matndagi tushunmagan so‘zlarni so‘rashdan uyalishi mumkin, shunda o‘qituvchi interfaol usullar bilan shu so‘zlarni izlashi, lug‘aviy ish olib borishi maqsadga muvofiq. Qahramonlarning fe’l-atvori bo‘yicha sinfda kichik munozara qilish, “Siz shu vaziyatda bo‘lganingizda qanday yo‘l tutardingiz?”, “Qahramonning qilgan ishini quvvatlaysizmi yoki ayblaysizmi?” tarzida e’tibor jalb etish ham bolalarning matnni yaxshiroq eslab, hissiy baho berishlariga yordam beradi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun bunday suhbat matn mazmunini anglash, undagi tafsilotlarni e’tiborsiz qoldirmaslik, savol-javoblarda faol ishtirok etish kabi sifatlarni rivojlantiradi.

Keyinchalik lug‘aviy ish va murakkab so‘zlar ustida mashq bosqichi amalga oshiriladi. Boshlang‘ich sinfda badiiy matnlar ko‘p hollarda bolalar lug‘aviy zaxirasini boyitishga xizmat qiladi, ammo bunday matnlarning doirasida ularga mutlaqo notanish bo‘lgan atamalar, me’yoridan ortiq murakkab terminlar kiritish tavsiya etilmaydi. Biroq baribir real amaliyotda matn ichida bolalarga begunafsir nazarida bo‘lsa ham chalkashtiruvchi so‘zlar,

poetik iboralar, badiiy tasvir vositalari, fonetik ifodalar uchrashi mumkin. Misol uchun, “so‘qmoq”, “mayda-chuyda”, “ohista”, “intiq” kabi so‘zlarni ayrim bolalar aniq bilmasligi ehtimoldan xoli emas. O‘qituvchi bu so‘zlarni oldindan tanlab, sinfga izoh berishi, rasmlar orqali ko‘rsatishi, bahsli yoki qiyin so‘zlarning sinonimlarini keltirishi, so‘ngra bu so‘zlar bilan gap tuzdirishi, bog‘lab o‘qitirishi, matn tarkibida ushbu so‘zlar qanday vazifani bajarayotganini tushuntirishi mumkin. Bu jarayon ham badiiy matn ustida ishlashning ajralmas qismi sifatida bolalar so‘z boyligini, til hisini, aniq ma’nolarni to‘g‘ri idrok qilish ko‘nikmasini mustahkamlaydi. Yana bunday lug‘aviy ish, agar bolalar o‘rtasida “lug‘aviy bellashuv”, “kim topsa, shu yutadi” kabi o‘yin shaklida tashkil etilsa, ya’ni so‘z izlash, so‘roqlar va javoblar berish, sinonim yoki antonim tanlash, she’rga mos so‘zni topish, to‘ldirish kabi usullar bilan qiziqarli kechsa, matnni o‘rganishga bo‘lgan ishtiyoq yanada ortadi. Bolalar faol, quvnoq, bir-biri bilan hamkorlikda lug‘aviy jarayonni quvonch bilan bajarishadi, natijada matnning leksik boyliklari tom ma’noda o‘zlashtiriladi.

Keyingi bosqich – ifodali o‘qishni kuchaytirish, matnni qayta hikoya qilish, reja tuzish bosqichi bo‘lib, ayni paytda bolalarda matn ustida mustaqil ishlash, mulohaza yuritish, struktural tartibni idrok etish, muntazam reja asosida gapirish, nutqni ravon tuzish kabilar shakllanadi. Boshlang‘ich sinfda bolalarning o‘qish sur’ati turlicha bo‘ladi, shuning uchun har bir o‘quvchining kuchini to‘g‘ri baholash, matnni ifodali o‘qish bo‘yicha topshiriqlarni turli darajada berish, darsda navbat bilan o‘qitish, “rolli o‘qish” usulidan ham foydalanish maqsadga muvofiq. Rolli o‘qish metodida, masalan, matn dialog shaklida bo‘lsa, har bir o‘quvchi o‘ziga tegishli rolni ifodali o‘qishi, ohangini o‘zgartirishi, qahramon ovoziga xos ifodani sinab ko‘rishi, diqqat-e’tiborni davomiy ushlab turishi lozim. Bu esa matnni chuqurroq tushunishga, qahramonlar xulq-atvorini o‘ziga singdirishga, hissiy qobiliyatni oshirishga xizmat qiladi. Shundan so‘ng matn bo‘yicha reja tuzish, masalan, har bir bo‘lim yoki voqeani 2-3 so‘z orqali badiiy tilda ifodalab, bosqichma-bosqich qayd qilish – bola tafakkuridagi izchillikni mustahkamlaydi. Keyin shu reja

asosida bola matnni qayta hikoya qiladi, har bir bandni eslab qolishga, so‘zlarni to‘g‘ri tanlashga, qahramonlar hatti-harakatini izohlashga intiladi. Qayta hikoya qilish orqali esa mustaqil nutq, xotira, og‘zaki ifodalash mahorati, hayotiy vaziyatlarga mos xulosa chiqarish, o‘qishdan keyin xulosa shakllantirish, takrorlash kabilar rivoj topadi.

Shundan so‘ng, ijodiy yondashuvni talab qiladigan bosqich – badiiy matnni tahlil qilish va undan kelib chiqib ijodiy topshiriqlarni bajarish bosqichi kirib keladi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari tabiatan juda ijodiy, xayolparast bo‘lishadi, agar darsda o‘qituvchi: “Endi shu ertakning davomini tasavvur qilaylik, agar qahramon mana bunday yo‘l tutgan bo‘lsa, nimalar bo‘lardi?”, “Matndagi asosiy voqeaga boshqa qahramon kirib kelsa, uni qanday davom ettirardingiz?”, “Qahramon o‘z xatti-harakati uchun pushaymon bo‘ldimi, buni bir rasmda aks ettiring-chi?” kabi topshiriqlar bersa, bolalar buni mamnuniyat bilan ijro etadilar. Bu ijodiy bosqichda matn o‘qilib, tahlil qilingandan keyin o‘quvchilar birdaniga badiiy izlanish jarayoniga kirishadilar: voqealarni chizish, qahramonlar nomidan gapirish, yakuniy nuqtani o‘zgartirish, mustaqil ertak tuzish, bolalar orasida sahna ko‘rinishi uyushtirish, monologik ravishda qahramon his-tuyg‘ularini ifoda etish, hatto darsdan keyin matn bo‘yicha kichik diktant yoki insho (hajmga mos shaklda) yozish kabi usullarni sinab ko‘rish ham mumkin. Bunda matn oddiygina o‘qish materiali bo‘lib qolmay, bolalarda ijodiy tafakkur, badiiy did, nutqiy mustaqillik, hissiy intilish, jamoaviy hamkorlik kabi sifatlarni tarbiyalaydi.Ta’kidlash joiz, boshlang‘ich sinfda ijodiy yondashuvni haddan ziyod murakkab qilish man etiladi, ko‘proq quvnoq, rang-barang, sodda shakllardagi mashqlar kutilgan maqsadga erishish uchun etarli bo‘ladi. Biroq shu bosqichda ham o‘qituvchi matn asosida axloqiy, ma’naviy, ijtimoiy saboqlar berish, har bir o‘quvchining fikrini tinglash, o‘rtada kelib chiqadigan munozaralarni boshqarish, bolalarni mulohaza qilishga o‘rgatish orqali darsni boyitishi maqsadga muvofiq.

Keyin ta’kidlash lozim bo‘lgan bosqich – yakuniy xulosa qilish, umumlashtirish va turli baholash ishlarini amalga oshirish bosqichi sanaladi.

Bunda o‘qituvchi matn ustidagi ishlash jarayonini umumlashgan ko‘rinishga keltiradi, darsning asosiy maqsadiga erishish darajasini aniq baholaydi, bolalarning matn mazmunini qanday tushunganliklarini, lug‘aviy boylikni qay darajada egallaganliklarini, mustaqil fikrlash malakalarini, ijodiy topshiriqlarni kim qay yo‘sinda bajarganini e’tiborga oladi. Boshlang‘ich sinfda baholash mexanizmi, albatta, do‘stona, rag‘batlantiruvchi, dalda beruvchi bo‘lishi, xatolarga e’tibor berilishi, lekin bolada taskinlik yoki tushkunlik kayfiyatini uyg‘otmasligi, aksincha, “Erinmay mehnat qilish kerak, o‘qish juda ham qiziq ekan!” degan hisni paydo qilishi maqsadga muvofiq bo‘ladi. Shuning uchun matnni qayta hikoya qilgan yoki monologik nutqni yaxshi bajargan, chiroyli ifodali o‘qigan, savollarga tez javob bergan, ijodiy topshiriqni jozibador ravishda bajargan bolalarga ijobiy baho berish, barqalitlantirish, kichik sovg‘alar, rasmiy yoki norasmiy tarzda “a’lo daraja” e’tiroflar qilish, yutuqni sinf bilan baham ko‘rish – bu metod bolaning matn bilan ishlashga yanada mehr bilan kirishishiga yordam beradi. Agar ayrim bolalarda qiyinchiliklar bo‘lsa, ularni darsdan tashqari yakka tartibda yoki kichik guruh shaklida qo‘shimcha matnlarni o‘qitish, izoh berish, xatolarni tuzatish kabilar bilan band etish lozim.

Shunday qilib, umumlashtirilgan holda aytganda, boshlang‘ich sinflarda badiiy asar matni ustida ishlash o‘zaro bog‘langan bir nechta bosqichni o‘z ichiga oladi. Avvalo, darsga kirish bosqichi – mavzuga qiziqish uyg‘otish, asosiy taxminlarni yuzaga keltirish, badiiy muhitga hozirlik. So‘ngra matnni ifodali o‘qish bosqichi – o‘qituvchining ibratli o‘qishi yoki bolalarga bo‘lib o‘qitish, oraliq savollar bilan ularning diqqatini ushlab turish, tuzilmaviy asosda hikoya qilinadigan voqealarni idrok qilish. So‘ngra dastlabki suhbat (mazmun tahlili) bosqichi – qahramonlar, voqealar izchilligi, asosiy g‘oya, so‘zlarni anglash, matnni chuqur o‘zlashtirish uchun savol-javoblar, lug‘aviy ish, matnni mantiqan tahlil qilish. Keyingi bosqich – ifodali o‘qish va qayta hikoya qilish, reja tuzish, nutqni shakllantirish: bu orqali o‘quvchilar matnni mustahkam yodda saqlab, og‘zaki bayon qila olish, fikrini rejali tushuntirish, xulosa chiqarish, qahramonlarni og‘zaki ifodalash kabi kompetensiyalarini

rivojlantiradilar. So‘ngra ijodiy topshiriqlar, dramaturgik o‘yinlar, rasm chizish, matnning davomini o‘ylab topish, qahramonlardan birining nomidan monolog tuzish, muallif uslubini sinab ko‘rish, qiyoslash, hikoya yakunini o‘zgartirish, matnni badiiy ifodaga chizgi yoki so‘zbo‘ron shaklida oshirish kabi faoliyatlar ijodiy bosqichda bajariladi. Oxirida esa dars yakuniy bosqichi – umumlashtirish, baholash, asosiy dars maqsadlari bajarilgan-bajarilmaganini kuzatish, bolalarda matnni tushunish, yodda saqlash, ijodkorlikka intilish, kitobga qiziqish, hissiy munosabat, axloqiy saboqlarni qabul qilish naqadar sodir bo‘lganini aniqlash bilan yakunlanadi.

Albatta, bu bosqichlar mexanistik taqsimot emas, dars jarayonida ular bir-birini takror to‘ldirishi, ayrim hollarda aralash yoki sinov tarzida qo‘llanishi, darslik matnining o‘ziga xosligi, sinfning qiziqish darajasi, vaqt va imkoniyatga qarab turli darajada bajarilishi mumkin. Muhim jihat – badiiy matnni oddiy “o‘qing va eshiting” usulidan oshirib, rang-barang usullar bilan chuqur tahlil etish, bolalar psixologiyasiga mos ravishda tanlab, imkon qadar hayotiy, hissiy, ijodiy, qiziqarli shaklga keltirishdir. Chunki boshlang‘ich sinfda badiiy asar matni ustida puxta ishlash bolalarning butun hayoti davomida kitobxonlikka mehr, badiiy idrok, savodxonlik, erkin tafakkur, ijodiy potentsial, sog‘lom axloqiy mezonlar, jamiyatga mos shaxs bo‘lib voyaga etishiga xizmat qiladi. Bir-biridan qiziqarli ertaklar, hikoyalar, dostondan parcha, real voqealar, masallar, she’rlar va boshqa badiiy janrlarning matnlarini izchil o‘rganish har bir bosqichda o‘quvchilarning ongi va qalbiga ijobiy ozuqa berishi shubhasiz. Shuning uchun ham o‘qituvchi badiiy matn ustida ishlash jarayonini bosqichma-bosqich, puxta reja bilan, bolalarning takrorlash, ifodali o‘qish, tahlil, ijodiy amaliyot orqali matnni teranroq o‘zlashtirishlarini nazarda tutgan holda tashkil etishi lozim. Shundagina boshlang‘ich sinfda badiiy asarlarni o‘qish nafaqat savodxonlikni oshiradi, balki kitobdan olam-olam zavq olish, badiiy did, ma’naviy tarbiya, nutqiy va hissiy madaniyat, ijodkorlik va mustaqil fikrlash, adabiy-estetik shakllanishga ham keng imkoniyat yaratadi.

2. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini badiiy asarlar bilan tanishtirish, ular ustida izchil va mazmunli ishlash jarayoni o‘quvchilar tafakkurining ilk bosqichlaridayoq adabiyot dunyosi bilan me’yorli aloqada bo‘lishini ta’minlaydi. Ayniqsa, bolalarga dastlab asarning mavzusi, qahramonlari, muallifi, muhit yoki voqealar doirasi haqida etarli, ammo ixcham ma’lumot berib, so‘ngra tahlil, tanlab o‘qish, savol-topshiriqlar, matnni tasvirlash, reja tuzish va qayta hikoya qilish kabi bosqichlarni izchil o‘tkazish o‘quvchilarda chuqur va puxta ko‘nikmalarni shakllantiradi. Bu jarayon, aslida, o‘qishdan ma’naviy zavq olish, ijodiy fikrlash, nutqiy rivojlanish, mustaqil tafakkur yuritish, voqealar zanjirini tanqidiy baholash kabi tamoyillarni birlashtiradigan integratsion pedagogik metod hisoblanadi. Demakki, o‘qituvchi asarning asosiy mazmuni bilan tanishtirishdan tortib to matnni qayta hikoya qilishgacha bo‘lgan bosqichlarni mahorat bilan tashkil etsagina, boshlang‘ich sinf o‘quvchilari badiiy matn ustida nafaqat savodxonlik, balki ijodiy tafakkur, estetik did va axloqiy g‘oyalarni chuqur o‘rganadilar. Shu bois bu bosqichlarning har biri alohida e’tibor bilan olib boriladi, ammo ularning barchasi izchil zanjirday, o‘zaro chambarchas bog‘liq jarayon sifatida namoyon bo‘ladi.

Avvalo, asar mazmuni bilan tanishtirish bosqichi o‘quvchilarni tayyorlash, ularda asarga nisbatan qiziqish uyg‘otish, kutiladigan voqealar, qahramonlar, muallif haqida dastlabki tasavvur hosil qilish maqsadida o‘tkaziladi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari hali yirik badiiy matnlarni o‘qishga to‘liq moslashmagan bo‘ladilar, shuning uchun dastlab ularga asarning mavzusi, qahramonlari, voqealar sodir bo‘ladigan makon, muallifning ismi va ijodiy xususiyatlari haqida ixcham, ammo qiziqarli shaklda hikoya qilib berish maqsadga muvofiq. Bu erda o‘qituvchi turli usullardan foydalanishi mumkin: masalan, asar qahramoni rasmini ko‘rsatish, muhitni tasvirlovchi surat yoki slaydlarni namoyish etish, “bu asar kimlar haqida bo‘lishi mumkin?”, “qanday voqealar bo‘lishini taxmin qilasiz?” singari dastlabki taxminlarini so‘rab ko‘rish kabi usullar. Bolalarda hissiy qiziqish, “voy, bu menga juda yoqar ekan” degan ilk taassurot paydo bo‘lgach, ular asar matnini o‘qish jarayonida

yanada faol boʻlishadi, e’tibor bilan tinglashga, tushunmagan joylarini soʻrashga, qahramonlar xatti-harakati haqida mulohaza qilishga tayyor turishadi. Shu tarzda tayyorlov bosqichi asar bilan tanishishni yanada samarali oʻtkazishga zamin hozirlaydi.

Endi asar tahlili bosqichini koʻrib chiqish lozim. Asar tahlili, aslida, bir yoʻla matnni butunlay oʻqib boʻlgach, tugallanadigan jarayon emas, balki darsning turli bosqichlariga tarqoq holda, bosqichma-bosqich kiritiladi. Ammo umumlashtirilgan ma’noda asar tahlili deganda biz qahramonlarni, voqea-hodisalarni, muallif gʻoyasini, asarning tarbiyaviy yoki badiiy-estetik ahamiyatini, voqealar oʻrtasidagi bogʻliqlikni, timsol va detallarni, xulosa va saboqlarni chuqurroq muhokama qilishni tushunamiz. Boshlangʻich sinf oʻquvchilari bilan ishlaganda, bu tahlil shakli soddalashtirilgan boʻladi. Masalan, matn oʻqilganidan keyin oʻqituvchi “Qahramon kim ekan? Uning doʻsti kim? Voqealar qaerda sodir boʻladi? Nima sababdan bu qahramon shunday ish qildi? Boshqa yoʻl tutilsa, nima boʻlardi?” singari soʻroqlar berishi, bolalarni suhbatga chorlashi, shundan keyin oʻquvchilar suhbatda qatnashishi orqali tahlil kuzatiladi. Tahlil jarayonida bolalar matn bilan bogʻliq tuygʻularini ifodalashni, asar mazmunidan kelib chiqadigan axloqiy saboqlarni topishni, voqealar zanjiri orqali mantiqiy xulosa qilishni oʻrganadilar. Ba’zi hollarda asar tahlilida rolli oʻyin, yani dramatizatsiya usuli ham qoʻllaniladi, bu usulda bolalar oʻzlari qahramonlar rolini bajaradilar, turli ohang, mimika, dialoglar bilan tahlil qilinayotgan asarni jonlantiradilar. Shuningdek, matn tahlilini rasm yoki savol-javoblar orqali boyitish mumkin: masalan, oʻqituvchi asar voqealari ketma-ket ravishda tasvirlangan kartochkalarni chalkashtirib, oʻquvchilardan “qaysi rasm birinchi, qaysi biri keyingi voqea, yakuniy rasm qaysi?” deb soʻrashi ham bolalar xotirasi, asar mazmunini tushunishi, mantiqiy tartibni muhofaza qilish borasida foydali boʻladi.

Tanlab oʻqish bosqichi ham badiiy matnni anglash va ifodali oʻqish koʻnikmasini oshirishda jiddiy oʻrin tutadi. Maktab amaliyotida, odatda, badiiy matn avval toʻliq oʻqitiladi (yoki boʻlib oʻqitiladi), soʻngra “tanlab oʻqish” jarayoni qoʻllaniladi. Bunda oʻqituvchi oʻquvchilarga “Matndagi qaysi

bo‘lim senga eng qiziq tuyuldi?. “O‘sha bo‘limni yana bir o‘qib ber-chi”, “Qahramonning boshqa qahramon bilan uchrashuvi tasvirlangan o‘sha parcha kimning yodida?” kabi savollar bilan murojaat qiladi. Yoki “Matnda tavsiflangan tabiat manzarasini topib o‘qib ber”, “Ba’zi dialoglarning eng kulgili qismini ko‘rsatib o‘qish mumkinmi?” degan topshiriqlar bilan o‘quvchilarni ifodali, zavq bilan o‘qishga undaydi. Bunday tanlab o‘qish usuli bolalar idrokini faol saqlab qoladi: ular sevimli parchalarini izlab topishadi, diqqat bilan matnni qaytadan ko‘zdan kechirishadi, ohangga, talaffuzga e’tibor qaratishadi. Natijada o‘qishdan zavq olish, ifodali o‘qish malakasini pishitish, eng muhim epizodlar va dialoglarni teranroq tushunish kabi jihatlar takomillashadi. Shuningdek, tanlab o‘qish usuli matnning badiiy jihatiga diqqat qaratib, bolalarning e’tiborga sazovor bo‘lgan so‘z, ibora yoki situatsiyalarni mustahkam yodida saqlashiga ham ko‘maklashadi. Bunda o‘qituvchi noan’anaviy, ijodiy topshiriqlar bilan jarayonni boyitishi, masalan: “Kim eng hissiyotli dialog bo‘lagini izlab topa oladi?” yoki “Komik voqea tasvirlangan parchani kim ixtiyoriy ravishda o‘qishni xohlaydi?” kabi usullarni qo‘llashi mumkin.

3. Savol-topshiriqlar ustida ishlash bosqichi ham matn bilan ishlashning zarur komponenti sanaladi. Boshlang‘ich sinfda bolalarning fikrlash jarayonini, nutqiy faolligini, xotira va tahliliy salohiyatini rag‘batlantirish uchun savol-javob usuli nihoyatda samarali. O‘qituvchi savollarni oldindan rejalab chiqishi, ular juda murakkab yoki sodda bo‘lmasligiga, makon, vaqt, qahramon, voqeaning sabablari, xulosalar, muqobil yechim, hissiy ohang, qahramonlarning xulq-atvori singari ko‘p qirralarni qamrab olishiga e’tibor berishi kerak. Savollarni turli ko‘rinishda tuzish mumkin: “Matndagi voqea qayerda ro‘y berdi?”, “Nima uchun qahramon bu qarorga keldi?”, “Agar siz shu voqeaga duch kelsangiz, nima qilgan bo‘lardingiz?”, “Asarning boshida voqea qanday boshlangan edi, yakunda-chi?” va hokazo. Savollar an’anaviy “kim, nima, qachon, qanday, qayerda?” shaklida bo‘lishi bilan birga, “nima uchun?”, “basharti qahramonning boshqa yo‘l tutish imkoni bo‘lganida-chi?”, “voqealar rivojiga sen qanday taxmin ayta olgan bo‘larding?” singari ijodiy

tusga ega boʻlishi ham bolalardagi tanqidiy fikrlash va kuzatuvchanlikni rivojlantiradi. Shuningdek, bu bosqichda oʻquvchilarga kichik topshiriqlar ham berilishi mumkin. “Ismi berilmagan qahramonga ism toping”, “Qahramonlar dialogini ikki-uch gap shaklida davom ettiring”, “Matnda oʻqigan soʻzlardan oʻz hikoya boshlangʻichini yozing” va hokazo. Natijada savol-topshiriqlar ustida ishlash bolalarda badiiy asar mazmuniga koʻnikma, ijodiy yondashuv, mantiqiy bogʻliq xulosalarga kelish va nutqiy faollikni takomillashtiradi.

4. Matnni tasvirlash bosqichi esa oʻqish jarayonini bolalar uchun yanada qiziqarli va rang-barang qiladi. Odatda, badiiy matn oʻqib boʻlingach, bolalarga “hoziroq matnda boʻlgan voqeani rasmda chizib bering”, “qahramonlarning qanday ekanini tasavvur qilyapsiz, rasm orqali ifoda eting”, “topshiriq: asarda tasvirlangan tabiat manzarasini pastel ranglarda tasvirlashga harakat qiling” kabi topshiriqlar berilishi mumkin. Bu usul bolalarning tasavvur va hissiy idrokini mustahkamlaydi, text-based oʻqish bilan visual ifoda oʻrtasida bogʻliqlik oʻrnatadi. Ba’zan bunday tasviriy mashgʻulotlar asar rejasini tuzish, hikoya bosqichlarini rasmga tushirish, qahramonlar harakatini turli kadrlar shaklida ifodalash, soʻngra sinfdoshlariga shu rasmlarni izohlagan holda koʻrsatish kabi ijodiy ishlar bilan boyitilishi mumkin. Bunda oʻquvchilar fikrni nafaqat ogʻzaki, balki badiiy tasvir yoʻli bilan ham ifodalashni oʻrganishadi. Shuningdek, matnni tasvirlash bosqichi mustaqil ijod qilish, pirovardida badiiy asarga nisbatan ijodiy munosabatda boʻlish, suvratga qarab hikoya qilish, bir nechta rasmni izchil bogʻlash kabi koʻnikmalarni shakllantiradi. Bolalar koʻpincha rasm chizish orqali voqealarga rang va shakl beradi, bu esa eslab qolish jarayonini ham osonlashtiradi. Dars soʻngida oʻqituvchi mazkur chizmalar boʻyicha qoʻshimcha suhbat qilishi yoki ularni sinf devoriga ilib qoʻyishi ehtimol, bolalarda badiiy asar voqeasidan zavq olishni yanada ziyoda qiladi.

5. Shundan soʻng asar rejasini tuzish bosqichiga e’tibor qaratish maqsadga muvofiq. Reja tuzish – boshlangʻich sinf oʻquvchilarini tizimtik fikrlashga, mantiqiy ketma-ketlikda voqealar zanjirini anglashi, matndagi

asosiy bo‘limlarni ajratishga, har bir qismning ma’nosini sarhisob qilishga, xulosa chiqarish jarayoniga jalb qilishga xizmat qiladi. Badiiy matn rejasini tuzish odatda, “matnni bir nechta bo‘limga bo‘lish, har bir bo‘limga sarlavha tanlash, reja bo’limlarini ketma-ket raqamlab chiqish” yoki “har bir bandda qaysi voqealar sodir bo‘lganini xulosa tarzida yozib ko‘rsatish” shaklida amalga oshiriladi. Bolalar bu ishni bajarayotganda, tabiiyki, o‘qituvchi ko‘mak va yo‘l-yo‘riq ko‘rsatishi muhim. Avval matnni 2-3 bo‘limga ajratish, har bir bo‘limni ko‘rsatuvchi kalit so‘zlar va asosiy voqealarni sanab chiqish, buning ortidan bo‘limlarning orasidagi mantiqiy bog‘liqlikni aniqlash, so‘ngra ushbu bo‘limlarga sarlavha izlab ko‘rish kabi jarayonlar reja tuzishning amaliy yo‘lidir. Keyin asar rejasini umumiy holda sinf doskasiga yoki maxsus plakatga yozib qo‘yish, bolalar daftarchalariga ko‘chirib olishlari, sinfda birgalikda o‘qish, reja asosida matn mazmunini qayta ifodalash kabilar bosqichma-bosqich o‘tkaziladi. Shunda o‘quvchilar “kirish – rivojlanish – kulьminatsiya – yakun” kabi, hatto bo‘rttirilmagan ko‘rinishda bo‘lsa-da, badiiy asarlarning tipik kompozitsion shaklidan boxabar bo‘lishadi. Bu esa keyinroq yuqori sinflardagi adabiyot darslari, kompozitsiya tuzish, insho yozish, mustaqil tahlil qilish jarayonlariga tayyorgarlik vazifasini bajarmoqda.

Va nihoyat, matn mazmunini qayta hikoya qilish bosqichi. Bu bosqich, o‘z navbatida, o‘quvchilarning og‘zaki nutqi, xotira, ketma-ketlikni saqlash, me’yorida ijodiy ifoda, fikrlarini mustaqil shakllantirish va boshqalarga yetkaza olish mahoratini rivojlantiradi. Bunda avvalgi bosqichda tuzilgan reja o‘quvchilarga katta yordam beradi, chunki har bir bo‘limning asosiy voqea, qahramonlar hatti-harakati, joy, vaqt, sabablari, oqibatlari haqida reja asosida gapirish ancha qulay. Qayta hikoya qilishda o‘qituvchi “endilikda sen qahramonning o‘zi bo‘lib gapirgin” yoki “har bo‘limni alohida o‘quvchi aytib bersin, lekin yakunda umumiy tartib buzilmasin” kabi usullarni taklif qilishi mumkin. Agar badiiy matn to‘rt bo‘limga bo‘lingan bo‘lsa, to‘rt nafar o‘quvchi navbat bilan har bir bo‘limni hikoya qiladi, boshqa sinfdoshlar esa tinglab borishadi, xato yoki kamchilik bo‘lsa tuzatish taklifi kiritishadi. Yoki “kim xohlaydi matnni bir o‘zi yaxlit holda hikoya qilish?” degan savol bilan

ixtiyoriy ravishda chiqish taklif qilinadi, har kim xohishi bilan matnni so‘zlab beradi. Albatta, boshlang‘ich sinfda ba’zan so‘zlar chalkashadi, ketma-ketlikda xatolar bo‘ladi, har bir bo‘limning oxirini unutib qo‘yish mumkin. Ammo bu holatlarning barchasi – amaliy o‘rganish jarayonining tabiiy qismidir. Muhimi, o‘qituvchi to‘g‘rilab, to‘ldirib, bolalarni rag‘batlantirib, “biroz harakat qilsang, juda yaxshi hikoya qila olasan” tarzida dalda berib borishi kerak.

Xulosa qilish mumkinki, badiiy asar ustida ishlash bosqichlari – mazmuni bilan tanishtirish, asar tahlili, tanlab o‘qish, savol-topshiriqlar ustida ishlash, matnni tasvirlash, reja tuzish, qayta hikoya qilish – barchasi rang-barang pedagogik metodlarni uyg‘unlashtiradigan, o‘quvchilarni har tomonlama rivojlantiradigan jarayon. Har bir bosqichning didaktik ahamiyati, bolalardagi psixologik xususiyatlarga mosligidan kelib chiqib tanlangan usullari o‘qish jarayonini zerikarsiz, foydali, ijodiy, zavqli va esda qolarli bo‘lishini ta’minlaydi. Shu boisdan o‘qituvchi ushbu bosqichlarni rejalashtirayotganda, asar mazmuni va til xususiyatini, sinfning tayyorgarlik darajasini, vaqt imkoniyatlarini e’tiborga oladi, har bosqichda esa interfaol shakllarni, metodik talqin usullarini, polimodal (rasm, audio, sahnalashtirish, jamoaviy usullar) qo‘shimchalarini ishga soladi. Natijada boshlang‘ich sinf o‘quvchilari faqat o‘qish malakasiga ega bo‘lib qolmay, balki adabiyot dunyosiga eshik ochish, kitobxonlikka muhabbat uyg‘otish, badiiy matn bilan ijodiy muloqot qilish, hissiy olamini boyitish, mustaqil tahlil qilish va axloqiy saboqlarni anglash kabi ko‘plab qo‘shimcha manfaatlarni ham qo‘lga kiritadilar. Shu tariqa, bosqichma-bosqich rejali ish olib borish badiiy asar matnining asl maqsadini – bolalarni har tomonlama tarbiyalash, nutqini boyitish, intellektual salohiyatini o‘stirish va ijobiy xislatlarni shakllantirish – ro‘yobga chiqaradi.

Nazorat savollari

1. Boshlang‘ich sinflarda badiiy asar matni ustida ishlashning asosiy bosqichlari qaysilar va nima uchun aynan shu ketma-ketlik tavsiya etiladi?

2. Asar mazmuni bilan tanishtirish jarayonida o‘quvchilarni faol ishtirokga jalb qilishning qanday metodik usullari samarali hisoblanadi?
3. Badiiy asar tahlili (qahramonlar, voqealar zanjiri, manzara, muallif ohangi) bolalarda qanday kuzatuvchanlik va fikrlash ko‘nikmalarini shakllantiradi?
4. Tanlab o‘qish usuli qanday vazifani bajaradi va o‘quvchilarning diqqat-e’tiborini asarning qay jihatlariga jalb etishga yordam beradi?
5. Savol-topshiriqlar tayyorlashda o‘quvchilarning yosh xususiyatini hisobga olish nega muhim va savollarni qanchalik darajada murakkablashtirish zarur?
6. Matnni tasvirlash (ijodiy qayta hikoya qilish yoki rasm chizish) jarayonida o‘quvchilarda qanday ijodiy va nutqiy ko‘nikmalar rivojlanadi?
7. Asar rejasini tuzish bosqichma-bosqich qanday olib boriladi va reja asosida qayta hikoya qilishning ahamiyati nimada?
8. Boshlang‘ich sinflarda badiiy matnni tahlil qilishda rolli o‘yin, dramatizatsiya kabi usullarning qanday afzalliklari bor?

6-MAVZU. ERTAK JANRIGA XOS MATNLAR USTIDA ISHLASH

Reja:

1. Ertak matni va syujeti.
2. Ertaklarning pedagogik ahamiyati.
3. Ertak matni ustida ishlash metodikasi.

1. Ertaklar xalq og‘zaki ijodining eng qadimiy va eng boy janrlaridan biri bo‘lib, ularning matni va syujeti hayot haqiqatlarini badiiy xayol bilan uyg‘unlashgan tarzda ifodalashini ta’minlaydi. Har bir ertakning o‘ziga xos tarovati, tuzilishi, voqealar zanjiri, afsonaviy yoki real hayotga xos tasvirlari mavjud. Bu janr da’vogarona emas, ammo undagi g‘oyaviy hamda estetik yuk juda ham katta bo‘lib, asrlar davomida bolalar, o‘smirlar va kattalarning ma’naviy kamolotida beqiyos o‘rin tutib keladi. Ertak matnidagi syujet odatda soddalashtirilgan, ammo mazmunan chuqur bo‘lib, unda ezgulik va yovuzlik o‘rtasidagi ziddiyat yoki ijtimoiy-axloqiy masalalar engil, badiiy ifoda orqali

yoritiladi. Syujet doirasida ertak qahramonlari, ularning har xil sinovlardan o‘tishi, beixtiyor fantaziyaviy hodisalar, sehr-jodu, ajoyibotlar tilga olinishi ertakni bolalar dunyoqarashiga juda yaqin keltiradi. Shu tariqa bola ertakka qiziqib, uning voqealariga berilib, xayolan o‘sha olamga kirib boradi. Shu jarayonning o‘zidayoq ertakning pedagogik ahamiyati namoyon bo‘ladi: bola ertakni eshitar yoki o‘qir ekan, unda ma’naviy va axloqiy mezonlar, orzu-umidlar, oriflik, andishalilik, muruvvat, halollik, saxovat, jasorat kabi fazilatlar shakllanadi. Ertak qay bir xalqning mulki bo‘lmasin, u har doim madh etiluvchi g‘oya – ezgulik, adolat, matonat, halollik, muhabbat, sadoqat, mehnatsevarlikni iloji boricha jo‘shqin ifoda qilishga intiladi. Uning tub mohiyatida “doimiy” tarkib – yovuzlikka qarshi kurash, sarguzasht, sinov, sinovlarda matonat bilan harakat qilgan qahramonning g‘olib bo‘lishi yoki baxt-saodatga erishuvi yotadi. Biroq shu “doimiy” shaklning ortida har bir ertakning o‘zigagina xos til, tasvir usuli, xususan, syujet konstruktsiyasi, obrazlar tizimi, ma’rifiy g‘oya ham bor.

Ertak matni eng avvalo bolalarda o‘qish va eshitish ishtiyoqini uyg‘otadi. Soddaroq tuzilishga ega bo‘lib, unda to‘g‘ridan-to‘g‘ri mavhum hodisalar emas, balki hayotga yaqin bo‘lgan, lekin baribir bir oz sehrli, ajoyib unsurlarga boy manzaralar, afsonaviy jonivorlar, gapiradigan hayvonlar, sirli rivoyatlar aralashgan holda paydo bo‘ladi. Shu jihat bola psixologiyasiga juda mos: bola real hayotga taalluqli tafsilotlar bilan bir qatorda mo‘jiza, sehr, xayoliy unsurlarni ko‘rishni, ishonishni xush ko‘radi. Bolaning imkoni real va ixtiyoriy farqlash jarayonida ham ertak syujeti unga xayol dunyosida ijodiy parvoz qilish imkonini beradi. Masalan, ertaklarda hilvat bir joydan topiladigan “ajdarho bilan to‘qnashuv”, “yordamga keladigan pari”, “oltin sochli qiz” yoki “gapiradigan tosh” singari detallar bolani ajablantiradi, g‘ayritabiiy olamga ko‘ndiradi. Ammo ertak mazmunida hademay keladigan xulosa – yovuzlik sharmanda bo‘ladi, ezgulik triumfi ro‘y beradi, ijobiy qahramonlar umumiy baxtga erishadi, begunohlar zafar quchadi – bu mantiqiy tamoyilga binoyidek chambarchas bog‘langan. Shu tariqa, ertak shaklidagi matn, syujet va badiiy ifoda uslubi bolalarning emotsional-intellektual

rivojlanish jarayonida maxsus mustahkam oʻrin tutadi. Zotan, ertakni bu tarzda eshitish, uni matn shaklida oʻqish, keyinchalik voqea va qahramonlar xulosa-chigʻisini mulohaza qilish vaqtida bola ana shu adabiy shaklga mos ravishda oʻzi uchun xulosa oladi, dars chiqara boshlaydi. Koʻp marotaba ertakda jasur qahramon tavsiya etiladi, dangasa yoki adolatsiz kimsalar, xusumatli kuchlar asar oxirida albatta engiladi. Ertaklar psixologiyasini tadqiq qilgan olimlar fikricha, xuddi shu "ezgulik yengadi" tamoyili bolalar ongida ijobiy tuygʻular, kelajakda toʻgʻri xulq-atvorga da'vat, voqelikka sogʻlom koʻz bilan qarash, garchi turli sinovlar boʻlsa-da, ular baribir yengiladi, degan quvvatni shakllantiradi. Bola, ertakni eshitgan zahoti, "men ham shu qahramon kabi jasur, sabr-toqatli, mehnatkash boʻlsam, men ham zafar quchaman" degan ruhda ilhomlanadi. Bu bevosita ertaklarning pedagogik ahamiyatidan dalolatdir.

2. Ertaklarning pedagogik ahamiyatiga kelsak, yana bir qancha jihatlarni ajratib koʻrsatish mumkin. Masalan, ertak tilining boyligi – u xalq ijodi hissidan kelib chiqib toʻyingan, mazmunan soddalashgan, ammo e'tiborli ifodalar, xalqona iboralar, timsollar, shevaga xos unsurlar bilan boy. Bola ertakni eshitish (oʻqish) davomida shu til boyligi bilan tanishadi, takrorlanadigan soʻzlar, natijada soʻz boyligi kengayadi. Sababi ertaklarda koʻp hollarda takror metodidan foydalaniladi: voqealar bir necha marta takror, masalan, qahramon birinchi, ikkinchi, uchinchi toʻsiqdan oʻtishi, har birida bir xil formula bilan duch kelishi – "Bormoqchi boʻlsang, avval ishni qil, keyin yoʻling ochiladi" va h. k. Bu takrorlar til bobida bolalarni hushyor qiladi, soʻzlarni toʻgʻri talaffuz qilishni mustahkamlaydi, xotirada oʻrnashishiga yordam beradi. Qolaversa, ertakda mehnat tarbiyasini aks ettiruvchi syujetlar ham ibratli: masalan, dangasalik qilgan kimsalar yomon oqibatlarga uchrashi, toʻqima bahonalar bilan qahramonni aldaydigan xarakterning sargardonligi, "jonivorlar mehnati" beʻmalol natija berishi kabi vaziyatlar koʻplab uchraydi. Bola bu matnni koʻrib, "demak, men mehnat qilmasam, ertakdagi singari qiyin ahvolga tushishim mumkin ekan", "agar mehnat qilmoqchi boʻlsam, unda qahramondek intilish, sabr-toqat kerak" degan aksiomalarni bajonidil qabul

qiladi. Bu to‘g‘ridan-to‘g‘ri nasihatga o‘xshamaydi, ammo ertakda buni bola butun borlig‘i bilan his qiladi. Bunday masalalar ertaklarning pedagogik qudrati rostdan ham beqiyos ekanini yana bir karra tasdiqlaydi.

Ertakni sinfda o‘rganish jarayonida bolalar e’tiborini syujet detailariga, asar kompozitsiyasiga jalb qilish ham foydali. Boshlang‘ich sinf darslarida “ertak boshi qanday boshlanadi?”, “ertakda qahramon qanday sinovlardan o‘tdi?”, “ertak yakuni qanday bo‘ldi?” singari savollar bilan matnni tahlil qilinsa, bola real voqealarda ham shunday tuzilmani axtarib, mantiqiy zanjirlarni topishga odatlanadi. Bundan tashqari, ertakni o‘qish davomida o‘qituvchi ba’zan oraliq to‘xtashlar bilan “sizningcha, keyin nima bo‘lishi mumkin?”, “qahramon nima qiladi?” deb so‘rab, sinfda munozara uyushtirishi, keyin asar davomini o‘qishi, oraliq taxminlarni solishtirishi – bu usul ham bolalarda tafakkur jarayonining jonlanishiga xizmat qiladi. Ba’zan ertak so‘ngida “bu ertakdan qanday xulosa chiqadi?”, “ertak qaysi illatni qoralab, qaysi fazilatni ulug‘layapti?” kabi suhbat bilan darsni yakunlasa, o‘quvchilar aniq saboqlarni nozik his qilishadi. Shuningdek, ertak bilan tanishish jarayonida rasm chizish, rolli drama, lator apparatiy mashqlar, ertakka mos qo‘shiq yoki she’rlar o‘qish, tanlab o‘qish, paragraf va bo‘limlar bo‘lib tahlil qilish kabilar ham ijodiy g‘ayratni yuzaga chiqaradi. Ana shu jarayonlarning bari ertakning pedagogik ahamiyatidan, aniqrog‘i, “metodik yondashuv + ertak = kuchli tarbiya usuli” formulasidan dalolatdir.

Qolaversa, ertaklar bolada ijtimoiy hissiyotlarni rivojlantirish, hayotga boshqacha ko‘z bilan nazar tashlash, voqealarga kinoya, satira, xushomad, yoyilma kulgu yoki hayrat bilan munosabatda bo‘lishni o‘rgatadi. Ertaklardagi qahramonlar ko‘p hollarda inson hayotiy fazilatlarini (rashk, hasad, yaxshilik, insof, sadoqat, bema’nilik, xasislik, rasvo illatlar, sahiylik, ilg‘or aql va hokazo) turli ko‘rinishlarda ifodalaydi. Shu ertaklardagi turli xatti-harakatlar orqasida bola ijtimoiy xulqni idrok etadi. Shu tariqa ertak jamiyat hayotining in’ikosini ozmi-ko‘pmi yoritadi. Bunda bola o‘zi uchun ma’naviy dastur tuzib boradi, “menga xulq-atvordan qaysi biri ma’qul, qaysi biri xunuk?” degan savolga javoblarni topadi. Axir ertaklardagi syujet aynan shu masalalarni

oson, sodda, ravon til va hissiy ohang bilan koʻrsatib beradi. Boshqa tomondan, baʼzi ertaklar fantaziya texnikasi boʻyicha bolalarda ijodiy fikr, yangicha xulosalar uygʻotadi. Masalan, “agar men uchib yuradigan gilamga ega boʻlsam, qaerlarga borardim, nimalar qilardim?” yoki “agar bunday sehrli buyum boʻlmasa ham, men hayotdagi mashaqqatlarimni qanday enga olaman?” – bular ham bola ongida tugʻiladigan savol-javob jarayoni. Aslida bu jarayon bola shaxsining shakllanishida ijtimoiy, estetik va hissiy-intellektual tajribalarni uygʻunlashtiradi.

Ertak matnini sinfda oʻqitish, albatta, oʻqituvchidan ham mahorat talab qiladi. Badiiy matnni ifodali oʻqish, oraliq toʻxtashlar bilan suhbat qilishi, rolli oʻyin, savol-javoblar, matn boʻyicha lugʻaviy ishlash, ortiqcha murakkab soʻzlar boʻlsa, tushuntirish, “bu soʻz nimani anglatadi?”, “ertakda kimning nutqi?” kabi hamkorlikda oʻrganish – shularning barini moxirona qoʻllashdir. Boshlangʻich sinfda, ayniqsa, “rolga boʻlib oʻqish”, “qahramonlar ohangini taqlid qilish”, “erta xulosa berishdan tiyilish, avval sinfga soʻz berish”, “ertakni reja asosida qayta hikoya qilish” singari qoidalar barchasi metodik uslublar doirasiga kiradi. Shu jarayonlar mobaynida ertakning asosiy syujeti, qahramonlarning xatti-harakati, matnda ezgulik va yovuzlik oʻrtasidagi ziddiyat, ijtimoiy talqin, badiiy oʻxshatish, tushunchalar, xulosa kabilar mustahkam aks etadi. Bolalar bevosita stsenariyga jalb qilinib, oʻzlari syujetga mos stsenarini extended tarzda ijod qilishlari, ertak yakunini oʻzgartirish, ertakka qoʻshimcha qahramon kiritish kabi mashqlarni amalga oshirishlari ham mumkin. Bu borada fanlararo integratsiya (tasviriy sanʼat, musiqa, jismoniy tarbiya, texnologiya) metodlari ham qoʻllansa, ertakni yanada jonli, qiziqarli shaklda oʻrganish mumkin.

Ertaklarning xalq hayotidan olingan ijtimoiy maʼrifat funktsiyasi ham bolalarning tarixiy, madaniy qadriyatlar bilan tanishishlariga sabab boʻladi. Masalan, “Alpomish” kabi doston-ertak shaklidagi yirik asarlardan ayrim parchalar, “Goʻroʻgʻli”, “Ravshan” singari eposlarimiz boʻlaklari yoki “Sariq devni minib” kabi sheʼriy-lirik ertaklarning oddiy qismlari, ayrim sor uchirish janrlaridan parchalarga duch kelish – bularning barchasi oʻquvchilarni milliy

adabiy meros bilan yaqinlashtiradi. Yuqorida aytilgan “milliy ruh” ertaklarimizda muhim ahamiyat kasb etadi, zero ko‘plab ertaklarda Vatan, milliylik, oilaviy an’ana, halollik, qahramonlik, hamjihatlik motivlari ustuvor. Bolalarda shu oilaviy va ijtimoiy mas’uliyat, Vatanparvarlik tuyg‘ulariga doir dastlabki qarashlar shakllanishida ertakning hissasi katta. Bu ham bevosita pedagogik foyda keltiruvchi omil bo‘lib, aniq sabablarga binoan o‘qituvchilar ertaklarni dars jarayonida, fan to‘garaklarida, madaniy tadbirlarda keng fursat bilan targ‘ib qilishadi.

Boshlang‘ich sinfda ertaklarni faqat adabiy mavzular doirasida emas, balki darsdan tashqari mashg‘ulotlar, sahna ko‘rinishlari, bayram tadbirlari, “ertakxonlik kechasi” yoki “ertak o‘qish tanlovi” kabi shakllarda ham tatbiq etish mumkin. Shu jarayon bolalar ijodiy salohiyatini, jamoaviy hamkorlikni, san’atkoriq mahoratini ham jonlantiradi: masalan, qaysidir sinf “Tulki bilan xo‘roz” ertagidan kichik stsenarij tuzib, sahnalashtirilgan ko‘rinishiga tayyorlanadi, kimdir tulki rolida, kimdir xo‘roz yoki boshqa jonivorlar rolida chiqadi, qiziqarli ifoda va liboslar tayyorlanadi, ibratli yakun namoyon bo‘ladi. Bu esa sinfdagi ko‘plab o‘quvchilarning birlashuvi, matnni puxta o‘zlashtirish, tanqidiy eslab qolish, shu bilan birga san’at nuqtayi nazaridan original sahna tayyorlash, xoreografik usullarni sinab ko‘rish, qahramonlar ruhiyatiga kirish, tomoshabin oldida ijro etish kabilarni tarbiyalaydi. Chindan ham ertak shu bilan rasmiy dars chegarasidan chiqib, butun sinf jamoasining ma’naviy madaniyat tomoni bo‘lib ketadi, ota-onalar ham ushbu jarayonni tomosha qilib, bolalarning e’tiboriga guvoh bo‘ladilar.

Hozirgi paytda ertaklarning kitob shakllari, audio ertaqlar, animatsion filmlar, raqamli platformadagi ertak ilovalari, ijtimoiy tarmoqlarda ertak podkastlari ham juda ommalashgan. Bular ham bola ongiga yangicha vositalar orqali ertakni taqdim etish, u bilan mustahkam tanishish imkonini yaratadi. Agar o‘qituvchi darsda videotasmadan qisqa lavhalar yoki audio ertaklarni tinglashni tashkil qilsa, so‘ngra matn bo‘yicha savol-javob o‘tkazsa, sinfda ertak mazmuni jonli muhokama qilinishi mumkin. Bu, albatta, o‘qish jarayonini zerikarli tekis shakldan qutqaradi, interfaollikni oshiradi. Bunday

yondashuv – an’anaviy ertak ifodalarini zamonaviy texnologik muhit bilan uyg‘unlashtirish – ham bola cheksiz tasavvurlarda parvoz qilishi, ham turli idrok kanallari (audio, video, matn) orqali ertakda uchraydigan obraz va voqealarni yaxshi tushunishi, xotirada saqlashi, ba’zan sinfdoshlar bilan bahslashishi, umumiy xulosa topishi kabilarga imkon yaratadi. Ko‘rinadiki, ertaklarning pedagogik roli doimo moslashuvchan, turli uslublarga ham qulay bo‘lib, bir tomondan xalq og‘zaki ijodining asl merosi bo‘lsa, ikkinchi tomondan zamonaviy amaliyot bilan hamohang ravishda bolalar tarbiyasiga xizmat qiladi.

Ergo, ertak matni ham, syujeti ham chuqur tarbiyaviy ahamiyatga ega: bola ertakdagi xulq modellari, muammolar, sinovlar, mojarolar, g‘alabalar, quvonchlar, qayg‘ular orqali atrof hayotga va o‘z kelajagiga murakkab bo‘lmagan, ammo sehrli nisbiy qarash bilan boqqan holda, ijobiy xulosa oladi. Har bir ertak oxirida aksar hollarda “yovuzlik jazolanadi, ezgulik er yuzida tantana qiladi” degan ishonch mustahkamlanadi, bu esa bolalar dunyoqarashining ijtimoiy musbat tuzilishiga turtki bo‘ladi. Shuning uchun ertaklar xalq oralig‘ida doimo e’zozlanadi, avloddan avlodga o‘tadi, turli janr va ko‘rinishlarda boyib boradi, maktab yoki bog‘chada, oilada, dars kitoblarida, turli tadbirlar va tarbiyaviy mashg‘ulotlarda keng o‘rin topadi. Qisqa aytganda, ertakning pedagogik ahamiyati – bolalarda hayotiy fazilatlar, sinovlarga bardosh, jasorat, mehnat, shuningdek, hissiy-intellektual ijodkorlik va do‘stlikni kuylovchi qudratli manba ekani bilan bog‘liq. Bolalar ertakni o‘qish, o‘rganish, ijro etish davomida albatta bir necha bosqichdan: qiziqish, sinchkovlik, xulosa, o‘zlashtirish, mustaqil fikr, ijodiy yondashuv – o‘tar ekan, bu bosqichlar bola tomonidan sezilmasligi mumkin, lekin real natija sifatida ijobiy shaxsiy xususiyatlar, estetik did, adabiyotga mehr, til boyligiga erishish, matn bilan ishlash madaniyati, kitobxonlikka moyillik, mushtarak axloqiy me’yorlarni tushunish sifatida namoyon bo‘ladi.

Bularning barini inobatga olganda, ertak matni va syujeti aynan boshlang‘ich sinfda, hatto maktabgacha ta’lim muassasalaridan boshlab, bolalarga tanishtirilishi, dars jarayonida muntazam foydalaniladigan vosita

sifatida koʻrilishi zarurligi ayon boʻladi. Maktabda, xususan, adabiyot va oʻqish darslarida ertaklar yordamida bolalar “badiiy soʻz” mohiyatini ilgʻashadi, “qahramon qanday gapirayotgan boʻlsa, men ham shunday ohangda gapira olamanmi?” degan masalada nutq malakasini boyitadilar, “qahramon toʻgʻri ish qilganmi, yomonlik qilganmi?” deya axloqiy baho berishadi. Oʻqituvchi va ota-onalar esa “bu ertakda sen nimani oʻzingga oʻrnak olding?” singari savollar bilan bola ongini yoyishadi. Ba’zan “yomon qahramon nega yomon?”, “u aslida nega bunday kirdi?” deya tahlil qilish ham mumkin, buning natijasida bola yomon xulqning kelib chiqishi sabablari xususida oʻylab koʻrishi mumkin. Shu tariqa ertaklar – oʻqish, mulohaza, xulosa, ijodiy tadqiq, hissiy hayajon kabilarini birlashtiradigan qudratli pedagogik fenomen.

Xulosa oʻrnida ta’kidlash joizki, ertak matni bolalarning hissiy-intellektual ehtiyojlarini, estetik didini, ijodiy qobiliyatlarini toʻliq tarzda qondiradigan, shu bilan birga, axloq-odob, ma’naviy tarbiya, ijtimoiy xulq hamda badiiy zavq oʻrtasidagi muvozanatni oʻrnatadigan asosiy manbalardan biri boʻlib kelgan. Bolalar adabiyotining bu nodir janri hali-hanuz oʻz dolzarbligini yoʻqotgani yoʻq. Chunki har qanday davrda ham kattalar ertak vositasida bolalarga hayotiy saboqlar, mustahkam falsafiy gʻoyalar, insofli boʻlishga chorlov, mehnat va odobni e’zozlash singari tushunchalarni nozik ohangda toʻgʻri yetkazishlari mumkin. Ertakning syujetidagi afsona va moʻjizalar real voqelikdan farq qilsa-da, ularning bolalarga tuhfa etadigan ezgu saboqlari, yurakka singgan adolat, halollik, doʻstlik, saxiylik, sadoqat, jasorat singari fazilatlar tushunchalari aslo ertakka xos boʻlgan xayol nuqtasida qolib ketmaydi, balki butun hayot davomida insonga yoʻlchi boʻluvchi, ma’naviy barkamollikka hamrox boʻluvchi, ayni paytda ijtimoiy totuvlik va bagʻrikenglikni mustahkamlovchi qudrat sifatida namoyon boʻladi. Shu ma’noda ertaklar asrlar osha etib kelgan buyuk xazina boʻlib, har bir bola tuygʻularining nozik pogʻonasida albatta bir iz qoldiradi. Oʻqituvchining vazifasi esa shu izni toʻgʻri yoʻnaltirish, ertakdan bolaga kerakli saboq chiqarishiga koʻmak berish va ertakni pedagogik jarayonga muvaffaqiyatli uygʻunlashtirishdan iboratdir.

3. Ertaklar bolalar adabiyotining ajralmas qismi bo‘lib, ular asrlar davomida yosh avlodni ma’naviy va axloqiy tarbiyalashning eng qulay hamda tabiiy vositalaridan biri sifatida qadrlanadi. Har bir ertak o‘ziga xos badiiy tuzilishi, fantaziyaviy tasviri, ajib qahramonlar galereyasi, takrorlanmas ohang va syujet usullari bilan bola tasavvurini kengaytiradi, unda ezgulik va yovuzlik, haqiqat va yolg‘on, halollik va xiyonat, matonat va qo‘rqoqlik, mehnat va dangasalik singari tamoyillarni ifoda etadi. Shu bois ertaklardagi hayotiy-irodali darslar, ramziy-majoziy tasvirlar, asar yakunidagi ezgulikning g‘alaba qilishi kabi o‘zgarmas ustunliklar bolalarni doim o‘ziga maftun qiladi, dunyoni chuqurroq anglashga, xulq-atvorda ijobiy me’yorlarni shakllantirishga undaydi. Ammo ertak bolalar tarbiyasida to‘laqonli samara berishi uchun nafaqat ularning o‘zi, balki ertak matnining dars jarayonida qanday o‘qilishi, qay yo‘sinda o‘rganilishi, bolalar bilan qanday metodik yondashuvlar asosida tahlil qilinishi ham katta ahamiyatga ega. Shu sababli ertak matni ustida ishlash metodikasini ishlab chiqish yoki uni ma’lum bir mahorat bilan dars amaliyotiga joriy etish zamonaviy pedagogikaning muhim yo‘nalishlaridan hisoblanadi.

Ertak matni ustida ishlashda dastlabki bosqich – bolalarning shu ertak haqida taxminiy tushunchaga ega bo‘lishini, unda kutiladigan voqealar, qahramonlar, muhit, time yoki makon haqidagi ilk tasavvurlarni uyg‘otishni taqozo etadi. Ma’lumki, har bir ertak: “Bor ekan-u, yo‘q ekan, qadim zamonda bir…” kabi an’anaviy xitoblar bilan boshlanishi va bolada xayoliy harakat boshlanayotganini bildirishi mumkin. Lekin undan avval o‘qituvchi sinfda kichik suhbat o‘tkazishi maqsadga muvofiq. Masalan, “Bugun biz ajoyib bir ertak bilan tanishamiz. Siz ertaklarda qanday mo‘jizalar uchrashini bilasiz? Ilon qanday gaplashadi, tulki qanday hiyla ishlatadi, bironta sehrli buyum asar davomida kimga yordam beradi, xayolingizda shunday syujetlar bormi?” kabi savollar bilan bola dunyoqarashini harakatga keltirish, darsga tayyorgarlikni oshirish mumkin. Yoki muallif aniq ma’lum bo‘lgan ertaklar bo‘lsa, muallif nomini eslatish, uning ijodi haqida bir-ikki og‘iz so‘z aytish ham foydali. Bunday suhbat davomida bolalarning qiziqishi o‘sib, ertakni o‘qishga hozirlik

paydo bo‘ladi. Bu uslubiy xatti-harakatni “motivatsiya bosqichi” deyish mumkin, lekin amaliyotda bu oddiy suhbat yoki “mavzuga kirish” shaklida o‘tadi.

O‘qituvchi ertak matnini o‘qish jarayonini quvnoq, hissiy ohangga boy tarzda yo‘lga qo‘yishi kerak. Buning uchun asar matnining uzun-qisqaligini hisobga olish, agar juda uzun bo‘lsa, uni bir necha bo‘limga bo‘lib o‘qish, har bir bo‘limdan keyin kichik to‘xtashlar bilan sinfga savollar berish, “Qaysi voqea eng qiziq bo‘ldi?”, “Qahramon hozir kim bilan uchrashdi?” kabi savollar bilan ishtirokni jonlantirish zarur. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uzundan-uzoq, monologik ifodani eshitishga qiynalishlari mumkin, shuning uchun har bir bo‘limni 5-7 daqiqadan ortiq o‘qitmasdan, oraliq suhbat, mulohaza, taxminlar qilish, ertakning keyingi bosqichida nimalar bo‘lishi mumkinligi haqidagi savollarni berish bolalarni faollikda ushlab turadi. Agar ertakda dialoglar, dialogik parcha, ajib qahramonlar nutqi bo‘lsa, o‘qituvchining ovoz balandligini o‘zgartirib, turli intonatsiya bilan qahramon ohangini ifodali o‘qishi, hatto mimika va imo-ishoralarni qo‘llashi, bolalarda ilg‘or qiziqish uyg‘otadi. Bu paytda bolalarning diqqat markazi kuchli bo‘ladi, asar ruhan jonli qabul qilinadi. Ba’zan o‘qituvchi matnni doim o‘zi o‘qish bilan cheklanmasdan, eng qiziq epizodlarni bolalarning ba’zilariga o‘qitishi, “Sen tulki gaplarini o‘qib ber, sen bo‘ri so‘zlarini ayt”, “Birgalikda devning ohangini ifodalaylik” tarzida rollar bo‘lib o‘qish usulini qo‘llashi mumkin. Bu interfaol uslub ham metodik samaradorlikni oshiradi.

Ertakni to‘lig‘icha yoki asosiy bo‘limlarini o‘qib bo‘lganidan keyin dastlabki tahlil va mulohaza bosqichiga o‘tiladi. Bu o‘rinda muhim maqsad – ertak mazmunini bolalar ongida yana bir bor tiklash, asar syujetini xotirada mustahkamlash va qahramonlarga dastlabki baho berish. Masalan: “Qaysi qahramon asosiy voqealar markazida?”, “Birinchi sinovda unga kim yordam berdi?”, “Sehrli buyum nima edi?”, “Negaligini kim tushuntira oladi?” kabi savollar bolalarni dars jarayoniga band qiladi, ular topqirlik bilan javoblar berishga intilishadi. O‘qituvchi har bir savolni ham rasmiy ohangda bermasdan, hayajonli ohang bilan, “Mana, endi bu vaziyatda bu qahramon

yana nimaga duch keladi ekan?” deb so‘rashi bolalarda mavzuni his etishni kuchaytiradi. Kimdir “Menimcha, qahramon o‘zining kamtarligi bilan muammodan chiqadi”, boshqasi “Yo‘q, balki sehrli yordam berar” deb taxmin qiladi. Bunday oraliq tahlil mashqlari ertakda keyingi bo‘lib o‘tadigan hodisalarga ham tayyorlaydi, asar “o‘qing, eshiting va unuting” ko‘rinishida emas, aksincha, interfaol hamkorlik shaklida o‘tiladi. Shundaylikda, bolalarning mustaqil fikrlash salohiyati rivojlanib boradi, ertak matnidan lug‘aviy va ma’noviy boyish ro‘y beradi.

Bu oraliq tahlil bosqichida lug‘aviy ishlarga ham e’tibor berish kerak. Ehtimol, ertakda bolalar bilmagan so‘zlar uchrab qolgan bo‘lishi mumkin, masalan, “manzil”, “parilar ro‘zg‘ori”, “to‘ng‘ich”, “qarmoq taqish” kabi atamalar, xalq ijodiga xos so‘z birikmalari, shevada kelgan ayrim iboralar bolalar uchun notanish bo‘lishi mumkin. O‘qituvchi ularni tanlab, oldindan sinf bilan ko‘rib chiqishi, izoh berishi, topishmoq yoki rasm ko‘rinishida tushuntirishi mumkin. Bolalar “bu so‘z nimani anglatadi?” degan savolga javob topadilar, uni nutqlarida qo‘llab ko‘rishadi, badiiy uslubiy ohangini tushunishadi. Shuningdek, ertakdagi marosim, an’ana, xalqona udumlar tasviri bo‘lsa, o‘qituvchi “bu marosim bizning ajdodlarimizda qadimdan bor, sizlar buni o‘zlaringizning hayotingizda uchratganmisiz?” deb so‘rashi, bu tuzilishni matn bilan bog‘lab tushuntirishi mumkin. Shunda ertak umumiy tarbiya, an’analarni o‘rganish, lug‘aviy boylikni kengaytirish, xalqimizning ma’naviy merosini anglash nuqtayi nazaridan dolzarb metodik manbaga aylanadi.

Ertak mazmunini mustahkamlashda tanlab o‘qish usuli ham qo‘llanishi mumkin. Bu bosqichda muallim “ertakdan eng qiziqarli, senga ma’qul bo‘lgan joyni topib, sinfdoshlariga o‘qib ber, nega o‘sha bo‘limni yoqtirding?” yoki “kelinglar, birgalikda ertakda qahramon eng qiyin sinovdan o‘tayotgan lavhani qayta topaylik va ifodali o‘qishni harakat qilaylik”, deb turtki beradi. Tanlab o‘qish – bola diqqatini yodga olish, ifodali talaffuz, matn tuzilishini sinchiklab ko‘rish, o‘zi yoqtirgan parchani topish, shu parchani qayta o‘qish orqali asar mohiyatini yaxshiroq tushunish jarayonidir. Kimgadir ertakning dramatik mezonlari, qaysidir bola esa parilar bilan bog‘liq ko‘rinish yoki hazilomuz

epizodni qiziqarli tuyuladi. Bunday erkin tanlov bolalarning ertakka yanada qat’iy qiziqish bilan yondashishiga, ijodiy fikr bilan matnni ko‘rishiga zamin yaratadi. Qolaversa, tanlab o‘qish natijasida o‘qituvchi “demak, syujetning ana shu qismlari bolalarga eng yoqadigan bo‘lim ekan”, deya xulosa qiladi va darsni ijodiy boyitish strategiyasini ishlab chiqishi mumkin.

Boshqa bir dolzarb usul – sahnalashtirish yoki rolli o‘yin usuli bo‘lib, unda sinfda bir necha o‘quvchi ertakni dialog shaklida ijro etadi, kostyum yoki libos bo‘lmasa ham, hech bo‘lmaganda ovoz ohanglari, imo-ishora, qahramonning xulq-atvori tasviri, syujet ketma-ketligi ifodalab beriladi. Masalan, tulki va xo‘roz haqidagi ertak bo‘lsa, tulki rolidagi bola muloyim ohang bilan gapirib, xo‘rozni aldashga harakat qiladi, xo‘roz rolidagisi hushyorlik bilan o‘z nutqini aytadi, bo‘ri yoki boshqa jonivorlar paydo bo‘lsa, o‘quvchilar do‘stlari bilan syujetni jonli ijro etishadi. Bunda o‘qituvchi rejissyor singari yo‘l-yo‘riq beradi, matndan zarur iboralarni tanlaydi, bolalarning rolga kirishishiga, qahramonlar nutqidagi hissiy boylikka e’tibor qaratadi, sahna oxirida esa umumiy xulosa qilinadi. Bu usul bola yodda saqlash, nutqiy ifoda, sahna madaniyati, jamoaviy hamkorlik, ijodiy fikr, ro‘y beradigan sinovlarni “teatrlashtirish” singari ko‘plab malakalarni rivojlantiradi.

Ertak mazmunidan kelib chiqib, rasmlar chizish, kollajlar tuzish, ertakni zamonaviy mavzuga o‘tkazish “Agar ertak qahramonlari zamonda yashagan bo‘lsa, nimalar ro‘y berardi?”, “Ertakni davomini o‘zing yozib ko‘r”, “Ertak yakunini biroz o‘zgartirsak, qanday bo‘ladi?” kabi ijodiy vazifalar ham qo‘llanilishi mumkin. Bunday mashqlarning har birida bola matn syujetini takror eslab, xayolida turlicha variantlarni kashf etadi, qahramon xarakteri bilan o‘zingizni sinab ko‘radi, adabiy jarayonni real hayot bilan qiyoslashga intiladi. Metodik nuqtayi nazardan, bu narsa o‘quvchilarda mustaqil tadqiqotchanlik, izlanish, adabiy matnni qayta ishlash qobiliyati, ifodali nutq, tasviriy san’at bilan bog‘liqlik, xullas, bir necha ijobiy sifatlar uyg‘onishiga olib keladi. Katta ehtimol bilan, bunday darslar bolalarga yoqadi, zero ular “ertakdagi mo‘jizaviy olamni men o‘z ijodim bilan ham boyita olarkanman?”,

“men ham bir oz muallifday stsenariy tuza olarkanman?” degan ishonchni hissiyot darajasida boshdan kechiradilar.

Ertak matni ustida ishlashda shakllangan o‘quvchilar fikr va mulohazalari, kelib chiqadigan hayrat, bahslar, chizgan rasmlar, ijro etgan sahnalar, keltirgan misollar, topgan xulosalar darsdan so‘ng ham sinf orasida, hattoki oilada ham o‘zining davomli rezonansini topadi. Bola ota-onasiga “biz bugun ajoyib ertak o‘qigandik, qahramon bunday ish qilgan ekan, men ham shunday bo‘lishni xohlayman” deya gapirib berishi, uyida ertak motivi asosida rolli o‘yin uyushtirishi, kitobdan shu ertakni izlab topishi mumkin. Bu jarayonning barobarida bola mustaqil o‘qish, kitobxonlik, bibliografik qiziqish, adabiy did, xayoliy tafakkur, nitqiy mahorat kabi ko‘plab fazilatlarni rivojlantiradi. Shu boisdan ertaklar – adabiy jarayonda yoshi kichik avlod uchun, xususan, boshlang‘ich sinflarda o‘qish fani doirasidagi metodik faoliyatda ustun o‘rin tutadi.

Umuman olganda, ertak matni ustida ishlash metodikasi bir qancha asosiy qoidalarni nazarda tutadi. Avvalo, o‘qituvchi ertakni tanlashda bolalarning yosh xususiyatini e’tiborga olishi, ertak haddan ziyod murakkab bo‘lib, mavhum voqealar, dahshatli ziddiyatlarga boy bo‘lmasligi, o‘quvchilarning ruhiyatiga zil etkazmay, balki quvonch, ishonch, hayrat uyg‘otishi kutilishi zarur.

Yakuniy natija shuki, ertak matnini metodik jihatdan to‘g‘ri o‘rganish jarayonida bolalar bir necha xil kompetensiyani egallashadi:

- avvalo, badiiy matnni qabul qilish, tushunish, ifodali o‘qish;
- so‘ngra xotira, hikoya qilish, lug‘atni kengaytirish;

Ammo shunisi muhimki, ertakning ijtimoiy-axloqiy me’yorlarini o‘z tabiatiga singdirish, kutilgan xatti-harakat modelini real hayotda ham sinab ko‘rish, hushyor bo‘lish, mehnatsevarkanlik, samimiylik, halollik kabi fazilatlarni qadrlashni o‘rganish, turli mavhum muammolar, sinovlar oldida sabr-toqat va aql bilan kurashishga odatlanish, bag‘rikenglik va xayrixohlik tuyg‘ularini kuchaytirish. Shu sababdan xulosa sifatida aytish mumkinki, ertak matni ustida ishlash metodikasi bosqichma-bosqich, reja asosida, darsning

maqsadi va sinf xususiyatlaridan kelib chiqib to‘g‘ri tashkil qilinsa, ertak bola tarbiyasining eng kuchli manbalaridan biriga aylanadi. O‘qituvchining mahorati esa ertakni shunchaki o‘qish emas, balki rang-barang uslublar (masalan, rolli o‘yin, rasm solish, topishmoq, lug‘aviy mashqlar, musiqali ifoda, sahnalashtirish, kreativ insho, zamonaviy talqin kabi) bilan “jonlantirish” va “anglashtirish” yo‘lida namoyon bo‘ladi. Boisi, ertak ta’limiy jarayonni insonga ko‘proq his-hayajon, ijodiy ilhom, dildagi ezgu tuyg‘ular, e’tiqod, xulq me’yori, kitobxonlikka nazar, ma’naviy boyish, farovon kelajak haqidagi umidlar bilan to‘ldiradigan noyob janrdir. Bolalar shu ertaklar orqali ezgulik va yovuzlikni farqlashni, halollik va ziqnalikni, hamjihatlik va adovatni, sabr-bardosh va shoshma-shosharlikni, jasorat va qo‘rqoqlikni turli tarixiy-folklor manzaralar fonida “ko‘z bilan ko‘rib” tasavvur qilishadi. Bunday jarayon doimo bolalarning o‘sishida ijobiy ro‘l o‘ynashi shubhasiz. Shu bois ertak matni ustida ishlash har qanday boshlang‘ich sinf darslarining boyitilgan, didaktik jihatdan samarali, tarbiyaviy maqsadga boy, ijodiy, quvnoq, bolalar hayotiga quvonch bag‘ishlovchi shakllaridan biri sifatida nazarda tutilishi lozim.

Nazorat savollari

1. Ertak matnining asosiy xususiyatlari nimalardan iborat va uni boshqa badiiy janrlardan qanday farqlash mumkin?
2. Ertaklarda odatda qanday syujet unsurlari uchraydi, bu syujet kichik sinf o‘quvchilarida qanday ko‘nikmalarni rivojlantiradi?
3. Ertaklarni o‘qish jarayonida ularning didaktik-pedagogik ahamiyati nimalarda namoyon bo‘ladi?
4. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari bilan ertak syujetini bosqichma-bosqich tahlil qilish qanday metodik yondashuvlar orqali olib boriladi?
5. Ertaklardagi qahramonlar, ularning xulq-atvori va voqealar zanjirini o‘quvchilarga qanday uslubda tushuntirish tavsiya etiladi?

6. Ertak matni ustida ishlashda rolli o‘yin, dramatizatsiya, rasm chizish yoki ijodiy qayta hikoya qilishning qanday afzalliklari bor?
7. Ertakning mantiqiy-mazmuniy tuzilishini (kirish, rivojlanish, kulminatsiya, yakun) bosqichma-bosqich qanday o‘rgatish mumkin?
8. Ertaklarda namoyon bo‘ladigan ijtimoiy, axloqiy va tarbiyaviy g‘oyalarni boshlang‘ich sinf o‘quvchilari bilan muhokama qilishda qanday savol va topshiriqlar samarali bo‘ladi?
9. Boshlang‘ich sinf darsliklariga kiritilgan ertak matnlarini tanlashda qaysi pedagogik va psixologik mezonlarga e’tibor berish zarur?
10. Ertak matni ustida ishlash metodikasida o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, badiiy tasavvur, nutq boyligini oshirishga qaratilgan mashqlarni qanday tuzish mumkin?

7-MAVZU. HIKOYA JANRIGA XOS MATNLAR USTIDA ISHLASH

Reja:

1. Hikoya matni va janriy xususiyatlari.
2. Hikoya matni bilan ishlashda qo‘llaniladigan usullar.

1. Hikoya adabiyotning eng muhim, eng keng tarqalgan janrlaridan biri bo‘lib, unda inson hayotidan olingan biror voqea, aniq epizod, shaxsiy kechinmalar yoki ijtimoiy hodisalar ixcham tarzda badiiy tasvir etiladi. Hikyoya odatda hajman katta bo‘lmagan matn shaklida bo‘lib, unda muallif o‘z qahramonlarini ko‘p qirrali ravishda emas, aksincha cheklangan vaqt, makon va voqealar doirasida namoyon etishga intiladi. Qissa, povest va romanga nisbatan, hikoya bitta muhim voqea, holat yoki xatti-harakat atrofida jamlangan bo‘ladi va ijodkor uning tasvirini ixcham badiiy shaklga keltiradi. Shunga ko‘ra, hikoya – tuzilishi, mazmuniy yo‘nalishi, obrazlar tizimi, uslubiy xususiyatlari jihatidan xotirjam va soddaroq ko‘rinishda yaratiladi, lekin uning poetik quvvati, badiiy ta’sir kuchi, qahramonlarining hayotiy teranligi, yaratilgan muhitning mahorat bilan ifodalanishi adabiy jarayonda juda muhim

oʻrin tutadi. Hikoya oʻziga xos janriy xususiyatlarga ega boʻlib, bunday xususiyatlar asarning kompozitsion tuzilishi, qahramonlarning tasviri, zamon va makonning ahamiyati, syujet chizigʻining ixchamligi, badiiy ifodaning uslubiy soddaligi, estetik ta'sirchanlikda yaqqol namoyon boʻladi.

Hikoya badiiy adabiyotda yetakchi janrlardan biri sifatida romandan yoki qissadan qisqa hajmi bilan farqlanadi. Odatda hikoya oʻquvchini ortiqcha tafsilotlarga chalgʻitmasdan, asosiy voqea yoki voqealar zanjirini izchil va ixcham ifodalashga asoslanadi. Hikoya matnida koʻpincha asosiy e'tibor birgina syujet nuqtasiga jamlanadi: bitta muammo, bitta keskin epizod, bitta kutilmagan voqea, bitta inson ruhiy kechinmasi, hayotiy kesim, kulgili vaziyat yoki ijtimoiy diqqatga sazovor qirra. Bu xususiyat hikoyaning tafakkur va tuzilish shaklini ham belgilab beradi. Keng ma'nodagi roman janrida bir necha turli syujet chizigʻi, oʻnlab qahramonlarning oʻzaro bogʻliqligi, chuqur ijtimoiy kontekst, yurakni xatlab oʻtadigan koʻplab voqealar ketma-ketligi aks etishi mumkin. Hikoyada esa, asosan, bitta markaziy mojarogacha boʻlgan jarayon, biror xulosa yoki kichik tavsif voqeasi nisbatan soddaroq kompozitsiyada ifodalanadi. Ammo bu hikoyani zaif janr qilib qoʻymaydi, balki aytish mumkinki, hikoya – adabiy ijodiy tajribada muallifdan katta mahorat va aniqlikni talab qiladi. Sababi cheklangan hajmda toʻla yoki etarli badiiy ifodani namoyish etish, kompozitsion butunlikni saqlash, qahramonni rang-barang qilib tasvirlash, uni tabiiy va hayotiy koʻrsatish qiyin. Muallif har bir soʻz, har bir detal, har bir tasvir unsurini ehtiyotkorlik bilan tanlashga majbur boʻladi. Shu bois hikoya badiiy adabiyotning alohida nozik, kuchli janri sanaladi.

Hikoyaning janriy xususiyatlari, avvalo, uning fabulasida, syujet chizigʻida, kompozitsiyasida ifodalanadi. Fabula – bu asarda sodir boʻlgan voqealarning xronologik va sabab-oqibat bogʻliqligidagi shakl boʻlsa, syujet – muallifning badiiy tasvir usuli, voqealarni asar kompozitsiyasi boʻylab joylashtirish, dramatik ziddiyatlarni avj oldirish, boʻshliqlar va kulminatsiya nuqtalarini belgilash san'ati. Hikoyada syujet normal sharoitlarda tezda oʻsish bosqichiga kiradi, keng tayyorgarlik, ortiqcha kirish soʻzlari kam boʻladi.

Jadallashgan syujet chizigʻi erta yoki kech avj nuqtasiga chiqib, soʻngra qisqa xulosa bilan yakun topadi. Koʻp hollarda hikoya tugallanishi kutilmagan boʻlishi, hayrat yoki afsus uygʻotishi, bolalarcha zavq, xulosa yo xitob, iztirob yoki quvonch bilan tugashi mumkin. Bunday tugun – hikoya janrida silliq, sokin ifodani favqulodda bir zarba bilan tamomlaydigan eng ta’sirchan nuqta. Ba’zan hikoya kulьminatsiyaga deyarli etmasdan, oʻquvchida “ha, bu voqeaning davomi boʻlishi mumkin” degan taxmin bilan toʻsatdan tamomlanadi. Ba’zi hikoyalar, ayniqsa, zamonaviy uslubdagi hikoyalar, retrospektiv yoki fragmentary shakl bilan syujet chiziqlarini buzib tasvirlaydi: avval yakuniy vaziyatdan boshlaydi, keyin xotiralar orqali avvalgi epizodlarga qaytadi, yana kelajakdagi bir tasvir bilan tamomlaydi. Ammo bu uslublar ham hikoyaning ixchamgina strukturaviy butunligini sira buzmaydi, aksincha, hikoya uslubi boyib, oʻquvchida “oz soʻzda koʻp xususiyat”ni aks ettirishi mumkin.

Hikoyaning kompozitsion bosqichlari odatda kirish (ekspozitsiya), voqeaning boshlanishi, avj nuqta (kulminatsiya), yechim (denuement) va yakuniy xulosa kabilar boʻlishi mumkin. Koʻp hikoyalarda kirish qisqa, bor-yoʻgʻi bir-ikki tasvir yoki xitob bilan cheklanadi. Masalan, muallif: “Kecha kechqurun, manzilga etishda…” kabi bir ogʻiz soʻz bilan sarkash boʻlib, voqeaga boy syujetni boshlaydi. Bu hikoya uchun xos boʻlgan janriy xususiyatdir: asarda har bir jumla, har bir soʻz – ohanglarning ortiqcha izohi, hajmni choʻzmish ortiqcha tavsiflar boʻlishi tavsiya etilmaydi, chunki hikoya soddaligi, ixchamligi bilan ajralib turadi. Demak, hikoya muallifi asosan voqeaning eng muhim nuqtalariga e’tibor qaratadi, ortiqcha oraliq tahlil, ijtimoiy kontekst, chuqur falsafiy mulohazalarni minimal darajada ifodalaydi yoki buni qahramon nutqi, monolog, ichki hayajon, tavsif, nisbatan qisqa lavhalar bilan amalga oshiradi. Shu tufayli hikoya roman yoki qissaga nisbatan dinamik, tez oʻqiladigan va mazmunini osongina xotiraga oʻrnatuvchi adabiy janr sifatida koʻpchilik oʻquvchilarga manzur keladi.

Hikoya janridagi yana bir oʻziga xoslik qahramonlar tasvirida koʻrinadi. Katta hajmdagi romanlarda, masalan, oʻnlab qahramonlar, har birining ichki

dunyosi, shaxsiy xususiyatlari, atrof-muhit bilan munosabatlari, soatlab, boblab tasvirlanishi mumkin. Hikoyada esa aksar hollarda bir yoki bir necha asosiy qahramon markazda bo‘ladi, ularning har biri bilan bog‘liq voqea birgina epizod atrofida o‘sadi yoki ikki-uch manzaraning tutashuvidan iborat bo‘ladi. Qahramonlarning xarakter xususiyatlari ham asar davomida bo‘rttirib ko‘rsatilmaydi, balki birgina xulq, ijtimoiy hodisa, ruhiy kechinma orqali ochib beriladi. Shuningdek, hikoya kompozitsiyasida qahramonning barcha xatti-harakatlarini, biografiyasini yoyma ravishda emas, balki qaysi detallar voqea uchun muhim bo‘lsa, o‘shalarni yoritish bilan cheklanadi. Ba’zan hikoya birinchi shaxs nomidan bo‘lishi mumkin: “Men tungi sokin ko‘chada ketayotgandim, birdan…” deya boshlangan matn yoyilib, asar so‘ngida “o‘shanda butun ongim takror yaraldi” kabi hulosalar bilan tugashi mumkin. Bu uslub voqea realizmini, samimiy ohangni kuchaytiradi. Ba’zan hikoya uchinchi shaxs nuqtayi nazaridan yaratiladi: “O‘sha oqshom Hasan chol uyda o‘z bilganlaridan gapirmoqda edi, hech kim undan so‘rasha olmadi” shaklida ifodalanishi, o‘quvchi bu hikoyani o‘rta masofadan kuzatayotgandek taassurot beradi. Qanday shaklda bo‘lmasin, hikoya hissiy ta’sirga boy, sodda, ammo rang-barang ifoda usuliga ega bo‘lib, o‘quvchiga muhim xulosa yoki hayotiy saboqni hech bir zo‘riqsiz, ta’kidlarsiz, “o‘zi anglab olish” holatida yetkazish ko‘zlanadi.

Hikoya matni, odatda, badiiy uslubning turli imkoniyatlarini o‘z ichiga oladi. Ba’zan hikoya lirik bo‘lishi mumkin, unda muallif bir insonning qadrdon xotiralarini, hassa ustiga suyanib, o‘zining o‘tmishini xayolan yodga olayotgan cholning yurak sirlari, shuur oqimidan nur yuzi chiqayotgan kayfiyat bilan bayon qilinadi. Ba’zan hikoya qahqaha bilan to‘la, yumoristik, keskin, satirik ohanglarda, ijtimoiy-psixologik muammolarni qiyoslovchi shaklda o‘zbek adabiyotida ham, jahon adabiyotida ham juda ko‘p kuzatiladi. Ba’zan hikoya sarguzasht ruhida bo‘lishi mumkin, bir qisqa-lavha, kutilmagan harakat, favqulodda sarguzasht, so‘ngra qisqa yakun bilan asar tamom bo‘ladi. Ba’zi hikoyalar sotsial-psixologik masalalar, ijtimoiy adolatsizlik, siyosiy munosabatlar, zamonaviy shahar muhitidagi muammolar, yoshlar turmushi,

oilaviy nizolar, mavhum quvonchlar, tushkinlik, mehr, kutilgan xabar, kutilmagan koʻngilchanlik singari mavzularni oʻz ichiga olishi mumkin. Bunda ham syujet bir epizod bilan chegaralansa-da, muallif undagi mazmun, badiiy detallarga ohor berib, oʻquvchida kattaroq umumiy xulosa, falsafiy fikr uygʻotishga intiladi. Ayni paytda, hikoyada tilning musiqiy, poetik xususiyatlari ham muhim. Choʻlpon, Abdulla Qahhor, Gʻafur Gʻulom kabi oʻzbek adabiyotining ulugʻ adiblari hikoya janrini turli mavzular orqali boyitgan, turli sheva, shahar, qishloq manzaralarini nisbatan qisqa, ammo mazmundor shaklda tasvirlashga erishgan. Shu bois oʻzbek adabiyotidagi hikoyalar badiiy merosning muhim qismini tashkil etadi. Oʻquvchilar hikoyalarni, ayniqsa, boshlangʻich sinf va yuqori sinflarda ham, tez oʻqiladigan, ammo chuqur saboqlarga boy oʻquv materiali sifatida sevib oʻqishadi.

Hikoya matnining yana bir xususiyati – unda dramatik elementning tezroq yuzaga chiqishi: asarda odatda bir ziddiyat, mojaroviy holat, charxlanuvchi darajadagi keskinlik, avj nuqtasi, yechim. Masalan, bir oiladagi bir kutilmagan voqea, bitta voqeaning ta’sirida odamlarning munosabati, kutilmagan xushxabar, syurpriz, fojia, hazil, orzu-umid, xusumat, yolgʻon yoki xiyonat – bularning bari bitta voqea doirasida jamlanadi, shu atrofida jipslashadi. Qahramonlar soni kam, voqealar makoni cheklangan, yoki vaqt birgina kun, bir soat, bir kechada sodir boʻlayotgani sababli, hikoya muallifi ancha tez avj nuqtaga erishadi, soʻngra uzil-kesil xulosa bilan tugatadi. Romanlarda esa bu jarayon butun bosqichlarga, voqealar zanjiriga boʻlinadi va bitta kutilmagan voqea yana boshqa oʻnlab syujet chiziqlari bilan tutashishi mumkin. Shunday qilib, hikoya garchi hajman kichik adabiy shakl boʻlsa-da, unda badiiy ifodaning ixchamligi, kam vosita bilan koʻp ma’no yetkazish imkoniyati mavjud. Shu sababli uni “romanning kichik modeli” deb atash mumkin. Unda birgina voqea orqali chuqur gʻoyaviy-falsafiy ma’no berilishi, “bir oʻq bilan bir nechta quyonni urish”ga oʻxshash samaradorlik koʻzga tashlanadi.

Pedagogik nuqtai nazardan qaraganda, hikoyalar oʻquvchilarning adabiyotga boʻlgan qiziqishini oshiradi, matnni tahlil qilish, tez oʻqib, xulosa

chiqarish koʻnikmalarini rivojlantiradi. Boshlangʻich sinflarda hikoyalarning darsliklarga kiritilishi oʻquvchilarga matnni toʻliq oʻqish, asosiy mazmunni tez ilgʻab olish, qahramonning xatti-harakatlarini kuzatish hamda bolalarcha soddalik bilan xulosa chiqarish imkonini yaratadi. Bu bosqichda keng tahlil va murakkab mantiqiy konstruktsiyalar talab qilinmaydi. Katta sinflarda esa hikoya dars jarayonida “tahlil darsi” sifatida oʻta foydali: uni qisqa vaqt ichida oʻqib chiqish, syujet va kompozitsiyani tahlil qilish, qahramonlarni baholash, muallif maqsadini anglash, xulosa chiqarish hamda ijodiy topshiriqlar bilan boyitish mumkin boʻladi. Bu jarayon oʻquvchilarda adabiy asar bilan faol ishlash, badiiy ifoda ustida oʻylash, matnni teran his qilish kabi koʻnikmalarni shakllantiradi.

Hikoyalar oʻzida badiiy tilning boyliklarini, jumladan, oʻxshatishlar, tasviriy vositalar, obrazli ifodalarni jamlagani uchun oʻquvchilarning nutq boyligini oshirishga xizmat qiladi. Shuningdek, ularning ma’naviy-estetik dunyoqarashi kengayadi, ijtimoiy va psixologik mavzularni anglashga yordam beradi.

Janr sifatida hikoyaning koʻplab turlari mavjud: lirik, psixologik, fantastik, satirik, yumoristik, sarguzasht, tarixiy, ijtimoiy-maishiy va boshqalar. Bu shakllarning har biri muallifning hayotni qanday koʻrishi va tasvirlash uslubiga bogʻliq. Masalan, satirik hikoyada muallif jamiyatdagi illatlarni kinoya orqali fosh qiladi, psixologik hikoyada esa inson kechinmalari va ichki kurash tasvirlanadi. Boshqa bir muallif tush, xayolot, hissiyot va tafakkurni sintez qilib, oʻquvchiga lirik-sehrli dunyo hadya etadi. Bu jihatlar hikoyaning adabiy jarayondagi universalligini koʻrsatadi. Hikoya an’anaviy yoki modernist, tajribaviy yoki lirik uslubda boʻlishi mumkin. Ammo uning janrga xos xususiyatlari oʻzgarmaydi: bitta voqea atrofida tuzilgan, qahramonlar soni kam, hajmi ixcham, ifoda soddaligi, sur’atning tezligi, tafsilotlarning qisqaligi va koʻpincha ochiq, oʻquvchini oʻylantiruvchi yakun bilan nihoya topadigan asardir.

Hikoya shakli boshlangʻich, oʻrta va yuqori sinf darsliklarida keng qoʻllaniladi. Chunki u dars vaqti doirasida toʻliq oʻqiladi, suhbat va tahlil

uchun qulay, savol-javob, ijodiy ishlanmalar, topishmoq kabi uslublar bilan uyg‘unlashtirish mumkin. Bolalarga mo‘ljallangan hikoyalarda odatda bitta muhim voqea atrofida axloqiy g‘oya ilgari suriladi: mehnatsevarlik, ota-onaga hurmat, do‘stlik, rahm-shafqat, kitobsevarlik, tabiatga mehr kabi mavzular yoritiladi. Ularning badiiy shakli sodda bo‘lsa-da, tarbiyaviy kuchi yuqori bo‘ladi. Masalan, Abdulla Qahhorning “Sariq devni minib”, G‘afur G‘ulomning “Mening o‘g‘rigina bolam”, Xudoyberdi To‘xtaboyevning turli hikoyalari bu janrning namunaviy ko‘rinishlaridandir.

Hikoya tahlili davomida syujetni chuqurlashtirish uchun qahramonlar hayotidagi muammolar, ularning xatti-harakatlari va sabablari tahlil qilinadi. Hikoyalar ko‘pincha inson hayotidagi burilish nuqtalari, to‘satdan yuz bergan voqealar, ziddiyatlar, muhabbat, do‘stlik yoki ijtimoiy muammolarni o‘z ichiga oladi. O‘quvchilarga “agar bosh qahramon bu ishni qilmaganida, nima bo‘lardi?” kabi savollar berish yoki “nima uchun qahramon aynan shunday yo‘l tutdi?” degan muammoli savollar yordamida mulohaza yuritish ko‘nikmalari rivojlantiriladi. Ba’zida hikoyaning kulminatsiyasidan oldin o‘qituvchi o‘quvchilardan taxmin qilishlarini so‘raydi, keyin esa ularning fikrlarini asardagi yakun bilan solishtiradi. Bu kabi ijodiy uslublar o‘quvchilarning qiziqishini uyg‘otadi, dars jarayonini jonlantiradi va o‘quvchini faol ishtirokchiga aylantiradi.

Tanlab o‘qish usuli ham hikoya ustida ishlashda keng qo‘llaniladi. Bu bosqichda o‘qituvchi: “Kim hikoyadagi eng qiziqarli, ta’sirli, kulgili yoki ta’sirchan bo‘limni topdi?, “O‘sha bo‘limni ifodali o‘qish bilan sinf e’tiboriga havola etsin” deb taklif qilishi mumkin. Har bir o‘quvchi yoki bir nechtasi unda shunchaki “menga ushbu parcha juda yoqdi” deya tanlab o‘qiydi, sababi nimada ekanini tushuntiradi. Yana boshqa o‘quvchi “bu erda men kulib yubordim, chunki qahramon xatoga yo‘l qo‘ydi, ammo aniq xulosa chiqarildi” deya izoh berishi mumkin. Shunday tanlab o‘qish usuli bolalarni matnga boshqacha nigoh bilan razm solishga, sevimli parchalarini yashirin topishga, ifodali o‘qish malakasini pishitishga, fikrini himoya qilishga o‘rgatadi. Boshqa tomondan, bunday tanlab o‘qish usuli darsni jonlantiradi, monotoniya paydo

qilmaydi, har o‘quvchi “men ham o‘zimga yoqqan bo‘limni takror o‘qib berishim mumkinmi?” deya rag‘batlanadi, dars interfaol kayfiyatda o‘tadi. Qisqa hajmli hikoyalarda tanlab o‘qish ham ancha qulay, bo‘limlarni tez izlab topish, zarur epizodlarni ajratish qiyinchilik tug‘dirmaydi.

Sahnalashtirish yoki rolli ijro, ma’lum ma’noda dramatizatsiya usuli ham hikoya matni ustida ishlashda keng qo‘llaniladi. Bu usul, odatda, hikoya qahramonlari dialoglarga ega bo‘lganda, ravshan ifodalangan ziddiyat yoki qiziqarli suhbat mavjud bo‘lganda juda qulay. Bunda sinfda bir necha o‘quvchi hikoyada uchraydigan qahramonlar rolini bo‘lib olishadi, matnni replikalar bilan o‘qib yoki yodlab, ijro etishadi, o‘qituvchi stsenariy muvofiqligini nazorat qiladi. Bu shaklda dars tashkil etilganda o‘quvchilar hikoyadagi o‘zaro munosabatni amalda ko‘rishadi, qahramonlar ruhiyatiga kirishga harakat qilishadi, intonatsiya, ovoz balandligi, mimika, harakat, jestlar, dars jamoatchiligi oldida chiqish tajribasini oshirish bilan barobar, hikoyaning ma’naviy-axloqiy mohiyatini ham chuqurroq his qilishadi. Bunday rolli o‘yinlar sinfdoshlar orasida guruh bo‘lib ijro etishga, ijodkorlikka undaydi, nutqiy ifodaga sinchiklab e’tibor berishga majbur qiladi. O‘qituvchi esa roleplay jarayonida asosiy mojaroni tomosha qilib, so‘ngra “Xo‘sh, kimga qaysi qahramonning nutqi yoqdi, nimaga aynan shunday o‘ylaysiz?” kabi savollar bilan munozarani davom ettirish mumkin.

Savol-topshiriqlar bilan ishlash hikoya matnining kutilgan tarbiyaviy, didaktik maqsadlarini ro‘yobga chiqarishda eng an’anaviy, ammo samarali usul sanaladi. Bu bosqichda matn bo‘yicha ma’nosini aniqlashga qaratilgan savollar (kim? qaerda? qachon? qanday voqea? nimaga bog‘liq edi?), qahramon xatti-harakati bo‘yicha savollar (qaysi qahramon qanday ish qildi, motivi nimada, qanday oqibat bo‘ldi?), ijtimoiy-axloqiy savollar (bu voqeada haq bo‘lgan kim, xatoga yo‘l qo‘ygan kim, nimaga bunday xulosa qilish mumkin?), ijodiy savollar (agar bu hikoya davom etsa, voqealar qanday kechishi mumkin, qahramon o‘z xatosidan qanday saboq oldi?), qiyoslov-savollari (romandagi qaysi qahramonga o‘xshaydi, ertakdagi qaysi motivga yaqin, biror real hayotda bunday hol bo‘lishi mumkinmi-yo‘qmi?) berilishi

mumkin. Ba’zan o‘qituvchi “hikoyada biz sezmagan qanday o‘xshatish, qanday poetik ifoda, qanday timsol bor?” deya matnni badiiy tahlilga yo‘naltirishi, o‘quvchilarga “toping-chi, mana shu gapning ma’nosi nimaga ishora?” deya masalalar ko‘tarishi metodik jihatdan o‘quvchilarning matnni ayrim iboralarigacha tahlil qilishga odatlantiradi. Shuningdek, lug‘aviy ish, so‘zlarning sinonim yoki antonimlarini topish, murakkab iboralar, sheva so‘zlari yoki terminlarni aniqlash, bularning ma’nosini tekshirish, o‘quvchilar bilan hamkorlikda gap tuzdirish singari mashqlarni ham shu bosqichda bajarish o‘rinli.

Hikoya matnida qahramon xarakterlarini tahlil qilish, muallif nutqini baholash, til va uslub rang-barangligini aniqlash, asar g‘oyaviy yo‘nalishi bo‘yicha “hikoya bizga nimani tushuntirmoqchi?” deyish – bular metodik jarayonning keyingi bosqichida davom ettiriladi. Masalan, agar hikoyada o‘ta dangasa bola haqida so‘z borsa, asar oxirida nimani isbot qiladi, dangasalik nimaga olib keldi, mehnatkash bo‘lish nimaga yordam beradi kabi xulosa. Yoki psixologik hikoya bo‘lsa, tahlil jarayonida qahramon ichki his-tuyg‘ulari, tashqi muhit bilan to‘qnashuvini eslab, “demak, muallif bu ziddiyatni tasvirlash orqali kutilgan xulosa berishga intilibdi” kabi fikr yuritiladi. Bunday suhbatsiz matn biryoqlama o‘qilib, oxirida yoddan chiqib ketishi mumkin, ammo darsda bosqichma-bosqich ko‘rilgan “syujet tahlili – qahramon tahlili – so‘z ustida ishlash – xulosa” usuli kitobxonlikni jonlantiradi, o‘qishdan didaktik natija ham kelib chiqadi.

Ijodiy usullardan yana biri hikoya asosida rasm chizish, kollaj tuzish, rolik, video loyihalar, hayoliy davom yozish, yakunini o‘zgartirish, dialogni mustaqil qayta yaratish, qahramonlardan birining monologini aytish, hikoya matnini zamonamiz sharoitiga moslab “zamonaviy” shaklda tilga olish, ertak yoki sarguzasht uslubida qayta ifodalash, topishmoq tuzish va h. k. bo‘lishi mumkin. Masalan, o‘qituvchi “hikoyani shu voqealar bilan yakunlang, lekin agar xohlasangiz, asarning davomini o‘zingizcha tasavvur qilishingiz ham mumkin. Kim yozishni xohlaydi?” deb savol qiladi. Ba’zilar sinf oldida o‘qishlari mumkin. Yoki “hikoyadagi asosiy voqealarni 3-4 rasm bilan

ifodalab bering, so‘ngra shu rasmlar ketma-ketligini sinfdoshlaringizga tushuntiring”, deyishi ham mumkin. Bunday usullar hikoya matniga ijodiy yondashuvni shakllantiradi, shunchaki yoddan chiqarib yubormasdan, matn bilan faol hamkorlik qilishni ta’minlaydi, estetik did, tasavvur, nutq, tahlil, takror eslab qolish kabilarni mustahkamlaydi.

Tanqidiy fikrlashni rivojlantiradigan “kichik munozara” usuli ham darsda qo‘llanilishi lozim. Bu usulda o‘qituvchi hikoyaning matnidan kelib chiqib “Sizningcha, qahramon to‘g‘ri ish tutdimi, balki uning qilmishiga baho berish kerakdir?” deb so‘raydi. Ba’zan sinfning bir qismi “ha, qahramon muammoni ana shunday hal qilishi mumkin edi”, deyishi mumkin, ikkinchi qismi “yo‘q, agar u hozir shunday qilmasa, muammo kuchayib ketadi”, deb e’tiroz bildirishi mumkin. Natijada o‘quvchilar to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri xatti-harakatni, ehtimol, alternativ yechimlarni topishga urinadilar. Muallifning izlanishi qayerga yo‘naltirilgani, qahramon fe’l-atvorini qanday chertib o‘tilgani, hikoyaga hos badiiy mo‘jiza nimalardan iborat ekani sinfda keng mulohazaga sabab bo‘ladi. Bunday usul o‘quvchilarda mustaqil tahlil, fikr himoya qilish, bahslashish, matn ifodalagan muammoni shaxsiy hayot yoki jamiyat bilan bog‘lab ko‘rish singari malakalarni shakllantiradi.

Keyin hikoya matnini qayta hikoya qilish yoki reja asosida bayon qilish bosqichi ham metodik jihatdan ahamiyatlidir. O‘quvchilardan bitta asosiy sinf vakili yoki bir necha o‘quvchi ketma-ket hikoyani og‘zaki bayon qilishi, turli so‘zlar bilan ifoda etishi, xotirada saqlagan epizodlarni sinfda rostmana o‘quvchilarga etkazishi – bu topshiriq mustaqil fikr, izchillik, og‘zaki nutq, matnni yodda mustahkamlash, badiiy uslubni o‘zlashtirish, ichki dramatik shaklni xayolan tiklash kabi juda ko‘p mashqlarni bajarish imkonini beradi. Muallif “3-4 bo‘lakka bo‘lib, har bir bo‘lakni kim qayta aytadi?” yoki “kim butun hikoyani ichki hissiyotlari bilan qayta so‘zlab bera oladi?” deb so‘rashi mumkin. Ba’zan reja asosida qayta hikoya qilinadi, masalan, “kirish, asosiy voqea, avj nuqta, yakun” shaklida bo‘lishi mumkin. Bunday dars tashkilotchiligida dars asosiy vaqtini moxirona taqsimlash kerak, chunki har bir o‘quvchiga uzun matnni to‘liq qayta hikoya qilishga imkon berish mushkul

bo‘lishi mumkin. Ammo bolalarga “qisqa, ammo mazmunli bayon qilib bering” deyish usuli ham qo‘llanadi. Shunda bola muhim epizodlarni ajratish, keraksiz detallni chetlab o‘tish, nutqni aniq ma’lumot bilan ifodalashni mashq qiladi. Qayta hikoya pirovardida savollar bilan “mukammallashtirish” mumkin, kimdir muhim epizod yoki qahramonni unutib qo‘ygan bo‘lsa, boshqalar to‘ldirishadi. Yana, “qaysi so‘z yoki iborani xuddi asardagi kabi ishlatdingiz?” deyish orqali muallif uslubi, badiiy tildan foydalanish, xotirada qoldirish malakasi ham yo‘lga qo‘yiladi.

Shuni qayd etish mumkinki, dars mobaynida hikoya ustida ishlashda texnologik vositalar: slaydlar, audio kitob, hikoyadan olingan videolavha, muallifning o‘zi o‘qigan audio, rasm va kollajlar, dramaturgik parodiyalar, roliklar, kuylash shakllari ham sinab ko‘rish mumkin. Agar hikoya misol uchun, kichik animatsiya ko‘rinishida mavjud bo‘lsa, o‘qishdan so‘ng bolalar bilan ushbu animatsiyani ko‘rish, so‘ngra “kitobda qanday, animatsiyada qanday farq bo‘ldi?” deb taqqoslash adabiy tahlilning yangi ko‘rinishini ta’minlaydi. To‘g‘ri, bu usul hammasi bir darsga sig‘maydi, ammo kutilgan usullarni moxirona aralashtirib, maromida o‘tkazish zarur. Zero asosiy maqsad – hikoya matnini ijodiy, nutqiy, didaktik, tarbiyaviy, badiiy-jismoniy jihatlar bilan boyitish hamda o‘quvchilarda kitobxonlik, badiiy tafakkur, so‘zga e’tibor, qahramonlar hayoti bilan uyg‘un kechinma, hissiy fikr, tanqidiy yondashuv, mustaqil xulosa kabi ko‘nikmalarni rivojlantirish. Agar hikoyani shunchaki o‘qib berish bilan kifoyalansa, asarning badiiy qudrati, badiiy til bo‘limidagi orombaxsh ohang, hissiy belgi, topilma detallari, muhim g‘oya, zarralar daydi bo‘lib tarqalib ketishi va esda muhrlanmasligi mumkin. Ammo metodik usullar uyg‘unligi bilan matnni quvnoq, jonli, interfaol, argumentli va xotirjam dars jarayoniga aylantirish mumkin bo‘ladi.

Ba’zan hikoya ustida ishlashda “kirish – o‘qish – tahlil – rolli o‘yin – xulosa” tarzidagi an’anaviy qo‘shilma ketma-ketlik qo‘llansa, ba’zan hikoya davomidagi ma’lum bir bo‘limni bolalar oldindan o‘qib kelishlari, keyin sinfda uni jonli muhokama qilishlari mumkin. Bunday hollar kattaroq hikoyalarda, xususan, o‘rta va yuqori sinflarda qulay. Hatto o‘quvchilarga

“hikoya mavzusi boʻyicha oʻz hayotingizda shunga oʻxshash voqea roʻy berganmi, siz qanday qaror qilgan boʻlardingiz?” deya soʻrash, oʻziga xos esse, insho, monitorgacha keltirish, ozgina tafsilotlar kiritish uslubi ham darsni ma’naviy boyitadi. Muallifning boshqa hikoyalarini hamgina taqqoslash, ulardagi badiiy uslubdan xabardor boʻlish, qahramonlar muomalasi, saboqlari, kitobxonlarni toʻlqinlantirgan unsurlar, real hayot bilan bogʻliq jihatlari – bari adabiyot darsida hikoya analizi doirasida amalga oshirilishi mumkin. Bu esa faqat bitta matn bilan kifoyalanmasdan, butun ijodiy kontekstdagi hikoya turini, adib ijodiy darajasini, odatiy uslubiy odatlarini oʻrganish imkonini beradi.

Qisqa xulosa qiladigan boʻlsak, hikoya matnini dars jarayonida oʻrganishda qoʻllaniladigan asosiy usullar motivatsiya va kirish suhbatlaridan boshlanadi. Keyin matnni oʻqish, ixtiyoriy boʻlib oʻqish, rolli oʻqish, oraliq savollar, lugʻaviy ish, muammoli savollar, oʻzaro taxminlar, qahramonlar xulqiga baho berish, badiiy tahlil bosqichi, tanlab oʻqish, sahnalashtirish yoki rolli ijro, ijodiy mashqlar, savol-topshiriqlar bilan ishlash, syujet boʻyicha rasm chizish yoki zamonaviy talqin qilish, reja asosida qayta hikoya qilish, darsning yakunida umumiy xulosa aytish yoʻlida namoyon boʻladi. Agar kerak boʻlsa, matn ustida tugal ifoda uchun insho yozish, darsdan tashqari kechada hikoyadan parcha oʻqish, hikoyani zamon qonunlari bilan bogʻlash, kitobxonlik doirasida doʻstlarga tavsiya etish kabi ishlar darsdan tashqari ham davom ettirilishi mumkin. Bularning barchasi hikoya matni bilan faol va natijali ishlashga xos boʻlgan eng keng va samarali usullardir. Har bir usul dars maqsadi, sinfning sharoiti, matnning oʻziga xos xususiyatlari, vaqtdan foydalanish, oʻqituvchining metodik mahoratiga koʻra tanlanadi. Muhim narsa shuki, bu usullar uygʻun holda oʻtkazilsa, hikoya asarining badiiy diydasi, hech boʻlmaganda mukammal ifoda va tez hazm boʻladigan oz hajmda boʻlsa-da, oʻquvchilarning muloqot, kitobxonlik, mustaqil fikr yuritish, tahliliy sinchkovlik kabilarini rivojlantiradi. Badiiy adabiyotga mehr uygʻotish, hayotiy saboqlar, nutqiy did, hissiy his eta bilish, tasavvurlarini boyitish,

hayotga eshik ochish singari ma’naviy fazilatlar ham bir umrga muhrlanib boraveradi.

Nazorat savollari:

1. Hikoya janrining adabiy xususiyatlari nimalardan iborat va uni boshqa badiiy janrlardan qanday farqlash mumkin?
2. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun hikoya janri nega qiziqarli hamda didaktik ahamiyatli hisoblanadi?
3. Hikoya matnini o‘qishdan oldin o‘quvchilarga qanday motivatsion tayyorgarlik ishlarini o‘tkazish tavsiya etiladi?
4. Hikoya syujetini bosqichma-bosqich tahlil qilishda qaysi savol va topshiriqlar o‘quvchilarni faol ishtirok etishga jalb qiladi?
5. Hikoya qahramonlarini tahlil qilish o‘quvchilarda qanday kuzatuvchanlik va nutqiy ko‘nikmalarni rivojlantiradi?
6. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun mo‘ljallangan hikoya matnlarida syujet, muammo va xulosa qanday sodda uslubda berilishi kerak?
7. Hikoya matnini o‘qib, qayta hikoya qilish (bayon) usulining o‘quvchilar mustaqil fikrlash, nutq boyligini oshirishdagi o‘rni nimada?
8. Hikoya ustida ishlash jarayonida rolli o‘yin, rasm chizish, savol-javob, munozara kabi usullarni qo‘llash qanday amaliy natijaga olib keladi?
9. Hikoya janriga xos bo‘lgan voqea qisqalik, bir voqea yoki qahramonga e’tibor, muammoni tez hal etish kabi xususiyatlarni o‘quvchilarga qanday tushuntirish mumkin?
10. Hikoya matni bilan ishlashda reja tuzish, lug‘aviy ish, bandma-band tahlil, muallif pozitsiyasini aniqlash kabi bosqichlar qanday tartibda olib boriladi?

8-MAVZU. MASAL JANRIGA XOS MATNLAR USTIDA ISHLASH

Reja:

1. Masal janriga xos matnlar.She’riy masallar ustida ishlash.
2. Hikoya usulida yozilgan masallar bilan ishlash va majoziyikni izohlash.
3. Masal janriga xos matnlar bilan ishlash metodikasi.

1. Masal janri adabiyotning alohida diqqatga sazovor, serqirra yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, unda bitta yetakchi g‘oya – ijtimoiy hayotda uchraydigan ba’zi illatlar, xulq-atvor, insoniy fazilatlar yoki nuqsonlar ramziy, kinoyaviy shaklda bayon qilinadi. Ko‘pincha masalda hayvonlar timsoli, ayrim hollarda esa o‘simliklar, buyumlar yoki mavhum tushunchalar qahramon o‘rnida namoyon bo‘ladi. Barcha voqealar xuddi real hayotday sodir bo‘lib, lekin aslida ular aniq bir ijtimoiy hodisaga, insonlarning o‘zaro muomalasidagi illat yoki fazilatga ishora qiladi. Masalning eng muhim xususiyati – asar oxirida ibratli xulosa, o‘quvchiga ta’sir o‘tkazadigan keskin yakun, tanbeh, pand-nasihat shakli bo‘lishi mumkin. Odatda bu yakuniy xulosa matnning oxirida alohida ajralib turadi yoki masal butun bo‘y-basti bilan shu xulosaga yo‘naltiradi. Shu ma’noda masal adabiyotning hajman qisqa, ammo didaktik qiymati nihoyatda baland bo‘lgan janrlaridan biri sanaladi. Badiiy adabiyot tarixida masalning rivojlanishi uzundan-uzoq yo‘lni bosib o‘tgan, ammo uning shakli oddiy va ixcham, syujetiga ega bo‘lsa-da, fikrni hayotiy misollar bilan ifodalashga bo‘ysunadi. Ba’zan masalda bir nechta qahramon paydo bo‘ladi va ular hayvonlar, qushlar, jonivorlar, hatto o‘simliklar yoki turli buyumlar bo‘lishi, har biri o‘z nutqida insonlarga xos hatti-harakatni ko‘rsatishi va shu orqali muayyan ijtimoiy yoki axloqiy muammolarni yorqin ochib berishi mumkin. Masal, asosan, kishilar ongiga o‘git beradigan, ezgulik va adolatni ulug‘laydigan, yomon xulq, illat va illatlarni qoralaydigan noyob she’riy yoki nasriy shaklga ega.

Masal janrining tarixiy ildizlari antik davrga borib taqaladi. Yunon adabiyotida Ezon, Rim adabiyotida Fedr singari masalchilar butun dunyoga mashhur bo‘lib, hayvonlar timsoli orqali ijtimoiy-axloqiy saboqlarni

ibratomuz ifodalashgan. Sharq adabiyotida, xususan o‘zbek adabiyotida ham masal qadim davrdan buyon keng tarqalgan. Qadim turkiy yozma yodgorliklarda, Xorazmiy, Sayfi Saroyi, keyinroq Alisher Navoiy, Gulxaniy, Munis va boshqalar ijodida turli masallarga duch kelish mumkin. O‘rta asrlarda Sharq masalchiligi alohida mavqega ega bo‘lgan, chunki badiiy asar oxirida shoir yoki muallif o‘quvchiga odob-axloq saboqlarini qulay, symbolik shaklda yetkazishning asosiy yo‘llaridan biri sifatida masaldan foydalanar edi. O‘zbek xalq og‘zaki ijodida ham ko‘plab hayvonlar haqidagi ertaklar, rivoyatlar, topishmoqlar orasida masalga yaqin shakllar uchraydi, buning sabablaridan biri – masalning odamlarga sodda, tez hazm bo‘ladigan, ammo anchayin jiddiy xulosa chiqarishga majbur qiladigan xususiyatga ega ekanidir. Zero, masal oxirida shunday xulosa keladi: “Mana, ana shunday bo‘lsa, demak, bu holat pirovardida yaxshi bo‘lmaydi”, kabi. Kitobxon yoki tinglovchi shu tanbehni eslab qoladi.

Masalning janriy xususiyatlaridan biri – undagi qahramonlar tarkibi. Ko‘pincha masallarda tulki, bo‘ri, eshak, sher, quyon, xo‘roz, qurbaqa, qushlar, ilon, chuvalchang kabi jonivorlar ishtirok etadi. Bularning har biri insondagi muayyan fe’l-atvorni anglatadi: tulki – hiylakorlikni, bo‘ri – vahshiylik, kuch, sher – mag‘rurlik, eshak – nodonlik, quyon – qo‘rqoqlik, xo‘roz – hamisha xabarchi, bosqinchilikka qarshi to‘qnashadigan qahramon va hokazo. Bunday timsollar asar davomida insonlar o‘zaro uchrasa bo‘lar edi, lekin masalda jonivorlar alohida ifodaga ega. Shunda muallif garchi hayvon haqida yozsa-da, aslida insonlarning turmush tarzidagi illatlarni namoyon qiladi, xususan, takabburlik, hiyla, gumrohlik, xasislik, nodonlik, ishonuvchanlik, ko‘rko‘rona yurish singari xatti-harakatlarni tanqid qiladi yoki mehnatkashlik, topqirlik, halollik, tantoshlik kabi fazilatlarni ulug‘laydi. Shu jihatdan masalni “qoida va saboqlarni hayvonlar misolida tushuntiradigan iboratli hikoya” sifatida ta’riflash mumkin. Masalning oxiridagi ta’lim beruvchi xulosa didaktik fayda keltiradi. Ayniqsa, bolalar masallarda jonivorlar rolini ko‘rib, hikoyadagi dialoglarni eshitib, tezda hayotiy saboq chiqaradilar.

Yana bir xususiyat shundaki, masal janri ba’zan she’riy, ba’zan nasriy shaklda yozilishi mumkin. Masalan, jahon adabiyotida Ezop masallari mashhur bo‘lib, ularning ko‘pchiligi nasriy shaklda yaratilgan. Keyinchalik fransuz adibi Lafonten o‘z masallarini she’riy yo‘lda yozgan. Rus adabiyotida esa Ivan Krilovning she’riy masallari katta shuhrat qozongan. U ham asarlarini qofiyali, ritmli va ohangdor satrlar orqali ifodalab, o‘quvchini ma’lum bir axloqiy xulosaga yetaklagan.

O‘zbek adabiyotida ham she’riy masallar keng tarqalgan bo‘lib, bu shakl o‘zining ohangdorligi, ravonligi va ifodaviy kuchi bilan ajralib turadi. She’riy satrlar riyoz, qofiya, takrorlar, badiiy tasvir va ritm orqali matnga estetik joziba bag‘ishlaydi. She’riy masallarda qahramonlar ko‘pincha monolog yoki dialog shaklida so‘zlashadi, bu esa obrazni yanada jonlantiradi. Asar oxirida esa muallif nasihat ohangidagi satrlar orqali tarbiyaviy xulosa chiqaradi.

Demak, she’riy masal ham nasriy masal singari ibratli voqelikni jonivorlar timsolida, aniq syujet asosida bayon etadi, lekin bunda badiiy vositalar yanada kuchliroq qo‘llaniladi. Ayniqsa, bolalar adabiyotida she’riy masallar muhim o‘rin tutadi. Chunki bolalar she’r shaklidagi asarlardan zavqlanadi, ularni oson yod oladi va ifodali talaffuz qilishga o‘rganadi. Shu boisdan ham targ‘ibiy maqsadlarda yozilgan darsliklarda she’riy masallar keng qo‘llaniladi.

She’riy masallar ustida ishlash metodikasi xususan boshlang‘ich sinf va bolalar adabiyotida e’tiborga loyiqdir, chunki bola masalni o‘qish paytida qahramonlar dialogini, syujetini, xulqiy dasturini eslab qolish barobarida badiiy ohang, qofiya, she’r tuzilishi bilan ham tanishadi. O‘qituvchi dars jarayonida she’riy masalni o‘qishda avval matnni ohangdor, ifodali o‘qish, qahramonlar so‘zini alohida intonatsiyada berish, masaldagi ijtimoiy ma’noni ishlatish kabilarga e’tibor qilishi kerak. Chunki she’riy tuzilmada har bir misraga e’tibor berish, so‘zlar takrorini ifodali talaffuz qilish, ohangni to‘g‘ri sozlash, zarur bo‘lsa, muallif chizgan suratlarga ishora qilish, qahramon fe’l-atvorini hissiy ohang orqali boyitish – bularning barchasi asar mazmunini

etarli darajada o‘qitishda zarur bo‘ladi. She’riy masalni butunlay o‘qib bo‘lgach, matnning syujeti, qahramonlar, voqeaning asl sababi, ziddiyati haqida ham suhbat o‘tkaziladi. Masalan, “nimaga bu jonivor boshqa jonivor bilan tortishib qoldi, nimaga hiyla ishladi, oxirida kim yutdi, kim yutqazdi, yakunda muallif qaysi xulosa bilan tamomlagan?” kabi savollarni bolalarga berish, javoblarini eshitish asar mazmunini matndan hayotiy saboq darajasiga olib chiqadi. Boshlang‘ich sinfda she’riy masalni rolli o‘qish, garchi matn she’r shaklida bo‘lsa ham, dialog bo‘limlari bo‘lsa, turli ovoz, ohang, mimika bilan ijro qilish yanada quvnoq, tushunarli darsni ta’minlaydi. Bunday rolli ijrodan keyin “endi kim bizga bu masaldan qanday saboq oldi?” degan savol bilan ma’naviy xulosa qilinadi. Kimdir “demak, biz doim hushyor bo‘lishimiz, hiylaga uchmasligimiz kerak”, kimdir “bo‘ri degani, bir ma’noda, hayotda zo‘ravonlikni ifodalaydi, unda tulkiyona hiyla ham bor, demak, ularning har ikkisi yomon, lekin tovuq xushyor bo‘lib, zarar ko‘rmabdi”, singari fikrga kelishadi. Shunda muallif nasihati amalda o‘z ishini qiladi.

She’riy masal ustida yana bir usul – tanlab o‘qish: masal satrma-satr bo‘linib, “kim eng ta’sirli parchani topdi, kim ana shu parcha bilan sinfga ifodali chiqish qiladi?” deyish mumkin. Albatta, she’riy asar bo‘lgani uchun ham ohang, qofiya, misra, ritm kabi poetik tushunchalar haqida bolalarga tadrijiy qayd qilish mumkin. Katta yoshdagi o‘quvchilar bilan masal poetik qurilishi: “Muallif bu misraga nima deyapti, qanday qofiya keltirgan, qahramon nutqini unchalik sakrab ketmay, balki rhim usulida o‘rnatgan”, kabi suhbat qilinadi. Bolalar esa poetik ifoda va masal usulining birgalikda kelganidan zavqlanadi. She’riy satrlar yodlash uchun ham qulay, ko‘pincha bolalar qiziqish bilan she’riy misralarni yodlab olib, kelasafargacha yodda tutishlari mumkin. O‘qituvchi bunday xotira harakatini rag‘batlantiradi, boisi yodlash bolalar nutqining boyishiga, so‘z boyligini mustahkamlashga, ijodiy tasavvurlarini kengaytirishga juda foydali. Biror sinf tadbirlarida “masaldan parchani yoddan ifodali o‘qib berish”ni taklif qilish ham bo‘lishi mumkin. Bu jarayon darslikda, maxsus to‘plamlarda keltirilgan she’riy masallarning badiiy

jozibasini amalda sinf oldida koʻrsatish, bolalar adabiy zavq olishiga xizmat qiladi.

Sheʼriy masallar ustida ishlashda maqsad shundaki, bola hushyor intonatsiya bilan soddalik, badiiy ifoda, ramziy timsollar, poetik unsurlar, xulosa beruvchi ohang – bularni barchasini his qiladi. Jarayon yoqimli qiziqish bilan kechsa, masal bolalar uchun ham oson tushuniladigan, ham saboqqa boy janr boʻladi. Masal oxirida kutilmagan yakun – tarbiyaviy soʻz, hiyla qilgan qahramon baloga yoʻliqqani, mehnatkashlik bilan rohat topilgani, xasislikdan ibrat izhor boʻlgani, tegishli xulosa shaklida alohida "Murakkab boʻlsa ham, doim mehnat qilmoq darkor" shaklida. Demak, bolalar buni majburiy nasihat sifatida emas, kulgili, kinoyali, hayvonlarning jonli monologi shaklida eshitib, tabassum bilan qabul qilishadi. Bu esa har qanday rasmiy nutqdan koʻra taʼsirchanroq. Shu bois masallar maktabda, ayniqsa, axloq-odob masalalari, badiiy nutq, tarbiya, muomala, tabiatni eʼzozlash, mehnatga mehr uygʻotish, hayvonlar timsoli orqali ezgulikni ulugʻlash, insoniy or-nomus kabi masalalar boʻyicha murakkab mavzularni bolalarga aniq va qiziqarli tushuntirishda juda qulay boʻladi. Qolaversa, sheʼriy masal matni, poetik shakl, satrma-satr ohang, takrorlar, ifodali dialoglar dars jarayonida mustahkam motivatsiya ham tugʻdiradi.

Bularning barchasidan kelib chiqib, xulosa qilish mumkinki, masal janriga xos matnlar, xususan sheʼriy masallar, oʻqitish jarayonida oʻqish, tahlil, lugʻaviy ish, rolli oʻyin, tanlab oʻqish, ijodiy mashqlar, rasmlar yoki musiqali va teatr koʻrinishlari bilan integratsiya qilish kabi usullar orqali mukammal oʻrganiladi. Boshlangʻich sinfda bu jarayon yanada sodda, quvonchli tarzda, qahramonlar suhbati va dramatizatsiya bilan kechadi, oʻrta sinflarda xulosa va tahlil kengayadi, yuqori sinflarda esa masalni ijtimoiy hamda adabiy jarayon bilan bogʻlash, turli adiblar ijodiy talqinini qiyoslash, masal poetik imkoniyatlarini falsafiy yoʻsinda izohlash, mavhum xulosa berish kabi murakkab metodlar bilan boyitiladi. Har qanday holda ham masal asarini tanlab darsda ishlatish – tarbiyaviy maqsad, badiiy didni oʻstirish, allegorik ifodani tushunish, soʻz boyligini oshirish, poetik iqtidorni namoyish etish,

ijodiy tafakkurni uyg‘otish kabi ko‘plab ijobiy natijalarga erishish yo‘lida samarali manba bo‘lib xizmat qiladi. Masalni eshitgan yoki o‘qigan bola “axir, men endi tulkining hiylasidan ehtiyot bo‘laman, bo‘ri singari zo‘ravonlik qilib xato qilmayman, suvlari qalashib ketgan buloq oldida insoniy mulohaza bilan fikr yuritaman” kabi ongsiz xulosa hosil qiladi, hayotida odob, adolat, ezgulik, mehnatkashlik, mehr va saxovatni muhim deb biladi. Shu yo‘sinda masal janri – badiiy so‘z qudrati bilan inson tafakkurini tarbiyalaydigan, ulkan ma’naviy quvvatga ega vosita bo‘lib, uni dars jarayonida she’riy shaklda tushuntirish, dramaturgik-kinoyaviy metodlarla uyg‘un qabul qilish – metodikaning samarali, ajralmas, har doim aktual uslublaridan biridir.

2. Hikoya usulida yozilgan masallar adabiyotda o‘ziga xos uslub va janr xususiyatlarini birlashtirgan, didaktik maqsadga yo‘naltirilgan badiiy asarlar sirasiga kiradi. Odatda, masal deyilganida biror hayvoniy timsol yoki buyumlar monolog yoki dialog shaklida voqea-hodisalarda ishtirok etib, muayyan ibratli xulqni yoki illatni ko‘rsatishi, oxir-oqibat aniq xulosa, hayotiy saboq chiqarilishi tasavvur qilinadi. Ammo bunday didaktik asarlarning barchasi ham nuqul she’riy yoki murakkab allegorik shaklda yozilmaydi; ayrim masallar hikoya usulida, ya’ni bevosita bir voqea bayoni, qahramonlararo murakkabroq muloqot, syujet chizig‘i aniq tuzilgan holda namoyon bo‘ladi. Bunda masalning o‘zi xuddi hikoya kabi yozma shaklga ega, ammo matnning asosiy maqsadi baribir pand-nasihat, allegorik xulosa, kinoyaviy ishora berishdan iborat bo‘ladi. Shu bois hikoya usulida yozilgan masallar ustida ishlash, ularning majoziy mezonlarini izohlash va didaktik xulosalar chiqarish jarayoni adabiy ta’lim, xususan, boshlang‘ich va o‘rta sinf o‘quvchilari bilan o‘tkaziladigan darslarda juda amaliy va foydali metodik tajriba sanaladi.

Bunday masallarni o‘qib ko‘rgan o‘quvchi dastlab hikoya shaklida ketayotgan asar voqealarini oson qabul qiladi. Chunki syujet boshlanishi, kutilmagan holatlar, qahramonlararo munosabatlar, ziddiyat yoki qahramonning intilishi, voqealarning kulьminatsiyaga erishishi kabi hikoyaga xos elementlar unga tanish. Ammo bu asar tub ma’noda masal bo‘lgani uchun

orada allegorik obrazlar, kinoyaviy ishoralar, timsoliy detall va oxir-oqibat aniq pand-nasihat shaklidagi yakun oʻquvchini hayratga soladi. Katta ehtimol bilan, dastlab u buni hikoya sifatida oʻqir ekan, xulosa bosqichida badiiy asarning didaktik kuchini sezib qoladi: demak, bu erda nafaqat voqea tasviri, balki jamiyatdagi nodonlik, manmanlik, xudbinlik, dangasalik, hiylakorlik, ikkiyuzlamachilik, birovni alday olishga urinish, xasislik, baʼzan mehnatkashlik yoki doʻstlik kabi ijobiy fazilatlar majoziy shaklda koʻrsatilgan boʻladi. Oʻqituvchi dars davomida ana shu allegorik ishoralarni aniqlash, izohlash, eng oxirida masalning ijtimoiy-axloqiy saboqlarini oʻquvchilarga tushuntirish bilan shugʻullanadi. Shu tariqa matnning metodik samaradorligi oshadi, oʻquvchi ham badiiy jarayon, ham didaktik xulosa bilan tanishadi.

Masalning hikoya shaklida yozilishi bir necha sabablarga koʻra qulay va adabiy jozibador: birinchidan, hikoya uslubi boʻyicha epik ifoda yoʻli tanlangani uchun syujet sodir boʻlayotgan voqealar ketma-ketligida aniq manzaralar, dialoglar, qahramonlarning hissiy kechinmalari namoyish boʻladi. Koʻpincha klassik masalda (aytaylik, hayvonlar nutqga ega boʻlgan minimmal) qahramonlar ikki-uch misraga ega, oʻsha oraliqda dialog yoki monolog qiladi, oxirida muallif xulosa aytib tugatadi. Ammo hikoya shaklida yozilgan masalda voqealar nisbatan kengroq, yaʼni qahramonlar toʻqnashuvi, biror kichik sarguzasht, kulgili-yigʻili holat, ziddiyat va kutilmagan yechim boʻlishi mumkin. Deylik, “Bir quyonning boʻrini qanday chalgʻitgani” mavzusida hikoya usulida masal yaratilgan boʻlsa, avval quyonning oʻrmondagi yurishlari, boʻri bilan tasodifiy uchrashuvi, boʻrining niyati, quyonning ahvolga qarab nimadir qilishi, oʻrmondagi boshqa jonivorlar bilan muloqot, tugunni hal qiluvchi kulьminatsiya va soʻngra muallif xulosasi kabi detallardan iborat boʻladi. Voqealar yoyilmish, ammo baribir hajman uncha katta boʻlmagan mazkur matnni oʻqigan bola “ha, hozir hikoya oʻqiyapman” deb oʻylashi, oxirida “bu qahramonlarning har biri timsol ekan, boʻridan men zoʻravonlikni, quyondan esa epchillik, aql bilan muammoni hal qilish malakasini koʻrdim”, deya xulosa chiqarishi turgan gap. Albatta, bu xulosa har doim ham matn oxirida bevosita koʻrsatib qoʻyilmasligi mumkin, lekin masal

genezisiga xos usulda muallif soddaroq “Shunday bo‘lsa, har kim o‘z mehnatini, aqlini safarbar qilmasa, ortiqcha baloga yo‘liqar ekan”, singari xitob bilan tugatish ehtimoli ham bor. Metodik jihatdan, o‘qituvchi shu so‘nggi xulosani ham sinf bilan o‘qib muhokama qiladi, “nimaga muallif shunday dedi?”, “kim rozi, kim norozimi?” deya so‘rab, jarayonni qizitadi.

Masal hikoyasida shuningdek, “hikoyaviy kompozitsiya” aniq bo‘lishi mumkin: kirish, voqea boshlanishi, avj nuqta, yakun. Ba’zan oxirida “xulosa” yoki “nasihat” bandi turadi, kimdir so‘rash mumkin “Muallif buni nega alohida bandda ko‘rsatdi?”. Shunda o‘qituvchi “Chunki bu masal bo‘lib, asarning eng muhim maqsadi – shuni o‘quvchiga yaqqol yetkazish”, deya izoh beradi. Ayrim hollarda oxiridagi xulosa ifodasi ham badiiy-kinoyaviy yo‘sinda yozilgan bo‘lishi mumkin: “Shunday ham bo‘ladi, xonadonni sarson qilgan bu kabutar, oxir-oqibat o‘z inidan mahrum qoldi. Kimki xonadonni qadriga yetmas ekan, hamisha xor bo‘ladi.” Ko‘rinadiki, xonadondagi kabutar misolida balki muallif insongarchilik yoki hamjihatlikni targ‘ib qilayapti, “uyingni toza tutmasang, mehnatkashlik qilmasang, oxir-oqibatda o‘zing zarar ko‘rasan”, degan fikrni bildiradi. Bu ham allegoriya, ya’ni kabutar – mo‘’jizakor qush sifatida emas, balki inson jamiyatining ayrim kechinmalarini ifodalovchi badiiy timsol.

Dars mobaynida “matn ustida ijodiy mashqlar” ham allegoriyani aniqlashga ko‘mak beradi. Masalan, o‘qituvchi “hayvonlar o‘rtasidagi mana shu suhbatdan keyin, agar bu hayvonlar yana bir to‘qnashuvga duch kelsa, nimalar ro‘y berishi mumkin?” deb so‘rashi mumkin, o‘quvchilar esa “Menimcha, tulki yanada hiylakorlik qiladi”, “Yo‘q, bo‘ri bunga masalan bunday munosabat bildiradi”, “Menimcha, quyon hozir endi ularga ishonmaydi”, deyishadi. Bunda bola timsollarni hayotga ko‘chirishga urinish, masaldagi hiyla, manmanlik, soddalik, xasislik yoki mehnatsevarlik singari xususiyatlarni real kimsalar bilan bog‘lash orqali fikrini mustahkamlaydi. Keyin “demak, biz bu timsollarda hayotiy illatlarning o‘zini ko‘rdik”, degan xulosa takomillashtirilishi mumkin. Agar qahramonlar hayotdan olingan bo‘lsa, misol uchun, biror dargohda har kuni ish qilmasdan yuradigan

xizmatchi, lekin muxbirga xushomad qilishga usta bo‘lgan kimsaning hiyla bilan gunohi oshkor bo‘lishi – shu hikoyaga asos bo‘lishi mumkin. Bu asar ham oxirida “kim xushomad qilib, halollikdan chekinmasin, baribir pirovardida fosh bo‘ladi”, deya tugaydi. Bu qahramonlar baribir allegorik ko‘rinish oladi, chunki muallif uni jamiyat muammosi sifatida o‘quvchiga dasturilamal shaklida ko‘rsatadi. Shu yo‘l bilan darsda “Kelinglar, hikoyadagi qahramonlar orqasidan real hayotda kimlarni esladingiz?” degan mavzuni muhokama qilish ham metodik jihatdan samarali. Kimdir “men falon odamni esladim, chunki takabbur edi, oxiri pushaymon bo‘ldi”, deya gapiradi. Bular barchasi majoziy ifoda – matndagi timsollar va real hayotiy ko‘rinishlarning uyg‘unligidan darak.

Ba’zan hikoya usulidagi masallarda badiiy til she’riy emas, balki nasriy bo‘ladi, biroq oxirgi yakuniy ibrat so‘zi she’riy shaklda ifodalangan hollar ham bor. O‘qituvchi bunday matnni tahlil qilish jarayonida “Muallif oxirida she’riy ikki-uch satrda xulosa keltiribdi, siz buni qanday tushundingiz?”, deb so‘rashi mumkin. Kichik satrlar, yakuniy misralarda allaqanday fasohat, badiiy murakkab ifoda bo‘lishi, tayanch so‘zlar yaratilishi, rangi bor satrda “kim xiyonat qilsa, jahonda rohat topmas”, degan taxlitda xitob bo‘lishi mumkin. Bu shakl, albatta, asarning uslubiy boyligini oshiradi, darsda ham ohangkor talaffuz bilan o‘sha xulosani o‘qish, uni izohlash, “demak, muallif butun hikoya bo‘ylab bizga biror ijtimoiy illatni ko‘rsatib, shu yakun bilan xabar bermoqchi bo‘libdi”, deya metodik jarayonni asoslash mumkin. Shuningdek, hikoya usuliga xos tavsif: makon, vaqt, atmosferani puxta ifodalash ham darsda e’tibor beriladigan jihat, chunki asar odatiy masallardan farqli ravishda batafsil tasvirga ega bo‘lishi mumkin, qahramonlar so‘zlashuvidan tashqari, peysaj, interyer, holat, tabiat manzarasi, ranglar va har xil badiiy detallarga duch kelinishi mumkin. Buni topish, “bu detallar nimani ramziy bildiradi?” deya savol-javob o‘tkazish, “nima uchun muallif bu voqeani shom paytiga qiyoslab tasvirladi?” yoki “ningga o‘xshash buyumlar nega ko‘rsatilgan?” kabi savollar bilan allegorik ma’noni aniqlash o‘quvchilar tahlilni chuqurlashtirishadi. Chunki masalda keltiriladigan har bir tasvir,

buyum, qahramon, nutq, xatti-harakat bejiz tanlanmagan boʻladi, barchasi muallif tomonidan maʼnaviy gʻoya xizmatida turadi. Qisqa asar boʻlganligi uchun detallar ham oz, ammo teran, ham masala ohangida ifodalangan boʻladi. Muallif ushbu ishoralar bilan “baʼzan qorongʻu kecha bu yerda odamlardagi jaholatni ifodalaydi”, “ochiq sharob idishi esa oʻyin-kulgi yoki mastlikka ishoradir” “ichkaridagi yorugʻ chiroq esa halollik, mehnatkashlik, ziyolik, ilon esa xiyonat, chumchuq – epchil oddiy xalq” kabi ramzlar bilan bogʻliq boʻlishi mumkin. Oʻqituvchi ham shunday tasavvurlarni “bolalar, bu nimani ifodalaydi deb oʻylaysiz?”, deya yechimini birgalikda topadi.

Boshlangʻich sinfda hikoya shaklidagi masallarda asosan soddaroq syujet boʻladi: masalan, tulki bilan boʻri musobaqa qilishadi, kim epchil, kim hiylakor – oxirida dangasalik yoki makr oshkora boʻlib, mehnatkashlik yoyiladi. Oʻrta sinflarda esa ijtimoiy maishiy mavzular: maktab, sinfdoshlar, oila, hatto professional soha, turli mehnat jarayonlarini allegoriya bilan ifodalab, “kim halollikni unutsa, nimaga erishadi?” singari jiddiy masalalar dastagi boʻlishi mumkin. Yuqori sinflarda esa siyosiy, ijtimoiy, psixologik, falsafiy masalarga urgʻu beriladi, qahramonlar turli ramzlar, ziddiyatli hodisalar, ijodiy yangilik, buyumlar, mehnat turlari shaklida kelishi ham mumkin. Lekin baribir janr xususiyati – oxirida pand-nasihat, ijtimoiy xulosa, allegorik ifoda bir-ikki satrda yaqqol namoyon boʻladi. Oʻqituvchi dars jarayonida ijtimoiy konteksni ham izohlaydi, “bu asar falon davrda yaratilgan, falon illat shu davrda koʻp uchragani uchun muallif alegoriya bilan shuni fosh qilgan”, deya tushuntiradi. Shu yoʻsinda dars hayotiy, maʼnaviy, badiiy, tarbiyaviy ahamiyatli boʻladi.

Majoziyning oʻzi – aniq, literal maʼnodan tashqari, simvolik fikr, tub mohiyatan jamiyatga ishora, hayotiy muammoni timsollar orqali berish demakdir. Oʻqituvchi darsda majoziyning, yaʼni allegorik jihatning mohiyatini izohlash uchun “Timsol – maʼno”, “hayvon – illat”, “hayvon – sifat”, “buyum – ijtimoiy vaziyat”, “manzara – ahvol” kabi metodik usullarni qoʻllashi, “kim topadi, tulki qaysi illatni bildiradi, boʻri nimalarni?”, “Gʻoz qaysi xususiyatga ega?”, “Eshak kimga oʻxshaydi, real hayotda soddalikmi yoki dangasalikmi,

balki dono, lekin o‘zini tutolmasmi?”, deya muammo bilan yondashishi foydali bo‘ladi. Ba’zan hikoya shaklida shu allegoriya chuqur yotgan bo‘ladi, o‘quvchilar buni darhol anglamasligi mumkin, chunki “ha, bu voqea xuddi real hikoya ekan” deyishlari ehtimol. O‘qituvchi “yo‘q, asar oxirida muallif senga “ana endi, shu ish bo‘ldi, xulosa shundaki…”, deb turibdi, demak, reallik emas, balki jamiyat illatlarini badiiy kinoya bilan ko‘rsatish”, deya izohlaydi. Shunda bola masal janriga xos xususiyatni to‘g‘ri anglaydi. Qolaversa, o‘qituvchi “agar shu masal qahramonlari odamlardan iborat bo‘lganida, ehtimol, uni o‘qish unchalik qiziq bo‘lmasdi. Chunki hayvon timsollari orqali badiiy bo‘yoq, kulgili kinoya, hissiy zavq oshirilib, biz ham anchayin saboq oldik”, deya badiiy tafakkurni yoyadi. Bunday saboqlar, albatta, ma’naviy tarbiya, jamiyat bilan moslashish, xulq-odobni tarbiyalash, hayotiy qoidalarga amal qilish, jamiyatda sodir bo‘layotgan nohaqlik yoki adolatsizlikni payqab, teran anglash, o‘zini to‘g‘ri tutishga chorlashda juda asqotadi.

Masalni yoyma shaklda, yani alohida dramatizatsiya qilingan hikoya ko‘rinishida ifoda etish usuli, maktab sahnalashtirish tadbirlari, sinf teatrlari, madaniy kechalar, to‘garak mashg‘ulotlarida ham juda ommabopdir. Ehtimol, sinfda bir necha o‘quvchi hayvon qiyofasini talqin qiluvchi liboslar tikishadi, asar matnini moslashtirilgan ssenariy shaklida yodlashadi, so‘ng sahnaga chiqib, badiiy ifoda orqali jamiyatga xos illatni ko‘rsatishadi, oxirida “demak, hiylakorlik, manmanlik, xasislik, murosasizlik, dangasalik, nodonlik – bular yaxshi emas”, tarzida hammaning e’tiboriga saboq sifatida havola qilishadi. Aynan bu – masal janrining didaktik jihatdan qulayligi, hajman uzun bo‘lmagan badiiy matn bilan barchani hushyorlikka chorlay olishidadir. Dars mobaynida esa shunday tayyorgarlik – rolli o‘yin, kiyim, ovozlar, qahramon intonatsiyasi – bir kunda tamom bo‘lmasligi mumkin, lekin mustaqil mashg‘ulotlari davomida o‘quvchilar rostmana sahna usullarini sinab ko‘rishlari, ijodkorlik bilan yondashishlari mumkin. Oddiy darsda ham qisman rolli o‘qish, “sen bo‘ri, sen tulki, sen quyon”, “sen ularni kuzatib turgan hikoyachi” shaklida o‘qish usulidan foydalanish kutilgan natijani beradi.

Bularning barchasi hikoya usulida yozilgan masallarning amaliy, sahnaviy va pedagogik qulayligidan dalolatdir.

Yana bir usul – masal hikoyasi asosida “qayta hikoya qilish”, “mavjud yakunni o‘zgartirish”, “bahsli qirralariga o‘zgacha narsa qo‘shish”, “hikoyadagi so‘zlardan biri o‘rniga ma’nodosh tanlash”, “kitobxonlik kechasida ifodali o‘qish” va shu kabi ijodiy mashqlar. Masalan, o‘qituvchi “kim asar yakunini o‘zgartirishi mumkin, agar yomon qahramon alday olmadi, ammo o‘z xatosini tan oldi, shunda natija qanday kechar edi?”, deya so‘rashi mumkin. Ba’zi o‘quvchilar “Men shunday tugatardim, masalan, xato qilgan hayvon pushaymon bo‘lib, hammasidan kechirim so‘rar, do‘st bo‘lishardi”, deya ro‘y-rost o‘zgacha yakun yozib keladi. Bu ham masaldagi illatni so‘ndirishga mo‘ljallangan qulay variant bo‘lishi mumkin. Lekin o‘qituvchi “bu holda muallif odatda shu illatni fosh qilishni maqsad qilgandi, demak, balki illat jamiyatda kechirib bo‘lmas darajada yomon bo‘lgani uchun ham masalni bunday tugatgan bo‘lishi mumkin”, deb rasmiy xulosa aytishi tayin. Har holda, bunday erkin ijodiy mashqlar ham o‘quvchilarda masalga nisbatan yangicha tushuncha, “muallif shunday yozgan, lekin men ham bunday qaror chiqarishim mumkin”, degan subyektiv nuqtayi nazarni shakllantiradi. Va bu, tabiiy, ijodkorlikni kuchaytiradi, darsni qiziqarli qiladi. Eng muhimi, matnni yodda mustahkam saqlab, illatni fosh qilish, jamiyat qadriyatlarini ta’kidlash, mehnatsevar, adolatparvar, halol bo‘lish g‘oyalarini o‘quvchilar ongida chuqur joylashtiradi.

Har holda, hikoya shaklidagi masallar ustida ishlash – bu didaktik jarayon bo‘lib, undan ko‘zlangan asosiy maqsad:

1) badiiy matnni tushunish, syujet tafsilotlarini idrok etish;

2) qahramonlar nutqi, xatti-harakati, quvnoq yoki jiddiy mujassamlik, dramatik, satirik yo‘nalishlarni payqash;

3) asarning allegorik tusdagi ma’nosini, ya’ni timsollar insonlarga xos illat yoki fazilatni ifodalayotganini aniqlash;

4) muallifning pand-nasihat yoki tarbiyaviy xulosasini topish, real hayot bilan bog‘lash, kimlarda bu illat yoki fazilat borligi haqida muhokama qilish;

5) natijada, ijtimoiy, axloqiy, ma’naviy saboqlar olish, kitobxonlik qiziqishini kuchaytirish, og‘zaki va yozma nutq, ijodkorlik va hamjihatlikni oshirish.

Masal janrida dars o‘tkazish – ham soddalashgan, ham tanqidiy, ham qiziqarli, ham badiiy uslubda bo‘lib, o‘quvchilarga “bir kunda oz so‘z bilan ko‘p axborot, dars, hissiy kechinma o‘rganish” imkoniyatini beradi. Chunki masal – ixcham, lekin qudratli adabiy shakl, hikoya uslubida bo‘lsa, voqeaning ko‘proq tafsilotlari, qahramonlar o‘rtasidagi ijtimoiy-psixologik tortishuv, lekin oxirida baribir aniq pand-nasihat ruhi, allegorik xulosa bo‘ladigan matn yaratiladi. Bolalar esa o‘z xulq-atvori, jamiyat illatlari, hayotiy vaziyatlar haqida birmuncha chuqurroq o‘ylashadi. Shu ma’noda hikoya shaklidagi masal metodo doirasida maxsus tadqiq qilinishi, uni dars jarayonida “hikoya yoki masal emas, balki ikkisining uyg‘unligi” deb baholash, tahlilni ham hikoya usulida, ham masal uslubida, ya’ni allegorik ma’no izlovi shaklida olib borish to‘g‘ri bo‘ladi.

Albatta, masalning tub mohiyati – majoz orqali (hayvon, buyum, holat) odamlar turmushidagi illat yoki xulqni satirik, kinoyaviy, sarkastik, ba’zan lirik yo‘sinda fosh qilish, o‘quvchini hushyor bo‘lishga undash. Shuning uchun darsda “ana shu illat nimada ko‘rinayapti?, “Bizda kimda uchrashi mumkin, real misollar bormi?”, “Qanday oqibat bo‘lishi mumkin?” tarzidagi savollarga ham joy beriladi. So‘ng o‘quvchilar jamiyat hayotidan misollar keltirishadi: “Men bunday xulqni ko‘rganman, bir kishi o‘zini bilag‘on deb o‘ylagan edi, axiyri, natijada o‘zining xatosini tushundi”, deya so‘zlab berishi mumkin. Bunday munozaralar – masal mazmunini real voqelik bilan bog‘lash yo‘li. Xususan, “bu matn sizlarga nimani tushuntirdi?”, eng an’anaviy, ammo eng samarali yakuniy savol. Kimdir “dangasalik qilish yomon”, kimdir “kibru havo azaldan xato”, kimdir “adashmaslik uchun kattalar bilan hammaslak bo‘lish kerak”, kimdir esa “demak, do‘st topish, hamjihatlik yaxshi, xudbinlikka berilmaslik kerak”, deydi. Ushbu turfa javoblar pirovardida darsning tarbiyaviy samarasini ko‘rsatadi, hamma bitta masal matni bilan bo‘lsa-da, turli ko‘rinishlarda xulq-odob sabog‘ini qabul qiladi. O‘qituvchi “bu

masalning ma’rifiy qudrati, zero masal shuning uchun ham maxsus badiiy shakl” deb xulosa qiladi.

3. Masal adabiyotdagi eng qadimiy va qudratli didaktik janrlardan biri bo‘lib, undagi badiiy ifoda asosan pand-nasihat, ibrat va kinoya elementlariga qaratilgan. Masalning ildizlari miloddan avvalgi asrlarga, qadim Yunon adabiyotiga borib taqalishi mumkin, chunki Ezop (Aesop) kabi mashhur masalchilar asosan jonivorlar, o‘simliklar yoki buyumlar misolida insoniyatga xos xulq-atvor illatlari, muammolarini allegorik yo‘sinda fosh etishgan. Keyinchalik Rim adabiyotida Fedr, Fransiyada Lafonten, Rossiyada Krilov, o‘zbek adabiyotida Gulxaniy, Alisher Navoiy an’analariga bog‘liq holda turli masal namunalari maydonga kelgan. Masal, o‘z mohiyatiga ko‘ra, ayniqsa maktab yoshidagi bolalarga ijtimoiy axloq, jamiyatdagi illat va fazilatlar, kishilar o‘rtasidagi munosabatlar to‘g‘risida sodda, ammo ta’sirli saboqlar berish yo‘li bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Masalda, odatda, hayvonlar yoki buyumlar “jonlanib”, insonlar kabi gapirishadi, muayyan muammolarga duch kelishadi, o‘z xatti-harakati bilan pirovardida didaktik xulosa hosil qilinadi. Qisqa, lekin dolzarb mazmunli shakldagi bunday asarlar – nazmiy yoki nasriy bo‘lishidan qat’i nazar – o‘qitish jarayonida juda qulay manba sanaladi. Boshlang‘ich sinflarda ham, yuqori sinflarda ham masalni turli usullarda o‘qish, tahlil qilish, dramatizatsiya etish, ijodiy mashqlar bilan boyitish keng qo‘llanadi. Bu jarayon bolalarga nafaqat badiiy matnni tushunish, balki undagi ramz va majoziy ifodalarni topish, hayotga tatbiq qilish, axloqiy saboqlar hosil qilish, jamiyatdagi turli hodisalarga tanqidiy nazar bilan qarash malakasini o‘rgatadi. Shu bois “masal janriga xos matnlar bilan ishlash metodikasi” bo‘yicha tizimli yondashuv ishlab chiqish o‘qituvchilar uchun muhim vazifalardan biridir.

Odatda, masalning eng muhim xususiyati – undagi allegorik tabiatdir. Boshqacha aytganda, masalda ko‘pincha hayvonlar, o‘simliklar, buyumlar, hatto mavhum tushunchalar qahramon sifatida qatnashadi, lekin ular insonlardagi ma’lum xatti-harakatni ramziy shaklda ifoda etadi. Tulki hiylakorlikni, bo‘ri tajovuzkorlik va vahshiylikni, sher kuch va hukmronlikni,

eshak sodda nodonlikni, quyon qo‘rqoqlikni, chumchuq epchillik va tezkorlikni, xo‘roz g‘urur hamda dadillikni, it sadoqatni, qarg‘a beparvolik yoki manmanlikni, ilon hiyla va zarar etkazishni – har biri tanqid yoki madh qilinishi mumkin bo‘lgan fazilatlar bilan bog‘liq bo‘lib, hikoyaviy jilo olda, oxirida esa aniq xulosa keladi. Eng asosiysi, masalda ramzlar ochiq ifodalanmaydi, ya’ni “bu tulki demakki hiylakor odamdir”, deb hech kim e’lon qilmaydi. O‘quvchi buni o‘zi tusmollab, aqliy faoliyat bilan topishi, “tulki timsoli – hiylakorlikni ko‘rsatayapti”, degan xulosaga kelishi kerak. Shuning uchun ham masal dars jarayonida “sirli matn” sifatida o‘qilsa, bolalarda matnni chuqurroq tahlil qilish, ma’no qatlamiga e’tibor berish ko‘nikmasi shakllanadi. Metodik jihatdan, o‘qituvchi shu jarayonga rahbarlik qiladi, dars rejasi asosida bir nechta bosqich: motivatsiya, matnni o‘qish, savol-javob, lug‘aviy ish, rolli o‘qish yoki dramatizatsiya, allegorik ma’noni topish, yakuniy xulosa kabi qadamlar takrorlangan holda qo‘llanadi.

Masal matnlarini sinfda o‘rganishdan avval, o‘qituvchi avvalo masal janrining soddalashtirilgan tushuntirishini bolalarga tushuntirishi foydali. Yani “masal deganda, odatda, bir-ikki syujet, hayvonlar yoki buyumlar qahramon, oxirida esa bizga saboq, nasihat, xulosa chiqadigan badiiy asar tushuniladi”, deya ishonchli tarzda izoh berish mumkin. Masal xususan nimasi bilan ertakdan farq qiladi, nimasi bilan hikoyaga o‘xshaydi, bu haqda ham so‘z yuritish maqsadga muvofiq. Masalda odatda xulosa, pand-nasihat aniq shaklga ega, ibratli satrlar bo‘lishi, “shuning uchun ham…” deb tugash odatiy, ertakda esa syujet kattaroq, qahramonlar har xil yo‘llar bilan sarguzashtga tushadi va oxirida ham “Ezgulik yomonlikni yengadi”, singari xulosa mazmunan shakllanishi mumkin, lekin masaldagi didaktik yo‘nalish yanada ochiq va aniq. Badiiy jihatdan ham masal shaklan ixcham, ko‘pincha bitta voqea atrofida bo‘ladi, ammo tezkor jarayonlar, jonli dialog, keskin to‘qnashuvlar keltiriladi. O‘quvchilarga “endilikda siz shunday matnni o‘qiysiz, oxirida esa xulosa bor, har kim masaldan qanday saboq olishini aytib berishi mumkin”, deya motivatsiya uyg‘otish darsni boshlash uchun qulay usuldir.

Asarni tanlash jarayonida, albatta, sinfning yosh xususiyatlari, qaysi mavzular bolalarga koʻproq taʼsir qilishi, maktab darsliklarida qanday masallar keltirilgani eʼtiborga olinadi. Boshlangʻich sinflarda nasriy shakldagi Krilov masallaridan, Gʻulxaniy, Ezop, Lafonten kabi mualliflar ijodidan tarjima qilingan oʻzbekcha variantlar yoki zamonaviy adiblarimiz masallaridan foydalanish mumkin. Har bir matn, tabiiy, bitta xulosa, bitta illat, bitta tarbiyaviy gʻoyani koʻrsatishga moʻljallangan boʻladi. Qaysidir masalda xasislik, birovda esa makkorlik, yana boshqasida esa razolat, yoki aksincha, mehnatgiligi ulugʻlash, mehr-oqibatni targʻib etish, shukronalik singari tushunchalar. Darsni aynan shu mavzu atrofida tayyorlash, "Bolalar, bugun mehnatkashlikni madh qiladigan masal oʻqiymiz", yoki "yolgʻonchilar, hiylakorlar oxirida oʻzini aldaydi, degan fikrni ifodalovchi masal oʻqiymiz", deya eʼlon qilinsa, bolalarda ilk qiziqish shakllanadi. Bunday kirish bosqichni "motivatsiya" deb atash mumkin. Keyin matnni oʻqitish usuli tanlanadi. Qisqa masallar boʻlsa, butun matnni birdaniga oʻqish, kutilmagan joyda toʻxtash, oraliq savollar bilan sinfning reaktsiyasini bilish qulay. Baʼzan rolli oʻqish: "Sen tulki boʻlasan, sen boʻri boʻlasan, sen quyon", deyish ham darsni jonlantiradi. Yoki muallimning oʻzi ifodali oʻqib, soʻng savol-javob tashkil qilishi, ketma-ket bir nechta oʻquvchiga tanlab oʻqitishi – variantlar har xil boʻlishi mumkin.

Metodik jihatdan, masal bilan ishlashda lugʻaviy ish ham alohida ahamiyat kasb etadi. Masallarda baʼzan orcha soʻzlar, dialekt unsurlari, poetik iboralar boʻlishi mumkin, chunki badiiy tilda shu narsa qiziqarli, ijtimoiy-tarixiy maʼno keltirishi mumkin. Oʻqituvchi ana shu soʻzlarni oldindan ajratib, darsda sinf bilan izoh berish, sinonim yoki antonimlarini topish, gap tuzish, hikoya soʻngida ijtimoiy munosabat bilan bogʻlash kabilarni amalga oshiradi. Bunday mashqlar soʻz boyligini kengaytiradi, sheva soʻzlari, folklor atamalari, badiiy til unsurlarini chuqur tushunishga yoʻl ochadi. Shuningdek, masalda keltirilgan soʻzlar baʼzan "shoirona" koʻrinishdagi soʻz, "bir varaq"chilik atamalar boʻlishi, bolalarga notanish manzaralar yoki buyumlar, qushlar, oʻsimliklar ismlari uchrashi mumkin. Oʻqituvchi: "Masalda kelgan ʻzardali

tosh”, ‘changak tumshuqli qush”, ‘zulka”, degan so‘zlar nimani bildiradi?” singari savollar bilan ham bolalarni o‘ylantirib, mulohaza etdiradi. Mashg‘ulot jonli ruhda o‘tadi, har bir o‘quvchi “Men lug‘atdan ko‘rdim, bu so‘z shuni anglatadi”, deya faol qatnashadi. Natijada dars mazmunli kechadi, masal matni badiiy qudrati bilan o‘z o‘rnini topadi.

Keyingi muhim bosqich – qahramonlar tahlili. Masal bo‘lsin, ertak bo‘lsin, hikoya bo‘lsin, baribir syujetda qahramonlar xulqi, nutqi, xatti-harakati muhim. Masalda ham, odatda, ikki yoki uch jonivor o‘zaro gaplashadi, natijada mojaroli vaziyat tug‘iladi, oxirida qaysidir qahramon aldanishi, ibrat olishi, sharmanda bo‘lishi mumkin. Masalan, bo‘ri – tulki – quyon, uchalasi bir voqeada qatnashishi, har birining o‘z xulqi, xususan bo‘ri zo‘r berishi, tulki hiylakorligi, quyon esa tezkorligi bilan ma’lum kechinma keltirishi, so‘ngra muallif “har kim zimmasidagi xulqini to‘g‘ri tutmasa, hammasi ham xato yo‘lga borib tushar ekan”, deya yakun qiladi. Kimgadir bo‘ri yoqmasligi mumkin, chunki u zo‘ravon, kimgadir tulki yoqmaydi, chunki hiylakor, kimdir quyon – bechora, ammo epchilligini ulug‘laydi. Bunday subyektivlik ustida darsda ochiq suhbat o‘tkazish: “sen kimni ma’qullaysan, nega?”, “kimning xatti-harakatlari yomon? Nima uchun?” – metodik uslubdan. O‘quvchilar “Men bo‘riga toqat qilolmayman, chunki u hamma atrofni bezovta qiladi”, deb aytishi, boshqasi “tulki ham bir kun baloga qoladi”, deyishi mumkin. Shu jarayon majoziy tushunchani ham chuqurroq ochib beradi: hayvon demakki, insoniy illat ramzi, kim degani bo‘lishi mumkin? Balki bo‘ri – hokimiyat qudratiga suyanib, odamlarga tajovuz qiladigan kimsa, tulki – hiylakor, hasadchi, ishni halollik bilan emas, makr bilan yuritadigan kimsalarni anglatadi, quyon – agar xotirjam bo‘lib, o‘z paytida chora ko‘rsa, bu ham ijobiy fazilat bo‘lar, ammo qo‘rqoqlik ham bo‘lishi mumkin. Bunday bahslar adabiy-nutqiy jarayonni gavjum qiladi, o‘quvchilar tanqidiy fikrni ishga solishadi. So‘ng dars yakuniga yaqin o‘qituvchi: “Xo‘sh, muallif kimni qoraladi, kimga kinoya qildi, xulosa qaysi illatga qaratildi?” deb so‘raydi, hamma “takabburlikka” yoki “makkorlikka”, “zo‘ravonlikka”, “aldamchilikka”, “dangasalikka”, deya javob beradi. Demak,

masalning tub maqsadi ijtimoiy xatti-harakatni fosh qilish boʻlsa, demakki, darsda ham shu mavzu atrofida axloqiy-hayotiy xulosa shakllanadi.

Shuningdek, dars jarayonida rolli oʻqish, qahramonlar nutqini ifodaviy ijro etish ham qoʻllanishi mumkin. Masal odatda qisqa, lekin dialoglar, sarkazm, kinoya bilan boy boʻlishi ehtimoldan xoli emas. “Sen boʻri boʻlib, mana bu parchani oʻqi, sen quyon boʻlib, javob ber, orada men tulki replikasini ixtiyoriy ohangda bajaray”, deyish darsni quvnoq, rostmana teatr muhitida oʻtkazadi. Bunday “mini drama” oʻquvchilarga ham manzur boʻladi, ular qahramon ohangiga kirish, soʻzlar, imo-ishoralar orqali ifodalash, sinfdoshlar oldida chiqish tajribasini orttiradilar. Bu jarayon matnni ham aniqroq tushunishga xizmat qiladi, chunki real ifoda jarayonida kimda nimaga urgʻu berish, kimning soʻzlari kinoyali, kimniki keskin, kimniki xoʻmrayib gapirayotgan, qayerda intonatsiyani koʻtarish, qayerda iltijo ohangiga tushish kerak – bular aniq uygʻonadi. Natijada hushyor kitobxonlik tarbiyalanadi. Dars soʻngida oʻqituvchi “Xoʻsh, bu qahramon qaysi undovlarda ohangni balandlatishi kerak?” deb soʻrab, ifodaviy oʻqish boʻyicha oraliq xulosa chiqarishi ham mumkin. Chunki masaldagi matn, koʻpincha, ta’sirchan ifodaga mos boʻladi, soʻzlar kinoya, taniq, hazil, sarkazm bilan boyitilgan, ohangni toʻgʻri tanlash esa asarning tarbiyaviy kuchini oshiradi.

Masal janriga xos matnlar bilan ishlashning yana bir metodik usuli – “hikoya tugagach, yakuniy xulosa oldida, asar davomini oʻzingiz yozib koʻring”, topshirigʻidir. Bunda oʻquvchilar “Muallif shunday xulosa bilan tugatdi, ammo men xohlardimki, boʻri tavba qilishi, tulki pushaymon boʻlishi, quyon esa kechirishi”, kabi oʻziga xos finalga buyurishi mumkin. Ba’zan kimdir “Aslida men boʻrini unchalik ham yomon koʻrmasdim, balandparvoz soʻzlar bilan, masalan, jamiyatda unda ijobiy fazilat ham bor degim keladi”, deya oʻz ijodini yuklash ehtimoli bor. Bunday mashq masalning “qoida shaklidan” siqilib chiqib, erkinroqlik, subyektiv yondashuv, chuqur fikr, badiiy metodlar bilan tanishishga majbur qiladi. Darsliklarda ham shunday topshiriqlar uchrab turadi: “Masaldagi yakunni oʻzgartiring”, “Masal yakunini sharhlar ekan, real hayot bilan bogʻlang”, “Asardagi timsollarga mos ravishda

real jamiyatdagi misollarni keltiring”, “Matnda kelgan kinoya so‘zlarini qayta izohlang” va hokazo. Bularning barchasi bitta maqsadga – masalni badiiy ifoda sifatida chuqur tushunish, xulosa chiqarish, leksik boylikni oshirish, mustaqil fikrlash, ijtimoiy illatlar bilan kurashish hissini mustahkamlash maqsadiga xizmat qiladi.

Masal janrining yana bir xususiyati – she’riy yoki nasriy shaklda bo‘lishi. Ba’zi masallar she’riy bo‘lib, Ezop, Fedr, Lafonten, Krilov, Gulxaniy ijodida ko‘plab she’riy namunalarga duch kelamiz. Ba’zilari esa nasriy, hikoyaviy shaklda. She’riy shaklda masalni darsda ifodali o‘qish, misra, qofiya, ritm, ohangdor dialoglar, so‘nggi bandda qattiq kinoya, “shunday kishilar ham topilar…” degan kabi xulosa keltirish odatiy. Hikoyaviy masallarda esa voqea syujet bo‘ylab yoyiladi, qahramonlar harakatlari aniq ma’lum sekvensiya bo‘yicha o‘sadi, oxirida masal didaktik tuzilma bilan tugaydi. Metodika nuqtayi nazaridan, she’riy masal ustida ishlashda bir nechta usul – misra tanlab o‘qish, ohang va qofiya, stsenariy bo‘yicha rolli dialog, poetik iboralarni topish – qulay. Hikoya shaklidagi masalga esa “kirish, rivojlanish, ziddiyat, yechim, xulosa” tarzidagi an’anaviy kompozitsion tahlilni qo‘llash, syujet tahlili, oraliq qahramon talqinlari, dialogni sahnalashtirish kabi usullar mos keladi. Qanday bo‘lmasin, barchasida allegoriya va didaktik xulosa – masalning o‘zagi.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, masal janriga xos matnlar bilan ishlash metodikasi bosqichma-bosqich quyidagilarni nazarda tutadi: avval darsda motivatsiya: mavzuga kirish, masalga xos xususiyatlarni eslatish. Keyin matnni ifodali o‘qish, bo‘lib o‘qish yoki dramatizatsiya bilan o‘quvchilarda syujetni anglash, didaktik xabarni topish, hushyorlikni kuchaytirish. Shundan so‘ng lug‘aviy ish, noaniq so‘zlarni, poetik iboralar, satirik unsurlarni izohlash, oraliq savollar bilan syujet ketma-ketligi, qahramonlar harakati, mojaroli epizodlarni silliq tahlil qilish. Asar oxirida xulosa gap yoki nasihat ifoda etilsa, uni alohida ohang bilan o‘qish va “demak, biz nimani tushundik?” deya suhbat o‘tkazish, real hayot bilan bog‘lash, illat, fazilat, ijtimoiy normalar haqida mulohaza yuritish. So‘ng ijodiy bosqich: kim

hozir rolli o‘qish qilmoqchi, kim rasm chizishi, kim matn davomini taklif etishi, kim xulosani o‘zgartirishi, kim masaldagi qahramonga xat yozishi, kim ifodali qiroat bilan yod olishi mumkin? Shunday interfaol mashqlar barchaning e’tiborini matn allegorik jihatiga jalb etadi.

Nazorat savollari

1. Masal janrining asosiy badiiy xususiyatlari nimalardan iborat va uni boshqa badiiy janrlardan qanday farqlash mumkin?
2. She’riy shaklda yozilgan masallarda ritm, qofiya va ohang o‘quvchilarga qanday ta’sir ko‘rsatadi, uning badiiy-estetik ahamiyati nimada?
3. Boshlang‘ich sinflarda masallarni tahlil qilish jarayonida majoziylik (simvolik ifoda) qanday izohlanishi lozim?
4. Hikoya shaklida yozilgan masallarni o‘qish, voqealarni bandma-band tushunish va qahramonlar xulqiga baho berish bolalarda qanday ko‘nikmalarni rivojlantiradi?
5. Masalda kelgan qahramonlar va ularning xatti-harakatlari orqali o‘quvchilarga axloqiy, tarbiyaviy saboqlarni qanday etkazish mumkin?
6. Masal ustida ishlashda, ayniqsa, she’riy shaklda ifodali o‘qish, izohli lug‘aviy ish, ifodaviy ohangga e’tibor berish nimaga xizmat qiladi?
7. Hikoya uslubidagi masalda voqealar zanjiri, qahramonlar fe’l-atvori va yakuniy xulosa bandlarini tahlil qilishdagi bosqichma-bosqich amaliyot qanday bo‘ladi?
8. Majoziy obrazlarni (qush, hayvon, buyum) tushuntirishda o‘quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olish qanday metodik afzalliklarni beradi?
9. Boshlang‘ich sinfda masal matni bilan ishlashda qanday didaktik usullar (rolli o‘yin, sahnalashtirish, rasm chizish, munozara) o‘quvchilarning faolligini oshirishga yordam beradi?
10. Masal janriga xos matnlar bilan ishlash metodikasi o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, badiiy did, axloqiy xulosa chiqarish malakasini qanday shakllantiradi?

9-MAVZU. LIRIK JANRGA XOS (SHE’RIY) MATNLAR USTIDA ISHLASH

Reja:

1. Lirik janrga xos (she’riy)matnlar. She’riy asarlardagi syujet.
2. She’riy matnni ifodali o‘qish va ifodali o‘qishda ohang, ritm, qofiya, to‘xtam (pauza).
3. She’r matnini tahlil qilish va matndagi badiiy-tasviriy vositalar.
4. She’riy matn bilan ishlashda qo‘llaniladigan usullar.

1. Lirik adabiyot azaldan insonga eng nozik va chuqur hissiyotlarni namoyon etish, qalb kechinmalarini ifoda qilish yo‘lida xizmat qilib kelgan ko‘hna janrlar sirasiga kiradi. Odatda she’riyat deganda insonning ichki ruhiy olamini, yoshirin tuyg‘u-kechinmalarini, hayotiy mushohadalarini, sezgi va hayajonlarini qisqa, ammo ohangdor satrlar bilan, badiiy ifoda vositalari hamda figurativ til yordamida ifodalash tushuniladi. Lirik janr xos bo‘lgan she’rlar ko‘pincha hissiy eksklyuzivlikni, muallif yoki lirik qahramonning shaxsiy qarashlari, hayotga yoki voqelikka bo‘lgan o‘zgacha munosabatini birvarakayiga namoyon qiladi. Aynan shu sababli u har qanday adabiy turdagi asarlar orasida eng nafis, eng nozik, eng maftunkor qiyofa kasb etadi. Birgina satrda ham, ba’zan, lirik she’rlar o‘z ijodkorining yorqin ruhiy holati, turtkisi, tortishgan hayajonlari, ohorli orzular-u, nola va shodliklarni, ko‘zda bo‘lgan yosh bilan qalbda tug‘ilgan tabassumni ko‘z o‘ngimizda tiklash, sezdirish qudratiga ega bo‘lishi mumkin. Shu bois lirik janrda yozilgan she’riy matnlar butun adabiy jarayonda doimiy hurmat va o‘zgacha e’tiborga sazovor bo‘lib keldi. Ayniqsa Sharq she’riyatida lirik meros betimsol boylik sifatida milliy ma’naviyat, madaniy-axloqiy, badiiy-estetik merosni asrlar davomida avlodlarga yetkazishda noyob omil bo‘ldi. Bugun ham, she’riyatni mutolaa qilgan, matn satrlaridagi ohang, ohor, musiqiylik, ramzlar, tashbehlar va eng muhimi hissiy-intellektual ozuqani o‘z qalbidan o‘tkazgan kitobxon badiiy adabiyotning lirik janri bilan yanada teran bog‘liqlikni his qiladi.

Lirik she’rlar, avvalo, insonning ichki olami, tuyg‘ularining intilishi, ko‘ngil oqimlari, hissiy iztirob va quvonchlarni, sevgi, muhabbat, hijron,

sadoqat, armon, orzu kabi chuqur mavzularni ifodalashga qaratilgan. Ushbu she’rlar, ko‘pincha qisqa, lekin mazmunan boy satrlardan iborat bo‘lib, ular orqali muallif o‘zining ichki holatini, qalbida tug‘ilayotgan his-tuyg‘ularni o‘quvchiga yetkazishga harakat qiladi. Lirik she’rda qofiya, ritm, ohang va boshqa badiiy ifoda vositalari muhim o‘rin tutadi, chunki ular asarga ohangdorlik va estetik joziba bag‘ishlaydi.

Bundan tashqari, lirik asarlarda ko‘pincha murakkab syujet yoki voqealar zanjiri bo‘lmasa-da, ba’zan bunday she’rlar ichida ma’lum bir epik elementlar, ya’ni syujet chizig‘i, voqeaviy o‘zgarishlar ham kuzatilishi mumkin. Bu holat lirik she’rning epik asarlardan farqini kamaytirib, o‘quvchiga boshqa, ko‘proq dramatik va hissiy boylikni taqdim etadi.

Sharq adabiyotida, xususan, Alisher Navoiyning g‘azallarida bu kabi “syujetli she’rlar” talaygina uchraydi. Navoiyning ba’zi g‘azallarida oshiq va ma’shuq o‘rtasidagi mojarolar, ularning sarguzashtlari syujet shaklida ifodalangan bo‘lsa-da, bu she’rlar lirik ohang va hissiy ekspressivlikni saqlab qolgan. Alisher Navoiy g‘azallarida she’rni syujet va dramatik voqealar bilan boyitishning o‘ziga xos uslubi mavjud, lekin bu voqealar lirik ifodali vositalar bilan chambarchas bog‘langan.

Shu bilan birga, zamonaviy adabiyotda ham lirik she’rlar ichida syujetli elementlar, dramatik tug‘ilishlar mavjud bo‘lib, ular she’riy matnni yanada boyitadi. Lirik she’rlar majozlar, ramzlar, kinoya, isti’ora, metafora kabi ifodaviy vositalar yordamida o‘quvchiga chuqur hissiy va intellektual tajribalarni taqdim etadi. Bunday she’rlar, soddaroq tuzilishga ega ko‘rinishi mumkin, ammo aslida ular ko‘p ma’noli, nozik va hissiy ziddiyatlarni o‘z ichiga olgan adabiy shakllardir.

Lirik she’r, o‘zining ichki mazmuni va poetik strukturasiga ko‘ra, faqatgina tuyg‘u va hissiyotlarni ifodalashni emas, balki o‘quvchini hamnafas qilib, uning qalbiga chuqur ta’sir o‘tkazishni maqsad qiladi. Bu kabi she’rlar o‘quvchining xayolida turli manzaralar, dramalar, ehtirosli sarguzashtlar hosil qilib, uni poetik jarayon bilan birga o‘tkazadi. Shuning uchun, lirik she’r – nafaqat oddiy bir badiiy shakl, balki inson ruhining nozik qatlamlarini

oʻrganishga imkon beruvchi, koʻp qirrali, maʼnoli va hissiy boyliklarga ega boʻlgan adabiy shakldir.

Lirik sheʼrlarda syujet unsuri boʻyicha turli nazariy qarashlar mavjud. Anʼanaviy nazariyada “lirikada syujet boʻlmaydi, chunki voqealar bu janrda asosiy urgʻu emas, faqat hissiy holat ustuvor”, degan fikr koʻp yillardan beri umumiy qabul qilingan. Ammo zamonlar oʻtishi bilan sheʼriyatda “voqeaviylik” ham sezila boshlagan. Bu, ehtimol, epik unsur sifatida koʻrinish bersa-da, sheʼrda dramaturgik keskinlik, qahramon, muayyan ijtimoiy muammo, lirik qahramonning sarguzashtlarini keltirib chiqarishi, avval-ket avj, tugun kabi bosqichlarni namoyon qilishi mumkinligini koʻrsatadi. Biroq, lirik asarlardagi syujet epik roman, qissa yoki hikoya janrlaridagi syujetdan ancha farq qiladi. Lirik sheʼrda syujet “qatlamlari” odatda hissiy holat oʻzgarishlari, tuygʻular toʻlqinlanishi, ruhiy-kechinma bosqichlari, daqiqa sayin oshib boradigan hayajon, tuygʻulardagi oʻzgarish, mojarolar va dramatik voqealarning insonga taʼsirini koʻrsatadi. Bu jarayon yakuniy “ruhiy natija”ga olib keladi.

Shu paytda lirik syujet tushunchasi, real voqealardan koʻra, subyektiv bir kechinmaning bosqichlarini ifodalaydi. Yaʼni, lirik qahramon qandaydir tuygʻudan boshlanadi, asta-sekin hissiyotlar chuqurlashadi, yurakdagi kelishmovchilik, intilish, orzu, hijron, mahzunlik va hayrat paydo boʻladi. Sheʼrda esktra quvonchli yoki iztirobli kayfiyatlar tasvirlanadi, oxir-oqibat esa ishonch, taslim boʻlish yoki ruhan yuksalish roʻy berishi mumkin. Sheʼrda bu jarayon toʻlqinsimon boʻlib, tuygʻu ustunligi, ohangning oʻzgarishlari, misralar orasidagi pauza, ifoda va badiiy vositalar bilan namoyon boʻladi. Bu – lirik “ichki syujet” deb talqin qilinadi. Badiiy adabiyot nazariyasida bu holat “psixologik syujet”, “ruhiy syujet”, “hissiy zanjir” kabi atamalar bilan ifodalanadi.

Biroq baʼzan lirik sheʼrda real qahramonlar va ularning oʻrtasidagi kichik mojarolar ham tasvirlanishi mumkin. Masalan: “Tong otdi, men koʻchaga chiqdim, yuragim toʻldi, kimnidir koʻrmoq istadim, orada yomgʻir quydi, kimdir menga kulib qaradi, men esa dildan alamli boʻlsam-da, endi

shodlandim”, kabi satrlar – aslida voqeaviy bo‘lsa-da, hamon ichki hissiyotlarga asoslangan. Nega? Chunki she’rda voqea dard yoki quvonchni ifodalash uchun keltirilgan bo‘lib, poetik manzaralar ham hissiy bo‘yoqlarda namoyon bo‘ladi. Epik hikoya esa voqea rivoji, ziddiyat va kulminatsiya, yechim kabi bosqichlarni aniq (obyektiv) usulda tasvirlash orqali ko‘rsatadi. Lirikada esa voqea “subyektiv his-tuyg‘u prizmadan” namoyon bo‘ladi.

Shu bois she’riy matnlardagi syujet, asosan, psixologik ohang, hissiy kulminatsiya, lirik “men” integratsiyasi va poetik voqelik sifatida ramziy shakllarga ega bo‘ladi.

Lirik she’rlarda syujetning mavjudligi yoki mavjud bo‘lmasligi haqida turli nazariy qarashlar mavjud. Ba’zi hollarda she’riyatda syujet bo‘lmasligi mumkin, chunki bunday asarlarda ko‘pincha voqealar o‘rniga lirik qahramonning hissiy holati ustuvor bo‘ladi. Bu holatda she’rda tabiat manzarasi, his-tuyg‘ularning tasviri va poetik ishoralar asosiy o‘rin tutadi. Misollar sifatida g‘azal, ruboiy, tuyuq kabi shakllarni keltirish mumkin, bu janrlarda asosan subyektiv kechinmalar ifodalanadi, voqealar va qahramonlar ko‘rinmaydi.

Biroq, zamonaviy lirik she’rlarda syujet elementlari ba’zan paydo bo‘ladi. Masalan, kichik voqealar, qahramonlar o‘rtasidagi munosabatlar yoki ijtimoiy muammolar tasvirlanishi mumkin. Biroq, bunday hollarda ham syujet asosan lirik qahramonning ichki kechinmalari, hissiyotlari va ruhiy holati orqali tasvirlanadi, shuning uchun syujetda epik xususiyatlar faqatgina shaklni tashkil etadi, uning mohiyati esa hissiy va psixologik jarayonlar bilan bog‘liq bo‘ladi.

Bunda syujetni “lirik syujet” yoki “she’riy asardagi voqeaviylik” deb atash mumkin. Masalan, G‘afur G‘ulomning “Sen etim emassan” she’rida bolaning onasining vafotidan keyin hayotga bo‘lgan munosabati, o‘zgarishlar tasvirlangan, lekin bu voqea lirik bir tushuncha bilan bog‘liq tarzda ifodalanadi. Syujet kichik bo‘lsa-da, u hissiy jarayonlarning kuchli tasvirini beradi.

She’rda voqea rivoji, qahramonlar va mojarolar mavjud bo‘lishi mumkin, ammo ular subyektiv nuqtai nazardan, lirik qahramonning ruhiy holati va hissiyotlaridagi o‘zgarishlarni ko‘rsatadi. Bunda she’rda epik elementlar bo‘lishi mumkin, ammo ular asosan hissiy o‘zgarishlar va ichki kechinmalarni ifodalash uchun keltiriladi.

Umuman olganda, lirik she’rlar ko‘pincha ichki hissiyotlarni, ruhiy to‘lqinlarni ifodalaydi va voqeaviylik ko‘proq subyektiv bo‘ladi. Bu, ayniqsa, o‘quvchilarga she'riy asarlardagi hissiy jarayonlarni anglash va shoirning ichki dunyosini tushunish imkonini beradi.

She’riyat darslarida “Syujetli she’r” degan mavzuda balladalar, dostonlar, poemalar misolida voqeaviylikka e’tibor qaratilishi, “Biroq lirik ohang saqlanib qolgan”, deya xulosa qilinishi mumkin. Kimdir “Chin orzularim” nomli 30-40 misrali she’rida qahramonini yurish-turish, real bo‘laklar orqali ifoda etadi, lirik yo‘sinda ifodalar – bu ham lirik asar, chunki hissiyot, subyektiv ohang, badiiy majoz, poetik ritm ustun. Demakki, she’riyat – bu faqat yengil ifoda emas, balki epik unsurlarni ham o‘zida jam qilishi mumkin, ammo lirik “men” doim ustun. O‘quvchilar ham she’r tahlilida buni eslashlari, asarda “kim gapiryapti, qachon subyektiv monolog, qachon muallif ohangi, qachon voqea, qachon hissiy kulminatsiya” degan savollarni tahlil qilishlari muhim. Aslida she’riy asarni tushunish – badiiy adabiyot nazariyasi doirasidagi har qancha mehnat, ijodiy qiziqish, poetik ifodalar, timsollar, “mazmun va shakl” tushunchasini bir paytning o‘zida kamolga etkazadigan murakkab jarayon. Shuning uchun ham darsda ohangli o‘qish, misralardagi poetik qaytarishlarni topish, so‘ng “nimaga shoir takroriy so‘zlardan foydalandi”, “Syujetli kesim qayerda boshlangan, qayerda tugadi”, “Muallif lirik “men”ida qaysi tuyg‘ularni ifoda etyapti?” “Ramziy timsollar: quyosh, shamol, navbahor, jazirama, oppoq lahzalar, qayerda, nimaga ishora?” singari mantiqiy-savol tahlil uslublari qo‘llanishi kerak. Bunda o‘quvchilarga “Men she’rdan shuni kuzatdim, quvonch oxirgi bandda chindan ham ijobiy xulosa ekan”, deya fikr berish imkoni yaratiladi, o‘qituvchi esa to‘ldirish, kengaytirish, poetik atamalarni sharhlash, misraga poetik ohang berish,

tevarak elementlarni izohlash bilan mashg‘ul bo‘ladi. Bu jarayon lirik she’rni turli usullar bilan yetarli o‘rganish, poetik tadbirlar, qiroat kechalari, rolli o‘qish, ifodali qiroat tanlovlari kabilarga ham yo‘l ochadi.

Shu asosda lirik janr, xususan, she’riy matn – bu doim hissiy-intellektual, subyektiv ohangga tayanadigan badiiy tur. Bunda syujet bo‘lishi shart emas, bo‘lgan taqdirda ham syujet asar voqeligidan ko‘ra tuyg‘u o‘zgarishlari, lirik qahramon ichki kechinmalarining bosqichma-bosqich o‘sishi shaklida namoyon bo‘ladi. Garchi voqeaviy she’rlar (poemalar, dostonlar, balladalar, qissa, masnaviy) ham bo‘lib, ular epik xususiyatlarni ham o‘zida jamlasa-da, baribir ularning ustuni – poetik nutq, musiqiy ohang, hissiy yyetakchilik, badiiy ma’no to‘yinganligi bo‘lib qolaveradi. Lirik she’rlarda manzara, fasl, rang, sadolar, buyumlar, jonivorlar, tabiat, odamlar, ijtimoiy muammolar, ishqiy tuyg‘ular, ma’naviy-axloqiy holatlar – hammasi asar yaratuvchining hissiy nigohida, poetik ifoda orqali keladi. Subyekt – “men”, “biz” yoki bevosita shoir “darvoqe”, “barchaga ma’lum” “shunday his etaman”, “shunday orzu”, deya turli ijtimoiy-lirik, ishqiy-lirik, falsafiy-lirik, hijron-lirik, madhiya-lirik yo‘nalishlarda o‘z so‘zini aytadi. Bunda kitobxon ham misra sayin tuyg‘u tebranishini his qiladi, asar ohangiga mos kayfiyat kasb etib boradi. She’r o‘qilishi oxirida ohang oromga tushishi, hissiy kulьminatsiya iliq xotirjamlik bilan yakunlanishi mumkin. Yoki butun she’r faryod, hayqiriq, ruhiy isyon shaklida kechib, oxirgi satrda ham shu isyonlik ohang saqlanishi, kitobxonda dardli tassurot uyg‘otishi, ammo buni ham ijodiy bir kechinma sifatida qabul qilish mumkin. Demak, she’riyat – inson tizimli tafakkurini boyitish, badiiy lazzat hissini uyg‘otish, voqelikni poetik ko‘z bilan ko‘rish, hayotning ichki mohiyatlarini his qilishga yordam berishi jihatidan asrlar mobaynida ma’naviy hayot markazida bo‘lib kelgan. Biroq “she’riy asarlardagi syujet” degan narsa shunchaki hissiy-ohangdor bosqichlar to‘lqini, ya’ni lirik rivojlanish, tuyg‘uning boshi, avj payti, oxirida hissiy “natija” muallif xulosasi tarzida ifodalanishi xolos. Epik asarlardan farqli ravishda, lirik she’rlar kishining ko‘ngil shahriga mo‘ljallangan, shoir bilan kitobxon o‘rtasida bevosita “hissiy muloqot” rolini bajaradi.

Ayni paytda lirik she’rlarning “sinfda o‘rganilishi” dars jarayonida ifodali o‘qish, poetik tahlil, syujet unsuri bor-yo‘qligini topish, troplar, ifodaviy unsurlarni izohlash, ramziylik, estetik go‘zallik, hissiy tuyg‘ularni ilg‘ash usullari bilan kechadi. Unga epik savollar ham berilib: “Kim, qaysi misrada kimga murojaat qildi?”, “Qaysi manzarani tasvirladi? ”, “Voqea bo‘ldi-mi, yoki hissiy jarayon bo‘lib qoldimi?”, “Ichki nizo bormi?”, “Qahramon xulq-atvori deganda nimani tushunasiz”, deya qisman epik tusdagi so‘rovlar bilan lirik syujet, hissiy kulьminatsiya, lirik “men” psixologiyasini ochish, “Mening yuragim daryo misol sizdan judo bo‘lib toshar”, kabi misralar ma’nosini tushuntirish, “daryo” – bu real daryo emas, balki zil bo‘lgan hissiy oqim, ramziy ifoda, “men” esa oshiq (yoki sevimli), “judo bo‘lib toshar” degani, demak, iztirob va achchiq sog‘inch, hissiy impulsdir, deya sharhlash va mulohaza qilish – darsning poetik tahlil bosqichini tashkil etadi. Shularning barchasi lirik janrga xos matnlarning tahlili, syujet unsurini anglash, muallif hissiy olami bilan kitobxon hissiy olamini bog‘lashga xizmat qiladi. Shu ma’noda, lirik asarlar ham kishining badiiy tafakkurini toblaydigan, diliga zavq, ruhiga quvvat, mushohadaga teranlik hadya etadigan yuksak badiiy boylikdir. Eng muhimi, she’r – uzun bo‘lmasa ham, tub ma’nolarni ifodalaydi, subyekt o‘zini bilmas hissiyotlarga sargardon yurgani yoki iztirob-yu quvonchni satrlar bo‘ylab yoygani holda, kitobxon ham shu tuyg‘uni baham ko‘radi, hayajon, hayrat, iliq huzur sezadi. Zero, lirik she’r hayotga yaxshilab qarashga, ichki nigohni ruhan boyitishga, nozik jamollikni, atrofni sevishga o‘rgatadi, poetik til, so‘z boyligi, estetik did, ritm kabi madaniy ko‘nikmalarni ham rivojlantiradi.

Xulosa o‘rnida aytganda, lirik janrga xos she’riy matnlar birlamchi navbatda hissiy-ohangdor, subyektiv kechinmalarni ifodalashga mo‘ljallangan bo‘lib, unda syujet asar qahramonlari, voqealari, real epik lavhalar zanjiri emas, balki subyekt tasavvuri, tuyg‘u bosqichlari, poetik ohangning kuchayib-kamayib borishi shaklida ifodalanadi. Ba’zi she’rlarda voqea unsuri ham bo‘lishi, biror epik fragment ham sinchiklab tasvirlanishi mumkin, ammo baribir ohang, hissiy ifoda, poetik mulohaza, ramzlar, troplar ustunlik qiladi,

lirik “men” huzuridan “epik voqea”ga emas, balki “subyektiv kechinma”ga yo‘naltiradi. Bunday she’rlar o‘qilayotganda o‘quvchi fikrini misralar semantik qatlamlari, hissiy to‘lqinlar, ohang, badiiy vositalar, poetik jihatlarga jamlaydi, satrlar ketma-ketligidagi poetik kulminatsiya, hissiy g‘ildirash, yakuniy tuyg‘u holati, xulosa, ramziy ifoda, poetik jonlanish nimada ekani, hamda bular lirik syujet bo‘lib, “ichki voqelik” sifatida namoyon bo‘lishini sezib boradi. Bu – lirik she’riyat xususiyati. Janrshunoslikda ham lirik tur, epik tur, dramatik tur ayrim bo‘lib, lirik she’riyat “hissiy, subyektiv, poetik ohangga ega” bo‘lgani sababli epik turlardan tubdan farqlanishini nazariy jihatdan shakllantiradi. Ammo adabiy amaliyotda, xususan, poemalar, balladalar, masnaviy, lirik qissalar, “syujetli” she’rlar singari oraliq janrlar ham borki, lirik va epik unsurlar birgalikda ishtirok etishi mumkin. Har holda, she’rning tuzilishi, ohangdorligi, hissiy to‘lqin, subyekt nutqi, poetik timsollar, kifoya va g‘aroyib ramzlar, kechinmaviy takrorlar – bular asar lirik tabiatini ta’minlaydi, syujet ham bo‘lsa, epik chiziq emas, balki lirik qahramon ruhiy voqeasining “voqeasi” bo‘ladi.

2. She’riy matnni ifodali o‘qish odatda adabiyot darslarining eng nozik va muhim jihatlaridan biri sanaladi, chunki she’riyat o‘zi tuyg‘u, intonatsiya, ohang, hissiy kayfiyat va badiiy vositalarni uyg‘unlashtirgan majmua bo‘lib, undan to‘laqonli zavq olish uchun matnni quruq o‘qish kifoya qilmaydi. O‘quvchi yoki o‘qituvchi she’rdagi ohangni to‘g‘ri tutishi, ritmni his qilishi, qofiyalarning badiiy zavq bag‘ishlash qudratini tushunishi, shu bilan birga, kerakli to‘xtamlarda (pauzalarda) nafas rostlab, fikrni yanada aniqroq, jiloliroq shaklda yetkazishi kutiladi. Ayniqsa maktab darslarida she’rni ifodali o‘qish takomillashgani sayin, bolalarda nafaqat badiiy matnni tushunish, balki ular o‘zlari ham adabiyotga, she’riyatga, so‘z ohangiga hurmat bilan yondashib, she’rlar o‘qishdan rohatlana boshlashadi. Bundan tashqari, ifodali o‘qish jarayonida har qanday poetik matn – xoh u didaktik, xoh lirik-falsafiy, xoh ishqiy-lyuboviy, xoh ijtimoiy-madaniy ruhdagi she’r bo‘lsin – o‘z badiiy kuchini to‘liq namoyon qiladi. O‘quvchi, masalan, asosiy sathda so‘zlarni mekanik talaffuz etib o‘qisa, satrlar ortidagi majoz, ramz, timsollar, ohang

to‘lqinlari singib ketishi, adabiyotning mag‘zini his etish dangasaroq kechishi mumkin. Ammo ifodali o‘qish barhayot bir jarayon bo‘lib, o‘quvchi she’rdagi har bir so‘z, qofiya, vazn, to‘xtam, ohang o‘zgarishlari, intensiv satrlar, pauzalar, sukunat bilan gapirish, oxirgi bandda ohangni pasaytirish yoki aksincha, balandlatish singari badiiy-uslubiy hatti-harakatlarni o‘zlashtirishi natijasida she’riyatga bir necha barobar yaqinlashadi.

Ritm she’riyatda ohangdorlikni yaratadigan muhim elementlardan biridir va she’rning hissiy ifodasini yanada boyitadi. She’rda ritmning mavjudligi uning o‘qilishida tabiiy tebranishlarni, ohangni va muayyan bir yurish-turishni ifodalaydi. Ritm, aslida, she’rni musiqiy ohangga o‘xshatadi, chunki har bir satrda bo‘g‘inlar, urg‘ular va qofiya tizimi muvofiqligi orqali bir xil tebranishlar hosil bo‘ladi.

Masalan, barmoq vaznidagi she’rlar o‘ziga xos ritmga ega bo‘lib, bo‘g‘inlar soni aniq, har bir satrda o‘ziga xos takrorlanish mavjud. Bu holat she’rning o‘ziga xos musiqiy xarakterini yaratadi. Barmoq vaznida har satrda bir xil ritmik tuzilma bo‘ladi: durust bo‘g‘inlar ketma-ket kelsa, oxirida qofiya keltiriladi. Bunday struktura o‘quvchiga she’rni ifodali o‘qish imkoniyatini beradi. O‘quvchi bu ritmni sezib, so‘zlarni to‘g‘ri urg‘u bilan talaffuz qilishi orqali she’rning “tabiiy musiqasi”ni yuzaga chiqarishi mumkin.

Ritmik tuzilmaning sezilishi she’rning ifodali o‘qilishida katta ahamiyatga ega. O‘quvchi bo‘g‘inlar sonini bilishi, urg‘u qayerga tushishini va qofiya joylashuvini aniqlash orqali she’rning musiqiy ohangini o‘zgartirishi mumkin. Misol uchun, “Qaldirg‘ochlar uchdi, yuragimga quvonch keldi” kabi satrda bo‘g‘inlar soni ma’lum, “uchdi” va “keldi” so‘zlari o‘rtasidagi qofiya, ritmni tashkil qiladi. O‘qish jarayonida satrlarning ohanglari va urgu tizimi o‘zgarib turadi va bu ifodali o‘qish uchun zarur bo‘lgan muhim jihatlardir. She’rni ifodali o‘qishda o‘qituvchi bolalarga ritmning o‘zgarishini tushuntirishi, masalan, ohangning balanddan pastga o‘tishi yoki tezdan sekinlashishi kabi o‘zgarishlarni ko‘rsatishi mumkin. Bu, o‘quvchilarga she’rning badiiy qudratini va hissiy yo‘nalishini anglashga yordam beradi.

Ritmni to‘g‘ri sezish va unga amal qilish o‘quvchilarga she’rni to‘g‘ri talqin qilish va uning poetik qudratini yoritishda yordam beradi. Qofiya she’r badiiyligi, kuychanligi, musiqiyligi, satrlar uyg‘unligi uchun yuksak ahamiyatga ega. Qofiya satr oxirlaridagi so‘zlarni tovush jihatdan o‘xshash bir shaklga keltirib, poetic rangni paydo qiladi; badiiy asar ohangiga jarang, chiroy, ritmik tuzilma bag‘ishlaydi. O‘quvchi she’rni o‘qish jarayonida qofiyani to‘g‘ri talaffuz qilishi, qofiyaning biriday so‘zni haddan ziyod cho‘zib yoki buzib o‘qimasligi kerak. Shunda matn tabiiy jaranglaydi. Ayrim hollarda qofiyalanadigan so‘zlarning urg‘usi so‘nggi bo‘g‘inga to‘g‘ri tushishi, tasdiq ohangida bo‘lishi, ifodali talaffuzda avvalgi satr oxiri bilan ohangdosh kelishi kutiladi. Yoki she’rda “had” – “bad”, “shar” – “bar”, “man” – “san” kabi qofiya bo‘lsa, ohangda baland – past, tez – sekin ularning barchasi ifodali o‘qish paytida yoyilishi mumkin. Ushbu jarayon, aniqrog‘i, oddiy nazorat bilan emas, she’rni ko‘p o‘qish, mashq qilish, ohangni turlicha sinash, sinfda o‘qituvchi tomonidan namoyish etish, badiiy qiroatga ixtisoslashgan audio yoki video manbalardan tinglash orqali mustahkamlanadi. Shuni unutmangki, qofiya she’rdagi ohangdorlikni shakllantiradi. Ba’zan bitta satr so‘nglari yoki ikki satr so‘nglari bir-biriga hamohang bo‘lsa, o‘quvchi ifodali o‘qish davomida buni seza oladi, misraning oxiriga etganda “shu eshitilayotgan tovush, oldingi satrga ulanib, jarang hosil qilmoqda”, deya ta’kidlash mumkin. Bu ohangdorlik ifodali o‘qishni susaytirish emas, aksincha, kuchaytirish, asar muayyan badiiy pardaga ega bo‘lib, quloqqa yoqimli eshitilishiga xizmat qiladi.

To‘xtam (pauza)ni o‘qituvchi dars davomida mashq qildira oladi: matnni satrma-satr o‘qib, “mana shu satrning oxirida to‘xtam qilish”, “band tugashi bilan 1-2 soniya sukut” “keyingi bandni biroz sekin, ohangni pasaytirib boshlash” yoki “aksincha, avj bandga kiryapmiz, ohangni baland qilaylik”, deya takror o‘qish. O‘quvchilar har safar mustaqil sinab ko‘rishar ekan, ohang, pauza, intonatsion o‘zgarishlar, so‘zlarda urg‘u, leksik ohang, talaffuz aniqayib boradi. Tabiiyki, bolalarga “har safar ham pauza bir xil emas, matn mazmuniga, hissiy bo‘rttirishlarga, bandlar ohangiga ko‘ra farq qilishi

mumkin”, deya tushuntirish lozim. Qolaversa, har bir shoir ma’lum bir ohang, ruhiy to‘lqin bilan she’r yozgan bo‘lishi mumkin, bu asarning janri: lirik, satirik, balandpatosli, marosimona, yumoristik, falsafiy-fikriy, ishqiy, vatanparvarlik she’ri, bolalarbop she’rlar, musiqiy xonish she’rlar – har bir turi ifodali o‘qishda turfa pauza, turfa intonatsiya, turfa gap ohangini taqozo etadi. Shuning uchun ham ifodali o‘qish har bir she’rga alohida yondashish, “Matn nimani so‘ylamoqda, hissiy rejasini belgilab olish, har bandda qanchalik to‘xtamlar bo‘lishi mumkin?” deyish orqali rejalashtirishni talab qiladi. Maktab darslarida buni “she’r tahlili” bosqichida animatsion, dastlab “har satr bo‘yicha to‘g‘ri talaffuzni aniqlaymiz”, “urg‘u so‘zlar”, “so‘ng ohangni biling”, “suhbat matnni rostmana ifodali o‘qishga”, “har banddan keyin bir nafas to‘xtov, oxirida esa xitob bo‘lsa, ovoz baland”, “savol bo‘lsa, so‘roq intonatsiyasini ishlating”, deya ketma-ket mashq qildirish orqali yo‘lga qo‘yiladi.

Agar she’r – ishqiy tuyg‘udan hikoya qiladigan bo‘lsa, ohang ham ehtirosli, ammo ma’lum darajada yumshoq, iztirobli, rashk bilan yoyilish mumkin. Agar she’r – ko‘tarinkilik, vatanga muhabbat, g‘urur haqida bo‘lsa, ohang jiddiy, baland intonatsiya, satr oxirida qattiq zarb, pauza ham puchagi keskir bo‘lib, “ehtiromonlik ohangi” yaralishi mumkin. Agar she’r – hazil-mutoyiba shaklida bo‘lsa, ohang ham quvnoq, misraga urg‘u bilan, so‘zlarning ba’zan ustidan kulish, ixtiyoriy nutq ohanglari bilan ifoda etiladi. Ritm ham erkin bo‘lishi mumkin, pauza ba’zan kutilmagan joyda bo‘ladi, to‘satdan kulgili misra kelishi ham ehtimoldan xoli emas. Ushbu yo‘llar ifodali o‘qishni ta’minlab, poetik matnni ko‘zda emas, quloqda, hatto qalbdagi hisda to‘laqonli aks ettiradi. Shu nuqtai nazardan, ohang, ritm, qofiya, pauza – barchasi bir butun, o‘zaro mutanosib bo‘lgan komponentlardir. Ular keraksiz ortiqcha bo‘limda emas, balki muallif shakl bergan poetik konstruksiyada teng ishtirok qiladi, o‘quvchi esa ifodali o‘qish chog‘ida shu komponentlarni izchil uyg‘unlashtirib, she’rni “yashash”ga “majbur qiladi”.

Bolalar bunday jarayonda ohangning badiiy kuchga ega ekanini tushunishadi: she’r bir marotaba o‘qilsa, balki unchalik zavq bermas, lekin

ifodali ohang, o‘rnida qilinadigan pauza, ma’lum so‘zlarni balandroq, ma’lum so‘zlarni pasroq aytish, misralar oxiri bilan qofiya aloqadorligi tufayli yaraladigan jarang – asarni butunlay o‘zgacha manzara shaklida namoyon qiladi. O‘quvchilar shu sirni “She’rni ifodali o‘qish – bu xuddi mini-teatr, mini-qo‘shiq” kabi his qilishadi. O‘qituvchi esa ohang, ritm, qofiya, pauza kabi elementlarni hatto jadval yoki minischema shaklida ham ko‘rsatishi mumkin: “Mana bir misra, bo‘g‘inlar soni, band tugashi, eng oxirida pauza, keyingi satrga balandroq ohangda o‘tamiz”, deya namuna. Ba’zi hollarda, yirik asarlar, masalan doston, balladada butun paragraf yoki band uchun ohang ketma-ketligi belgilab chiqiladi – birinchi bandda sekin ohang, pauza deyarli yo‘q, lekin band oxirida 1 soniya pauza; ikkinchi band avj ohangda, so‘ng so‘ngida xitob shakli, pauza 2 soniya; uchinchi band qayta pasayish ohangi, so‘ngra nuqta. Bu maromni “reja” sifatida belgilash ifodali o‘qishni engillashtiradi. O‘quvchilar ham shu reja asosida mashq qilishadi: “A” band – sekin, past ohang, hissiy tayyorgarlik, “B” band – hissiyot avj oldi, baland ohang, band oxirida xitob, “C” band – so‘nish jarayoni, orombaxsh tinchlik ohangida. Biror she’r shu shaklga mos bo‘lishi mumkin. Shunda o‘quvchi matn bilan hamqadam yurib, ohang didini rivojlantiradi, hushyor e’tibor, poetik so‘z, troplarni aniq talaffuz qilishi, “kimdir quloq tutsa, rostmana she’r jarangini eshitishi” kabilarga e’tibor qaratadi.

Boshqa bir usul – turlicha yondashuv bilan matnni o‘qish. Masalan, sinfning ayrim o‘quvchilari she’rni ohangdor, past temp bilan o‘qishsin, ayrimlari tez aytishsin, bo‘g‘inlarni biroz bo‘lib tahlil qilsin, kimdir pauzalarni cho‘zsin, kimdir pauzalarni deyarli qilmasin. So‘ng sinf suhbat o‘tkazadi: “Qaysi usul sizlarga yoqdi, nima uchun yoqdi, kim ohangni numon ma’noda to‘g‘ri, kim xato qilgandek tuyuldi?”. Bunday bahslar jarayonida o‘quvchilar muhokama qilib, eng ma’qul usul – she’r ruhi, shoir mavzu, hissiyot, musiqiylik, badiiy tuyg‘u bilan uyg‘un ohang, temp, ritm, qofiya jarangi hammasi uzviy mos bo‘lishi kerak, degan xulosaga kelishadi. Bular metodik dars amaliyotida ko‘p sinab ko‘rilgan yo‘llar bo‘lib, she’rni ifodali o‘qish ko‘nikmasini ancha pishitadi.

Tabiiy, ifodali o‘qish – faqat nutq texnikasi emas, balki she’rni ruhiy jihatdan tushunish jarayonidir. O‘quvchi she’rni oldin 2-3 marotaba jim o‘qib chiqishi, matn mazmunini, poetik troplarni, muallif tuyg‘usini tushunishi, keyin ohang tasavvurlarini shakllantirishi, so‘ng ifodali o‘qishga o‘tishi tavsiya etiladi. Darsda ham avval she’r lug‘aviy jihatdan tahlil qilinadi, qaysi so‘zlar notanish? Qaysi badiiy vositalar, ohoriy timsollar ishtirok etayapti? Shoir tuyg‘usi nimada, asar kulьminatsiyasi qayerda?” singari savollarga javob topiladi. Keyin ohang, ritm, qofiya, pauza masalalari birma-bir sharhlanadi. Shundan so‘ng sinfda ifodali o‘qish bosqichi boshlanadi. Kimdir men bilan bu she’rni birga o‘qib, turli ohanglarni solishtiramiz, kimdir mustaqil takrorlab o‘qiydi, so‘ngra sinfdoshlar “bu so‘zga urg‘u bermadi”, “qofiyali so‘zlarda oxirida balandlik etishmadi”, “to‘xtamni e’tiborsiz qoldirdi” kabi baho berishadi. Shunda o‘quvchi xatolarga e’tiborli bo‘ladi, takrorlamaydigan, avval ko‘rsatgan kamchilikni tuzatadigan bo‘ladi. Natijada sinf badiiy adabiyot tahlilidan, poetik matn ifodasidan lazzat oladi, shoirning tasavvurini yanada jonli his qiladi. O‘quvchilar “haqiqatdan ham she’r qanchalik kuchli, ohang orqali butun hissiy to‘lqinni o‘zimiz sezdik”, deyishadi.

Maqsad – o‘quvchilar she’rni ohangdor, hissiy boy, badiiy jarangdor shaklda talaffuz qilishsa, she’r butun qudrati bilan namoyon bo‘ladi. O‘quvchi, ayniqsa iqtidorli bolalar, o‘zida notiqlik salohiyatini, ijodkorlik xislati, so‘zga intilish, poetik did, go‘zallikdan bahra olish tuyg‘ularini rivojlantiradi. Dars jarayonida “Kim ifodali o‘qishda eng puxta harakat qildi, kim urg‘u, pauza, ohangni yaxshi uyg‘unlashtirdi?”, deya rag‘bat berilishi, ijobiy mulohaza almashinuvi, tahlil – bular barchasi she’rga e’tibor va zavqni oshiradi. Shuning uchun ohang, ritm, qofiya va to‘xtam (pauza) masalalari ifodali o‘qish bo‘yicha jarayonning ajralmas bo‘lagi sifatida dars davomida albatta yoritiladi. Yana barchasini me’yorida ishlatish shart: ohangni ortiqcha baland qilib yuborish ham hissiy in’ikosga zarar qilishi mumkin, uzoq pauzalar she’rni parchalaydi, har bir satrda 3-4 pauza yaroqsiz bo‘lib, kelgusida “she’r bo‘linib ketgan” tassurotiga olib keladi. Qofiyani jo‘r ovozda keragidan ortiq

kuch bilan aytish, ba’zan sun’iylik, ortiqcha g‘o‘ddayish hissini keltiradi. Shuning uchun hammasi ham tabiatga mos, normal ifodaviy me’yor bilan ishlatilishi lozim. Sinfda takror-takror mashqlar, o‘qituvchining islohiy tanqid va ko‘rsatmalari, sinfdoshlarning baholashi, audio yoki video taqqoslash – bularning hammasi ohista ifodali o‘qish mahoratini takomillashtiradi.

Demak, she’riy matnni ifodali o‘qish – bu nafaqat so‘zlarni “to‘g‘ri aytish” balki she’rda zoxir va botin bo‘lgan ohang, ritm, qofiya, pauza kabi ustunlar jamlanishidan hosil bo‘ladigan poetik bir “spektr”ni jonli o‘quv jarayonida yuzaga chiqarishdir. O‘quvchi yoki o‘qituvchi yoyib o‘qisa, ijtimoiy muhit bilan keskin hissiyot almashinuvi ro‘y berishi mumkin, satrlardan paydo bo‘ladigan ma’no, timsol, hushyorlik, poetik ifora ham tugal shaklga ega bo‘ladi. “Ohang – ruh”, “ritm – satr musiqasi”, “qofiya – jarang va poetik jilo”, “to‘xtam (pauza) – nafas, tuyg‘u va xulosalar o‘zaro bog‘lanadigan lahza”, deya tushunilsa, she’r matni yuksak badiiy darajada eshitiladi. Faqat so‘zlarni ketma-ketligicha o‘qishdan, intonatsiyasiz talaffuz qilishdan tiyilmay turib, asar ruhini tushunish qiyin. Shu bois, ifodali o‘qish – adabiy tahsilning ajralmas qismi, she’rga hayot bag‘ishlash, matndagi satrlarni haqiqiy ovoz bilan jonlantirish, shoir yuragi zarblarini his qilish, eshituvchi ongini badiiy ohang bilan uyg‘otish demakdir. Bu jarayonda o‘qituvchining mashqlari, takroriy sinovlar, xatolarni tuzatish, har safar ohang-ritm va pauzalarni uyg‘un qo‘llash – bosqichma-bosqich mukammallikka etaklaydi, natijada she’r chin badiiy qudratini namoyon etadi, kitobxon yuragida unutilmas ta’sir qoldiradi, so‘z san’atining betimsol sahrosida yurakni “dunyo poklik va go‘zallikka” chorlaydigan san’at asari bo‘lib qoladi. Shu tariqa, she’riy matn ifodali o‘qish usulida hayotga kirib keladi, so‘zga ruh, ohangga ma’no, ritmga joziba, qofiyaga jarang, to‘xtamga badiiy to‘lqin, demakki, she’rga butun “balog‘atli husn”ni bag‘ishlaydi. Garchi matn ifodali o‘qishida har kimning intonatsiyasi sal boshqacha bo‘lishi ham mumkin – bu tabiiy, ijodiy yondashuv. Ammo baribir poetik jarayon xuddi natijaviy maqsad – adabiyot asarini mukammal, aniq, badiiy ohangdor “jon” bilan aytish, so‘z ohangidan badiiy zavq olish, iforli kulminatsiyani eshituvchiga yoyish, satrlar

mazmunini shaklan ham, ruhan ham chuqur his qilish va hushyorlik bilan yodda mustahkamlash – shu maqsadga erishadi. Shundagina she’riyat, poetik so‘z, lirik tuyg‘ular, hissiy tajriba, hissiy-estetik mazmun sinfda, sahnada yoki oddiy kitobxonlikda eng yuksak darajada yashaydi.

3. She’r matnini tahlil qilish va undagi badiiy-tasviriy vositalarni aniqlash adabiyot fanida alohida e’tibor talab qiladigan, nozik bir jarayon hisoblanadi. She’riyat, avvalo, shoirning tuyg‘usi, qalbidagi kechinmalari, badiiy tasavvurlari va poetik tilining uyg‘unlashuvidan tug‘iladigan san’at asari bo‘lib, unda nafaqat muayyan g‘oya yoki voqealikka doir fikr, balki hissiy-estetik ifoda, rang-barang badiiy vositalar, ohangdorlik, tildagi sarkash sezgirlik ham aks etadi. She’rni tahlil qilish shu bois ikki tomonlama jarayon: bir tomondan, shoirni tushunish, ikkinchi tomondan, o‘quvchi yoki tahlilchi o‘z fikrini, his-tuyg‘usini ifodalab, asar bilan pinhoniy muloqotga kirishish hissi. Aynan shu muloqot chog‘ida matn lug‘aviy qatlamlari, badiiy tasviriy vositalari, ohangdorlik, tuzilish, poetik troplar, poetik semantika, timsollar, tuyg‘u uyg‘unligi, she’rning syujetimsi holati, subyektiv lirik “men”ning ruhiy kechinmalari, shoir ijodiy niyati singari qator omillar ichkaridan ko‘riladi. Shuning uchun ham she’rni tahlil qilish – badiiy matn ustida chuqur izlanish, madhiy darajadagi zavq, poetik go‘zallikni qabul qilish va shu jarayonda nazariy bilimlarni amaliy tatbiq etishning uyg‘unlashuvidir.

Shundan so‘ng, she’rning tuzilishi, shakli, bandlar soni, qofiya tizimi, vazn, ritmik tuzilish xususiyatlari tahlil qilinadi. Bu bosqichda kimdir she’r barmoq vaznida yozilganmi, bo‘g‘inlar soni necha o‘lchovdan iborat, qofiyalar almashinuvi – abab, aabb, abba, boshi-boshiga, sabab-sabab kabi tizimlar bormi, bandlar orasidagi ichki uyg‘unlik, ohang, takror so‘zlar bor-yo‘qligi tekshirilishi, “xususan, she’r musiqiyligi” – ohangdorligi qayerda kuchliroq sezilayotgani, nimaga ayrim satrlar anafora bilan boshlanishi, nimaga so‘z takrorlari (“Men seni sevib, men seni kuydim, men seni deb…”) keltirildi, deya tadqiq etish zarur. Bularning barchasi she’r tahlilida muhim, chunki she’rning shakli va tuzilishi – asarning badiiy qudratini, hissiy to‘lqinini ochishga xizmat qiladi. Shoir ba’zida “kuz, kuz, kuz” deb takrorlovchi anafora

orqali lirik qahramonning jiddiy bir tuyg‘usini, intilishlari, dardli ohangini oshiradi, yoki oxirgi satrni har bandda “ey do‘stim, hushyor bo‘l!” shaklida keltirishi orqali she’rga xitob tusini beradi. Tahlilchi bu xitoblarning poetik ta’siriga e’tibor qaratadi, shoir ijtimoiy masala qalamiga suyanib, "hushyor bo‘linglar" degan eslatmani she’r shaklida qilganini tushunadi. Agar she’r aruz vaznida yozilgan bo‘lsa, barmoq vaznidagi she’rlardan farqli qiyoslash, aruzning bahri, ruknlar, qofiya, radif, ro va ayni paytda ohang, so‘z taqsimlarini ham kuzatish foydali. Qisqasi, har qanday she’r tahlilida poetik shakl alohida shu’ba bo‘lib, asar hissiy da’vatida qanday rol o‘ynagani, misralar orasida tahliliy sintez qanchalik ifoda topganini belgilaydi.

Keyingi bosqich – she’r badiiy tilini, xususan badiiy-tasviriy vositalarni tadqiq etish. Tasviriy vositalar – poetik tilda muhim ahamiyatga ega, chunki ular har so‘zga, har misraga majoziy rang bag‘ishlaydi. Odatiy, sodda so‘zlar ham poetik kontekstda ko‘p ma’noli, chuqur ifoda bilan kelishi mumkin. Masalan, “Ko‘zlaring daryo, tun bag‘ringda yulduzlar”, “Yuragimda gul ochildi, tog‘lar o‘rnimga so‘zlab turadi”, “Men tong shabnami bo‘lib senga oppoq to‘lib keldim” kabi misralarda metafora, tashbeh,, antonimika kabi vositalardan foydalaniladi. Shoir bunday poetik troplar bilan nafaqat “bir tasvir” yaratayotir, balki o‘quvchi qalbida his-hayajon, xayoliy manzara, ham ruhan, ham aqlan harakatga keltiruvchi hissiy massiv barpo qilayotir. Demak, she’r tahlilida bu troplar – nimaligi, qaysi misrada qanday ma’no bergani, asar mazmuni bilan qanday bog‘langanligi, timsoliy ifoda jarayoni subyektiv kechinmalarni qanday boyitgani – bular aniq izohlanishi kerak. Ayni paytda, badiiy tasvir shakllarining kimga murojaat qilayotgani, shoirdagi “men” va “sen”ning lug‘aviy munosabatlari, agar bor bo‘lsa, kinoya, majoz, ishoratlar, muhim so‘z takrorlari, poetik ziddiyatlar, ohangli ijtimoiy fikrlar – har biri “qanday effekt berdi?” degan savol bilan kuzatiladi. Shoir, masalan, “men tun bag‘rida chuyan yurak topdim”, degan bir misra bilan nimani demoqchi? Chuyan – bu mustahkam, pishiq metal, tun bag‘rida esa tamsil? Demak, yurak ham endi hissiy emas, balki qat’iy, nimanidir ifodalaydi. Bunday misra chuqur semantik boylikka ega, tahlil paytida “Shoir nimani ta’kidlashni istayapti?

Ehtimol, hijron iztirobi yurakni muzlatgan, yoki aksincha, matonatini kuchaytirgan. Buni poetiklash uchun “chuyan yurak” iborasi keltirilgan. Nega tungi manzara? Chunki hissiy kechinma, xafsala bilan, ehtimol, tungi sukutda erishilgan.” Shunday fikrlar tahlilchilar orasida tug‘iladi. Bunday jarayon she’r badiiy tilining sirliligini, har troplar syujetik unsurlar bilan hamohang bo‘lib, ohang, ritm, intonatsiyaga ulanib, tahlildan keyin asar badiiy qudratini his qilishga yordam berishini yaqqol namoyon etadi.

Bundan so‘ng, she’r tahlilining keyingi bosqichi – lirik “men” ifodasini, asar subyektiv ohangini, poetik kayfiyatni chuqur his qilishdir. Lirik she’rda odatda muallif obrazi yoki “lirik qahramon” – ichki monolog, subyektiv nutq, hissiy sado shaklida beriladi. Shoir “men” shaklida yoki g‘oyaviy-pozitsional subyektiv ohangda gapirishi, yoyib sevgi, hijron, tabiat, sadoqat, sarkashlik, isyon, quvonch, orzu, hasrat, alam kabi hissiy kechinmalar to‘lqinini ko‘rsatishi mumkin. Tahlilchi “Men” kimning nomidan so‘zlamoqda – shoirning o‘zidanmi yoki ramziy obraza? Shoir satrlarida “men” qanchalik jo‘shqin, nimalarga e’tibor qilayapti, kimga murojaat qilayapti? “Sen” asar kimga atalgan – sevgili, Vatan, tabiat, do‘st, ham insoniylik, balki butun jahonmi? “U” qahramoni bormi, monolog orasida kimga ohang berilayapti? Bular – lirik she’r tahlilida subyektivlik xususiyatini ochish masalalari. Kimdir “men senga zor, lekin mendan isiq so‘zlar peshona terim kabi to‘kiladi», deya kuyunsa, demak, asar ishqiy-lirik yo‘nalishda. Yana kimdir “men bu jamiyatni tanqid qilaman, bedor, hushyor yur, inson ozuqasi – mehnat” deyishi ijtimoiy-lirik she’rga ishoradir. Shoir “men”i orqalimi, “biz” deyish bilanmi, “zamon”ni sharhlayaptimi? Bular – lirik she’rni tahlil etishda eng muhim jihatlar hisoblanadi. Hal qiluvchi ahamiyatga ega, chunki syujet (agar bo‘lsa) ham hissiy, subyektiv “men” atrofida boshdan oxirgacha yoyiladi.

Tahlilning navbatdagi bosqichi – she’r hissiy nuqtasini, badiiy-avj holatini, matnning “hal qiluvchi” misra yoki bandini aniqlash. Ko‘pincha shoir butun she’rda bir mavzuda so‘z yuritadi, keyin to‘satdan bitta misra, band yoki metafora bilan asar hissiy cho‘qqisiga chiqadi. O‘quvchi ham “hozir she’r zavqi eng baland nuqtaga etdi”, deya tushunadi. Tahlilda ana shu nuqtani

topish, “nimaga bu satrlarda shoir so‘zohangni oshirdi, qaysi troplar, qaysi so‘zlar, qaysi ifoda kishini larzaga soladi?”, deya izoh berish, sharhlash she’rni tushunishga katta imkon yaratadi. Chunki lirik asar finalda ham, o‘rta bandda ham sharqona xitob, ohang, beqiyos poetik zarb bilan kechishi mumkin. Shoir satrlar vositasida yoyilma manzaradan hissiy kulьminatsiyaga etib, oxirida xotimaga kelishi, balki ohangni tubdan boshqa tusga solishi (masalan, so‘nish, iztirob, hayiqish yoki aksincha, baland, bayramona suron) – bular ham poetik tahlil paytida “asar hissiy yetukligining qurilish sxemasi” sifatida ifodalansa, aniqroq tushuniladi.

Oxirgi bosqichlardan biri – she’rning umumiy xulosalarini, badiiy ta’sir kuchini, shoir ijodiy yo‘nalishi bilan bog‘liq lug‘aviy va poetik xossalarni sarhisob qilish. Tahlilchi “Bu asar bizda qaysi hissiyotlarni uyg‘otdi, nimani gapirdi, nimani his qildik? Shoir maqsadi aynan shu edi. Badiiy troplar – bir necha metafora, tashbeh, epitet, personifikatsiya asar hissiy olamini boyitibdi, ritm va qofiya ham ohangdorlik beribdi, oxirida xulosa – demak, shoir aytmoqchiki, inson sabr qilishi, muhabbatga ishongan kishi albatta rohat topadi yoki jamiyatda hushyor bo‘lish kerak, va hokazo” deya aniq xulosa aytadi. Tasvir vositalarining roli – masalan, “yulduz” so‘zi she’rda xotirjamlik yoki tanho nur ramzi, “tun” so‘zi iztirob, “gul” inson tabiatining nozik jabhasi, “yurak” hissiy markaz, “qalqon” matonat, “qanot” ozodlik, “zanjir” asirlik, “shamol” o‘zgarish, “bulut” ujturli ma’no bilan kiritilgan, degan fikrlar berilishi mumkin. Bunday izohlar she’r badiiy ifoda boyligini to‘la kashf qilishga yordam beradi. Ba’zan poetik tahlil qirg‘oqda turib, “gul – chiroylik” demasdan, balki “Shoir gul so‘zini ishlatish bilan tuyg‘uning nozik va go‘zal ekanini, ammo nobud yoki tez so‘lishi muqarrar hayot sirini ifodalamoqda” singari chuqur sharhlarga ham erishishi lozim. Shundagina she’r to‘la kashf qilinadi, kitobxon “ha, demak, bu yerda gul ikki-uch ma’no bilan kelibdi”, deya poetik mulohaza qiladi. Tarixan turli shoirlar gul so‘zidan turlicha foydalangan, masalan: Navoiy asarlarida gul – ishq belgisi, xushmanzara, “bahor, nishot, lekin sevgi-yu qayg‘u timsoli” ham lekin oxirida so‘lish adabiy ma’nosi, “xazon” ohangini ramzlashi ham mumkin. Tahlil shunday ma’nolarni

topishga qaratiladi. Shularga e’tiborli o‘quvchi she’r ifodasidan “bu bayt tamomila xotirjam emas, zero gul – sevgi ramzi, ammo so‘lishi – hijron, armondan darak”, deya xulosa chiqaradi.

Badiiy-tasviriy vositalar, xususan, metafora, tashbeh, kinoya, tazod, sheva so‘zlari, asorat – bularning barchasi poetik tilda ishtirok etib, she’rni butunlay boshqa qudratga burab yuboradi. Chunki she’r – bu, avvalo, so‘z san’ati. Oddiy so‘z ham she’rda turganda go‘yo “yangicha manoda tovlanuvchi, badiiylik kasb etuvchi, keng va serqatlam ma’no” olishi mumkin. Lirik she’rda “tun”ni xayol, tush, asov, qo‘rquv, muhabbat, muhabbat bedorligi, diltanglik, iztirob, uzoq yillik hijron, intizorlik, toza iliqlik kabi ma’nolar ifodasi sifatida qabul qilish mumkin, matn konteksti bundan dalolat berishi mumkin. Shuning uchun she’rda “tun” so‘zini “kechayu kunduz” ma’nosi bilangina cheklash – badiiy matnga nisbatan yuzaki yondashuv. Tahlil jarayonida matn nimani yoyayapti, “tun” so‘zining poetik semantikasiga nimalar qo‘shiladi, qaysi misralar orada “qulflar, sharq, bedor yurak” kabi so‘zlar bilan bog‘lanadi, bularni topish metodik jihatdan asarning semantik boyligini kashf etishga yordam beradi.

Yana masalalardan biri – she’rni ifodali o‘qish (ijro) jarayonida badiiy troplarni to‘g‘ri intonatsiyada aytish masalasidir. Tahlil qilingan troplar, timsollar, ohang, so‘z boyligi – barchasi ekspiratsiya jarayonida to‘g‘ri realizatsiya qilinsa, asar haqiqiy ifoda topadi. Aks holda, she’rdagi mag‘ziy tuyg‘u-hislar so‘nuk, so‘zlar mexanik talaffuz bilan cheklanib, asar tub qudrati ro‘yobga chiqmay qolishi mumkin. Shuning uchun ham she’r tahlilida g‘oya va badiiy-tasviriy vositalar eslab qolingach, ifodali o‘qish usuli bilan tirik ohangga, subyektiv kayfiyatga, pauzalar, urg‘u, jarang, takror, baland-past tovush, sukunatlar, xitob, savol ohangiga e’tibor berish takomillashadi. Shundagina she’r butun his-hayajonini, poetik nafis tuyg‘u sevgini namoyon qiladi.

Adabiy tahlilda shu kabi metodik bosqichlar integral tarzda bir darsda yoki bir matnni mustaqil o‘rganish jarayonida ham ro‘y berishi mumkin. Eng muhimi, she’rni tahlil qilish – bu shoir ijodiy parvozi, hissiy parvozi, poetik

so‘z mazmuni, badiiy uslub, troplar, timsollarning atroflicha chuqur idrok etilishiga zamin yaratadigan, kitobxonni matn bilan bevosita muloqotga keltiradigan ijodiy jarayon. She’r tahlili – shoir bilan kitobxon muloqotining nazariy jihatdan mustahkamlanishi, badiiy asar sirlari bilan tanishish, satrlar semantikasi va ifodasini topish, real hayotga majoziy parallelni his qilish, hissiy jarayonni ilg‘ash, so‘z ohangidan, troplar tuzilmasidan, matndagi poetik xushlaming barqidan bahramand bo‘lishdir. She’rni chuqur tahlil qilish saboqlari olingan, badiiy ifodali so‘z qudratini to‘g‘ri his qilgan kitobxon jamiyatda ham atrofni poetik nigohda ko‘radi, o‘z hissiy olamini boyitadi, milliy adabiy an’analar bilan nafaslanadi, huddi o‘z hissiyotlarini ham poetik shaklda tashqariga chiqara olish malakasini yaxshilaydi.

Tahlil so‘nggida o‘quvchi yoki tahlilchi she’rdan qanday zavq oldi, nimani tushundi, asar tugallanib, qaysi hissiy kayfiyat bilan tugadi, shoir ilhomi, shoir poetik uslubi, madh yoki tanqid ruhi, sevgi-hijron motivi, tabiat bilan uyg‘unlik, insoniy baxt, mehnat quvonchi, ijtimoiy motiv, ishqiy dramatizm, falsafiy-ijtimoiy xulosa… bularni yoyib gapirish mumkin. Shuningdek, she’rning noan’anaviy shaklida, erkin vazn, asimmetrik qofiya, poetik sintez, modern uslub, postmodern yo‘nalish, minimalizm, brikolaj, giperrealistik shakllar ham uchrashi, tahlil metodikasini yanada kengaytiradi. Kimdir “shoir satrlarni keskin joylashtiribdi, misralar turlicha, bandlar ham turlicha, nimaga?”, deb so‘rasa, demak bu modern she’r, jamiyatning parcha-parcha tuzilishiga ishora, hissiy kechinmalar ham parcha-parcha, yoyilma xususiyatga ega, bu ham poetik ifoda, badiiy-hissiy tilning ifodaviy shakli, degan javob berilishi mumkin. Yoki “shoir archaik so‘zlar bilan ifoda etibdi, nega?”, deb so‘ralsa, demak, u she’rga sarkash tarixiy ohang, uslubiy jilo, milliy ruh berishni istagan. Shularga e’tibor, “nimaga?”, degan savolga javob – yoyilma tahlilni boyitib, asar butun qudrati bilan tushunilishiga, she’r sirlariga kirish va “dang‘illama men tuyg‘udaman, hissiy toshdim”, deya norasmiy jarayon emas, balki nazariy mantiq, poetik usul, adabiy an’ana va muallif mahorati uyg‘unligini namoyon etishi mumkin.

Demak, she’r matnini tahlil qilish – muallif poetik mahoratini, asar ifodaviy qudratini, hissiy to‘lqinlarini, badiiy-tasviriy vositalarni, troplar tizimini, “lirik men” psixologiyasini, qofiya-ritm-ohang, tugal badiiy uslubni chuqur tushunish, subyektiv tushunchalar bilan birga nazariy asoslarni ham rasmiylashtirgan holda sharhlashdir. Bunda har bir badiiy-tasviriy vosita asar poetik manzarasini boyitishi, shoir subyektiv ifodasining harakatlantiruvchi kuchi bo‘lishi, kitobxon hissiyotini to‘lqinlantirishga xizmat qilishi e’tiborga olinadi. Kichkina misrada “menin” so‘zidan keyin “nihoyasiz muhabbat”, “gul bo‘lib senga tutindim», “tong shabnamida yo‘qoldim”, “zavqdan ichra eqildim”, kabi ifodalar kelsa, bu misralar ketma-ket troplar bilan boyitilgan, qaysi biri metafora, qaysi biri tashbeh, qaysi biri litota yoki giperbola ekanini farqlab, ma’noni sharhlab, asardagi badiiy go‘zallikni mustahkamlab, shu asarning muhim poetik xususiyatini yashnatuvchi jarayon to‘liq his qilinadi. Shu usulda she’rning sharhi yakuniga kelganda, asar kitobxon e’tiborida butun yorqin rangi bilan ochilib, shoir satrlariga “chin yurakdan” ma’noni, hissiyot toshqinini qushib, poetik so‘z qudratini yoyadi. O‘quvchi she’rni diqqat bilan tahlil qilganidan so‘ng, “bu matn mening tasavvurimni o‘zgartirdi”, degan xulosaga kelishi ehtimoldan xoli emas. Shuning uchun badiiy matn – she’r – tahlili xuddi san’at asariga yangi nigoh, unda yashiringan poetik koinot bilan tanishishdir.

She’r bilan ishlashda birinchi navbatda o‘quvchini asar bilan iloji boricha yaqinlashtirish, uni musiqiy ohang va mazmun uyg‘unligiga ro‘baro‘ qilish kerak bo‘ladi. Bolalar she’rni odatda yozma shaklda ko‘rib, uni sodda talaffuz qilishga kirishishadi, biroq ifodali o‘qishdan avval she’rni tayyorlov bosqichsiz boshlab yuborish ba’zan xatoliklarga, so‘zlarning buzib aytilishiga, ohangdorlikni tushunmaslikka olib kelishi mumkin. Shu bois, dastlab o‘qituvchi she’rning ruhiy mohiyati, mavzusi, asosan qanday kayfiyatda bitilgani xususida kichik suhbat o‘tkazsa, kitobxonda birlamchi tasavvur shakllanadi. Keyin she’rni o‘qituvchining o‘zi ifodali tarzda ovoz chiqarib o‘qib, ohang, pauza, urg‘u, misra so‘nglari, band tugashida qilinadigan to‘xtam, savol yoki xitob belgilari intonatsiyasi, matn mazmuniga mos

ravishda baland-past sadolarni namoyish etib borsa, o‘quvchilarda “she’rni shunday o‘qish ham mumkin ekan, demak, undan ayrim hissiyotlarni shu ohang bilan sezish kerak ekan” degan hayrat va tasavvur uyg‘onadi. Bu – “namunali ohangli o‘qish” usuli bo‘lib, she’r bilan tanishish jarayonining pishiq bosqichidir. Bolalar shu namuna orqali she’r ohangi, undagi musiqiylik, qofiya tizimsi, bandlararo uyg‘unlik, hissiy kulminatsiya va yakun intonatsiyasini shakliy idrok etadi.

Shundan keyin o‘quvchilar she’rni har kim o‘zicha, ifodali o‘qish mashqlarida takror bosiqlik bilan sinab ko‘rishi, albatta, muhim bosqichga aylanadi. Bu mashg‘ulot davrida “rolli o‘qish” usulidan ham foydalanish mumkin. Masalan, she’rda o‘xshatish, kinoya, dialogga o‘xshash satrlar, lirik murojaatlar, “sen” yoki “ular” shaklida keltirilgan ohanglar bo‘lsa, bir o‘quvchi “men” – lirik qahramon o‘rnida gapirsin, boshqa o‘quvchi “sen”ga bag‘ishlangan murojaat satrlarini o‘qisin, navbat bilan satrlar talaffuz etilsin. Shunda har kim ohang, so‘zlar intonatsiyasi, hissiy zard, iztirob yoki zavq, quvonch yoki mungni boshidan kechirib, she’rni go‘yo jonli muloqot shaklida ijro etib boradi. Bu usul she’rga dramatik tus bag‘ishlashi, poetik hissiyotlarni yaqqolroq his qilinishi, o‘quvchilarning darsda ishtirokiga faollik, qiziqish, badiiy so‘z ifodasi ko‘nikmasini kuchaytirish kabi manfaatlar keltiradi. Ayniqsa, ishqiy-lirik, vatanparvarlik-lirik, ijtimoiy-lirik she’rlarda “lirik men” yoki “men-sen” shaklidagi rasmiy murojaatlar bo‘lsa, rolli o‘qish allaqanday sahnaga o‘xshash, hissiy tebranishda o‘tadigan mini spektaklni eslatadi.

Ifodali o‘qish – she’r bilan ishlashning asosiy yo‘li bo‘lib, ohang, ritm, qofiya, to‘xtam, intonatsion tuzilma va badiiy troplarni talaffuzda aks ettirishni taqozo etadi. Shu ma’noda, tahririy o‘qish usuli ham foydali: sinfda kimdir she’rni o‘qib bo‘ladi, so‘ng o‘qituvchi yoki boshqa o‘quvchilar “bu yerdagi urg‘u u so‘zga tushishi kerak edi”, “falon metafora ortidan 0.5 soniyali pauza qilinishi to‘g‘riroq bo‘ladi”, “bu band peshqadam ohangda emas, sekin ifodalanadi, chunki unda hijron ifodalanayapti” deya taklif qiladi. Bunday islohiy (tahririy) yo‘naltirish tufayli o‘quvchi ohangni topishga, so‘z urg‘ularini aniq ishlashga, she’r oxirida xitob bo‘lsa, xitob intonatsiyasini

shakllantirishga o‘rganadi. Xatolarni to‘g‘rilash ham bu usulda doimiy ijodiy musobaqa tusini oladi, kimdir “men she’rni yaxshiroq o‘qishga harakat qilaman”, deb takror o‘qir ekan, she’r ohangini o‘z xotirasida yanada mustahkam saqlab boradi. O‘quvchi har safar she’rni ifodali o‘qish jarayonida asar badiiy qudratini yildan-yilga tuyadi, satrlardagi hushyor ma’noni, badiiy troplar, poetik tasvir boyligini anglaydi.

Qisqa bo‘lsa ham, “notiqlik” usuli ham she’r bilan ishlashda qulaydir. Yigirmaga yaqin misrali she’rni matn shaklida ko‘rgan bolalar nimani ham tushunishadi? Balki so‘zlarini mexanika o‘qib berishar, ammo ohangga e’tibor bermasliklari mumkin. Lekin “notiqlik” usulida, masalan, o‘qituvchi she’rni xuddi televidenie yoki radio efirida e’lon qiladigan notiq intonatsiyasida, ifodali ohangda, har bir so‘z, band, satr oxirida pauza qilgan holda yaqqol talaffuz etadi, sal yakka turib. Bolalar hushyor quloq bilan tinglashadi, “demak, bu satrni shunday talaffuz qilish, bu bandni balandroq ovozda, oxirida xitob, keyingisida so‘roq ohangi”, deya mulohaza qiladi. Keyin ular sinfda “keling, men ham diktor kabi o‘qib ko‘raman”, deya mashq qilib, avval satrlar lug‘aviy jihatiga, so‘ng poetik ohangiga e’tibor qaratishadi. Ushbu usul she’r ustida ohorli ifoda, badiiy talaffuz, fikr ravonligi, lug‘aviy tozalikka ham sabab bo‘ladi. Shuningdek, “diktor usuli” orqali she’rdagi pauzalar, “band tugagach, 1-2 soniya to‘xtab, keyin yangi bandni yuksak intonatsiyada boshlash” kabi texnikalar ham yengil o‘rganiladi.

Yana “jamoaviy ifodali o‘qish” usuli ham ancha samarali. Unda ba’zan she’rni hamma bir yo‘la xor ohangida o‘qiydi. Bunda chindan ham hamma baravar, ohangni to‘g‘ri topib, turlicha baland-past noto‘g‘ri o‘qishlardan saqlanish kerak bo‘ladi. O‘qituvchi avval she’rni birga-sho‘ng‘ib har bir misra ustida mashq qiladi, kimdir tezlab ketishini to‘xtatadi, kimdir sekin toliqligini yo‘qotadi, kimdir so‘z urg‘usini buzib aytsa, to‘g‘rilab ketiladi. Shu tariqa, “jamoaviy ifodali o‘qish” so‘ngida xuddi xor qo‘shig‘ini aytayotgandek, she’r ohangi, pauza, ritm birdam chiqadi. Sinf birlashgan holda poetik matnni ifoda eta boshlaydi. Ayrim paytlarda, masalan, “sinfda kechki adabiy kechada” shu usuldan foydalanish qiziqarli: bir necha she’rni har kim alohida, so‘ng jamoa

bor ovozda ifodali o‘qish, unda ohang ixtiyoriy, baland intonatsiyali, toza so‘z, ma’lum partiyalar. Ba’zida she’r bandlarini guruh-guruh bo‘lib, bandma-band almashib, ohangdor ifoda qiladi. Masalan, “birinchi band – 1-guruh”, “ikkinchi band – 2-guruh” oxirgi band – hammasi birga xor usulida. Bunday interfaol usullar she’r bilan ishlashni qiziqarli sarguzasht, ijodiy jarayonga aylantiradi.

Ko‘p hollarda “she’rning syujetini hikoya qilish” usuli ham qo‘llaniladi. Lirik she’rlarda, albatta, real voqea bo‘lmasligi mumkin, lekin “ichki hissiy kechinma bosqichlarini” ham syujet sifatida talqin qilish mumkin. Yoki ba’zan voqea, manzara unsurlari bo‘lsa, “kim men uchun bu she’rni soddaroq hikoya shaklida tushuntirib bera oladi?” deyish darsni jonlantiradi. Kimdir band-band syujetni tushuntirib: “Birinchi bandda shoir tabiat go‘zalligini maqtaydi, ikkinchisida o‘z dardi aralash keldi, uchinchi bandda esa umid ohangida tugatadi”, deya mulohaza qiladi. Bu usulda matn mazmunini to‘g‘ri tushunish, “shoir ohanglarga bosqichma-bosqich o‘tib, oxirida nimani demoqchi?” savoliga javob topish mumkin bo‘ladi. So‘ng ifodali o‘qish ham soddalashtiradi: “Birinchi band quvnoq, demak intonatsiya engil, oxirida “!” bo‘lsa, xitob ohangi, ikkinchi band hijronli, ohang biroz sokin, so‘ngra bir pauza; uchinchi band ko‘tarinkiroq, intonatsiya balandroq. “Kim o‘qiy oladi?” deya mashq qildirish mumkin. Demak, she’r tahlilini “voqealar bosqich” sifatida hikoya shakliga solib ko‘rish – lirik asar tuyg‘u bosqichlarini yoyishdir. Shunda bolalarda poetik ifodaga nisbatan chuqur qiziqish, “shoir nega shunday yo‘l tutdi?” deya subyektiv mulohaza shakllanadi.

Shu bilan birga, “krossvord usuli”, “lug‘aviy ish”, “poetik atamalarga e’tibor”, “badiiy troplar ro‘yxatini ajratish”, “troplarni misralar asosida topish” singari usullar ham she’r bilan ishlashni interfaol qilishi mumkin. Masalan, o‘qituvchi she’rda keltirilgan notanish so‘zlar, iboralar, majoziy ifodalarni avval ro‘yxat qiladi, so‘ng o‘quvchilardan “kim buni izohlaydi, kim o‘z misralar bilan tushuntiradi, kim misol keltiradi, kim lug‘aviy krossvord chizadi?”, deya topshiriq beradi. O‘quvchilar she’r matnini bir yo‘la sinchiklab ko‘zdan kechirib, “ha, bu so‘z arxaik, u poetik kompozitsiyaga ega,

bu so‘z esa majoz, men shu so‘zni topishmoqqa solib krossvord tuzaman” deb ijodiy ishga kirishadilar. Dars so‘ngida esa “demak, she’r ancha boy lug‘atga ega ekan, badiiy ifoda uchun har-xil so‘zlar ishlatilgan, shoir poetik troplar, arxaik atamalar, bir-ikki dialekt so‘zlar bilan asar ruhini yuksaltirgan”, deya xulosa qilinadi. Bunday lug‘aviy-intellektual ishlanmalar ham she’r bilan ishlashda qiziqarli usullardan. Yoki “badiiy troplar ro‘yxatini topish” masalan, “metafora, tashbeh, epitet, personifikatsiya, alliteratsiya” kabi san’atlardan qaysilari matnni boyitganini ajratish, har birini topish, “men shu satrda metaforani, bu satrda epitetni” aniq ko‘rsatuvchi usul ham poetik matnni chuqur anglashga etaklaydi. Keyin “ana shu troplar she’r ohangini kuchaytirdimi, lirik qahramon tuyg‘usini ta’sirchan qildimi?”, deb so‘rasa, o‘quvchilar “ha, albatta, chunki metafora tub ma’noni shoir xohlagan bir manzaraga o‘xshatish orqali kuchaytirdi”, deya mulohaza yuritishadi.

Nazorat savollari

1. She’riy lirik janrning asosiy xususiyatlari nimalardan iborat va uni boshqa badiiy janrlardan qanday farqlash mumkin?
2. She’riy asarlarda syujet tushunchasi qanday namoyon bo‘ladi: kichik voqealikmi yoki asosan hissiy holatmi?
3. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini she’rni ifodali o‘qishga o‘rgatishda ohang, ritm, qofiya va to‘xtam (pauza) elementlarini qanday metodik yondashuvlar orqali tushuntirish tavsiya etiladi?
4. She’riy matndagi badiiy-tasviriy vositalar (metafora, epitet, tashbeh) o‘quvchilarda qanday estetik va nutqiy ko‘nikmalarni shakllantiradi?
5. Matnni ifodali o‘qish jarayonida “to‘xtam” (pauza)ning roli qanday va u bolalarga qanchalik yordam beradi?
6. She’r tahlili davomida bolalarda syujet emas, balki hissiy voqelikni tushunish uchun qaysi savol-topshiriqlarni berish maqsadga muvofiq?
7. She’riy matnda qofiya, ritm va ohangni ajratib ko‘rsatish o‘quvchilarda qanday auditorlik sezgilarini rivojlantiradi?

8. She’riy matnni bandma-band o‘qish va tahlil qilish bosqichlari qanday tashkil etiladi va qaysi nuqtalarga e’tibor berish zarur?
9. O‘quvchilarga she’rni yod oldirish va shu orqali badiiy didni rivojlantirishda qanday metodlar eng samarali?
10. She’riy matn bilan ishlashda qo‘llaniladigan usullar (rolli o‘qish, ifodaviy ijro, rasm chizish, munozara) o‘quvchilarni she’r mazmuniga chuqur kirib borishga qanday undaydi?

10-MAVZU. MAQOL VA TOPISHMOQ JANRIGA XOS MATNLAR USTIDA ISHLASH

Reja:

1. Maqol janri va maqollar bilan ishlash metodikasi.
2. Topishmoq janri va topishmoqlar matni bilan ishlash metodikasi.

1. Maqollar xalq og‘zaki ijodining eng qadimiy va eng boy qatlamlaridan biri sanalib, ular asrlar davomida kishilar ongida shakllangan, hayotiy tajriba hamda turmush ko‘nikmalarini umumlashtirgan, qisqa iboralar orqali chuqur ma’no va pand-nasihat berishga qaratilgan badiiy-nasriy shakldagi saboq so‘zlari sifatida qadrlanadi. Maqollar milliy an’ana, turmush farosati, xalq dunyoqarashi, ma’naviy qadriyatlar va hayotiy tajribani bir varaqday ixcham shaklda ifodalab, asrlar mobaynida saqlanib kelganligi bois, ular tilimizning eng go‘zal, eng teran, eng qadim qatlamlaridan biri o‘laroq kitobxonlik, adabiyot va tarbiya sohalarida hamisha dolzarb mavqe tutib keladi. Maqol ikki-uch so‘zdan tortib to o‘nlab so‘zlar, hatto ikki-uch gapdan iborat bo‘lishi ham mumkin, ammo mazmunan juda ham chuqur, pishiq, kinoyaga boy, ko‘pincha o‘xshatish, tashbeh, istehzo, qoida shaklida bo‘lgan definit oraliq tusini olishi, ba’zida biror muammoga tez, qisqa va aniq javob beruvchi xulosa shaklida namoyon bo‘lishi bilan ajralib turadi.

Maqollarni o‘rganish va ulardan ta’lim-tarbiya jarayonida foydalanish qadimdan xalq pedagogikasi asosi bo‘lib xizmat qilib kelgani bejiz emas. Chunki birgina maqol orqali insonlar e’tiborini ma’naviy-axloqiy me’yorlarga,

mashhur ijtimoiy-falsafiy xulosalarga, hayotiy tamoyillarga jalb qilish, yaxshi-yomon, oqlik-qoralikni ajratib olish, turmushda hushyor va farosatli boʻlish, mehnatni qadrlash, ehtirom, samimiyat, halollik, matonat, himmat, saxovat, sabr kabi axloqiy xususiyatlarni anglash mumkin. Shu bois maqollar avloddan-avlodga ogʻzaki shaklda oʻtib kelgan, keyinchalik toʻplab yozib borilgan, lugʻaviy jahon merosi sifatida bir necha tillarga tarjima qilingan, mustaqillikdan oldin ham, mustaqillikdan keyin ham turli tadqiqot va darsliklar, lugʻatlar, antologiyalarda alohida e'tibor qaratiladigan an'ana sifatida yashab kelmoqda.

Maqollar bilan ishlash metodikasi deganda, avvalo, bu xalq ijodi namunalarini maktab darslari (til va adabiyot darslari), tarbiya soatlari, darsdan tashqari tadbirlar, oilaviy oʻqish, bola shaxsiyatini shakllantirish jarayonida qanday usullar bilan qoʻllash, ularni qanday turkumlash, izoh berish, bolalarning soʻz boyligini oshirish, nutqini boyitish, axloqiy-ma'naviy saboqlarni singdirish yoʻlida qanday mashqlar, oʻyinlar, ta'lim texnologiyalarni joriy etish, shu jarayonni loʻnda va samarali tashkil etish tushuniladi. Oʻqituvchilar, tarbiyachilar, ota-onalar maqollardan foydalanish orqali bolalarda til hisini, real hayotni tahlil qilish, farqlash, hushyorlik, toʻgʻri xulq-atvorni ragʻbatlantirish, mehnat, doʻstlik, muomala koʻnikmalarini shakllantirish, sabr-qanoat, matonat, halollik, muruvvat kabi tuygʻularni rivojlantirishlari mumkin. Chunki maqollar asosan pishiq hayotiy tajribaga asoslangan, ammo ifodasi juda qisqa, shoirona, ba'zan kinoyali, takrorlanuvchi soʻzlar yoki fonetik uygʻunlik bilan, ohangdorlik bilan ifodalanadi. Bolalar maqollarni tez eslab qoladi, yodlash nisbatan oson, mazmuni esa toʻliq tarbiyaviy xulosa bera oladi.

Avvalo, maqollar bilan ishlash jarayonida oʻqituvchi metodik tamoyillarni belgilab olishi kerak. Boshlangʻich sinflarda, odatda, 2-3 soʻzdan iborat eng sodda maqollar, mehnat, kitob, oʻqish, halollik, doʻstlik, birodarlik, oilaviy tuygʻu kabilarga bagʻishlangan, bolalar ruhiyatiga yaqin variantlar ustida ishlash boshlanadi. Masalan, "Bilim – xazina", "Yaxshilik – elga yarashadi", "Kitob – bilim bulogʻi", "Mehnat – rohat", "Erta turgan – elga

bosh bo‘ladi”, “Tiling bilan emas, ishing bilan ko‘rinasan”, “Topgan – to‘plar, to‘plagan – to‘yar”. Bular har biri 2-3 yoki 4-5 so‘zdan iborat, soddalashgan poetik ifoda shaklida bo‘lib, bolalar ushbu iboralarni tez qabul qilishadi. O‘qituvchi bunday maqollarni darslarda keltirib, mavzuga monand rag‘batlantiruvchi ifoda sifatida yoki mustaqil izoh berish, lug‘aviy ish, kitobxonlik darsida nutqiy boylikni oshirish, tarbiya soatida axloqiy xulosa aytish, tasviriy ijodiy mashqlar, rolli o‘yinlarda iqtibos shaklida qo‘llashi mumkin. Masalan, “Kamtar bo‘lsang – yuksak bo‘lasan”, deya maqol aytiladi, sinfda “bu nimani anglatadi?” deb so‘ralganda, bola “demak, kim kamtarlik bilan ish qilsa, odamlarga xushmuomala bo‘lsa, hurmat topadi” deya sharhlashi mumkin. Demak, bitta maqol – bir qator axloqiy saboq, so‘z boyligi, hayotiy tajribani rag‘batlantirish degani. Shuning uchun ham bolalarni bunday maqollarni topish, tushuntirish, hayotiy misollarga ulash, rasmini chizish, ifodali so‘z bilan izohlash, adabiy kontekstda qo‘llash, matn tuzish bilan shug‘ullantirish – bular metodik jarayonini hayotiy, amaliy, interfaol shaklga keltiradi.

Keyinchalik, o‘rta sinflarda maqollarni turli mavzular bo‘yicha guruhlab ishlash, masalan, mehnatga oid maqollar, do‘stlikka oid maqollar, halollik, sabr-qanoat, ilm-fan, shaxsiy tarbiya, ota-onaga hurmat, vatanga sadoqat, mustaqillik, ijtimoiy hayot, xulq-atvor, andisha, odob-axloq, tabiatga munosabat, insoniy fazilatlar, sog‘lom turmush tarzi kabi bir qancha mavzularga oid maqollarni to‘plash, bandma-band ro‘yxat qilish, sinfda turlicha tadbirlar, “Bir maqol – bir hikoya” mavzusida mashqlar uyushtirish foydali bo‘ladi. O‘qituvchi “Bu maqol nimani anglatadi, buni hayotiy misol bilan isbot qil”, deya topshiriq beradi. O‘quvchi “Mehr bilan bitgan ish – hamma bekor emas”, degan maqolni olaylik. Bu degani, kim mehr bilan ish qilsa, natijasi yaxshi chiqadi, men hayotda shuni shunday misol bilan ko‘rdim”, deya ma’ruza qiladi yoki matn yoza boshlaydi. Bunda bola turli tarbiya, axloqiy fazilat, mehnat, do‘stlik, halollik, hushyorlik, sabr, kamtarlikni o‘z hayotidan misol keltirib ifodalashi mumkin. Shunda maqol nafaqat “aforizm” sifatida, balki bolalar hayotida amaliy saboqga aylanadi,

metodik jihatdan “maqollar bilan ishlash, ular haqida insho, hikoya, dramatik lavha, rolli o‘yin, rasmlar, kollaj tayyorlash” kabilar adabiy-lingvistik, tilshunoslik, tarbiya va ijodiy mahoratni shakllantirishda qulay usul bo‘lib xizmat qiladi.

Maqollar lug‘ati, tez sahifalar, eslatma plakatlari ham tashkil etish mumkin. Masalan, sinf burchagida “Maqollar xazinasi” nomli devoriy jild tayyorlash, o‘quvchilar har haftada o‘zlari eshitgan, to‘plagan 2-3 maqoldan har hafta bir nechtasini xazinaga joylashtirish, izoh, hayotiy misol, rasm yoki kollaj kabi narsalar bilan boyitish, bu jarayonda qiziqarli musobaqalar uyushtirish – “Kim bir oy davomida eng ko‘p yangi maqol yozdi?”, “Kim o‘sha maqolni yo‘llash bilan hayotiy misollar ham keltirdi?”, “Kim eng yaxshi rasmini chizdi?”, deya mukofotlash – bularning barchasi sinfda ijodiy, adabiy, tarbiyaviy muhitni boyitadi. Bolalar maqollarni topish, tushunish, to‘g‘ri aytish, sharhlash, hayotiy misollar bilan ulashga odatlanishadi. Bunda lug‘aviy boylik ham ortadi, chunki ba’zi maqollarda nisbatan eskirgan so‘z, dialekt, badiiy ibora, poetik majozlar bo‘lishi mumkin, “chigirtka” so‘zlari, “chayon” singari badiiy ifodalar, “qora terga botish” kabi frazeologizmlar, turli arxaik yoki avlod-avloddan o‘tgan ifodalar uchrashi ehtimoldan xoli emas. Shularga shoirona sharh berish, lug‘aviy ish qilish, “Bu so‘z nimani anglatadi, bugungi kunda qanday ma’nosi bor?”, deya so‘rashi, kitobxonlik muhiti, tarbiya, til boyligini oshirish uchun juda foydali bo‘ladi.

Maqollar bilan ishlashda o‘qituvchilar turli o‘yinlar, didaktik mashqlar ham qo‘llashlari mumkin. Masalan, bir varaqda “qanday bo‘lsang” bo‘lsa, boshqa varaqda “shunday gapir!” bo‘ladi, ikki bola topishib, bir maqolni to‘g‘ri shaklda tayyorlashadi. Yoki “Kitob – aql chirog‘i”, “Til – dilning kaliti”, “Arslon bo‘lmasa, tulki podshoh”, “Mehnat – rohat, ro‘zg‘or – baxt” kabi misralar bo‘laklarga bo‘linib, kim to‘g‘ri tartibda ulaydi, kim kim bilan juftlik bo‘lib izohini aytadi – didaktik o‘yin shaklida. Bunday amaliy mashqlar ham yodda qoldirish, tez topib aytish, orada qiziqarli jamoaviy raqobat, ijodiy hursandchilikka sabab bo‘ladi, shu bilan birga bolalar maqollar mazmunini tezroq o‘zlashtirishadi.

Maqollarni matnda qo‘llash, insho ichida yoki hikoya davomida foydaliligi ham metodik usullardan biridir. O‘qituvchi “Mana bu mavzuda kichik hikoya yozing, lekin unda kamida 3-4 maqoldan foydalaning”, deya topshiriq berishi mumkin. Masalan, “Kamtarlik — inson fazilati” mavzusida. O‘quvchi “Men dastlab hayotda uchragan bir voqeani esladim, unda kimdir kamtar bo‘ldi, kimdir manman edi. Shunda xotiramda “Kamtar bo‘lsang, yuksak bo‘lasan”, degan maqol keladi, men shu maqolni hikoyam orasiga kiritib tushuntiraman deya o‘z insho matnini boyitadi. Bunda shuningdek, “Manmanlik – balo”, “Katta ketganni xoksorlik o‘rgatar” kabi yana bir-ikkita maqolni ham situatsiyaga muvofiq keltirishi mumkin. Bunday mashq, tabiiy, o‘quvchining so‘z boyligini, nutqiy ifodani, adabiy-lingvistik yuksalishni, hayotiy tajribalarini badiiy shaklda izhor qilish ko‘nikmasini kuchaytiradi. Sinfda “kim maqollardan yaxshi foydalangan?” “Qaysi maqol dog‘irasi bilan mavzu yangicha tus oldi?”, “Qaysi o‘quvchining maqolga bermagan izohi ham chiroyli?”, deya muhokama qilinadi. Bunda maqol ham real matn kontekstida qo‘llangani uchun yanada jonli, yanada o‘z o‘rnida bo‘lib ko‘rinadi, o‘quvchi esa maqolni hayotda, turli mavzuda, nutqiy jarayonda izchil qo‘llashni o‘rganadi.

Maqollarni teatr-shaklida, masalan, “rolli mojaroli o‘yin” usulida ham o‘ynash mumkin. Qisqa bir sahnada kimdir dangasalik qilgan, kimdir mehnatkash, kimdir me’yorida hushyor, kimdir be’manilikka berilgan – mojaro avj oladi. Oxirida do‘stlari “Dangasalik – yomonlikdan ham yomon”, “Mehnat qilgan – rohat topgan”, “Har ishning me’yori bo‘ladi” singari maqollarni ijtimoiy xulosa sifatida aytishadi. Bu ham bir usul bo‘lib, ishtirokchilar sahnaga chiqishadi, real hayotiy misolni ko‘rsatishadi. Tomoshabin o‘quvchilar “ha, bu hushyorsizlik, endi buni maqol bilan ifodalaymiz” deya ishtirok qilishi mumkin. Shunday “rolli-o‘yin” usuli bilan so‘ngida “qani, kim qaysi maqol bilan xulosa qiladi?” deya e’lon qilinsa, bolalar “Qoshiqdan – sho‘rva, beldan – mehnat”, “Bolasi bo‘lmagan – bolalikning qadrini bilmas” kabi turli butlab misollarni aytishadi. Bunday “ijodiy teatr” usuli ham sinfda barchani qiziqtirib, nafaqat maqollarni yod

olish, balki ularning real hayotdagi oʻrnini tan olish, “koʻz oʻngimizda roʻy beradigan muammo, demak, shu maqolga mos ekanki, biz xulosa ham oldik”, degan tushunchaga olib keladi.

Bir metodik yoʻl – “maqollarni tarjima qilish”. Yuqori sinfda xorijiy tillar, masalan, rus, ingliz, nemis, fransuz, turk, koreys va boshqa tilda maqollarni oʻrganish bilan bogʻliq mashgʻulotlar boʻlishi mumkin. Oʻquvchilarga “mana bu ruscha maqol, oʻzbekchada unga ekvivalent toping, oʻzbekcha maqolga mos kelsa, soʻzma-soʻz emas, balki maʼnodosh boʻlsin” deya topshiriq berish ham zarur boʻlishi mumkin. Bu “Tarjima usuli”.

2. Topishmoqlar xalq ogʻzaki ijodining eng qadimiy, eng qiziqarli va ayni paytda bolalar tafakkurini rivojlantirishda sermazmun janrlaridan biri hisoblanadi. Topishmoqlar qachonlardir ajdodlarimiz hayotida qay darajada muhim oʻrin tutgan boʻlsa, hozirgi davrda ham oʻsha mavqeni hech ham yoʻqotgani yoʻq. Chunki topishmoq – lisoniy mahorat, fikrlash chaqqonligi, bilish ehtiyoji, savol-javob shaklida avlod-ajdodlar tomonidan yaratilgan, keyinchalik avlodlararo sinovdan oʻtib kelayotgan betimsol badiiy saboq shaklidir. Unda oddiy soʻzlar, soddadek koʻringan iboralar zamirida ancha murakkab tasvir, kinoya, majoz, oʻxshatish, timsollar uygʻunlashadi. Bu esa topishmoqni bolalar uchun ham, kattalar uchun ham ajoyib fikriy mashgʻulotga, nutqiy oʻyin shakliga, xushnud muloqot vositasiga aylantirib keladi. Topishmoqlar bugungi kun avlodi ongida ham bir paytning oʻzida ijodiy izlanish, bilish, faraz qilish, taxmin bilan javob topish, soʻz boyligini kengaytirish, real hayot predmetlarini tahlil qilish, turli lingvistik sanʼat bilan tanishish, sinergetik fikrlash singari ustun fazilatlarni kamol toptirishga beqiyos xizmat qiladi. Shu bois topishmoqlarni maktab darslari, darsdan tashqari mashgʻulotlar, turli toʻgarak va tarbiya soatlarida foydalanish juda foydali.

Topishmoq matnlari ustida ishlash metodikasi maktab davridagi turli yosh bosqichlarida farqlanishi mumkin. Boshlangʻich sinflarda topishmoqlar, avvalo, nutqni faollashtirish, lugʻaviy boylikni oʻstirish, fikr ravonligini takomillashtirish, atrof muhitda uchraydigan buyum, jonivor, tabiat hodisalari,

hayotiy jarayonlar xususida kuzatuvchanlikni shakllantirish uchun qo‘llaniladi. Masalan, “Bir daraxtki – mevasini yegan chiqmas”, “To‘g‘ri turar, egri yurardi”, “O‘zidan boshqani ko‘rmaydi”, “Mehribon onadek har kunga non beradi” shaklidagi topishmoqlarni olaylik. Bularning barchasi atrofdagi jismlar, o‘simliklar, hayvonot olami, sodir bo‘ladigan hodisalarga xos xususiyatlarni metaforik shaklda ifodalab, bolani “bu qaysi narsa?” deb o‘ylashga undaydi. Jarayonda o‘qituvchi avval topishmoqni o‘qib, savol tashlaydi, bola ehtimol, “To‘g‘ri turar – soyada yurar”, “Daraxtmi, supachami?” deya taxmin qiladi, norasmiy taxminlar aytiladi. Bir necha daqiqa muhokamadan so‘ng to‘g‘ri javob – “Soya”, “Qoya”, “Quyon”, “Tonir”, “Suv”, “Shamol”, “Olov”, “Ba’zi meva yoki sabzavot” topilishi mumkin. Bolalar bu jarayonda hayotdagi turli predmet yoki holatlarning xususiyatlarini taxminan solishtirishadi, “topdim, topdim!” deb hayajon bilan javob berishadi. Shu tariqa ijobiy hissiyot, intellektual faollik, ijodiy sheriklik paydo bo‘ladi. Darsda topishmoq – bu qiziqarli o‘yin shaklida, ammo ma’lum didaktik maqsadni ro‘yobga chiqara oladigan usul bo‘lib xizmat qiladi.

Uchinchi bosqich – topishmoqlarni izchil to‘plash, turkumlash, mavzularga ajratish. Metodik jihatdan, topishmoqlar atrof-muhitga, hayvonlar, qushlar, o‘simliklar, tabiat hodisalari, ob-havo, oy-kun, fasllar, inson a’zolari, kasb-hunar, jihozlar, ovqat, xulq-atvor, ijtimoiy munosabatlar singari mavzularga bo‘linishi mumkin. Masalan, hayvonlar haqidagi topishmoqlar: “Yuzta tishi bor, ammo gumdon ichra yashaydi”, “Boshi bedana, dumi sichqon”, “Tuyoqli ammo tuyoq tovushsiz yuradi” kabi misollar, tabiat hodisalari bo‘yicha: “Ko‘rinmas panjasi bilan yo‘g‘on daraxtlarni ag‘darar, dumini hech kim ushlolmas”, “Yuzingga qorayish quyaman, ammo hidi yo‘q, tutuni yo‘q”, “Har ertalab kelaman, bezovta qilaman, ba’zan xushingni o‘g‘irlayman” kabilar. Bu turkumlash bolalarda mavzu bo‘yicha topishmoqlarni guruhlab o‘rganish, bu yo‘lda “Qani, kimda tabiat hodisasiga oid topishmoq bor?”, “Bu topishmoq qaysi kategoriyaga kiradi?”, “Nimaga hayvonlar guruhiga mansub, belgilari shundaymi?” kabi amaliy mashqlarni tashkil etishga xizmat qiladi. Shu yo‘sinda yildan-yilga topishmoqlar bo‘yicha

turkumlash salohiyati shakllanadi, bolalar “to‘plash, saralash, lug‘aviy, semantik jihat, belgilarga ko‘ra ro‘yxat chiqarish” ko‘nikmalarini ham mustahkamlaydilar. Keyin topishmoqlar kitobchalari, sinf burchagi, “Topishmoq javhari” stendida jamlab borish mumkin. Bu jarayon ham ijodiy, ham intellektual iqlimni shakllantiradi.

To‘rtinchi bosqich – “topishmoq o‘yinlarini joriy etish”. O‘qituvchi o‘quvchilarga: “Hozir men bir topishmoqni o‘qib beraman, kim birinchilardan javob bersa, o‘sha g‘olib”, “Yoki kim to‘g‘ri javobga yaqin kelgan bo‘lsa, bir ball oladi?” “Kim eng ko‘p ball oldi, biz sovg‘a qilamiz” yoki “Kolumb metodi – kim izlanib, internetdan, kitoblardan, oilasidan, bobo-buvilaridan qiziqarli topishmoqlar to‘plashni bilsa, darsda keltirsin, sinfdoshlariga topdirsin, kim javob berolsa, ro‘yxat tuzsin”, degan mashqlarni taklif qiladi. Bu “savol-javob musobaqa” shaklida bo‘lishi mumkin, topishmoqni bir o‘quvchi o‘qiydi, boshqalar javobni topishga urinadi. Bunday jarayon izchil, quvnoq kayfiyat bilan, mantiqiy, lingvistik, badiiy fikrlash tizimini ishga soladi, bolalar “men ham topdim”, “men ham topa olmay go‘yo bosh qotirdim”, deya ongli jarayonni his qilishadi. Kimdir “Men rostdan ham javobini topa olmadim, ammo eslab qolaman”, deydi. Shu tariqa jarayon darsdan tashqari ham davom etishi mumkin.

Beshinchi bosqich – topishmoqlarni ijodiy yondashuv bilan yyechish. Masalan, darsdan tashqari mashg‘ulotlarda o‘qituvchi: “Mana bu topishmoqqa siz rasmlar bilan javob bering” yoki “topishmoqlarni kim ko‘rgazmali sahna shaklida ifodalaydi?”, deya interfaol tugun kiritadi. Kimdir suratlardan kollaj tayyorlab, “bu topishmoq “shamol”ga tegishli bo‘lsa, men huddi shu topishmoq satrlarini rasmlar bilan takrorladim” deydi. Kimdir “yo‘q, men dramatik ifoda qilaman, masalan, topishmoq – quyonning belgisini tasvirlash uchun o‘zim quyon qiyofasida bir narsa qilib ko‘rsataman, sinfdoshlar topishsin”, deydi. Bunday ko‘rgazmali usul topishmoq matnlarini darsdan tashqari adabiy kechalar, tarbiyaviy tadbirlar, sinf bayramlari, qishki oromgoh, yozgi oromgoh, musobaqalarda jiddiy qiziq dastur bo‘lib, ko‘pchilikka hush keladi. Rasmiy dars muhitidan chalg‘itmasdan turib, “topishmoq – bilish

o‘yini, badiiy ifoda” deb, “kim topishmoqqa ssenariy yozadi?” “kim turli buyumlardan dekoratsiya yasab, amaliy ko‘rsatadi?”, “kim nimani topadi?” kabilar bilan bolalar ishtirokiga e’tibor berish kerak. Shu yo‘sinda o‘qituvchi topishmoqlarni hamma subyekt – real buyum, ssenariy, rasm, niqob, ro‘yxat, slayd, musiqiy parcha shaklida ham boyitadi.

Oltinchi bosqich – topishmoqlarning lisoniy tuzilishini tahlil qilish. Yoshi kattaroq o‘quvchilarda (o‘rta va yuqori sinflar) topishmoqlarda poetik vositalar, badiiy-tasviriy unsurlar, metaforik ifoda, so‘z o‘yinlari, anafora, alliteratsiya, assonans, takrorlash, sheva so‘zlari, ifodalar, xitob, hazil, kinoya, yanglish ma’no, semantik transfertsiyalar, nutqiy marom, satr ohangi, poetik tarz – bular hammasi tahlilga tortilishi mumkin. Topishmoq matnlarida, masalan, “Ko‘zsiz quyonni tutdim, yana o‘zi xursand”, “Yalang‘och bo‘lsa ham rizqdan mosuvo emas” yoki “Ko‘r bo‘lsa ham yarmlab bo‘lakni yedirar”, “Uyi bor – qulfini berkitib bo‘lmas” shaklida poetik-badiiy ifodalar bo‘lishi mumkin. Qanday kinoya ishlatilgan, qaysi tasvir kimga mansub, topishmoqda kim aslida ramziy tasvirlanayapti, kimga taqqoslanayapti – shu nuqtalarga e’tibor berish darsda adabiy nazariy “topishmoq – poetik ifoda”, “allegoriya”, “metafora”, “bolalarcha hazil” masalalarini yoritish imkonini beradi. Bu jarayon bolalarda lisoniy sezgi, nutqiy hushyorlik, so‘z boyligi, badiiy ifodani tahlil qilish malakasini oshiradi. Oldin faqat “javobni topish”ga uringan bola endi “Nega topishmoq “yuragi” so‘zida xato qilgan?”, “Nega ko‘r bo‘lsa ham”, degan ibora men topgan javob bilan to‘g‘ri keladi, bu so‘z – badiiy yolg‘on” singari fikr yuritadi. Bunday tahlil topishmoqlarni “faqatgina o‘yin” emas, balki “badiiy-lingvistik meros” sifatida tushunish, baholashga undaydi.

Yettinchi bosqich – topishmoqlarni mustaqil ijod qilish. O‘qituvchi “Kim o‘zi topishmoq yaratib ko‘rmoqchi?”, deya taklif qilishi mumkin. Ba’zi iste’dodli bolalar o‘zi “men bu buyumni shunday tasvirlashim mumkin”, deya o‘zi topishmoq matnini tuzib chiqadi: “Boshlanishida panjalari bor, ammo panjasi ko‘rinmas, kimdir tegsa sidirib tushiradi”, deya bayon qiladi, kimdir topishi kerak. Bunday ijodiy jarayonda bola “metaforik tasvir, lug‘aviy usul, sirli ehtimol, oxirida qiziq ohang” bilan topishmoq yaratishni sinab ko‘radi.

Avval, albatta, tayyor topishmoqlardan ilhomlanadi, o‘qituvchi “bitta buyum, masalan, qalam: sen qalam haqida topishmoq yoz, ammo qalamni qanday badiiy ifoda qilasan?” deya ko‘rsatma berishi mumkin. O‘quvchi “Kichik bo‘lsa ham dunyoni chizadi, bir tiyinlik qadr bilan mo‘‘jiza bog‘laydi”, degan ma’nodagi iboralarni takrorlash orqali topishmoq tuzishi ehtimoldan xoli emas. Bu usul bolalarda poetik, lingvistik, majoziy-tanqidiy fikr doirasi, ijodiy fantaziya, so‘zlarni o‘yin shaklida topish, ohang, hazil va kinoyaviy usullarni ishlatish ko‘nikmalarini shakllantiradi. Kimdir “Ba’zan boy, ba’zan kambag‘al, ammo dunyoni bag‘riga soladi”, deya ifodalab, chalkashtirishi, so‘ng “bu kitob bo‘lsa kerak”, deya javob olishadi. Shunday o‘yin bilan bolalar topishmoq yaratuvchi xorijiy an’analarda ham topishmoq yozish poetik jarayon bo‘lishi mumkinligini bilib oladi.

Sakkizinchi bosqich – topishmoqlarni “rasm bilan ishlash.” Bu ham ijodiy usul bo‘lib, dars va darsdan tashqari mashg‘ulotlarda topishmoq matni birorta qog‘ozga yoziladi, ammo javobi topilmaydi, keyin “Kim rasmda javobini ifodalaydi?”, deyiladi. Kimdir “men topishmoqni ko‘rib, so‘zlaridan kelib chiqib, rasm chizdim, sinfdoshlar rasmdan bilishsin” deydi. Boshqalar rasmga qarab, “demak, bunday buyumga o‘xshaydi, ammo topishmoq satrlari bu so‘zlar bilan to‘g‘ri kelmasdir”, deya bahslashadi. Shundan so‘ng eng to‘g‘ri topishmoq javobi rasmdagi ishora bilan muvofiq chiqishi mumkin. Shunga o‘xshash usul “javob rasmda” shaklida bo‘lib, muhokama bahsli to‘g‘ri kelishi ham mumkin. Yoki kimdir oldindan rasm chizib keladi, keyin topishmoqni o‘qitadi: “Ko‘zing bilan ko‘rsang ham, javob topish qiyin”, degan ibora bo‘lishi mumkin. Dars so‘ngida rasm ham namoyish etiladi, ham topishmoq javobi aytiladi. Bu “ichki integratsiya” bo‘lib, topishmoq boyligi, tasviriy-lingvistik ijodni uyg‘unlashtiradi, bolalarda mantiqiy fikr yuritish, nutqiy faollik, amaliy san’at, mulohaza yuritish ko‘nikmalarini shakllantiradi.

To‘qqizinchi bosqich – “translatsiya va fanlararo integratsiya” Topishmoqlarda ba’zan tabiiy fanlar, biologik xususiyatlar, ijtimoiy jarayonlar ifodalanishi mumkin. O‘qituvchi “Bu topishmoqda oddiy kimyo, biologiya, fizika qonunlari ishorasi bor, kim izohlay oladi?” deya so‘rashi mumkin.

Masalan, “Ko‘kka otiladi, ammo suvga yetguncha suzadi, belgisini topib bo‘lmas”, degan topishmoqni kimdir sharhlashi mumkin, “Bu suv bug‘ining holati, evaporatsiya jarayoniga ishora”, degan mulohaza paydo bo‘ladi. Yoki “Tongda yo‘q, kechki payt paydo bo‘ladi, nega?” degan topishmoq iqlim, atmosfera, muhit, yorug‘lik sinishi masalalarini ham qamrab olishi ehtimoldan xoli emas. Shunda geometriya, meteorologiya, biologiya, fizika, kimyo fanlari xom ashyosidan, topishmoqlar badiiy-lingvistik, poetik boylik shaklida yaratilganini anglash mumkin. Darsda “Qani, kim fanga xos izoh beradi? Kim poetik metaforani topadi?” degan integrativ usul o‘tkazilishi bolalarni har ikki sohada ham mustahkam bilim olishga undaydi.

O‘ninchi bosqich – topishmoqlar tahliliga ijtimoiy-tarixiy yondashuv. Topishmoqlarda o‘tmish odamlarning ijtimoiy munosabati, mehnat qurollari, an’anaviy turmush tarzi, qadriyatlar, urf-odat, marosim, milliy taom, kasb-hunar, hayvon, tabiat, mavsumiy ishlarga doir unsurlar ham aks etadi.

Xullas, topishmoq janri – bu bolalar uchun ham, kattalar uchun ham ajoyib intellektual, lingvistik, badiiy, ijtimoiy-tarbiyaviy hodisa. Metodik yondashuv bilan maktab darslarida topishmoqlarni tanishish, muhokama, javob topish, turkumlash, o‘yin shakllari, ijodiy mashqlar, lug‘aviy, badiiy tahlil, fanlararo aloqadorlik, sahnalashtirish, kollaj, rasmga solish, musobaqa, ijtimoiy tarmoqlar orqali to‘plash kabi usullarda qo‘llash mumkin. Bularning barchasida asosiy maqsad – topishmoqlarning bilish, nutq, badiiy did, ijodiy tasavvur, hushyorlik, izlanish, tahlil ko‘nikmalarini shakllantirish qudratini ishga solish. Shunday bo‘lsa, topishmoq darslar, to‘garaklar, musobaqalar bolalar ongida butun umrga tatigulik lazzat, og‘zaki ijodiy meros qadri, so‘z boyligiga intilish, o‘yin shaklida bo‘lsa-da, biror buyum, hodisa yoki tabiat manzarasini poetik ifoda bilan tushuntirish, badiiy mantiqiy fikrni charxlash kabi xususiyatlar shakllanishiga hissa qo‘shadi. Maktabning adabiyot, ona tili, xususan, nutq o‘stirish, tasviriy san’at, tabiatshunoslik, matematika, mehnat ta’limi, hatto xorijiy tillar integratsiyasi bo‘yicha darslarida topishmoqlardan foydalansa, ta’lim jarayoniga rang kiritadi, bolalarni tez qiziqtiradi, hushyor fikrlash, izlash, javob topish, xotira, lug‘at, badiiy ifodani amalda

mustahkamlaydi. Shu sabab topishmoq – oʻtmish merosi emas, balki bugun ham yangilanib, boyib, zamonaviy sharoitda ham oʻz vazifasini oʻtayveradigan, hayotiy-aqldan saboq beradigan, ijtimoiy ongni boyitadigan, madaniy-lingvistik maslakni tubdan shakllantiradigan yorqin koʻrinish sifatida qadr topadi.

Shu tariqa, xulosa qilish mumkinki, topishmoq janri va topishmoqlar matni bilan ishlash metodikasi: avvalo, topishmoqlarning mazmun, shakl, poetik ifoda, metaforik unsurlari, predmet yoki hodisalarga ishora qiluvchi belgilari, mantiqiy tuzilishi, badiiy soʻz oʻyini xususiyatlarini bilib olishga, keyin topishmoqni dars amaliyotiga jalb etish, bolalardagi tafakkur, tasavvur, nutq, ijtimoiy-badiiy did, hayotiy kuzatuvchanlikni oshirishga qaratilgan uslublar majmuasini yoʻlga qoʻyish demakdir. Bunda savol-javob shakli, oʻyinlar, integratsiyalangan fanlararo mashqlar, lugʻaviy tahlil, rasm va rolli sahnalar, takror-mashq, musobaqa, xazinaxonlar, yoyinki mustaqil ijodiy topishmoq tuzish, chalkash soʻzlarning toʻgʻri javobini topish, arxaik soʻzlarni izohlash kabi usullar qoʻllanadi. Natijada topishmoq – ogʻzaki ijodiy meros sifatida ham toʻgʻridan-toʻgʻri adabiy, lingvistik, pedagogik, ham bevosita tarbiyaviy, hayotiy-savodxonlik, oʻyin shaklidagi darsiy metod sifatida dolzarbligini saqlab kelaveradi. Bolalar esa bunday jarayon orqali “nimaga men buni topishmoqdan topdim” deya oʻz aql-farosatini ishga soladi, “topishmoq – fikr va soʻzning qimmatbaho durdona shakli” ekanini fahmlab, uni oʻrganishdan huzurlanadi. Bu – xalqona ijod, milliy meros, badiiy san’at, aqliy mashgʻulot shakli boʻlib, tarbiya va ta’lim jarayonida hamisha oʻz noyob natijalarini berib boraveradi.

Nazorat savollari

1. Maqol janrining asosiy badiiy xususiyatlari nimalardan iborat va maqolni boshqa badiiy-lisoniy shakllardan qanday farqlash mumkin?
2. Boshlangʻich sinfda maqollar bilan ishlash orqali oʻquvchilarda qanday ijtimoiy-axloqiy fazilatlar va nutqiy koʻnikmalar shakllantiriladi?
3. Maqollarni dars davomida qoʻllashda qanday usullar (yodlash, lugʻaviy tahlil, misol keltirish, rolli oʻyin) samarali hisoblanadi?

4. Maqollarda uchraydigan kinoya, tashbeh, qiyos kabi badiiy-tasviriy vositalarni oʻquvchilarga qanday izoh berish tavsiya etiladi?
5. Maqollarning xalqona, qisqa va loʻnda ifoda shakli kichik sinf oʻquvchilari uchun qanday tarbiyaviy xulosa chiqarishda qulaylik yaratadi?
6. Topishmoq janrining asosiy xususiyatlari nimalardan iborat va uni ertak, hikoya kabi boshqa janrlardan qanday farqlash mumkin?
7. Topishmoqlarni oʻrganish jarayonida oʻquvchilarni ijodiy fikrga undash va dalil keltirish koʻnikmalarini rivojlantirish qanday usullar bilan yoʻlga qoʻyiladi?
8. Topishmoqlarda uchraydigan badiiy kinoya, majoziy ifoda va timsollarni bolalarga qanday tushuntirish maqsadga muvofiq?
9. Maqol va topishmoq janriga oid matnlarni boshlangʻich sinfda tanlashda qaysi mezonlar (mavzu, lugʻaviy qulaylik, tarbiyaviy qiymat) inobatga olinadi?
10. Maqol va topishmoq ustida ishlash metodikasi bolalarda mustaqil fikrlash, nutq boyligi, milliy qadriyatni anglash, ijodiy faollik kabi fazilatlarni qanday shakllantiradi?

11-MAVZU. ILMIY-OMMABOP JANRGA XOS MATNLAR

Reja:

1. Boshlang‘ich ta’limda ilmiy-ommabop matnlarning ahamiyati.
2. Ilmiy-ommabop matnlar bilan ishlash metodikasi.

1. Boshlang‘ich ta’lim bosqichi har qanday jamiyatning kelajak avlodini pishiq savod, keng dunyoqarash va barqaror fikrlash ko‘nikmalariga ega etish uchun ham poydevor bo‘lib xizmat qiladi. Bu bosqichda o‘quvchilar hali aniq fanlarning murakkab tamoyillariga to‘la sho‘ng‘iy olmaydi, ammo shu yoshdayoq ilmiy bilishning izchil bosqichlari bilan tanishib borishga, qisqa lekin asosli ma’lumotlar eshiklarini ochishga, o‘z atrof-muhiti va borliqni chuqurroq idrok qilishga katta qiziqish bildira boshlashadi. Shu sababli ilk sinflardayoq bolalar ongiga ilmiy axborotni eng soddalashtirilgan, tushunarli, qiziqarli, mavzuga e’tibor jalb etadigan shakllarda yetkazish zaruriyati paydo bo‘ladi. Bunday ta’limiy-ma’rifiy vazifani bajarishda esa ilmiy-ommabop matnlar alohida o‘rin egallaydi. Ilmiy-ommabop matnlar deganda odatda, aniq yoki tabiiy fanlar, texnika, tabiat va borliq, hayotiy sirlarga oid asosan real faktlar, tadqiqot natijalari, foydali ma’lumotlarni soddalashtirilgan, keng omma, xususan, yosh kitobxonlar tushuna oladigan tarzdagi nutqda bayon etilgan matnlar tushuniladi. Ushbu turdagi asarlarning mohiyati shundaki, ularda ilmiy dalillarga tayangan holda, xulosalar, umumlashmalar, tadqiqotlar mazmuni qiziqarli uslubda, ba’zan badiiy ifoda yoki hissiy ohang bilan, lekin asosan soddalashtirilgan til va targ‘ibot ruhida yozilgan bo‘ladi. Shu sababdan ham ular “ilmiy-ommabop” deya nomlanadi: ilmiy haqiqatni chuqur tildagi murakkab terminologiya bilan emas, balki kitobxon ongiga tushunarli, jo‘n va jozibador shaklda taqdim etish tamoyili amal qiladi. Boshlang‘ich ta’limda esa bolalar ongida tabiat, jamiyat, olam yaralishi, turli jarayonlar, inson tanasi, muhit, texnika taraqqiyoti, oddiy kimyoviy-fizik hodisalar, kosmos, biologik xilma-xillik va shunga o‘xshash turli mavzularga doir savollar paydo bo‘ladi.

- Qanday qilib oftob har kuni chiqadi?
- Tunda nima uchun qorong‘u bo‘ladi?

- Daryo suvlari oxiri qayerga boradi?
- Qushlar nega har xil qilib sayraydi?
- Daraxt shoxi shakllanishi uchun nimalar kerak?
- Yer qadim zamonlarda qanday bo‘lgan?
- Zaharli ilonlar, dinozavrlar, fazo kemalari, kashfiyotlar, buyuk ixtirochilar – bu kabi masalalar bolalarning qiziqishini, bilishga chanqoqligini, “nega shunday?”, degan savolni tug‘dirishi tabiiy. Bunday savollarga javoblarni, avvalo, badiiy ertak yoki hikoya shaklida ham berish mumkin, biroq ishonchli ilmiy-ommabop matnlar yaqinroq, obyektiv va ta’limiy-praktik ahamiyatli bo‘ladi. Ilmiy-ommabop matnlar bolalarda jiddiy, ammo yoshlar ongiga mos ravishda soddalashtirilgan uslubda aniq faktlar, fanda qaror topgan xulosalar, sodda terminlar, qiziqarli tajribalar, rassomona tasvirlar yoki rasmlarni taqdim etgani bois, ularni chuqur o‘ylashga, taxmin qilishga, o‘z kuzatuvlarini kengaytirishga, hayotda men bu ma’lumotni qanday qo‘llay olaman, nega shunday ekan, degan lisoniy-fikr refleksiyasini shakllantiradi. Boshlang‘ich sinf darsliklarida yoki darsdan tashqari qo‘shimcha adabiyotlarda ilmiy-ommabop matnlarning bo‘lishi shu sababli juda foydali: bolalar o‘zgacha bir ishtiyoq bilan ushbu matnlarni o‘qib, ilg‘or texnologiya, atrof-muhit, tabiat siri, tanadagi jarayonlar, astronomiya, biologiya, texnika bobidagi eng birlamchi, asosiy faktlarni quvonch bilan qabul qiladi. Aslida ular hayotning ta’limga, bilish amaliyotiga yo‘naltirilgan oddiy dalillari bo‘lishi mumkin, ammo bolalar uchun yangilik, ajablanarli, aqlga sig‘maydigan yoyilma ko‘rinish berishi ehtimoldan xoli emas. Chunki har bir bolada “Shamol nimaga esadi?”, “Elektromagnit to‘lqinlar nimaligini men qay darajada tushunishim mumkin?”, “Telefon qanday ishlaydi?”, “Bulutlar osmondan qanday paydo bo‘ladi?” singari savollar tug‘ilishi mumkin. Ilmiy-ommabop matnlarda mana shu mavzular bo‘yicha eng zarur, eng sodda, lekin ishonchli bilimlar, real dalillar, mavhum bo‘lmagan uslubda yoritiladi. Shu boisdan ham bolalar topadigan xulosalar aniq, tushunarli, hayotiy bo‘ladi. Boshlang‘ich sinf darsliklarida ilmiy-ommabop matnlarning kiritilishi har jihatdan metodik imtiyozlarga ega. Ularda, birinchidan, atrof-muhit, tabiat,

hayvonot, oʻsimliklar, kosmos, texnika, tarix, arxeologiya, kimyo, fizika, matematika singari sohalar haqida eng sodda tushunchalar yoritilgan boʻladi. Ikkinchidan, bola yoshiga moʻljallangan uslub – keraksiz murakkab atamalarsiz, baland pardali bayonlarsiz, ammo baribir oʻz mazmunini real asoslarda ifodalash, aniq misollar keltirish, rasmlar, jadvallar bilan boyitish, matn hajmini shu yoshga moslash kabi talablarga boʻysunadi. Uchinchidan, ilmiy-ommabop matnlar koʻpchilik hollarda quruq matn emas, balki qiziqarli uslub, mantiqiy ketma-ketlik, baʼzan hikoya shaklida, “tahlil qilaylik”, “tajriba qilaylik”, “nima uchun?” kabi savollar, topshiriqlar bilan taʼminlanishi oqibatda dars jarayonini jonlantiradi, bolalarning eʼtiborini oʻziga tortadi, mustaqil izlanish, topish, soʻrov oʻtkazish, internet va kitoblardan qoʻshimcha materiallar qidirish, oʻyin-fikr jarayoniga turtki beradi.

Toʻrtinchidan, ilmiy-ommabop matnlar bolalarning nutq boyligini, lugʻaviy zaxirasini, matn tahlili, izohlash, fikrni toʻgʻri ifodalash, real mavzular haqida ogʻzaki va yozma nutq tuzish koʻnikmalarini rivojlantiradi. Chunki bu matnlarda tez-tez uchraydigan soddalashtirilgan terminlar, aniq soʻzlar, mavzuni izohlaydigan, oʻzaro bogʻliq boʻlgan iboralar taqdim etiladi, bola bularni oʻz nutqida ham qoʻllash, sinfda savol-javob jarayonida yoki oʻz referatlarida foydalanish istagini bildiradi. Natijada soʻz boyligi koʻpayishi, matn tuzish mahorati ham oʻsishi kerak boʻladi. Beshinchidan, bu turdagi matnlar turli fanlar bilan integratsiya qilish imkoniyatini beradi. Boshlangʻich sinfda boʻlsa ham, masalan, tabiatshunoslik, matematika, tasviriy sanʼat, texnologiya darslarida, hatto jismoniy tarbiya jarayonida ham ilmiy-ommabop parchalar orqali muhim tushunchalar bilan tanishish, bir darsda oʻqigan topilmani boshqa dars bilan bogʻlash, real buyumlar, jarayonlarga dalil sifatida keltirish, badiiy tasvir, rasm, sxema, moddiy qiyos, tajriba koʻrsatish, kimyoviy mayda tajribalar, biologik ekskursiyalar, tabiatga sayohat – bularning barchasi “ilmiy-ommabop matn” dan boshlangan qiziqish negizida roʻy berishi mumkin. Qolaversa, boshlangʻich sinf oʻquvchilarida “menga shunday matn juda yoqadi, men yana oʻqimoqchiman” degan ishtiyoq paydo boʻladi. Ular keyingi sinflarda ham turli mavzudagi ilmiy-ommabop kitoblar,

jurnal, gazetalarni intiqlik bilan o‘qishlari, hatto mustaqil tajribalar, tadqiqot ishtiyoqida yurishlari ehtimoldan xoli emas. Bu xulq (kitobxonlik, ilmga ishtiyoq, izlanish) keyinchalik chuqur mutaxassislik, ixtirochilik, texnika, fan sohalariga qiziqishga poydevor bo‘ladi. Zero, bugungi davrda texnika taraqqiyoti, axborot texnologiyalari, innovatsion texnoparklar, robototexnika, informatika, kibernetika, tibbiyot bo‘yicha ilg‘or g‘oyalar, tadqiqotchi bo‘lishga intilishni shakllantirish bo‘yicha erta bosqichdan tarbiyaviy muhitni tashkil etish muhim. Ilmiy-ommabop matnlar ana shu maqsad yo‘lida mustahkam uslubiy qurol bo‘la oladi. Bolalar o‘qib, hayratlanadi, “bu narsa men uchun butkul yangilik ekanku”, deya xulosa qilishadi, so‘ngra dars jarayonida “o‘qituvchi, men ana shunday dalilni bir videoda ko‘rdim, topishim mumkinmi?” deya izlanishadi. Shu tariqa ishtiyoq, intilish, mustaqil fikrlash, bilishga chanqoqlik paydo bo‘ladi. Albatta, boshlang‘ich sinfda ilmiy-ommabop matnlarni tanlashda bir qator metodik tamoyillar hisobga olinadi. Avvalo, matnlar mavzusi bolalarning yosh xususiyatlari va qiziqishlaridan kelib chiqib tanlanadi, ya’ni ortiqcha murakkab, chuqur ilmiy atamalardan tiyilish, soddalashtirilgan, hayotiy, eng zarur bo‘lgan, nisbatan universal, qiziqarli va ibratli, tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘lgan mavzularga e’tibor qaratiladi. Masalan, maktabga qatnashda bahorga oid hodisalar, mehnat, tevarak-atrof, qushlar, hayvonlar hayoti, ushoqlarning tishlari, ovqat hazm qilish, gigiyena, gigiena masalalari, suvning aylanma jarayoni, tabiatda fasl o‘zgarishi, ba’zan yirik ixtirochilarga oid bir-ikki satr, “uyali telefon qanday paydo bo‘lgan?”, “suv nimaga muhim?”, “fazo haqida asosiy tushunchalar”, “kompyuterning ishlash prinsipi” singari mavzular yoyilishining soddalashtirilgan variantlari kiritilishi mumkin.

Ikkinchidan, matnlar faqat ma’lumot berish bilan cheklanmasdan, badiiy joziba, qiziqarli misollar, hayotiy dalillar, rasmlar, rivoyat yoki satirik lavha, qahramonlar o‘rtasidagi eng sodda suhbat, kiroyi ohang, kichik test savollari, “topishmoqqa o‘xshagan so‘zlar”, “kuzatish bo‘yicha nazariy masalalar” degan so‘rovlar bilan boyitilib, o‘quvchi e’tiborini jalb qiladigan shaklga solinishi kerak. Shuningdek, matnda keltirilgan masalani darsda

amaliy mashg‘ulotga, “keling, endi shu matn bo‘yicha sinfda tajriba qilamiz”, “aniq misollar bilan rasm chizamiz”, “ko‘rgazmali qurollarni o‘rganamiz”, “kollaj tuzamiz”, “video ko‘ramiz”, “savol-javob tashkil qilamiz”, “balki sinfdan tashqari ekskursiyaga chiqamiz”, deya muntazam ravishda bog‘lash ham yaxshi natija beradi. Shunda ilmiy-ommabop matn bir dars xom ashyo bo‘lib qolmay, balki bir qancha maqsadni ro‘yobga chiqaradi: bolalarning qiziqishini kuchaytiradi, darsni jonlantiradi, mavzu bo‘yicha nazariy tushunchani mustahkamlaydi, hayotda real kuzatish, tajriba, mini izlanish, rasm chizish, lug‘aviy boyish, test, klaster tuzish, reja yozish, og‘zaki hikoya shaklida qayta bayon qilish, “nima uchun?”, “nimaga?” savollariga javob topish kabilarni yoyish imkonini beradi.

Uchinchidan, ilmiy-ommabop matnlarni sinfda izchil o‘qish jarayonida o‘quvchilarga terminologiyani soddalashtirib, ularni “murakkab bo‘lmagan atama” shaklida tushuntirish lozim. Boisi, ilmiy-ommabop adabiyotlarda ham baribir aniq sohalarga xos terminlar uchrab turadi. Bolaga “fotosintez” , “kislorod”, “kislota”, “atom”, “bo‘g‘in” singari so‘zlar begona emas, ammo ularga to‘g‘ri, sodda, misollada tushuntirish kerak. Metodik jihatdan bunday atamalarga avvalgi matnlarda izoh berish, rasm bilan ta’minlash, “kim boshqacha tushuntiradi?” deya interfaol usul bilan sharhlash, qulay hodisalarni ko‘rsatish, “kimda shu narsa bor?”, deya hayotdan misol keltirish, “oilangizda kim shu masalaga qiziq?”, deya ota-onalar bilan suhbat kabi turli usullarni qo‘llash mumkin. Bola “termin”ni so‘zma-so‘z eslab qolishi shart emas, lekin ma’no va mohiyatini tushunsa, o‘zi o‘sha atamani keyinchalik mustahkam eslab, kerak joyda ishlata boshlaydi. To‘rtinchidan, ilmiy-ommabop matnlar boshlang‘ich sinfda faqat bitta fan doirasidagina emas, balki darslararo integratsiya shaklida qo‘llanilsa, yanada foydali bo‘ladi. Masalan, “O‘qish savodxonligi” darsida matn tanilib, o‘qiladi, lug‘aviy izoh beriladi, natijada “Tabiatshunoslik” darsida esa “Keling, endi shu matn bo‘yicha amaliy mashg‘ulot qilamiz, gul o‘simliklarida ildizning roli, gullash jarayoni, hasharotlarni jalb qilish va urug‘lanish, kislorod ajratish” kabilar tushuntiriladi. Keyin “Tasviriy san’at” darsida “Endi shu o‘simlik ifodasini

rasmda chizamiz, turli ranglarni qo‘llab, boshoqli o‘simlik, mevali o‘simlik, gullar, barglar shaklini tasvirlaymiz”, “Kim yaxshi chizsa, darslikda o‘qigan matnni hayolan ifodalagan bo‘ladi”, deya motivatsiya qilinishi mumkin. Bu esa bolalarda bir mavzu doirasida har sohada izchil tushuncha, hushyor kuzatuvchanlik, amaliy malaka, ijodiy tasavvurning birday uyg‘un shakllanishiga xizmat qiladi. Ilmiy-ommabop matnlar shunchaki o‘qiladigan, “ha, to‘g‘ri ekanku”, deb yopiladigan matn bo‘lib qolmasdan, “keng ko‘lamli didaktik ish”, “hayotiy o‘rganish”, “bolalar ijodiy tayanadigan ma’naviy yoyilma” shaklida ham yuksak samara beradi.

Beshinchidan, ilmiy-ommabop matnlar metodik nuqtayi nazardan o‘quvchilarda umumiy bilish doirasini kengaytirish, kitobxonlikka mehr uyg‘otish, badiiy adabiyotdan tashqari, ilmiy-ommabop adabiyotlarni ham o‘qish odatini shakllantirishga xizmat qiladi. Ko‘pchilik hollarda o‘quvchilar faqat ertak, hikoya, she’r, masal, ertak-hikoya singari badiiy janrlarga ishqiboz bo‘lib qolishadi, ammo “ilmiy matn”ni quruq, zerikarlik, murakkab terminlarga boy deb o‘ylashlari mumkin. Aslida boshlang‘ich sinfda soddalashtirilgan, mavhum bo‘lmagan, qiziqarli, hayotiy misollar bilan boyitilgan, rasmlar, jadval, rang-barang dizaynga ega, o‘yinli savollar bilan kuchaytirilgan ilmiy-ommabop matnlar ularning badiiy kitoblardagi hayajon singari, balki undan ham ortiq, ishonchli, “haqiqiy voqelikni tushuntiradigan matn” sifatida e’tiborini jalb qilishi mumkin. Natijada kattaroq sinflarga borganda fizika, kimyo, biologiya, geografiya, matematika, informatika kabi sohalarga nisbatan qiziqish, “ilmiy matn o‘qishga intilish”, “tajriba, laboratoriya ishlari, kashfiyotlar bilan tanishish”, “muayyan mavzularda mustaqil adabiyot qidirish, internet manbalarini o‘qish” kabi xatti-harakatlar yoyila boshlaydi. Bunday yo‘l esa o‘z-o‘zidan ta’limning amaliy va nazariy integratsiyasi hamdir.

Oltinchidan, ilmiy-ommabop matnlarni tanlash jarayonida ularning metodik qulayligi, lug‘aviy soddaligi, hajmi, mavzular relevanti, rasm va qo‘shimchalar bilan ta’minlanganligi, tarbiyaviy ahamiyati, davr ruhiga mosligi, hayotiy misollar ko‘pligi e’tiborga olinadi. Masalan: “besh yoshli

bola uchun kvant fizikasi bo‘yicha murakkab tushuntirishlar yaramaydi”, “ko‘p sonli terminlar bilan to‘ldirilsa, bola tushunmay tez zerikadi”, “metodik qiyinchilik oshib ketmasin, asosan real oddiy misollar, bola tasavvurini jonlantiruvchi betakror rasm yoki misol, solishtirish, qiziqarli tajribalar ketma-ketligi bo‘lishi zarur”, “tekshirish uchun amaliy mashq topish mumkin bo‘lsin”, “bola o‘z tajribasiga tayangan holda ha deyishi mumkin bo‘lsin”, “bolaning hayotida kundalik duch keladigan muammo yoki qiziqarli soha bo‘lsin” – bularning barchasi ilmiy-ommabop matnlarning metodik tanlanish mezonlaridir. Qolaversa, “bolaning ruhiyatiga salbiy ta’sir o‘tkazmaydigan, lo‘nda, ijobiy, tabiat yoki jamiyatga do‘stona munosabat targ‘ibotiga ega bo‘lsin”, “milliy qadriyatlar va universal tamoyillar bilan uyg‘un bo‘lsin”, “o‘quvchini o‘qishga ilhomlantirsin” degan e’tibor ham albatta muhim o‘rin tutadi.

Yettinchidan, ilmiy-ommabop matnlar bolalarda nafaqat nazariy tushuncha, balki o‘ziga xos ma’rifiy ko‘nikmalarni ham targ‘ib qiladi. Masalan: “muz nimaga eriydi?”, “Quyosh nurida nimaga ranglar yoyiladi?”, “Radioto‘lqinlar qanday tarqaladi?”, “Qushlar navigatsiyasi nimaga asoslanadi?”, “Baliqlar suvda qanday nafas oladi?”, “Inson tanasida qaysi jarayon hushyorlik keltiradi?” kabi mavzular bo‘yicha biror-bir so‘z, rasm, soddalashtirilgan izohni bergach, bola “men o‘qigan bo‘lsam, demak, bu jarayon hayotda ham men uchun yangilik”, deya xulosaga keladi, atrofga hushyor boqishni o‘rganadi, “dadam bilan gaplashsam”, “kitob yoki yoyinkor video izlasam”, “tajriba qilay”, deya intilish imkoniyati paydo bo‘ladi. Uchinchi, to‘rtinchi sinfda, misol uchun, “qushlar ninachi bo‘lganda”, “tanadagi harorat me’yori”, “mehmonxona terminlari”, “fazoviy raketa tuzilishi”, “ranglar kimyosi”, “po‘lat, metall, qotishma”, “zarralar harakati», “autonom dastgohlar”, “televizion signal», “planetalar yurishi», “hayvonlar emigratsiyasi”, “o‘rmon iqlimi”, “yer qatlamlari”, “vulkan, yer silkinishi», “dengiz bo‘yidagi tuz”, “fotosintezning mazmuni” singari mavzularni qayd etuvchi ilmiy-ommabop matnlar ularga juda yoqadi, keyin bu masalalarda so‘z yuritish, og‘zaki tahlil, norasmiy suhbatda ham yuqori faollik ko‘rsatishadi.

O‘qituvchi esa shu yo‘l bilan “demak, bu matn juda samara keltirdi, dars yakunida tajriba qilaylik, rasmga chizamiz, sinfda “savol-javob” o‘tkazamiz, kim mustaqil ish yozadi”, deya reja tuzishi mumkin. Shunday amaliyot “maktabgacha ta’limdan boshlab, boshlang‘ich sinf, o‘rta sinf, yuqori sinf bosqichlari”da murakkablashib boradi, bola jiddiy ilmiy dalillarga yanada chuqurroq kirishish, terminologiyani qunt bilan o‘rganish, mustaqil ma’lumot qidirish, adabiy manbalar tahlili, tajribalar, izlanishlarda ishtirok etish, ba’zan to‘garaklar yoki “mini-laboratoriya” mashg‘ulotlarida qatnashish, hatto “ilmiy maqola”ga qadam bosish, “kashfiyot”lar bilan shuhrat topish ehtimoli ortadi. Aslida bularning barchasining poydevori ilk sinflardan, “ilmiy-ommabop matn o‘qish”dan boshlangan bo‘ladi. Demak, bunday matnlarning ahamiyati beqiyos, u bolalarni hayot haqida chuqurroq bilishga, tabiiy-ilmiy tasavvurni, texnik-aqliy fikrlashni, ishonch, dalil, obyektiv mantiq, eksperimental sinov, kuzatuvchanlik, savodli terminlarga e’tibor, mustaqil fikr, kitob bilan ishlash madaniyatiga yo‘lga soladi. Ilmiy-ommabop matnlar, shuningdek, tarbiyaviy jihatdan ham o‘ta muhim. Unda, masalan, “tabiatga ehtiyotkorona munosabat, bo‘sh suvni isrof qilmaslik, ekotizim, hayvonlar himoyasi, atmosferani toza saqlash, sayyorani asrash, ilmiy kashfiyotlarni tinch maqsadlarda ishlatish, mehnatsevarlik”, “gigiyenaga e’tibor”, “ovqatlanish qoidalari”, “sog‘lom turmush tarzi”, “texnik xavfsizlik”, “turli kasblar xususida tushuncha”, “yangi texnologiyadan to‘g‘ri foydalanish”, “internet madaniyati”, “sayohat qoidalari”, “transportda o‘tirish odobi”, “xavfsizlik texnikasi” singari mavzular ham yoyilsa, bola erta yoshdayoq “bu masalalar nafaqat ertakda, balki real hayotiy zarurat bilan bog‘liq, ilmiy asosga ega”, deya xulosa qiladi. Shuning uchun ham turli nashriyotlarda boshlang‘ich sinf uchun mo‘ljallangan har xil “Soddalashtirilgan biologiya”, “Qiziqarli kimyo”, “Texnik sirlar”, “Yer sharida sarguzashtlar”, “Sayyora sirlari”, “Ixtirochilar hayotidan”, “Xavfsizlik darslari”, “Taniqli tabiblar”, “Mehnat quroli tarixi”, “Qiziqarli faktlar”, “Mini fan ensiklopediyasi”, “Bolalar uchun ertangi texnologiyalar” kabi turli kitoblar yaratiladi. Bu kitoblar mazkur yo‘nalishdagi ilmiy-ommabop matnlar

jamlanmasidan iborat bo‘lib, rang-barang rasm, savol-javob, test, hikoya shaklida bayon qilingan.

Ilmiy-ommabop matn metodikasida lug‘aviy ish bo‘limi ham alohida o‘rin tutadi. Odatda bunday matnlarda atamalar, terminlar bo‘lishi ehtimoldan xoli emas. Metodik jihatdan o‘qituvchi murakkab yoki nisbatan notanish so‘zlarni oldindan tanlab, o‘quvchilarga sinf doskasida, yoyma varaqda, prezentatsiya shaklida ko‘rsatishi, “kim buni izohlaydi?”, “men sharh beraman, chunki matnda 2-bandda shu so‘z keltiriladi” , deya umumiy tadbir shaklida tushuntirib ketishi mumkin. Yoki o‘quvchilarga “ba’zi so‘zlar matnda kelgan, kim mustaqil ravishda bularni lug‘aviy daftarchasiga yozib, keyin sinfda o‘qitadi?”, deb vazifa berish mumkin. O‘quvchi “fotosintez” so‘zini topib, kitob yoki lug‘atda ma’nosini izlaydi, “o‘simlik quyosh nuri va suv orqali…” deya yozib, sinfda keltiradi. Bu lug‘aviy ish bolalarning so‘z boyligini kengaytiradi, “murakkab so‘zdan qo‘rqmaslik”ni, “har bir atama zamirida real tushuncha, jarayon bor”, degan fikrni shakllantiradi, kelgusidagi fanga qiziqishni yoyadi. Qolaversa, bu metodik bosqich bolalarga adabiy-nutqiy lug‘aviy zaxirani oshirish, real tajriba, dalil, turli lug‘at, ensiklopediya, internet-izlanish singari ko‘nikmalarni ham o‘rgatadi.

Ilmiy-ommabop matnni dars jarayonida “amaliy mashq” bilan uyg‘unlashtirish eng samarali yondashuvlardan biridir. Masalan, suvning uch holati haqida matn o‘qildi, “birinchi holda qattiq muz, ikkinchi holda suyuq suv, uchinchi holda bug‘ shakli», bular ro‘y-rost matn orqali tushuntirildi. Dars so‘ngida o‘qituvchi “keling, endi sinfda mini tajriba qilamiz, bizda xonada issiq suv bilan to‘ldirilgan kolba, muz va yana bo‘sh idish bor”, “kim qaysi bosqichda nimani kuzatadi?” deb so‘raydi, o‘quvchi “qani, men kurmoqchiman”, deya harakat qiladi. Shu tajribada suyuq suvning qaynashi, bug‘lanishi, so‘ng turli sharoitda yana suyuqlikka aylanish jarayonini muhokama qilishadi. Qayerdir muzini eritish, bug‘ bir joyda to‘planishi, “qanday qilib suv aylana jarayon bo‘lishi mumkin?”, deya xulosaga kelishadi. Bu mustahkamlash bolalarda erta yoshdanoq “ilmiy nazariya – amaliy tajriba

– xulosa bog‘liqligini shakllantiradi, “men o‘zim ham kuzatishim kerak ekan, men ham sinab ko‘rishim mumkin”, deya qiziqish ortadi.

Ilmiy-ommabop matnlar bilan ishlash jarayonida o‘qituvchi e’tibor berishi lozim bo‘lgan ayrim usullarni takror ifodalash mumkin. Birinchidan, darsda matnni albatta diqqat bilan butun sinf birgalikda o‘qishi, so‘ng o‘qituvchi yoki bir-ikki o‘quvchi yana ifodali o‘qib bering, degan takroriy metod bo‘lishi mumkin. Ikkinchidan, murakkab so‘zlarni alohida belgilab, lug‘aviy ish qilinadi, misollar keltiriladi, real buyum yoki jarayonni ko‘rsatish, rasm, video, slayd. Uchinchi bosqich, matn bo‘yicha asosiy mazmun, bandma-band tahlil, kimga nimasi qiziq bo‘ldi, kim nechta savol tuzadi, javob topish. To‘rtinchidan, “kuzatish, amaliy mashq, integratsiya, test, o‘yin” barchasi matnni real hayot bilan bog‘lash, “biz endi buni sinab ko‘ramiz, ko‘zimiz bilan ko‘ramiz, xulosa qilamiz”. Beshinchidan, dars yakunida “kim mustaqil ravishda bu mavzuni chuqur o‘rganmoqchi?”, “Kim rasm chizib keladi, kim test tuzadi, kim ota-onasidan so‘rab keladi?”, “Ertaga sinfda hamkorlikda baham ko‘ramiz”, degan yakunlanma berish. Shu usulda matn quruq emas, balki 2-3 dars davomida ham bolalar ongida sayqal topadi, “ha, men shuncha saboq oldim”, “yana nimani o‘rgandim”, “demakki, men shu jarayonni real tushundim”. Pirovard natijada sinfda faollik, mas’uliyat, mustaqil tadqiqotchilik va kitobxonlik muhiti shakllanadi, ilmiy-ommabop matnlarga nisbatan ishonch, intilish, qiziqish ortadi.

Ilmiy-ommabop matnlar bilan ishlash jarayonida badiiy ifoda hususiyatlarini ham bilingvistik jihatdan targ‘ib qilsa bo‘ladi. Masalan, o‘qituvchi “qarang, bu matn ancha murakkab mavzuni soddalashtirib tushuntirgan, aniq misollari bor”, deya e’tibor qaratadi, bolalar “demak, murakkab fikrni ham soddalashtirish mumkin” , “bu metod matnni jozibali qiladi”, “menga atrof-muhit bo‘yicha emas, balki tarixiy mavzu yoqadi, lekin bu ham ilmiy-ommabopdir”, “ilmiy-nazariy atamalarni men endi sekin tushunaman” degan xulosa qiladilar. Shu bilan “metodik yondashuv” matnning uslubiy xususiyatlarini ajratish, “u badiiy asar emas, lekin unda ham hissiy misollar bo‘lishi mumkin”, “hayrat, kinoya, ohang, kutilmagan misollar

– bu yerda ham bo‘lishi tabiiy” degan tushunchalar ham paydo bo‘ladi. Shunda “ilmiy-ommabop matn” ham metodikada “ma’rifiy-badiiy” tur, “yoki informatsion-badiiy” tur deb atash mumkinligi isbotini topadi. Bunday yuksak ijtimoiy-lingvistik qiyos, engil uslub, oddiy terminlar, real misollar bilan bola tabiat, fan, texnika, jamiyat hayotiga doir ishonchli xabarlarga nazar tashlaydi, “demakki, men ham saboq oldim, men ham sinashim mumkin, men ham bilishga haqliman” degan fikrga keladi.

Xulosa o‘rnida aytganda, ilmiy-ommabop matnlar bilan ishlash metodikasi – bu dars jarayonida real hayotiy ma’lumotlarni, fan asoslarini, aniq yoki tabiiy-ilmiy tushunchalarni, texnika va texnologiya sirlarini sodda uslubda tushuntiradigan matnni tanlash, uni o‘qish, lug‘aviy ish, savol-javob, test, amaliy mashq, rasm, rolli o‘yin, integratsiya, mustaqil izlanish, ota-ona bilan hamkorlik, yakuniy xulosa singari bosqichlar orqali qiziqarli, interaktiv, unutilmas dars shaklida ishga solish deganidir. Bunday metod bolalarda yoshi kichikligidan fanlarga ishtiyoq, aqliy chuqurlashuv, mustaqil kuzatuv, lug‘aviy boyish, dunyoqarashni kengaytirish, ijtimoiy foydali xulq, atrof-muhitga mas’uliyat, so‘zlarni mavzuga mos ishlatish, terminlarni tushunish, odatdagi ertak yoki hikoya shaklidan farq qila olish, har bir fikrga dalil bilan qarash, dalil va xulosa bog‘liqligini tushunish, xayoldan real jarayonni ajratish, kitobxonlik doirasini ko‘paytirish, turli mavzularda hozirjavob bo‘lish, amaliy, nazariy, ijodiy masalalarni hal etishga rag‘batlantiradi.

Nazorat savollari:

1. Ilmiy-ommabop matn tushunchasi nimani anglatadi va uni boshqa janrlardan qanday farqlash mumkin?
2. Boshlang‘ich sinfda ilmiy-ommabop matnni o‘qish bolalarga qanday afzalliklar beradi?
3. Ilmiy-ommabop matnlarda murakkab ilmiy atamalarni oddiy, soddalashtirilgan shaklda tushuntirish qanday uslubiy tamoyillar asosida amalga oshiriladi?
4. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari bilan ilmiy-ommabop matn ustida ishlash jarayonida lug‘aviy ish qanday tashkil etilishi maqsadga muvofiq?

5. Ilmiy-ommabop matnlarning badiiy-publitsistik matnlardan farqi nimalarda namoyon bo‘ladi va o‘quvchilarga bu farqni qanday izoh berish mumkin?
6. Ilmiy-ommabop matnlar ustida ishlashda reja tuzish, diagramma yoki rasm bilan izoh berish, savol-javob kabi usullar qanday natija beradi?
7. Boshlang‘ich sinf darslarida ilmiy-ommabop matnni integratsiya qilish (masalan, tabiatshunoslik, matematika, texnologiya darslari bilan) o‘quvchilarda qanday ko‘nikmalarni rivojlantiradi?
8. Murakkab va mavhum ilmiy ma’lumotlarni bolalar yoshiga monand shaklda soddalashtirib berish uchun qanday metodik yondashuvlar qo‘llanilishi lozim?
9. O‘quvchilarni ilmiy-ommabop matnlarni mustaqil o‘qish va tahlil qilishga qiziqtirish uchun qanday interfaol yoki ijodiy topshiriqlarni tavsiya etish mumkin?
10. Ilmiy-ommabop matnlar orqali bolalarda mustaqil fikr, izlanish, dalil-isbot keltirish, real hayotiy masalalarni tahlil qilish kabi kompetensiyalarni qanday rivojlantirish mumkin?

12-MAVZU: BOSHLANG‘ICH TA’LIM JARAYONIDA O‘QUVCHILARNI IJODIY MATN TUZISHGA O‘RGATISH, DIKTANT, BAYON VA INSHO MATNI USTIDA ISHLASH METODIKASI

Reja:

1. Boshlang‘ich ta’lim jarayonida o‘quvchilarni ijodiy matn tuzishga o‘rgatish metodikasi (diktant, bayon, insho),
2. Ijodiy matnlar yaratish va bunday matnlar ustida ishlash ko‘nikmalarini shakllantirish.

1. Boshlang‘ich ta’lim bosqichida o‘quvchilarni ijodiy matn tuzishga o‘rgatish jarayoni ularning kelgusidagi nutqiy rivoji, ijodkorligi, mustaqil fikrlashi, adabiy didi, so‘z boyligi va umuman ma’naviy kamolotida beqiyos

ahamiyatga ega. Ana shu yoshdayoq bola matn tuzishning turli shakllari – diktant, bayon, insho orqali oʻz fikrlarini toʻgʻri, ravon, mazmunli va badiiy ifodalashga, matnning tarkibiy qismlarini aniq tashkil etishga, mantiqiy izchil ketma-ketlikka e'tibor berishga, shuningdek, atrof-muhit yoki oʻzining ichki tuygʻulari haqida mustaqil dalil keltirish va xulosa chiqarishga oʻrganadi. Mazkur jarayon ta'lim metodikasida ham, til va adabiyot fanlarida ham eng muhim poydevor sanalib, bolalarda keyingi sinf bosqichlarida hayotiy va akademik nutq madaniyatining shakllanishiga tayanch boʻlib xizmat qiladi. Shuning uchun ham boshlangʻich sinflardayoq diktant, bayon va insho kabi yozma mashqlarga e'tiborli yondashish, oʻquvchilarning qiziqish va imkoniyatlarini toʻgʻri baholab, ularni bosqichma-bosqich ijodiy matn tuzish amaliyotiga kiritish lozim. Bunday ish bolalarda nafaqat savodxonlik, balki oʻz ona tilini anglash, badiiy zavq, atrof-muhitga nisbatan sinchiklab qarash, kuzatuvchanlik, mustaqil analitik yondashuv kabi fazilatlarni kamol toptirishga yordam beradi. Metodik jihatdan ushbu jarayon bir necha bosqichda, sinfdan-sinfga tobora takomillashib borgan holda tashkil etiladi. Bu bosqichlarda lugʻaviy boylikni kengaytirish, nutqiy amaliy mashqlar, matn tuzish malakasi, badiiy ifoda, hayotiy kuzatuv, topqirlik, izlanish, tasavvur va ijodiy fikrlash, tinish belgilari va imlo qoidalariga e'tibor, uslub bilan ishlash, mavzuni oʻzlashtirish, bolada har bir shakldagi yozma ishlarning oʻz maqsadini tushunib etish va ularga ishtiyoq bilan yondashish singari koʻp qirrali maqsadlar uygʻunlashadi. Diktant, bayon va insho alohida yozma mashq shakllari boʻlsa-da, ular oʻquvchilarning ijodiy matn tuzish malakasini shakllantirishda bir butun tizim, mustahkam zanjir boʻlib xizmat qiladi. Shu sababli avvalo har bir shakl xususiyatini, metodik yondashuvini, bosqichma-bosqich murakkablanish jarayonini, sinf darajasiga mos topshiriqlarni puxta bilish zarur. Odatda maktab dars jadvallarida oʻqish, ona tili, nutq oʻstirish, adabiyot elementlari bilan tanishtirish darslarida diktant, bayon, insho mashqlari yil davomida reja asosida oʻtkaziladi, oʻquvchilar ular haqida dastlabki tasavvurga ega boʻladilar. Oʻqituvchi esa metodik talablardan kelib chiqib, har bir yozma ish shakli orqali oʻquvchida qanday koʻnikma va

malakalar shakllanayotganini muntazam nazorat qiladi, xatolar bilan ishlash, tahlil, qayta yozish, lug‘aviy izoh berish, matn tuzilishi, badiiy-bezak ifodalari, imlo, tinish belgilari bo‘yicha ishlov berib boradi. Shunday qilinsa, o‘quvchilarda ijodiy matn tuzish dastlab soddaroq bosqichdan murakkab bosqichga o‘sib boradi. Diktant, bayon va inshoni izchil yo‘lga qo‘yish orqali bolalar “men kitobni o‘qibgina qolmay, o‘z fikrimni, tasavvurimni, bilimimni yozma shaklda ifodalashni ham bilaman”, deya kashf etadilar va ijodkorlikka, mustaqil nutqning nazariy ixtiyoriy shakllariga, soz badiiy fikrga intilishadi. Endi shu haqida kengroq to‘xtalish zarur. Avvalo, diktant nima, u qanday maqsadlarda boshlang‘ich sinflarda ishlatilishi mumkin, o‘quvchilarda ijodiy matn tuzish malakasi bilan qanday bog‘liq – bu savollarga to‘xtalamiz.

Diktant o‘qituvchi tomonidan yoki ovozli manba orqali matnni ma’lum bir tezlikda o‘qib, o‘quvchilar eshitganini aniq, so‘zma-so‘z, to‘g‘ri imloviy, tinish belgilari bilan birga daftarlariga tushirishlari demakdir. Odatda diktant matnlar soddalashtirilgan, boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun bo‘g‘in soniga, lug‘aviy bandidan kelib chiqib tanlanadi. Bu jarayon avvalo bolalarda eshitish, xotira, nutqni so‘zma-so‘z ifodalash, imlo va tinish belgilari qoidalarini aniqlash, to‘g‘ri yozish, lug‘aviy boylikni mustahkamlash ko‘nikmasini rivojlantiradi. Diktantni ijodiy matn tuzish bilan bog‘lash mumkinmi – albatta, mumkin. Sababi, diktant matnini o‘qish jarayonida o‘qituvchi matnning mazmunini ham, shakliy xususiyatini ham o‘quvchilarga izohlab boradi, “Bu so‘zlar nega shu shaklda yozildi?”, “Nimaga bu gapda ana shu tinish belgilari ishlatildi?”, “Matn ichida qanday tasvirlar keltirilgan?”, “Muallif qayerda ta’rif, qayerda voqealikni bayon qilgan?”. Shunday savol-javoblar orqali o‘quvchi matn tuzilishini ham o‘rganadi, soddaroq ifodalangan bo‘limlar, badiiy dalillar, tasvir usullariga e’tiborli bo‘ladi. So‘ngra diktantni yozib bo‘lgach, o‘qituvchi “endi kim bu matndan kelib chiqib, 2-3 gapli kichik hikoya tuza oladi?” yoki “kim shu voqeaning davomiy talqinini yozib ko‘radi?”, deb taklif qilish mumkin. Shunda o‘quvchi diktant matnidan kelib chiqib, ijodiy tafakkurni ishga solib, matn mazmunidan tashqariga chiqadi, “Men buning davomida nimalar sodir bo‘lishi mumkin?”, “Men shu dalilni

o‘z hayotimda qanday uchratganman?”, “Balki men shu matn bo‘yicha izoh berarman?”, deya mustaqil matn tuza boshlaydi. Shu usulda diktant, har holda, “o‘quvchilar imlo va savodxonlikni mustahkamlash uchungina bo‘lmay, balki takrorlab ijodiy fikr va matn yarata olish” bilan ham ohangdosh metodik ko‘rinishga ega bo‘ladi. Aynan shu jarayon boshlang‘ich sinfda bolalarni “diktant – bu faqat xatosiz yozishga majbur qiladigan ish” degan tushunchadan nari qilishi, balki “diktant – men o‘qigan matnni o‘zlashtirish, matn tuzilishini ko‘rish, so‘zlarni to‘g‘ri yozish, keyin men o‘zimcha ham shu jarayonni qayta ifodalay olaman, demak, badiiy nutqim kamol topadi”, degan fikrni mustahkamlaydi. Albatta, diktantning asosiy maqsadi baribir savodxonlik, orfografik, bo’limuatsion qoidalarga rioya qilish, mustahkam xotira, eshitish tajribasi bo‘lsa-da, lekin eng og‘ir bo‘lmagan bosqichlarda ijodiy element kiritish foydadan holi emas. Agar diktant matni ortiqcha murakkab bo‘lmasa, mavzu o‘quvchilarni qiziqtiradigan biror badiiy lavha, tabiat manzarasi, qiziqarli voqea ta’rifi bo‘lsa, “bolalar, endi matnni diktant shaklida yozib bo‘ldik, kim xohlasa, shu matnni 2-3 gap bilan to‘ldirishi mumkin”, “balki 1-2 jumla ortiqcha detal kiritish mumkin, kimda shunday fikr bor?”, deb so‘rasa, sinfda 2-3 o‘quvchi ijodiy harakat qiladi. O‘qituvchi “men bunday yondashuvni mumkin deb bilaman, chunki siz diktant matnini aniq takror yozdingiz, lekin endi o‘zingiz ham shu voqeani hissiy boyitgan holda ifodalashni sinab ko‘ring”, deya rag‘batlantiradi. Bunday usullar metodik jihatdan diktantni ham ijodiy yozma ishning tayanch bo‘g‘iniga aylantiradi. Natijada o‘quvchilar topqirlik bilan “Men bir-ikki jumla qo‘shsam, matn chiroyli bo‘lar ekanku”, “Demak, men ham matn yarata olaman”, deya ishonch hosil qiladi. Shu yo‘sinda ijodiy matn tuzish iqtidorini asta-sekin rejalashtirish, diqqatga sazovor yutuqlardan biridir.

Bayon o‘quvchilarning ijodiy matn tuzish malakasini yanada yuqori bosqichga olib chiqadigan mashq turi sanaladi. Bayon – bu berilgan matn, eshitilgan hikoya yoki asarning mazmunini yo qisqacha, yo kengaytirilgan holda yoki ixtiyoriy shaklda so‘zlab berishdir. Bayon yozish jarayonida bola tayanch matnni diqqat bilan o‘qiydi yoki eshitadi, keyin matn mazmunini

xotirada tiklab, muhim voqealar ketma-ketligi, qahramonlar, asosiy syujet chizig‘i, yakun, xulosa, matndagi ohang va ifodaviy usullarni iloji boricha o‘z so‘zlari bilan qayta yozma shaklda ifodalaydi. Bu yerda “ijodiy bayon” tushunchasi ham aktual bo‘lishi mumkin, chunki o‘qituvchi “bayon yoza turib, o‘zingiz ham 1-2 tasviriy jumla, hissiy ifoda qo‘shishingiz mumkin, faqat asar mavzusi va syujetiga zarar etkazmang”, deya taklif qilsa, bolalarda, “demak, men betaraf emasman, men o‘zim ham matn mazmunini ijodiy boyitishim mumkin”, deya ijodiy tafakkur rivojlanadi. Shu bois bayon – bu faqat matnni qayta aytish emas, balki bolalarda matn tuzilishi, voqealar sabab-oqibat aloqasi, qahramonning ruhiy kechinmalari, badiiy ifodaning lisoniy xususiyatlarini fahmlash, lug‘aviy boylikni amaliy qo‘llash, gaplarni o‘z tahlilidan o‘tkazib shakllantirish, tinish belgilari va uslubga e’tibor qaratish, me’yorida hissiy boyitish, yakunida xulosa yoki asar mohiyatini o‘z so‘zi bilan ifodalash, so‘z boyligi kam bo‘lsa, uni to‘ldirib ishlatishga intilish singari ko‘p qirrali metodik maqsadlarni o‘z ichiga oladi. Boshlang‘ich sinfda soddaroq bayon shakllaridan boshlab, birdaniga qiyin bo‘lmagan matnlar, ertak, hikoya, lavha, soddalashtirilgan ma’rifiy matn, badiiy tasvirli parcha tanlanadi. Bolalar avval sinfda bu matnni 2-3 marotaba o‘qishadi yoki o‘qituvchi ifodali tarzda o‘qib beradi, so‘ng qahramonlarni muhokama qiladi, voqealar ketma-ketligi, joy nomlari, asosiy ma’no, matnning asosiy o‘zak g‘oyasi nimaligini suhandonlik bilan tushuntiradi. So‘ngra “endi kim rejani tuzadi, kim reja asosida gaplarni qayta aytadi?” degan savollar beriladi. Bolalar reja tuzishni ham o‘rganishadi.

Metodik nuqtayi nazardan “boshlang‘ich sinfda yirik reja bo‘lmaydi, 3-4 band kifoya”, “har bandda asosiy epizod”, “har epizodda muhim detall, qahramon xatti-harakati, tuyg‘u, dalil”, “kim soddaroq shaklda o‘z fikrini bayon qiladi?”, deya sinfda mashq qilinadi. Bayon yozishga kelganda esa o‘qituvchi bolalarga “reja asosida aniq, izchil, o‘z so‘zlaring bilan yozing”, “matnni butunlay o‘zgartirib yubormang, lekin ohangga monand bo‘lsin”, “biror hissiy ibora yoki tasvir qo‘shmoqchi bo‘lsangiz ham mayli, lekin umumiy syujetni buzmaslikka harakat qiling”, “obyektiv mantiqiy izchillik,

voqeaning boshlanishi, rivoji, tuguni, hal etilishi, yakuni, xulosa – hammasi e’tibordan chetda qolmasin”, deya ko‘rsatma beradi. Keyin bolalar bayon yozish vaqtida aniq grammatik, orfografik, uslubiy jihatlarga e’tibor berishga intilishadi. Bunda “matn tuzish” malakasi shu yo‘sinda takomillashib boradi. Kimdir “men shu topilmalarni chiroyli ibora bilan boyitaman”, kimdir “kengaytirib bayon qilaman” kimdir esa “qisqaroq, lekin aniq tuzilish” deya harakat qiladi. Bu jarayonda o‘qituvchi shaxsiy yondashib, “har o‘quvchining iqtidor va lug‘aviy zaxirasi turlicha, ba’zi bolalar hikoya shakliga moslab bayon qiladi, ba’zi bolalar esa minimal lekin tushunarli reja asosida yoyiladi”, deya sinf ishtirokini boshqaradi. Dars yakunida “kim o‘qib beradi?”, deya sinf oldida qiroat qilinadi, o‘qituvchi xatoliklarni belgilab boradi, matn konstruksiyasidagi xatolar, kamchiliklar tahlil etadi. Shu tariqa bayon – diktantga qaraganda ijodiy tuzilish, sinf oldida so‘zlash, matndagi muhim nuqtalarni mustaqil topish, rang-barang ifoda va badiiylikka intilish jihatidan bir bosqich yuqori turadi. Albatta, bayon ham “ijodiy matn” bo‘ladi, chunki o‘quvchi matnni qayta yaratadi, “so‘zma-so‘z takrorlash” emas, balki “mustaqil shaklda ifodalash, lekin tub mazmun asliga zarar yetkazmaslik”, “har holda o‘zimcha badiiy ifoda, kiritish, xulosa” kabilar dolzarb. Boshlang‘ich sinfda shu bosqichda o‘quvchi “matnni hikoya shaklida ifoda qilib, badiiy so‘zlar, kutilmagan tasvir, hazil yoki hissiy ohang, timsollar, manzaralar bilan boyitishim mumkin”, deya o‘rganishi ham metodik nuqtayi nazardan to‘g‘ri. Shu bilan badiiy zavq, nutqni boyitish, so‘zlarni o‘z o‘rnida qo‘llash, uslubiy mustaqillik, keskin xato qilmaslik, biror qahramonni noto‘g‘ri tushunmaslik, odobiy saboq, hammasi barobarida kamol topadi. Keyingi bosqich, ya’ni insho, esa o‘quvchilarning ijodiy matn tuzish malakasini eng yuksak shaklda namoyish etishi mumkin bo‘lgan yozma ish turi.

Insho – bu erkin mavzu doirasida, alohida yo‘nalish berilmagan holda, o‘quvchining mustaqil mulohazalarini, kuzatuv va tajribalarini, hayotiy misollar yoki badiiy ifoda orqali boyitib, turli gap tuzilishi, mazmunan to‘liq tuzilmaga ega matn sifatida o‘z ifodasini topadigan, asosan subyektiv, ijodiy

yoki ijtimoiy-xususiy, badiiy shakldagi yozma ish turidir. Boshlang‘ich sinfda insho, tabiiy, sodda shaklga ega bo‘ladi, chunki kichik yoshdagi bola hali keng mavzularda barqaror, atroflicha fikr yura olmaydi. Ammo shunga qaramay insho yozish mashqi – bu ular uchun “o‘z hayotidan, atrof-muhitdan yoki badiiy muallifning taklifidan kelib chiqqan xulosalar, his-tuyg‘u, tasavvur, fikrlarni” mustaqil badiiy matn ko‘rinishida yozma ifodalashga imkon beradigan ajoyib imkoniyatdir.

Insho “dastlabki bosqich” shaklida, masalan, “Bahor fasli menga nimani eslatadi?”, “Onamni yaxshi ko‘raman, chunki…”, “O‘zim yoqtirgan mashg‘ulot”, “Sinfdoshlarim bilan biz nimalar qilamiz?”, “Qanday kasbni tanlamoqchiman?”, “Sevimli mevalarim”, “Mening xobbim”, “Tabiatga sayohat”, “Qushlar haqida”, “Kelajakda shahar qanday bo‘lishi mumkin?” kabi bolalarning tasavvurida oson, tushunarli, hayotiy mavzulardan tanlanadi. O‘qituvchi bunday insho yozishga shaylik bosqichida “Kimda bu mavzu bo‘yicha kuzatuv bormi?”, “Kim so‘zlab beradi, hayotiy misollarni keltiradi”, “Kim rasm chizdi, kim rasm asosida hikoya tuzmoqchi”?, “Qani, kim 2-3 gap bilan og‘zaki bayon qilib ko‘radi?”, deya rag‘batlantiradi, sinfda og‘zaki suhbat, lug‘aviy ish, eng muhim so‘zlar, tasvirlarga misollar, “rasm, ro‘yxat, klaster, reja” kabilarni birgalikda o‘tkazadi. Bunda o‘quvchilar “demak, insho yozishga hozirlanish uchun men avval qaysi aniq faktlar, hissiy fikr, shaxsiy tajribamni izlab ko‘raman, reja tuzaman, so‘zlarni ifoda shakliga keltiraman” deya tushunadilar. Shunday qadam-baqadam yakunda “Kirish”, “Asosiy qism”, “Xulosa” shaklidagi tuzilishga rioya qilishga o‘rganadilar. O‘qituvchi “bola tinish belgilari va orfografik xatolariga e’tibor bersin”, “Mavzudan chalg‘ib ketmasin”, “Agar ijodiy ifoda qilmoqchi bo‘lsa, ijozat” lekin “Keskin kontekstni buzib yubormasin”, “har holda insho mavzuga mos bo‘lsin, bo‘lmasa butunlay yoyilib ketishi mumkin”, deya yo‘l-yo‘riq beradi. Insho yozish jarayonida o‘quvchilarda mustaqil matn tuzish, o‘z shaxsiy fikrini ifodalash, tavsif, tasvir, voqeaning ketma-ketligi, manzara chizish, xulosa berish, hissiy iboralar, badiiy so‘z boyligi, ijtimoiy masalalarni chuqur idrok qilish, hatto mas’uliyat, so‘z ustida ishlash, ifodaviy ohang kabi ko‘plab

nutqiy-praktik malakalar shakllanadi. Bu – ijodiy yozma ishning eng baland pog‘onasi bo‘lib, aynan shu shakl maktabda kattaroq sinflarga o‘tgan sari yildan-yilga murakkablashib boradi.

Boshlang‘ich sinfda insho matn hajmi 5-6 jumladan 10-15 jumlagacha bo‘lishi, “fokus bir mavzuda”, “original hissiy ifoda cheklangan bo‘lsa ham” lekin “o‘z so‘zlari bilan mustaqil izhor, subyektiv mulohaza, badiiy ohang” bo‘lishi kifoya. Bola kichik bo‘lishiga qaramay, “Men sevgan qush”, “Men sevgan hayvon”, “Mening uyimdagi gullar”, “Bobom haqidagi xotiralar”, “Piknikda nimalar ko‘rdim”, “Men ertalab qanday turaman, nimalar qilaman” kabi quvnoq va hayotiy mavzularda bandmachalik shaklida matn yozsa, anchayin ijodiy ifoda vujudga keladi.

O‘qituvchining metodik roli – shu jarayonda bolalarning xatolarini to‘g‘rilash, lekin ularning ruhiyatini sindirmaslikdan iborat. “Ijodiy ifoda – har kimningcha, ammo asosiy mezon – mazmun, tuzilish, ohang va o‘qishlilikdir”. Agar keskin, haddan ziyod yoki mavzuga mutlaqo taalluqli bo‘lmagan tafsilot kiritilsa, o‘qituvchi muloyimlik bilan to‘xtatishi kerak.

Yordam berish, turtki bo‘lish, quvnoq misollar keltirish, lug‘aviy boylik va badiiy iboralar ro‘yxatini oldindan taqdim etish – bularning barchasi bolalarda ishtiyoqni uyg‘otadi. Kim xohlasa, shu so‘zlardan foydalansin, kimdir esa hech kimning yordamisiz mustaqil ifoda qilsin. Kimdir rasm chizib, unga asoslanib insho yozsin, kimdir musiqiy ohang orqali hissiyotini tasvirlasin, yana kimdir oilasi bilan maslahatlashi va ertasi kuni matnini tayyorlab keltirsin.

Bunday yondashuv bolalarda “Men insho yozish orqali o‘zimni ifoda qilyapman”, “Men badiiy so‘z kuchini sinab ko‘ryapman”, degan g‘urur hissini shakllantiradi. Shu tariqa insho – diktant va bayon bilan uyg‘unlashadi. Darsliklarda navbatma-navbat diktant, bayon va insho topshiriqlari keltirilib, o‘quvchilar turli yozma mashqlarni bajarib boradilar. Yil oxiriga kelib esa: “Men har xil matn tuzish uslublarida o‘z fikrimni ifodalay olaman, sal murakkab gaplar bilan ham tanishman”, degan ishonch ularda shakllanadi.

Boshlang‘ich sinfda bosqichma-bosqich amalga oshirilgan bu ishlar keyinchalik o‘rta va yuqori sinflarda yanada kompleks shaklga ega bo‘lib, o‘quvchilar takomillashgan insho, referat, bayon, annotatsiya, konspekt, erkin esse – xoh badiiy, xoh ijtimoiy, xoh ilmiy mavzularda matn tuzishga dadillik bilan kirishadilar. “Keng qamrovli, rang-barang ifoda” kabi uslublarni qo‘llay olishadi.

Asosiysi, bu jarayonda ularning ijodiy potentsiali ochilib, mustaqil fikr, badiiy-estetik did, orfografik va uslubiy savodxonlik, sinchkovlik, o‘z ijodiy mehnatini qadrlash, nutqiy ifodaga javobgarlik, atrof-muhitga teran nigoh kabi xususiyatlari shakllanadi.

Yozma matn tuzish bugungi raqamli texnologiyalar davrida ham juda qadrlanadi, chunki istalgan elektron muhitda ham jiddiy, savodli va mazmunli yozish ko‘nikmasi eng zarur kompetensiyalardan biri bo‘lib qolaveradi. Demakki, boshlang‘ich sinfdayoq diktant, bayon va insho shakllarida mashq qilgan bola ertaga hayotning turli jabhalarida: “Men mustaqil matn tuza olaman, nutqim odobli, badiiy va mazmunli bo‘ladi”, “Men xatolarni minimal darajada qilaman, nazariy va amaliy jihatdan yetarli bilimga egaman”, – degan ishonch bilan ish tutadi. Bu esa uning ijtimoiy muhitga moslashuvi, o‘qishdagi muvaffaqiyati va kelajakdagi kasbiy faoliyatida yuqori samaradorlikka olib keladi.

Shu ma’noda, boshlang‘ich ta’lim jarayonida ijodiy matn tuzish metodikasini puxta rejalashtirish, har bir sinf bosqichida yosh xususiyatidan kelib chiqib diktant, bayon va insho mashqlarini oqilona tashkil etish muhim ahamiyatga ega. Darslarda amaliy ishtirokni kuchaytirish, xatolar bilan ishlash, mavzularni to‘g‘ri tanlash, qiziqarli metodlardan foydalanish, tevarak-atrof kuzatuvlari, badiiy adabiyot, tasviriy san’at, musiqa va filmlar asosida topshiriqlar berish – bularning barchasi darslarni jonlantiradi, o‘quvchilarda ijodga qiziqish uyg‘otadi.

Masalan, “hikoya qilib berish”, “yozma ifoda bilan rasm bo‘yicha insho yozish”, “tajriba natijalarini bayon qilish”, “oilaviy an’ana yoki ajdodlar hayotini ifodalash”, “tabiat manzarasini badiiy tasvirlash”, “ertakni davom

ettirish”, “maktub yoki elektron xat yozish” kabi topshiriqlar o‘quvchining dunyoqarashi va ijodiy salohiyatini boyitadi. Bola shunda: “Men ham badiiy so‘z yozishim mumkin”, “men ham real voqeani hikoya qilishim yoki rasm chizib bayon qilishim mumkin”, “men abiturient bo‘lsam, e’tiborli va sinchkovlik bilan matn yozaman”, – degan ishonch bilan keyingi bosqichga tayyorgarlik ko‘radi.

Boz ustiga, boshlang‘ich sinfda shakllantirilgan diktant, bayon va insho ko‘nikmalari yuqori sinflarda nazariy adabiyot, ijtimoiy fanlar, referat, maqola, ijodiy loyiha, mustaqil izlanish ishlari, hattoki diplom oldi ishlarini yozishda nazariy tayanch bo‘lib xizmat qiladi. Buni to‘g‘ri anglagan o‘qituvchi 1–4-sinflardayoq quyidagicha yondashadi:

“Men senga diktantda faqat xato topish emas, balki matnni to‘g‘ri tushunish, gap tuzish qobiliyatini oshirish, lug‘aviy boylikni kengaytirish, aniq so‘zlash, diqqat bilan eshitib eslab qolish, so‘ng uni imloviy jihatdan bexato yozishni o‘rgatmoqdaman”.

“Bayonda esa syujetni to‘g‘ri tushunish, reja asosida matnni yoyish, hushyorlik bilan tinish belgilari va leksik boylikdan foydalanish, asosiy mazmundan chalg‘imaslik va xulosa chiqarishni o‘rgatyapman” .

“Inshoda esa o‘z hissiyotlaring, badiiy ifodang, erkin fikring orqali matn yozishni, mavzuga mos holda ssenariy, qahramon, manzara, hayotiy voqea, xulosa va hikmatlarni ifodalash – bularning barchasini ijodiy yondashuv orqali o‘rgatmoqdaman”.

Shu tariqa o‘quvchi har bir yozma ish turidan kerakli ko‘nikmalarni egallab, “ijodiy matn tuzish – bu oddiy dars emas, balki fikr va tuyg‘ularimni ifodalash vositasi”, deb tushunadi. Bu esa unda ona tiliga mehr, adabiyotga e’tibor, hayotda aniq va ravon so‘zlash, rasmiy va norasmiy muhitda mustaqil nutq tuzish malakasini shakllantiradi.

O‘quvchi to‘rtinchi sinfni tamomlaganida: “Men shunchaki diktant yoki bayon yozishni emas, balki har qanday mavzuda 5–6 jumladan, 10–12 yoki hatto 15–20 jumladan iborat mazmunli matn tuza olaman, reja asosida

fikrlarimni yoyib, xulosa ham chiqarishim mumkin», – degan qat’iy ishonch bilan keyingi bosqichga o‘tadi.

Albatta, bu yo‘lda imlo xatolari, tinish belgilaridagi xatoliklar, gap tuzilishidagi muammolar, uslubiy noto‘g‘riliklar, mavzudan chalg‘ish, so‘z boyligining yetishmasligi, rejasiz matn yozish, haddan ziyod bo‘rttirish, noto‘g‘ri kelishiklar kabi kamchiliklar ham uchraydi. O‘qituvchi esa bu xatolarni sabr bilan tuzatib boradi:

“Sen bu xatoni tuzatsang, keyingi safar ancha yaxshi yozasan”, “Har 10 jumlada 2-3 ta xato qilding, lekin endi tushunib oldingmi?”, “Bu iboralardan ko‘ra mana bu so‘zlarni ishlatganing ma’qul”, “Kuzatish asosida kim fikr bildiradi?”, “Matnni qayta o‘qiganda ohang qayerda buzildi?”, “Nima sababdan?”, “Tinish belgilaridan keyin kengaytma qayerda joylashgan?”, “Keling, hayotiy misol keltirib matnni boyitamiz.”

Shu tariqa o‘qituvchi doim ijobiy rag‘bat, yordam, ko‘nikma va qo‘shimcha topshiriqlar bilan o‘quvchining yozuv malakasini rivojlantiradi. Diktant, bayon va insho bosqichlari o‘quvchilarda butun maktab davrida nutqni to‘g‘ri shakllantirish, ijodiy matn tuzish, uslub tanlash, fikrlash darajasi va adabiy didni oshirish, hayotiy kuzatuvchanlik kabi sifatlarni tarbiyalaydi.

Diktant orqali – intizom, savodxonlik, xotira, orfografik bilimlar; Bayon orqali – matn shakllantirish, reja tuzish, syujet ketma-ketligi, lug‘aviy boylikdan foydalanish; Insho orqali esa – subyektiv hissiyot, ijodiy ifoda, badiiy zavq, mustaqil fikr, tasviriy ifoda va yakuniy xulosa kabi ko‘nikmalar shakllanadi.

Ushbu zanjirli taraqqiyot natijasida o‘quvchi nafaqat darslarda, balki darsdan tashqari tadbirlarda, turli tanlovlarda ham ilg‘or bo‘ladi: “Men ijodiy insho yoza olaman, men badiiy nutq qura olaman, men bayon orqali har qanday asarni tez tahlil qila olaman”, – degan ishonch bilan jamoatchilik oldida nutq so‘zlashga tayyor bo‘ladi.

Shunday qilib, boshlang‘ich ta’lim jarayonida o‘quvchilarni ijodiy matn tuzishga o‘rgatish – aynan diktant, bayon va insho shakllari orqali eng samarali yo‘lga qo‘yilishi mumkin.

Boshlang‘ich ta’lim bosqichida o‘quvchilarni ijodiy matn tuzishga o‘rgatish jarayoni ularning kelgusidagi nutqiy rivoji, ijodkorligi, mustaqil fikrlashi, adabiy didi, so‘z boyligi va umuman ma’naviy kamolotida beqiyos ahamiyatga ega. Ana shu yoshdayoq bola matn tuzishning turli shakllari – diktant, bayon, insho orqali o‘z fikrlarini to‘g‘ri, ravon, mazmunli va badiiy ifodalashga, matnning tarkibiy qismlarini aniq tashkil etishga, mantiqiy izchil ketma-ketlikka e’tibor berishga, shuningdek, atrof-muhit yoki o‘zining ichki tuyg‘ulari haqida mustaqil dalil keltirish va xulosa chiqarishga o‘rganadi. Mazkur jarayon ta’lim metodikasida ham, til va adabiyot fanlarida ham eng muhim poydevor sanalib, bolalarda keyingi sinf bosqichlarida hayotiy va akademik nutq madaniyatining shakllanishiga tayanch bo‘lib xizmat qiladi. Shuning uchun ham boshlang‘ich sinflardayoq dictant, bayon va insho kabi yozma mashqlarga e’tiborli yondashish, o‘quvchilarning qiziqish va imkoniyatlarini to‘g‘ri baholab, ularni bosqichma-bosqich ijodiy matn tuzish amaliyotiga kiritish lozim. Bunday ish bolalarda nafaqat savodxonlik, balki o‘z ona tilini anglash, badiiy zavq, atrof-muhitga nisbatan sinchiklab qarash, kuzatuvchanlik, mustaqil analitik yondashuv kabi fazilatlarni kamol toptirishga yordam beradi.

Metodik jihatdan ushbu jarayon bir necha bosqichda, sinfdan-sinfga tobora takomillashib borgan holda tashkil etiladi. Bu bosqichlarda lug‘aviy boylikni kengaytirish, nutqiy amaliy mashqlar, matn tuzish malakasi, badiiy ifoda, hayotiy kuzatuv, topqirlik, izlanish, tasavvur va ijodiy fikrlash, tinish belgilari va imlo qoidalariga e’tibor, uslub bilan ishlash, mavzuni o‘zlashtirish, bolada har bir shakldagi yozma ishlarning o‘z maqsadini tushunib etish va ularga ishtiyoq bilan yondashish singari ko‘p qirrali maqsadlar uyg‘unlashadi. Diktant, bayon va insho alohida yozma mashq shakllari bo‘lsa-da, ular o‘quvchilarning ijodiy matn tuzish malakasini shakllantirishda bir butun tizim, mustahkam zanjir bo‘lib xizmat qiladi. Shu sababli avvalo har bir shakl xususiyatini, metodik yondashuvini, bosqichma-bosqich murakkablanish jarayonini, sinf darajasiga mos topshiriqlarni puxta bilish zarur. Odatda maktab dars jadvallarida o‘qish, ona tili, nutq o‘stirish, adabiyot elementlari

bilan tanishtirish darslarida diktant, bayon, insho mashqlari yil davomida reja asosida oʻtkaziladi, oʻquvchilar ular haqida dastlabki tasavvurga ega boʻladilar. Oʻqituvchi esa metodik talablardan kelib chiqib, har bir yozma ish shakli orqali oʻquvchida qanday koʻnikma va malakalar shakllanayotganini muntazam nazorat qiladi, xatolar bilan ishlash, tahlil, qayta yozish, lugʻaviy izoh berish, matn tuzilishi, badiiy-bezak ifodalari, imlo, tinish belgilari boʻyicha ishlov berib boradi. Shunday qilinsa, oʻquvchilarda ijodiy matn tuzish dastlab soddaroq bosqichdan murakkab bosqichga oʻsib boradi. Diktant, bayon va inshoni izchil yoʻlga qoʻyish orqali bolalar “men kitobni oʻqibgina qolmay, oʻz fikrimni, tasavvurimni, bilimimni yozma shaklda ifodalashni ham bilaman” deya kashf etadilar va ijodkorlikka, mustaqil nutqning nazariy ixtiyoriy shakllariga, soz badiiy fikrga intilishadi. Endi shu haqida kengroq toʻxtalish zarur. Avvalo, diktant nima, u qanday maqsadlarda boshlangʻich sinflarda ishlatilishi mumkin, oʻquvchilarda ijodiy matn tuzish malakasi bilan qanday bogʻliq – bu savollarga toʻxtalamiz. Diktant oʻqituvchi tomonidan yoki ovozli manba orqali matnni ma’lum bir tezlikda oʻqib, oʻquvchilar eshitganini aniq, soʻzma-soʻz, toʻgʻri imloviy, tinish belgilari bilan birga daftarlariga tushirishlari demakdir.

Odatda diktant matnlar soddalashtirilgan, boshlangʻich sinf oʻquvchilari uchun boʻgʻin soniga, lugʻaviy bandidan kelib chiqib tanlanadi. Bu jarayon avvalo bolalarda eshitish, xotira, nutqni soʻzma-soʻz ifodalash, imlo va tinish belgilari qoidalarini aniqlash, toʻgʻri yozish, lugʻaviy boylikni mustahkamlash koʻnikmasini rivojlantiradi. Diktantni ijodiy matn tuzish bilan bogʻlash mumkinmi – albatta, mumkin. Sababi, diktant matnini oʻqish jarayonida oʻqituvchi matnning mazmunini ham, shakliy xususiyatini ham oʻquvchilarga izohlab boradi, “Bu soʻzlar nega shu shaklda yozildi?”, “Nimaga bu gapda ana shu tinish belgilari ishlatildi?”, “Matn ichida qanday tasvirlar keltirilgan?”, “Muallif qayerda ta’rif, qayerda voqealikni bayon qilgan?”. Shunday savol-javoblar orqali oʻquvchi matn tuzilishini ham oʻrganadi, soddaroq ifodalangan boʻlimlar, badiiy dalillar, tasvir usullariga e’tiborli boʻladi. Soʻngra diktantni yozib boʻlgach, oʻqituvchi “Endi kim bu matndan kelib chiqib, 2-3 gapli

kichik hikoya tuza oladi?” yoki “Kim shu voqeaning davomiy talqinini yozib koʻradi?”, deb taklif qilish mumkin. Shunda oʻquvchi diktant matnidan kelib chiqib, ijodiy tafakkurni ishga solib, matn mazmunidan tashqariga chiqadi, “Men buning davomida nimalar sodir boʻlishi mumkin?”, “Men shu dalilni oʻz hayotimda qanday uchratganman?”, “Balki men shu matn boʻyicha izoh berarman?”, deya mustaqil matn tuza boshlaydi. Shu usulda diktant, har holda, “oʻquvchilar imlo va savodxonlikni mustahkamlash uchungina boʻlmay, balki takrorlab ijodiy fikr va matn yarata olish” bilan ham ohangdosh metodik koʻrinishga ega boʻladi. Aynan shu jarayon boshlangʻich sinfda bolalarni “diktant – bu faqat xatosiz yozishga majbur qiladigan ish”, degan tushunchadan nari qilishi, balki “diktant – men oʻqigan matnni oʻzlashtirish, matn tuzilishini koʻrish, soʻzlarni toʻgʻri yozish, keyin men oʻzimcha ham shu jarayonni qayta ifodalay olaman, demak, badiiy nutqim kamol topadi”, degan fikrni mustahkamlaydi. Albatta, diktantning asosiy maqsadi baribir savodxonlik, orfografik, bo’limuatsion qoidalarga rioya qilish, mustahkam xotira, eshitish tajribasi boʻlsa-da, lekin eng ogʻir boʻlmagan bosqichlarda ijodiy element kiritish foydadan holi emas. Agar diktant matni ortiqcha murakkab boʻlmasa, mavzu oʻquvchilarni qiziqtiradigan biror badiiy lavha, tabiat manzarasi, qiziqarli voqea ta’rifi boʻlsa, “Bolalar, endi matnni diktant shaklida yozib boʻldik, kim xohlasa, shu matnni 2-3 gap bilan toʻldirishi mumkin”, “Balki 1-2 jumla ortiqcha detail kiritish mumkin, kimda shunday fikr bor?” deb soʻrasa, sinfda 2-3 oʻquvchi ijodiy harakat qiladi. Oʻqituvchi, “Men bunday yondashuvni mumkin deb bilaman, chunki siz diktant matnini aniq takror yozdingiz, lekin endi oʻzingiz ham shu voqeani hissiy boyitgan holda ifodalashni sinab koʻring”, deya ragʻbatlantiradi. Bunday usullar metodik jihatdan diktantni ham ijodiy yozma ishning tayanch boʻgʻiniga aylantiradi. Natijada oʻquvchilar topqirlik bilan “Men bir-ikki jumla qoʻshsam, matn chiroyli boʻlar ekanku”, “demak, men ham matn yarata olaman”, deya ishonch hosil qiladi. Shu yoʻsinda ijodiy matn tuzish iqtidorini asta-sekin rejalashtirish, diqqatga sazovor yutuqlardan biridir. Bayon esa oʻquvchilarning ijodiy matn tuzish malakasini yanada yuqori bosqichga olib chiqadigan mashq

turi sanaladi. Bayon – bu berilgan matn, eshitilgan hikoya yoki asarning mazmunini yo qisqacha, yo kengaytirilgan holda yoki ixtiyoriy shaklda so‘zlab berishdir. Bayon yozish jarayonida bola tayanch matnni diqqat bilan o‘qiydi yoki eshitadi, keyin matn mazmunini xotirada tiklab, muhim voqealar ketma-ketligi, qahramonlar, asosiy syujet chizig‘i, yakun, xulosa, matndagi ohang va ifodaviy usullarni iloji boricha o‘z so‘zlari bilan qayta yozma shaklda ifodalaydi. Bu erda “ijodiy bayon” tushunchasi ham aktual bo‘lishi mumkin, chunki o‘qituvchi “Bayon yoza turib, o‘zingiz ham 1-2 tasviriy jumla, hissiy ifoda qo‘shishingiz mumkin, faqat asar mavzusi va syujetiga zarar etkazmang”, deya taklif qilsa, bolalarda “demak, men betaraf emasman, men o‘zim ham matn mazmunini ijodiy boyitishim mumkin”, deya ijodiy tafakkur rivojlanadi. Shu bois bayon – bu faqat matnni qayta aytish emas, balki bolalarda matn tuzilishi, voqealar sabab-oqibat aloqasi, qahramonning ruhiy kechinmalari, badiiy ifodaning lisoniy xususiyatlarini fahmlash, lug‘aviy boylikni amaliy qo‘llash, gaplarni o‘z tahlilidan o‘tkazib shakllantirish, tinish belgilari va uslubga e’tibor qaratish, me’yorida hissiy boyitish, yakunida xulosa yoki asar mohiyatini o‘z so‘zi bilan ifodalash, so‘z boyligi kam bo‘lsa, uni to‘ldirib ishlatishga intilish singari ko‘p qirrali metodik maqsadlarni o‘z ichiga oladi. Boshlang‘ich sinfda soddaroq bayon shakllaridan boshlab, birdaniga qiyin bo‘lmagan matnlar, ertak, hikoya, lavha, soddalashtirilgan ma’rifiy matn, badiiy tasvirli parcha tanlanadi. Bolalar avval sinfda bu matnni 2-3 marotaba o‘qishadi yoki o‘qituvchi ifodali tarzda o‘qib beradi, so‘ng qahramonlarni muhokama qiladi, voqealar ketma-ketligi, joy nomlari, asosiy ma’no, matnning asosiy o‘zak g‘oyasi nimaligini suhandonlik bilan tushuntiradi. So‘ngra “Endi kim rejani tuzadi, kim reja asosida gaplarni qayta aytadi?”, degan savollar beriladi.

Boshlang‘ich sinfda olib borilgan bosqichma-bosqich mashqlar keyinchalik o‘rta va yuqori sinflarda yanada mukammal, kompleks shakllarga o‘sib boradi. O‘quvchilar takomillashgan insho, referat, bayon, annotatsiya, konspekt, erkin esse kabi janrlarda – xoh badiiy, xoh ijtimoiy, xoh ilmiy yo‘nalishda matn tuzishda dadil ishtirok eta boshlaydilar. Eng asosiysi, bu

jarayonda ularning ijodiy salohiyati ochilib, mustaqil fikr, badiiy-estetik did, orfografik va uslubiy savodxonlik, sinchkovlik, o‘z ijodiy mehnatini qadrlash, nutqiy ifodaga mas’uliyat bilan yondashish, atrof-muhitga teran nigoh kabi muhim fazilatlar shakllanadi.

Yozma matn tuzish bugungi raqamli texnologiyalar davrida ham alohida qadrlanadi. Chunki har qanday elektron platformada ham jiddiy, savodli va mazmunli yozish ko‘nikmasi zaruriy hisoblanadi. Demak, boshlang‘ich sinflardayoq diktant, bayon va insho shakllarida muntazam mashq qilgan o‘quvchi keyinchalik hayotning turli jabhalarida: “Men mustaqil matn tuza olaman. Mening nutqim badiiy va mazmunli”, yoki “Men imloviy va uslubiy xatolardan holi yozaman, nazariy va amaliy jihatdan yetarli tayyorgarlikka egaman”, – degan ishonch bilan faoliyat yurita boshlaydi. Bu esa uning ijtimoiy hayotga moslashuvi, o‘qishdagi muvaffaqiyati va kelajakdagi kasbiy faoliyatida muhim poydevor bo‘lib xizmat qiladi.

Shu ma’noda, boshlang‘ich ta’lim jarayonida ijodiy matn tuzish metodikasini puxta rejalashtirish, har bir sinf bosqichida yosh xususiyatlaridan kelib chiqib diktant, bayon va insho mashqlarini oqilona tashkil etish lozim. Bu jarayonda amaliy ishtirok, xatolar bilan ishlash, mavzularni to‘g‘ri tanlash, qiziqarli metodlar, atrof-muhit kuzatuvlari, badiiy adabiyot, tasviriy san’at, musiqa, filmlar kabi vositalarga tayanish muhim o‘rin tutadi. Masalan, quyidagi topshiriqlar darslarni rang-barang, ijodga boy qiladi: “Hikoya qilib berish”, “Rasm asosida yozma ifoda”, “Tajriba natijalarini bayon qilish”, “Oilaviy an’ana va ajdodlar hayotini ifodalash”, “Tabiat manzarasini badiiy tasvirlash”, “Ertakni davom ettirish”, “Maktub yozish”, “Elektron xat yozish mashqi” va boshqalar.

Bunday mashg‘ulotlar o‘quvchilarda ijodga qiziqish uyg‘otadi. Bola o‘ziga shunday deya boshlaydi: “Men ham badiiy so‘z yozishim mumkin”, “Men real voqeani hikoya qilib, rasmini chizib bayon qila olaman”, “Men abiturient bo‘lsam, matnni puxta va sinchiklab yozaman”. Bu esa keyingi bosqichga jiddiy tayyorgarlikdir. Chunki boshlang‘ich sinfdagi diktant, bayon, insho mashqlari keyinchalik nazariy adabiyotlar, ijtimoiy fanlar, referat,

maqola, izlanish ishlari, ijodiy loyihalar, hatto diplom oldi ishlarigacha nazariy asos boʻlib xizmat qiladi.

Oʻz ishini toʻgʻri anglagan oʻqituvchi 1-4-sinflardayoq quyidagicha yondashadi: “Men senga diktantda faqat xato topishni emas, balki matnni toʻgʻri anglash, gap tuzish qobiliyatini rivojlantirish, lugʻaviy zaxirani kengaytirish, aniqlik bilan eshitish va xotirada saqlash, orfografik jihatdan toʻgʻri yozish koʻnikmalarini ham oʻrgatyapman”.

“Bayonda esa men senga syujetni tushunish, reja asosida matnni yoyish, hushyorlik bilan yozish, tinish belgilarini toʻgʻri qoʻllash, leksik boylikdan foydalanish, asosiy fikrdan chalgʻimaslik, xulosa chiqarish, ifodali nutq tuzish kabi mahoratlarni singdirmoqdaman”.

“Inshoda esa sening shaxsiy his-tuygʻu, badiiy ifoda, mavzu doirasida mustaqil ijod qilish imkoniyatingni rivojlantiryapman. Asar senga tayyor matn emas, balki oʻz fikring, voqea, manzara, qahramon, hikmat, xulosa, real dalillar bilan yoritadigan mustaqil ijodingdir”.

Bunday yondashuv orqali oʻquvchi har bir yozma ish turidan muayyan mahoratni egallab, keyinchalik “ijodiy matn tuzish – bu oddiy mashgʻulot emas, balki oʻz fikr va tuygʻularimni ifodalash vositasi”, deya oʻz imkoniyatini chuqur his qiladi.

Natijada oʻquvchida ona tiliga mehr, badiiy adabiyot va soʻz san’atiga hurmat, hayotda loʻnda va aniq fikr bildirish, turli rasmiy va norasmiy holatlarda mustaqil matn qurish malakalari shakllanadi. Toʻrtinchi sinfni tugatgan oʻquvchi oʻziga shunday deydi: “Men har qanday mavzuda mustaqil ravishda 5–6, 10–12 yoki 15–20 jumlali matn tuza olaman. Mazmunni boshidan oxirigacha olib bora olaman, reja asosida fikrni yoyaman, xulosa ham chiqaraman”.

Albatta, bu jarayonda xato va kamchiliklar ham kuzatiladi: imlo xatolari, tinish belgilaridagi noaniqliklar, gap tuzishdagi muammolar, uslubiy xatolar, mavzudan chalgʻish, soʻz boyligi yetishmasligi, rejasiz yoyilish, boʻrttirishlar, notoʻgʻri kelishiklar va boshqalar.

Shunday hollarda o‘qituvchi sabrli murabbiy sifatida quyidagicha yo‘naltiradi: “Agar bu xatoni tuzatsang, keyingi safar ancha yaxshi yozasan”, “Har 10 jumlada 2-3 ta xato qilyapsan. Endi bu xatoni tushunib oldingmi?”, “Bu iboralar o‘rniga men senga mana bu so‘zlarni tavsiya qilaman”, “Kuzatish bo‘yicha kim fikr bildiradi?”, “Matnni qayta o‘qiganda ohang buzildimi?, Nima uchun?”, “Tinish belgisidan keyin kengaytma qayerda?”, “Hayotiy misol qo‘shib matnni boyitamiz”, va hokazo.

Bunday muloqotda o‘quvchi xatoni tabiiy holat deb qabul qiladi. O‘qituvchi esa har doim ijobiy rag‘bat, yordam, qo‘shimcha topshiriqlar orqali uni qo‘llab-quvvatlaydi. Shu tariqa diktant, bayon, insho bosqichlari o‘quvchilarda butun maktab davrida to‘g‘ri nutq tuzish, ijodiy matn yozish, uslub tanlash, o‘qish va tafakkur salohiyatini aniqlash, adabiy did va hayotiy kuzatuvchanlik kabi fazilatlarni shakllantiradi.

Diktant orqali intizom, savodxonlik, xotira, termin, orfografiya, so‘ng bayon yordamida matn shakllantirish, reja tuzish, lug‘aviy boylikni ishlatish, syujet ketma-ketligini ifoda qilish, keyin insho orqali subyektiv hissiyot, ijodiy ifoda, adabiy zavq, mustaqil munosabat bildirish, badiiy bo‘yoqdorlik, tasviriy qudrat, yakuniy xulosa singari xususiyatlar shakllanadi. Zanjirli ravishda bular o‘quvchini darsdan tashqari kechalar, turli tanlovlarda ham ilg‘or bo‘lishga, “men ijodiy insho yoza olaman, men badiiy nutq qura olaman, men bayon orqali har bir asarni tez qayta so‘zlab, tahlil qila olaman” deya jamoatchilik oldida nutq so‘zlashga qobiliyatli bo‘lishga undaydi. Bu hamma davrlarda ham maktab ta’limining asosiy vazifalaridan biridir. Shunday qilib, boshlang‘ich ta’lim jarayonida o‘quvchilarni ijodiy matn tuzishga o‘rgatish diktant, bayon va insho shakllari orqali eng samarali tarzda yo‘lga qo‘yilishi mumkin. Diktant matnni soz eshitish, to‘g‘ri yozish, matnning lug‘aviy va grammatik xususiyatlarini chuqur anglash, orfografik xatolardan xalos bo‘lish, e’tiborlilik, xotira, sinchkovlik kabi sifatlarni shakllantirsa, bayon matnni qayta ifodalash, reja asosida yoyish, tug‘ilgan hissiyotlarni mustaqil tiklash, lug‘aviy boylikni ishga solish, badiiy ifoda elementlaridan foydalanish, tinish belgilariga e’tiborli bo‘lish, tadrijiy tarzda matnni mustahkamlab, xulosaga

kelish kabi tamoyillarni mustahkamlaydi, shu bilan birga ijodiy tus ham kasb etishi mumkin. Insho esa oʻquvchilarning mustaqil fikr, subyektiv munosabat, voqealarni, qahramonlarni, atrof-muhitni, turli mavzularni badiiy koʻrinishda, hissiyot, oʻxshatish, timsollar bilan ifodalash, real dalillarni tadqiq etib, hayotiy misollar keltirish, reja asosida erkin yoyilish, xulosa qilishi uchun imkon yaratadi. Bunday jarayon oʻquvchilarning individual qobiliyati, tasavvuri, lugʻaviy zaxirasi, badiiy didi, soʻz ustidagi mahoratni namoyish etishga zamin hozirlaydi. Oʻqituvchi esa bu erda yoʻnaltiruvchi, ragʻbatlantiruvchi, xatoni tuzatishga oʻrgatuvchi, ijodiy ishtiyoqni parvarish qiluvchi, shuningdek, toʻgʻri metodik boshqaruvchi rolini bajaradi. Yana shuni taʼkidlash lozimki, boshlangʻich sinfda bu jarayon butkul meʼyorida, oʻquvchilar yosh xususiyatlaridan kelib chiqib ortiqcha yuklanmasdan, ammo doimiy ravishda izchil rivojlanib borishi kerak. Diktant ham, bayon ham, insho ham juda uzun, murakkab boʻlishi yoki tez-tez takrorlanishi bola charchashiga sabab boʻlmasligi lozim. Metodik taqsimlash boʻyicha haftada yoki oylik reja asosida, mavzuga monand matn, har biri asta-sekin murakkablik bosqichiga ega boʻlsa, bundagi oʻquvchilar tajribasi ham boyib boradi. Darsliklarda va oʻqituvchi qoʻllanmalarida koʻrsatilganidek, “boshlangʻich sinfda mini-diktantlardan boshlab, keyin navbat bilan normal diktant, miniatyura bayon, soddalashtirilgan insho, har bosqichda borgan sari matn hajmi, koʻrik maydoni, badiiy ifoda talablari ortib boradi, yakunda toʻrtinchi sinf yakunida bola 1-2 betlik insho yozish darajasiga erishishi kerak», shu reja boʻyicha harakat qilinadi. Natijada bola toʻrtinchidan oʻrta sinfga oʻtgach, kattaroq hajmda, murakkab mavzularda bayon, insho, tahliliy yozuvlarni engib ketadi, shuningdek, kitob mutolaasi, matnni tushunish, nutqiy ifoda, badiiy tafakkur darajasi etuk shakllanishda davom etadi. Shu maʼnoda, boshlangʻich sinfdagi diktant, bayon, insho – oʻquvchilarni ijodiy matn tuzishga oʻrgatish metodikasida uzviy, bir butun, hamkorlikdagi usullar jamlanmasi boʻlib, bolalarda puxta savod, xushbichim yozish, badiiy tuygʻu, sinchkovlik, reja asosida yoyilish, mustaqil xulosa, hayotiy misol, hissiy ifoda, soʻz boyligi kabi fazilatlarni paydo qiladi. Bu esa taʼlim sifati, yosh avlodning

nutqiy, adabiy, ijtimoiy, bilish, fikrlash, ijodkorlik jihatidan rivojlanishiga, keyinchalik fanlararo yanada yuksak darajada koʻnikma hosil qilishiga turtki beradi.

Nazorat savollari:

1. Boshlangʻich sinf oʻquvchilarida ijodiy matn tuzish koʻnikmasi qanday bosqichlarda va nima uchun izchil shakllantirilishi lozim?
2. Diktant, bayon va inshoning har bir turida oʻquvchilarda nutqiy va yozma malakani rivojlantirishning qanday xususiyatlari mavjud?
3. Diktant jarayoni oʻquvchilarni imlo qoidalari va yozuv savodxonligiga oʻrgatish bilan birga ijodkorlikni qanday ragʻbatlantirishi mumkin?
4. Bayon ustida ishlashda oʻquvchiga tayanch matnni qayta hikoya qilishdan tashqari, uni ijodiy boyitish qanchalik zarur va bu qanday usullar orqali amalga oshiriladi?
5. Insho yozish bosqichma-bosqich qanday olib boriladi va oʻquvchining mustaqil fikr yuritish, mavzuni erkin ifodalash, nutq boyligi kabi kompetensiyalariga qanday ta’sir koʻrsatadi?
6. Ijodiy matn tuzishda oʻquvchiga mavzu tanlash, reja tuzish, badiiy-tasviriy vositalardan foydalanish kabi jarayonlarda qanday yordam berish kerak?
7. Boshlangʻich sinflarda ijodiy matn tuzish koʻnikmasini rivojlantirish uchun qaysi interfaol usullar (rolli oʻyin, rasm chizish, munozara) ayniqsa samarali boʻladi?

13-MAVZU: BOSHLANG‘ICH TA’LIMDA MATN USTIDA ISHLASH ORQALI O‘QUVCHILAR NUTQINI VA MUSTAQIL FIKRLASH QOBILIYATINI O‘STIRISH

Reja:

1. Boshlang‘ich ta’limda matn ustida ishlash orqali o‘quvchilar nutqini o‘stirish (nutq, nutq o‘stirish, bog‘lanishli nutq).
2. Matn ustida ishlash orqali o‘quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatini o‘stirish usullari

1. Boshlang‘ich ta’lim bosqichida o‘quvchilarga nutq o‘stirish, bog‘lanishli nutq shakllantirish va umuman ona tilida erkin ifoda etish ko‘nikmalarini berish – ta’lim jarayonining eng muhim va ustuvor vazifalaridan biri sanaladi. Chunki bolalar shu yoshdayoq so‘zlashish, eshitish, tushunish, o‘qish va yozish bo‘yicha dastlabki, lekin poydevor ahamiyatiga ega bo‘lgan tajribani orttiradilar. Aynan shu bosqichda ularning keyinchalik adabiy, ilmiy, ijtimoiy, madaniy matnlarni anglash va mustaqil fikr bildirishi, o‘z mulohazalarini erkin ifodalashga bo‘lgan qobiliyati shakllanadi. Bu jarayonni samarali tarzda amalga oshirish uchun esa boshlang‘ich sinflarda matn ustida ishlash uslublarini puxta o‘ylangan holda darslarga joriy qilish talab etiladi. Matn bilan ishlash, uni o‘qish, anglash, qayta hikoya qilish, izohlash, bayon etish, lug‘aviy va ifodaviy ishlar qilish natijasida bolalarning so‘z boyligi ortadi, gap tuzish malakasi rivojlanadi, bog‘lanishli nutq shakllanadi.

Nutq o‘stirish haqida gap ketganda, avvalo, “nutq” tushunchasining o‘zi keng qamrovli ekanini ta’kidlash muhim. Nutq faqat so‘zlash yoki eshitish bilangina cheklanmaydi. Unda bir nechta komponent – muloqot, o‘qish, yozish, bilvosita tinglash, tushunish, tahlil qilish, xotirada saqlab qolish, so‘zlardan keng ko‘lamda foydalanish kabi qirralar mujassam. Shu bois boshlang‘ich sinfda nutqni rivojlantirish, so‘z boyligini oshirish, gap tuzish, matn tuzish, fikrini ifodalash, fikrni mustaqil himoya qilish, mulohaza yuritish, xulosa chiqara bilish – bularning barchasi “nutq o‘stirish” rubrikasida

koʻrib chiqiladi. Va bunda eng samarali metodlardan biri – “matn ustida ishlash” metodikasi sanaladi.

Matn – bu real yozuv boʻlib, garchi kichik hajmda boʻlsa ham, har bir yoshga mos shaklda tuzilgan, bogʻlanishli gaplar yigʻindisidan iborat. Uning ustida ishlash jarayonida oʻquvchi lugʻaviy boylikni oshirish, toʻgʻri talaffuz, toʻgʻri intonatsiya bilan oʻqish, matn mazmunini anglash, fikrini ifodalash, qayta bayon qilish, hikoya tuzish, insho va bayon yozish, diktant ishlash, erkin ijodiy matn yaratish kabi koʻnikmalarni amalda egallaydi.

Bu jarayonda “bogʻlanishli nutq” tushunchasiga alohida e’tibor qaratish zarur. Bogʻlanishli nutq – bu oʻquvchining talaffuzidan tortib yozma ifodasigacha boʻlgan faoliyati boʻlib, bir mavzuni izchil va mantiqiy jipslikda, ortiqcha cheklanmasdan, soʻz va gaplarni silliq bogʻlab, adabiy til me’yorlariga asoslanib ifoda eta olish qobiliyatidir.

Matn ustida ishlash aynan shu nutqiy salohiyatni shakllantirishda muhim oʻrin egallaydi. Oʻquvchi matnni toʻliq va ravon oʻqib, undagi lugʻaviy ma’nolarni aniqlaydi, voqealar ketma-ketligini tushunadi, bandma-band tahlil qiladi, syujet chizigʻi, tasviriy vositalar, xulosa va badiiy ifodalarni idrok etadi. Soʻng esa matn mazmunini oʻz soʻzlari bilan, garchi qisqaroq shaklda boʻlsa ham, lekin toʻliq va mantiqiy bogʻlangan holda soʻzlab bera oladi. Bu esa bevosita ogʻzaki va yozma nutq rivojiga xizmat qiladi.

Boshlangʻich sinf darslarida matn ustida ishlash asosan oʻqish, ona tili va nutq oʻstirish fanlarida keng tadbiq etiladi. Bu jarayonda badiiy matnlar, ertaklar, hikoyalar, soddalashtirilgan ilmiy-ommabop parchalar, topshiriqli matnlar, lavhalar, tasviriy matnlar kabi mazmun jihatdan xilma-xil shakllardan foydalaniladi.

Eng muhim metodik masala – bu oʻquvchilarning yosh xususiyatidan kelib chiqib, qiziqarli, zarur va mos matnlarni tanlash hamda ulardan keyingi mashq va tahlil ishlarini puxta tashkil etishdir. Aks holda, matn bolalarga zerikarli yoki murakkab tuyulishi, lugʻaviy jihatdan ogʻir boʻlishi mumkin. Bu esa darsga boʻlgan qiziqishni pasaytiradi.

Shuning uchun boshlang‘ich sinflar uchun qahramonlarga boy, tasviriy, aniq voqea yoki kichik sarguzasht elementlariga ega, hayotiy misollar, tabiat manzaralari yoki bolalarga tanish mavzular haqidagi matnlar tanlanishi lozim. Qolaversa, matn hajmi ortiqcha uzun bo‘lmasligi, lekin juda ham qisqa emasligi, asosiy syujet chizig‘iga ega bo‘lishi tavsiya etiladi.

Matn ustida ishlash jarayonini ko‘rib chiqsak, avvalo darsning boshida o‘qituvchi kirish ishini amalga oshiradi, e’tiborli savol-takliflar bilan bolalar diqqatini jalb qiladi, motivatsiya uyg‘otadi. Masalan, “Bugun biz bir qiziqarli hikoya o‘qiymiz, unda yana bir ajoyib voqea bor, ko‘ramiz-chi, kim nima deb taxmin qiladi?”, deya so‘rashi mumkin. Natijada o‘quvchilar “hikoya kim haqida bo‘lishi mumkin, qancha qahramon, qaysi voqea?”, deya qiziquvchanlik bildiradilar. Keyin matnni o‘qituvchi ifodali qilib o‘qib beradi, o‘quvchilar har bir gapga diqqat qiladilar. O‘qituvchi tinish belgilari, intonatsiya, so‘z urg‘ulari, pauzalar, ohanglarni namoyish etib boradi. Shundan so‘ng bolalar matnni sinfda bir necha bo‘lakka bo‘lib, navbat bilan o‘qishlari ham mumkin. Bu bosqichda eshitish-talaffuz-lug‘aviy qiyos metodlari ishga solinib, matnning to‘liq texnik o‘qilishi ta’minlanadi. So‘ng “kim tushundi, matnning birinchi qismida nima bo‘ldi?”, “Asosiy voqea qayerda sodir bo‘ldi?”, “Asar qahramonlarining ismlari, hatti-harakatlari, xulq-atvori qanday?”, “Kim nima qildi?” kabi birlamchi savollar tashlanadi. Bunday savol-javob, suhbat bolalar diqqatini mustahkam ushlab turadi, matn mazmunini xotirada tiklash, lug‘aviy jihatdan boyish, “Kim to‘g‘ri javob berdi” shaklida rag‘bat topish imkonini beradi. Keyin matn bo‘yicha lug‘aviy ish bajariladi: bolalar uchun notanish so‘zlar, dialektal iboralar, poetik ifodalar, murakkab tuzilmalarga izoh beriladi, sinonim yoki antonim so‘zlar topish, “Gapingizda qo‘llab ko‘ring-chi?” kabi mashqlar qilinadi. Bu – nutq o‘stirishning zarur bosqichi, chunki bola matnda qo‘llangan yangi so‘zlarni o‘z nutqida ishlatish, kuchaytirish, amaliy mashqlar bilan mustahkamlash jarayonini boshdan kechiradi. Shu tariqa lug‘aviy ish – bog‘lanishli nutq shakllanishiga hissa qo‘shadigan metodik unsur bo‘lib xizmat qiladi.

Keyin o‘qituvchi matn bo‘yicha bandma-band tahlil yoki reja tuzish ustida ishlashni yo‘lga qo‘yishi mumkin. Masalan, u: “Keling, matnni uch qismga bo‘lamiz. Har bir qismda qanday voqea sodir bo‘lgan, kimlar ishtirok etgan?, Keling, har bir qismga ikki-uch so‘zli sarlavha beramiz”, – deb taklif qiladi. Bolalar bilan birgalikda kichik reja tuziladi:

1. Kirish (qahramonlarni tanishtirish),
2. Asosiy voqea (ziddiyat yoki harakat),
3. Yakun (muammo yechimi, xulosa).

Ehtimol, hikoyaning tarkibi bundan murakkabroq bo‘lishi mumkin, ammo boshlang‘ich sinfda soddalashtirilgan reja bilan ishlash yetarli. Shundan so‘ng o‘qituvchi “Endigi vazifa – kim matn mazmunini ikki-uch jumla bilan izohlab bera oladi?”, degan savolni o‘rtaga tashlaydi. Kimdir javob beradi, sinfdoshlar baholaydi, o‘qituvchi esa tuzatishlar kiritadi.

Bunday amaliy mashq matnni tahlil qilish, undagi voqealarni silliq va mantiqan bog‘lab takror ifodalash, ortiqcha tafsilotlarsiz aniq fikr bildirishga o‘rgatadi. Bu esa bog‘lanishli nutqni rivojlantiruvchi kuchli metod hisoblanadi.

Ushbu usul orqali bolalarda “matn tarkibiy qismlari: kirish, asosiy qism, xulosa” tushunchasi shakllana boshlaydi. Shuningdek, “voqealar zanjiri”, “hatti-harakat”, “qahramonlar”, “manzara”, “tasvir”, “xulosa” kabi badiiy tushunchalar ham asta-sekin o‘z o‘rnini egallaydi.

Keyinchalik matn asosida quyidagi topshiriqlar taklif qilinishi mumkin:

- “Kim shu matnni qayta hikoya qilib beradi?”
- “Kim xohlaydi, biror so‘z yoki ifodani o‘zgartirib, ammo syujetni saqlagan holda hikoya qilib ko‘radi?”
- “Kim matnni birinchi shaxs nomidan aytib berishni istaydi?”

Bunday “o‘zgarish”lar bolalarga qiziqarli tuyuladi. Kimdir ijodiy harakat qilib: “Men hikoya qilganda biror badiiy tasvirni qo‘shib aytaman”, – deya tashabbus ko‘rsatadi. Bu bosqich bolalarda ijodkorlik, mustaqil fikrlash, nutqiy mahorat, so‘z boyligini oshirish, shuningdek, “men ham matn yarata olaman” degan ishonchni shakllantiradi. Metodik jihatdan esa bog‘lanishli

nutq yuzaga chiqadi, chunki bola o‘qigan matnni o‘z so‘zlari bilan ifodalaydi. U ohang, intonatsiya, tinish belgilari, lug‘aviy boylik, soddalashtirilgan tasviriy ifoda, epitet, sifatlarni o‘z nutqida sinab ko‘radi.

Natijada, bolada darsning o‘zida quyidagi fikrlar shakllanadi: “Men ham matn tuzishim mumkin ekan”, “Men real badiiy hikoyaning xususiyatini ifodalay oldim”, “Yangi so‘zlarni eslab qoldim”, “Gap tuzish malakam barqarorlashdi”. Bu esa uning ijodiy salohiyatini rivojlantiradi.

Matn ustida ishlash jarayonida nutq o‘stirishning yana bir yo‘nalishi – “savol-topshiriqlar ustida ishlash”dir. Masalan, matn bo‘yicha muhim qahramon, voqea, ziddiyat, tavsif, hissiy kechinmalar, ba’zan ijtimoiy ma’no, tarbiyaviy xulosa, axloqiy saboq, san’atkorona ifoda, badiiy bo‘yoq, tasvir obyekti, manzara – har bitta unsur yuzasidan o‘qituvchi “bolalar, shu qahramon nimaga bunday ish tutdi?” “Boshqa yo‘l bo‘lishi mumkinmidi?”, “Matnda kim haqiqatni aytdi, kim aldadi, nimaga?”, “Qahramon xatoga yo‘l qo‘ydi, kelajakda qanday saboq oldi?”, “Sizningcha, voqea shu shaklda tugashi to‘g‘rimi, yoki boshqacha yakun bo‘lishi ham mumkinmi?” kabi savollar bilan o‘quvchilarni bahsga, mulohazaga jalb etishi mumkin. Bunda bola “demak, men matn xossalarini tushunish, syujetni tahlil qilish, so‘zlarning mazmunini aynan ko‘rib chiqish, qahramonning hissiy dunyosini anglash, xulosa bera olish”, kabilarga harakat qiladi. U sinf oldida fikr bildirib, “menga ko‘ra, qahramon shunday qilganida, natija boshqacha bo‘lardi”, “menimcha, bu yerda tushunmovchilik bo‘lgan, muallif mana shu sahnani o‘zgacha tasvirlashi ham mumkin edi”, deya o‘z so‘zlari bilan gapiradi. Bunday savol-javobda o‘quvchining “his-tuyg‘u, kuzatuvchanlik, mulohaza, gap tuzish, mustaqil izoh, badiiy nutq” sifatlari kuchayadi.

Matn ustida ishlash jarayoni darsdan tashqari ham davom etishi lozim**.** Masalan, har oyda bir marotaba sinfda “ijodiy matnlar yig‘ilishi” tashkil etilishi mumkin. O‘qituvchi quyidagi tarzda murojaat qiladi: “Kim xohlaydi, turli mavzularda hikoya, ertak yoki kichik matn tuzsin?”. Yoki: “Men bu orada kitob o‘qidim, shu kitob muallifi, mazmuni, qahramonlari haqida so‘zlamoqchiman”, – deya bolalar faol ishtirok eta boshlaydi.

Bu jarayon kitobxonlikni oshirish, darsdagi nutq mashg‘ulotlari, rasmlar orqali hikoya tuzish, “ko‘rgazmali plakat”, “bolalar gazetasi”, “devoriy jurnalda mini-hikoya”, “oilam bilan kechgan sarguzasht”, “ta’til kunlarim”, “fantastik ertak” kabi usullar bilan boyitilishi mumkin.

Bolalar o‘z ijodiy matnlarini sinfda stendga ilib qo‘yadilar. Ular ustida o‘qituvchi va sinfdoshlar bilan birgalikda muhokama olib boriladi: “Men senga shu so‘zni taklif qilaman”, “Balki shunday tugatish kerakdir?”, “Yoki rasm chizib boyitasan?” kabi mulohazalar almashiladi.

Bunday faoliyatlar natijasida bolalarda og‘zaki va yozma nutqni rivojlantirish, ijodiy fikrlash, tasavvurni boyitish, so‘z ustida ishlash, jamoaviy muloqot qilish, fikrni asoslash, ko‘z-ko‘zlash, va himoya qilish kabi fazilatlar shakllanadi.

Shunday qilib, “matn ustida ishlash” faqatgina darsning rasmiy qismigagina taalluqli emas, balki o‘quvchilarning darsdan tashqari hayoti, to‘garaklar, tadbirlar, sinf kechalari, “Chaqqon va topqirlar” musobaqalari, “Eng yaxshi hikoya muallifi” tanlovlarida ham turli shakllarda davom etadi va targ‘ib qilinadi.

Shu jihatdan qaralganda, bosqichma-bosqich “bog‘lanishli nutq” shakllanadi. Boshlang‘ich sinflarda matn ustida ishlash jarayonida og‘zaki va yozma ifoda, reja tuzish, lug‘aviy ishlar, bandlar bo‘yicha tahlil, shuningdek, bolalarning mustaqil fikr bildirishi, qayta hikoya, kengaytirilgan bayon, erkin insho, rolli o‘yin, rasm bo‘yicha hikoya, oilaviy hikoya, fantastik izoh, hikoyani davom ettirish kabi usullar ketma-ketlikda joriy etilsa, o‘quvchilar mustaqil matn tuzishga, izchil tahlil qilishga, so‘zlarni bir-biriga bog‘lagan holda ifodalashga o‘rganib boradilar.

Muallif, syujet, voqea joyi va vaqti, ishtirokchilar, hissiy ohang, xulosa kabi matnning asosiy elementlari bolalarning yodida qoladi. Shunday metodik yondashuv boshlang‘ich ta’lim davridan boshlab har darsda, har mavzuda izchil tarzda qo‘llanilsa, o‘quvchilar keyingi sinflarda ham turli matnlarni o‘qish, tushunish, qayta ifodalash, bayon yozish, esse yaratish, mustaqil fikr

bildirish, ma’naviy-axloqiy xulosalar chiqarish kabi malakalarni egallab boradilar.

Albatta, bu jarayonda o‘qituvchining sabrli, bilimli, quvnoq va yo‘naltiruvchi uslubi, ota-onalar bilan hamkorlik, sinfda ijobiy ijtimoiy muhit yaratish, bolalarning darsdan tashqari vaqtda kitob mutolaasi, “ijodiy ertak tuzish”, “hikoya yozish”, “o‘qigan kitobimdan hikoya”, “har yakshanba men nimani o‘rgandim?” kabi mashg‘ulotlarni bajarishi katta ahamiyat kasb etadi.

Mana shu omillar jamlanib, “matn ustida ishlash” o‘quvchilarning nutqini boyituvchi, orfografik to‘g‘ri yozishni mustahkamlovchi, og‘zaki ifodani silliq va ravon qiluvchi, fikrni bog‘lanishli tarzda ifoda etishga o‘rgatuvchi eng samarali vositalardan biriga aylanadi. Natijada bola: “Men ham matn yozishim mumkin”, “Hikoya yoki maqola yarata olaman”, – degan ishonchga ega bo‘ladi.

Umuman olganda, bog‘lanishli nutq deganda quyidagilar tushuniladi: “o‘ylangan, izchil, mazmunli, ortiqcha chalg‘imasdan, bir mavzuni boshidan oxirigacha silliq tushuntirishga qaratilgan”, “gaplar zanjirdek bir-biriga bog‘lanib boradigan”, “kulgili bo‘lsa - ham ohang, ham so‘zlar o‘z o‘rnida joylashgan”, “rasmiy bo‘lsa - aniq, ortiqcha so‘zlarsiz va maqomiga muvofiq”, “badiiy ifoda talab qilinsa - hissiy, o‘xshatishlar, tasvirlar joyida qo‘llanilgan, izchil va tiniq ifodalangan”, “bir maqomdan ikkinchisiga sakramasdan, barcha matn bo‘limlari ketma-ket va uyg‘un holda” tuzilgan nutq nazarda tutiladi.

Boshlang‘ich sinflarda bu kabi nutqni shakllantirish uchun matn ustida metodik va izchil ish olib borish nihoyatda muhim. Chunki matn - bu bolaning nutqiy tajribasi shakllanadigan asosiy manba hisoblanadi. O‘qituvchi matnni chuqur tahlil qilish, reja tuzish, suhbat, bahs-munozara, rolli o‘yinlar, qayta hikoya, savol-javob, ijodiy bayon, lug‘aviy boyitish, xulosa chiqarish va amaliy mashqlar orqali o‘quvchilarning nutqiy salohiyatini bosqichma-bosqich rivojlantirib boradi.

Bu jarayonda o‘quvchilar tabiiy ravishda har bir matnni o‘qish paytida: “Men uni qayta so‘zlab bera olaman”, “men xulosa chiqarishim mumkin”, “men badiiy ifoda vositalarini ishlata olaman”, “rejaga amal qilgan holda

bosqichma-bosqich hikoya qilib beraman”, “xuddi shunday matnni oʻzim ham yozib koʻra olaman”, “garchi qisqa boʻlsa-da, men bir mavzuni izchil va mazmunli ifoda eta olaman”, degan ishonchga ega boʻlib boradi.

Bu – tugʻma emas, balki oʻquv jarayonida matn ustida puxta, rejali va izchil ishlash orqali hosil boʻladigan koʻnikmadir. Ushbu koʻnikma esa oʻquvchining ijodiy, nutqiy, adabiy, bilish va psixologik salohiyatini yuksaltirib boradi. Chunki bogʻlanishli nutq – hayotda, oʻqishda va jamiyatda eng zarur mahoratlardan biridir. Yozma va ogʻzaki muloqotda, test yoki insho topshiriqlarida, jamoat oldida soʻzlashda, fikr bildirish va himoya qilishda, diplom ishi, maqola, referat yoki ijodiy loyiha tayyorlashda - qisqasi, minglab hayotiy holatlarda bu koʻnikma albatta asqotadi.

Shunday qilib, boshlangʻich sinfdan boshlab toʻgʻri, tizimli, quvnoq va amaliy yondashuv asosida olib borilgan matn ustida ishlash jarayoni mustahkam poydevor yaratadi va oʻquvchining kelajakdagi nutqiy faoliyatiga mustahkam zamin hozirlab beradi.

2. Matn ustida ishlash – bu nafaqat oʻquvchilar savodxonligini mustahkamlash, soʻz boyligini kengaytirish va reja asosida voqealar bayonini tuzish bilan cheklanadigan jarayon, balki ular ongida mustaqil fikrlash, kuzatuvchanlik, dalil va xulosa bogʻliqligini anglasha olish, tanqidiy mulohaza yuritish kabi koʻnikmalarni uygʻotishga xizmat qiladigan pishiq didaktik metodikadir. Boshlangʻich sinfdan boshlab matnlarni tahlil qilish, qayta hikoya qilish, muhokama oʻtkazish, ijodiy bayon va insho yozish, rolli oʻyinlar, savol-javob, fanlararo integratsiya kabilar orqali oʻquvchilarda mustaqil fikr bildirish, oʻz nuqtayi nazarini himoya qilish, real hayot bilan bogʻliqlikni koʻra bilish malakasi hosil boʻladi. Bu jarayonda ular matnni bor-yoʻgʻi yodda saqlash yoki qayta tiklash emas, balki uning tuzilishi, ohang, syujet, gʻoya, badiiy vositalar, xulosa, garchand soddalashtirilgan boʻlsa ham, mavhum-fikriy badiiy timsollarni aniqlash, real hayotdagi misollar bilan taqqoslash, insoniy hatti-harakatlar, ehtiroslar, xulqlarni mulohaza qilish, turli savol va takliflar kiritish, tahlil chogʻida xulosa chiqarish amaliyotiga keng jalb etiladi. Shu bois matn ustida ishlash jarayonini yaxshi tashkil etish –

bolalardagi mustaqil fikrlash qobiliyatini oʻstirishning asosiy kalitlaridan biri sanaladi. Bu, avvalo, oʻqituvchining matn tanlashidan, darsda qaysi bosqichda nimaga e'tibor berishidan, qulay metod va vositalardan foydalanishidan, bolalarning yosh xususiyatlari, sinfning tayyorgarlik darajasini hisobga olishdan iborat boʻladi.

Agar oʻquvchilarga juda murakkab, mavzusi yod yoki lugʻaviy jihatdan ogʻir matn tanlansa yoki oʻquvchilarni faqat takrorlash, yodlash, soʻzma-soʻz esda qolganicha qayta hikoya qilish bilan cheklashsa, ular mustaqil fikr yuritishga odatlanmaydilar. Aksincha, qiziqarli, hayotiy, xulosaga boy, real misollar bilan bezatilgan matn, ustozning puxta metodik ishlanmasi, darsning rang-barang uslublari, interfaol shakllar – bular mustaqil fikr, faraz, dalil, xulosa, tanqidiy yondashuvga sabab boʻladi. Shu ma'noda matn ustida ishlash jarayonida oʻquvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatini oʻstirish usullarini turlicha tasniflash mumkin, ammo eng avvalo motivatsiya, e'tibor, suhbat, bahs, rolli oʻyinlar, ijodiy topshiriqlar, ijtimoiy hayotga tatbiq, darsdan tashqari faollik singari turli tamoyillar uygʻunligi ustuvor rol oʻynaydi. Darsni boshlash bosqichida oʻqituvchi diqqatni jalb qilishi, motivatsiya uygʻotishi zarur. Masalan, matn mavzusiga doir kirish suhbatlari, "Bugun bir qiziqarli hikoya oʻqiymiz, unda bir voqea barchani hayratga solishi mumkin, kim qanday taxmin qiladi?" yoki "Matn qaysi voqea atrofida boʻlishi mumkin?", "Qanday yakun kutyapsiz?" kabi savollar bilan bolalarni tezda ijodiy oʻylashga, oldindan turli farazlar keltirishga chorlaydi. Oʻquvchilar "Menimcha, shunday boʻlishi mumkin", "Menda boshqa taxmin bor", deya dilkashlik bilan fikr yuritishadi. Bu bosqich juda muhim, chunki mustaqil fikr uchun avvalo erkin muhit, qiziqish, "sen xohlagancha taxmin qilishing mumkin, hali matnni toʻliq oʻqimadik, ammo tez orada bilamiz – kimning taxmini haqiqatga yaqin?", degan erkin palla kerak. Keyin matn ifodali oʻqiladi, oʻquvchilar zudlik bilan tayyor, intizorlik bilan tinglashadi, "koʻraylikchi, kimniki mos kelar ekan?" deya hushyor boʻlishadi. Oʻqituvchi matnni oʻqib boʻlgach, "Kimning taxmini toʻgʻri chiqdi?, Kimnikida oʻxshash jihatlar bor?", "Nima farq qildi?" kabi savollar bilan sinfda kulgili, jonli muhit

yaratiladi, bolalar qiziqib “Mening taxminim bo‘yicha har doim haqiqat bo‘la vermas ekan”, “demak, muallif topilmalari ham bisyor ekan”, deya mulohaza qiladilar, shuningdek, fikr yuritish jarayonida “mavhum xulosa chiqarishga shoshilmaslik”, “taxmin bilan haqiqatni taqqoslash”, “dalil-isbot yoki kuzatuv bilan xulosa” qilishga o‘rganadilar. Bu bosqich mustaqil fikrni rivojlantirish uchun qulay usullardan biridir. Matnni diqqat bilan o‘qib bo‘lgan bolalar endi asosiy voqea yoki qahramonlarni ham taxlil qilishlari, “kim kimga qaysi vaziyatda to‘sqinlik qildi, kimdir nega shunday xatoga yo‘l qo‘ydi, o‘sha xatti-harakatga qanday munosabat bilish mumkin, “mazkur mojaroda kim haq, kim nohaq, sababi nimada?” singari savollar bilan matnni tahlil qilishlari mumkin. O‘qituvchi “Siz qaysi qahramonni yoqlaysiz?”, “Nima uchun?”, “Qanday alternat shakl bo‘lardi?”, “Mavzuga doir real hayotdan misol keltirgan kimsa bormi?”, deb so‘rashi, darsni bahsli-jadal shaklga olib chiqishi mumkin. Shunda o‘quvchilarda “Matn shunchaki yodlash emas, balki undagi qahramonlar xulqini, voqea sabablarini, ziddiyatni, ijtimoiy ma’noni mulohaza qilishim kerak, o‘z munosabatimni bildirishim mumkin”, degan rag‘bat paydo bo‘ladi. Mustaqil fikrlashda eng muhim narsa – “bola xayoliy hissiyotlari yoki dunyoqarashidan kelib chiqib, matndan tashqari real hayot bilan bog‘lab, obyektiv mulohaza yuritishi”. Bunday usul “Siz o‘z hayotingizda shunday voqeani ko‘rganmisiz? Nima bo‘lgan edi? Natija qanday?”, “Siz bu matndan shunday xulosa chiqardingizmi?”, “Kim boshqacha xulosa chiqaradi, nega?”, “Mazkur qahramon o‘z xatolarini tan oldimi yoki yo‘qmi?”, “Chindan ham tan olgan bo‘lsa, matnda qaysi iboralar dalil bo‘ladi?” kabi savollar bilan tatbiq qilinadi. Natijada har bir bola matndan kelib chiqib, “men bu so‘zlarni dalil sifatida keltiryapman”, “meningcha, muallif shuni ko‘zda tutgan”, “yo‘q, men bunga qo‘shilmayman, chunki real hayotda bunday bo‘lishi qiyin», deb bahslashadi. Bu jarayon, albatta, mustaqil fikrlashning jonkuyar mashqi, to‘g‘ridan-to‘g‘ri matn bilan amaliy aloqasi bo‘lgan muhokama shaklida kechadi. Ba’zan sinf “ha, har kimningcha bo‘lishi mumkin, bir fikr ustun emas”, degan umumiy xulosaga kelishi, keyin “demak, bu mavzu hamon ochiq, turlicha mulohaza bo‘lishi mumkin”, deyishlari, mustaqil fikrga zamin

yaratishi mumkin. Bu ham yuksak metodik natija, chunki bola endi har bir matnga “birgina tayyor, allaqachon isbotlangan xulosa” sifatida emas, balki “bir necha nuqtayi nazar bo‘lishi mumkin, men ham dalil keltirishim kerak”, deya qaray boshlaydi. Keyinchalik murakkab asar, esselarni o‘qiganda ham xuddi shunday mustaqil analitik tafakkur yuritadi. Matn ustida ishlash jarayonida “muammoli savol berish” usuli ham mustaqil fikrni uyg‘otadi. O‘qituvchi: “Matnda qahramon falon qarorni qabul qildi, agar bu qaror xato bo‘lsa, nimaga ishonamiz? Yoki buning o‘rniga qanaqa variant bo‘lardi?”, “Muallif buni nega yashirin aytgan, ammo to‘g‘ridan-to‘g‘ri shu gapni keltirmagan?” “Matn oxirida kim kimga nisbatan xato qilganini payqadingizmi?”, “Keling, shu erda to‘xtab, voqealar davomida nimani taxmin qilasiz?”, “Matn nihoyasida kutilgan xulosa barchaga birdek to‘g‘ri keladimi, kimning boshqacha qarashi bor?”, “Kim shu vaziyatni teskari tomondan ko‘ra oladi?”, “Agar shu matn zamonamizda bo‘lsa, real voqelikda shu jabhasi qay yo‘sinda o‘zgargan bo‘lur edi?” singari savollarni berishi mumkin. Shunda bola oddiy “ha-yo‘q” javobidan nariga o‘tib, qiyoslash, tahlil, mulohaza, hozirjavoblik, mustaqil fikrlash bilan mashg‘ul bo‘ladi, “men bu ishni to‘g‘ri deb bilmayman, chunki hayotda falon misol bor”, deya o‘z nuqtayi nazarini himoya qiladi, sinfdoshlar ham bahslashishi, dars ancha jonli, amaliy fikrga boy shaklda o‘tishi mumkin. Bunday mustaqil, tanqidiy, ijtimoiy, badiiy tahlilga chorlovchi savollar “muammoli savol” usuli sifatida keng tan olingan, u darsni monotoniyadan, so‘roq-javob shaklidagi qat’iy “bitta javob” prinsipidan chiqaradi, har kimda turlanish bo‘lishi mumkin, ammo dalilga tayangan bo‘lishi lozim. Shunday sharoitda bola bechora, “men o‘zimcha mustaqil gapirsam, lekin dalilim bo‘lmasa, sinfdoshlarim rozi bo‘lmaydi”, deya xulosa qiladi, “demak, men matndan dalil, real hayotdan misol topishim kerak», degan qoidaga bo‘ysunadi. Bu esa fikr yuritishni shakllantiradi. Keyingi usullardan yana biri – “rolli o‘yin, sahnalashtirish” bo‘lib, matn qahramonlari, voqeani sinfda dramatizatsiya usulida ijro etish.

O‘qituvchi “kim biror so‘z yoki iborani tahlil qilmoqchi?”, “Kim real hayotdan bunday qahramonni eshitgan?”, “Kimda butunlay zid misol?”,

“Qaysi variant ehtimolga yaqin?”, deb so‘rashi, “O‘qigan kitobingda shunga o‘xshash voqea bormi?”, “Tarix, geografiya yoki tabiatshunoslikda bunga monand jarayon bo‘lishi mumkinmi?”, “Tabiat va jamiyatda kim shu motivni ko‘rgan?”, “Kimning bu borada shaxsiy tajribasi bor?”, “Nima uchun turli yoshdagi insonlarda farqli qarash bo‘lishi mumkin?” singari savollar bilan integratsiyaga chorlaydi. Qanchalik ko‘p tarmoqli savol bo‘lsa, bola shuncha eslab qolish, xotira, badiiy tahlil, ijtimoiy-subyektiv tajriba, hayotiy tasavvur, faraz, xulosa, o‘z nuqtayi nazarini himoya qilishga majbur bo‘ladi.

Mustaqil fikr – aynan shu jarayonda shakllanadi. Albatta, har safar ham chuqurlashtirilgan suhbatga darsda vaqt yetmasligi yoki matnning barcha jihatdan soddaligi e’tiborga olinishi mumkin. Biroq aynan murakkabroq, qiziqarli, xulosa chiqarish, bahsli va ziddiyatli matnlar ustida ishlash jarayonida shu uslubni qo‘llash, darsda 10-15 daqiqa ajratish orqali sinfda interfaol muhit yaratish mumkin.

Dars yakunida “Kim nimani bilib oldi?, Kim xulosa aytadi?”, “Kim real hayotda ham bunday muammolarni uchratganda, qanday yo‘l tutishni tavsiya qiladi?”, “Kim shu matnni boyitish uchun yangi fikr kiritadi?”, “Agar muallif shunday qilganida, yaxshiroq bo‘larmidi?”, “Sinfdoshlaringdan kim rozi, kim norozimi?” kabi savollar o‘quvchilarda mustaqil fikrni shakllantirishga xizmat qiladi. Bu savollar darsni rang-barang va samarali tarzda yakunlash imkonini beradi.

Shundan so‘ng kimdir ixtiyoriy ravishda matn yakunini yozma shaklda topshirishi, “Ertangi darsga keltiraman”, deya insho yozishi, boshqasi esa “Men shu mavzuda rasm chizmoqchiman”, deb taklif berishi, yana birov “Bu mavzu menga yoqdi, men bu haqda ota-onam bilan suhbatlashib ko‘raman”, deyishi ehtimoldan xoli emas.

Shunday darsdan keyin bolalarda mustaqil fikr, mustaqil tahlil, hayotga tatbiq, badiiy va ijtimoiy saboqlarni tahlil qilish, so‘z boyligidan foydalanish, nutqiy malaka va topqirlik kabi sifatlar mustahkamlanadi. Qolaversa, “bitta matn” - darsning yagona tayanch manbaiga aylanadi. Bola matnni “shunchaki o‘qiladigan, yodda saqlab keyin unutiladigan” emas, balki “hayotiy saboq,

bahs-munozara, ijodiy ifoda maydoni”, “ma’rifiy boylik”, “til boyligi”, “reja tuzish”, “tajriba, dalil, xulosa, misol” kabi ko‘p qirrali didaktik vosita sifatida qabul qiladi.

Bu esa nafaqat mustaqil fikrni rivojlantiradi, balki ijodiy matn tuzish, nutq faolligini oshirish, ijtimoiy ongni shakllantirish, mojaroli holatlarda murosaga kelish kabi muhim fazilatlarni ham uyg‘otadi. Dars jarayonida bu kabi usullarni bosqichma-bosqich qo‘llash “matn ustida ishlash” jarayonini bolalar uchun yanada qiziqarli, kutilgan natijali, ilhomli sarguzashtga aylantiradi.

Shunda tahliliy qobiliyat va mustaqil fikr silliq shakllanib boradi. O‘quvchi yuqori sinflarga yetib kelgach, “Men bu matnni shunchaki o‘qib chiqqanim yo‘q, ishoraning qayerda turganini payqadim, badiiy tahlil qildim, hayot bilan bog‘lab xulosa chiqardim”, deya yanada chuqurroq ijtimoiy masalalarni ham tahlil qila boshlaydi. Bu esa uni yaxlit insoniy ideal sari yaqinlashtiradi.

Bir so‘z bilan aytganda, matn ustida ishlash - mustaqil fikrni o‘stirishda eng tabiiy, eng ishonchli va tarbiyaviy jihatdan boy metodlardan biridir. Chunki matn -bu “tayyor manba”, ammo uni o‘qituvchining puxta yondashuvi va interfaol mashqlari orqali “yangi kashfiyot”, “mantiqiy izlanish”, “muzokara”, “bahsli masala”, “dalil-isbot” shakliga aylantirish mumkin.

Bu jarayonda o‘quvchi bir dars davomida ko‘plab jihatlarni egallaydi: dalil keltirish, misol tanlash, syujetni tushunish, qahramon harakatini tahlil qilish, aniq ifoda, ijtimoiy kontekst, real hayotga bog‘lash, faraz qilish, “Men shunday qilgan bo‘lardim”, “Men rozi emasman”, “Balki siz adashyapsiz”, “Demak, bu haqiqat” kabi iboralarni ishlatish, “Nima uchun shunday xulosa berdim?”, “Dalilim bor”, “Sarlavha nimani anglatadi?”, “Muallif ishonchli dalillar keltirganmi?”, “Men boshqacha dalil aytaman”, “Sinfdoshlar qanday qarayapti?”, “Xulosa kimga to‘g‘ri kelmadi?”, “Men fikrimni isbotlayman”, “Demak, men mustaqil fikr yurita olaman” degan mazmunda mashq qiladi. Bularning barchasi esa mustaqil fikrlashning poydevoriga aylanadi.

Shunday dars – bola uchun xuddi ijodiy sayr, bilish sarguzashtiga aylanadi. Boshlang‘ich sinfda paydo bo‘lgan bunday xislat esa butun umrga saqlanadi. Bola keyinchalik “ishonishni” emas, balki “tahlil qilishni”, “xulosa chiqarishni”, “nazariy-amaliy dalillar bilan bog‘lashni”, “hayotiy misol keltirishni”, “subyektiv fikrga ega bo‘lishni” o‘rganadi. U targ‘ib bilan cheklanmasdan, “o‘z shaxsiy qarorini” shakllantira oladi.

Bu – yuksak natijadir. Chunki mustaqil fikr aynan mana shu zamin va metodik yondashuv asosida shakllanadi. Shu ma’noda matn ustida ishlash orqali mustaqil fikrli, o‘z fikri va xulqiga ega, kelajakda tanqidiy tafakkur yurita oladigan, ijtimoiy masalalarda dadil so‘zlaydigan, ijodiy va faol avlodni kamol toptirish mumkin.

Qisqa xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, matn ustida ishlash – o‘quvchilarga tayyor saboqni yodlash emas, balki mavhum fikr, dalil, xulosa, bahs-munozara, tahlil, real hayot bilan bog‘lash, suhbat, rolli o‘yin, ijodiy taklif va yakuniy ifodani ilg‘ash orqali mustaqil fikrni shakllantirish imkonini beradi.

Bu jarayonda adabiy-badiiy nutq, ijtimoiy mulohaza, hissiy izhor, reja tuzish, so‘z boyligini oshirish, qiyoslash, tanqidiy yondashuv kabi ko‘nikmalar puxta shakllanadi. Bunday darslar jonli, ta’sirchan va rang-barang bo‘lib, o‘quvchining darsga bo‘lgan qiziqishini kuchaytiradi.

Natijada o‘quvchilarda quyidagi xulqiy-intellektual fazilatlar shakllanadi:

– “Har bir matnni men tahlil qilaman”.

– “Turlicha taxminlar tabiiy, lekin mening dalilim bor”.

– “Agar dalil yetarli bo‘lsa, men to‘g‘riman”.

– “O‘rtoqlarim ham turli pozitsiyada bo‘lishi mumkin, ularning fikrini tinglayman va o‘zimniki bilan taqqoslayman”.

– “Yakunda men o‘zim xulosa chiqaraman, menimcha, shunday bo‘lishi kerak”.

Bu esa jamiyatga mustaqil, erkin tafakkurli, ijtimoiy mas’uliyatli shaxslarni tarbiyalash uchun asos yaratadi. Shu bois matn ustida ishlash, dars

davomida badiiy-tahliliy, ijtimoiy va ma’rifiy masalalarni o‘quvchilar oldiga qo‘yish, yod olishdan ko‘ra xulosa chiqarishga yo‘naltirish - mustaqil fikrni shakllantirishning eng asosiy, ajralmas va samarali usulidir.

Nazorat savollari:

1. Boshlang‘ich sinfda matn ustida ishlash o‘quvchilarning nutq o‘stirishida qanday asosiy rol o‘ynaydi?
2. “Nutq”, “nutq o‘stirish” va “bog‘lanishli nutq” tushunchalarini izohlab bering, ularning o‘quvchilar rivojidagi o‘rni nimada?
3. Matn bilan ishlash jarayonida o‘quvchilarning og‘zaki va yozma nutqini rivojlantirish uchun qaysi metodik tamoyillarni e’tiborga olish kerak?
4. Matnni bandma-band o‘qish, lug‘aviy ishlash, savol-javob, reja tuzish kabi usullar bog‘lanishli nutqni rivojlantirishda qanday ahamiyatga ega?
5. Mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantirish uchun matn tanlashda (janr, mavzu, murakkablik) nimalarga e’tibor berish zarur?
6. O‘quvchilarning mustaqil fikr bildirishi uchun qanday savollar va topshiriqlar matn mazmunini chuqur tahlil qilishga undaydi?
7. Boshlang‘ich sinfda matnni bahs, rolli o‘yin, rasm chizish, ifodali qayta hikoya qilish orqali o‘rganish mustaqil fikrlashga qanday ko‘mak beradi?
8. Matn ustida ishlash davomida o‘quvchilarning tanqidiy tafakkurini rivojlantirish uchun qaysi jarayonlarni tashkil qilish maqsadga muvofiq?
9. Nutq boyligini oshirish va mustaqil xulosa berish ko‘nikmasini shakllantirishda matnning lug‘aviy, semantik va badiiy unsurlari bilan ishlash qanday natija beradi?
10. Matn orqali nutq o‘stirish va mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirish bo‘yicha darslarda qanday tipik xatolarga yo‘l qo‘yilishi va ularni qanday tuzatish mumkin?

14-MAVZU. PIRLS: MATNNI O‘QISH VA TUSHUNISH DARAJALARI SIFATINI BAHOLAB BERUVCHI XALQARO TADQIQOTIDA MATNDAN FOYDALANISHNING O‘ZIGA XOS JIHATLARI

Reja:

1. Kirish.
2. PIRLS Xalqaro tadqiqotining maqsad va vazifalari, o‘tkazish tartibi.
3. PIRLSda badiiy va axborotli matnlar tahlili bilan ishlash.
4. Standartlashtirish va tadqiqot o‘tkazish tartibi.
5. Xulosa.

Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Ta’lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi boshlig‘i Ulug‘bek Tashkenbayev hamda Ta’lim yutuqlarini baholash xalqaro assotsiatsiyasi (IEA – International Association for the Evaluation of Educational Achiyevement)ning Amsterdamdagi direktori Andrea Netton o‘rtasida O‘zbekistonning PIRLS-2021 baholash tizimida ishtirok etishi yuzasidan 2020-yilning 25-yanvar kuni ilk rasmiy uchrashuv tashkil qilindi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Ta’lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi tomonidan xalqaro baholash tadqiqotlar, jumladan, OECD tashkiloti bilan PISA-2021 xalqaro baholash tadqiqotlarida ishtirok etish bo‘yicha kelishuvga erishilgan edi.

PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study – xalqaro o‘qish savodxonligini o‘rganishdagi yuksalish) – bu turli mamlakatlarda boshlang‘ich sinfda tahsil oluvchi o‘quvchi yoshlarning matnni o‘qish va tushunish darajalari sifatini baholab beruvchi xalqaro baholash tizimidir. Ushbu sinov turi har 5 yilda bir marta o‘tkazishga mo‘ljallangan bo‘lib, uning 2016-yilgi tadqiqotlari natijalariga ko‘ra Rossiya Federatsiyasi yetakchilik qilgan.

Ta’lim yutuqlarini baholash xalqaro assotsiatsiyasi butun dunyo bo‘ylab ta’limni baholash, tushunish va yaxshilash bo‘yicha ish olib boradigan milliy tadqiqot institutlari, tadqiqot agentliklari, olimlar va tahlilchilarning xalqaro

hamkoridir. Mazkur notijorat va mustaqil tashkilot tarmog‘ida 60 dan ziyod mamlakatlar hamda 100 dan ortiq ta’lim muassasalari ishtirok etmoqda. 1958-yildan buyon IEA o‘quvchilarning matematika, tabiiy fanlar hamda o‘qish salohiyati bo‘yicha savodxonliklarini baholash jarayonida ta’lim tizimidagi kamchiliklarni bartaraf etish bo‘yicha chora-tadbirlar hamda maqbul tavsiyalar yaratishi bilan boshqa xalqaro tashkilotlardan ajralib turadi.

25-yanvardagi uchrashuvda PIRLS dasturining 2021-yil uchun mo‘ljallangan tadqiqotlarida O‘zbekistonning ishtirok etishi tashabbusi IEA tashkiloti tomonidan katta olqishlar bilan qarshi olindi va tashkilot tomonidan barcha kerakli yordam va tavsiyalar berilishi ta’kidlandi. Shuningdek, yig‘ilishda PIRLS-2021 tadqiqotlarida ishtirok etish bilan bog‘liq tashkiliy masalalar, ya’ni ishtirok etish shartlari, tadqiqotlarni amalga oshirish bosqichlari, tadqiqotlarning samarali tashkil etishiga qaratilgan yo‘riqnomalar va boshqa ko‘plab vazifalar atroflicha muhokama qilindi.

PIRLS tadqiqotlari doirasida turli ta’lim tizimiga ega bo‘lgan davlatlar 4-sinf bituvchilarining o‘qish sifati va o‘qilgan matnni tushunish darajasi o‘rganiladi. Bu tadqiqotlarga 4-sinf o‘quvchilarining tanlanishi shu bilan e’tiborliki, aynan o‘qishning to‘rtinchi yilida o‘quvchilar o‘qishning yuqori darajasiga ega bo‘lishi, ularning keyingi ta’limda bilimni egallash qobiliyatini shakllantirish va shu orqali hozirgi zamonga muvaffaqiyatli moslashuviga yordam beradi. Ko‘pchilik davlatlarda bolalar 6 yoshdan maktabda o‘qishni boshlashadi. Ammo Angliya va Yangi Zelandiyada ta’lim 5 yoshdan boshlanadi. Shuning uchun, loyihada 4-sinfdan emas 5-sinfdan o‘quvchilar ishtirok etishadi. O‘qish va matnni tushunish sifati tekshiriladigan o‘quvchilarning yoshi 10,5 yoshni tashkil etadi. Sharq mamlakatlarida bolalar 7 yoshdan o‘qishni boshlagani uchun ulardan 10,7-10,9 yoshdagi o‘quvchilar tadqiqotda ishtirok etishadi.

PIRLS tadqiqotlari Xalqaro ta’lim institutlari assotsiatsiyasi (IEA) tomonidan muvofiqlashtiriladi. PIRLS loyihasi boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘qish qobiliyatini rivojlantirish darajasini aniqlash bo‘yicha xalqaro tadqiqotlar orasida yetakchi hisoblanib kelinmoqda.

PIRLS tadqiqotlari 2001-yildan boshlab 5 yil oralig‘ida boshlang‘ich ta’lim miqiyosida o‘tkazib kelinmoqda. U xalqaro tadqiqotlar orasida yuqori o‘ringa ega. Bu dasturga kiruvchi davlatlarning soni yildan yilga ortib bormoqda. 2001- yildan boshlab 4 marta o‘tkazildi. Oxirigi PIRLS tadqiqotlari 2021-yilda o‘tkazildi. Shu davrgacha 35 dan 60 gacha bo‘lgan davlatlar ishtirok etishdi.

PIRLS ta’lim dasturi matn ustida ishlar ekan, “o‘quvchining reading literacy”ni ikki turdagi maqsadda tekshiradi: “Literary experience” (badiiy asar) va “Acquire and use information” (informatsion matnlar) bo‘yicha. Badiiy asar bilan ishlashda qahramonlar, syujet, muallif tasviri, hissiyotlar, axloqiy xulosa, dialog, murosalar, ziddiyat, yakuniy saboq kabi elementlarni tushunish, sharhlash, o‘z so‘zlari bilan ifodalash kabilar bo‘lsa, informatsion matnda “qaysi asosiy ma’lumot berildi?”, “Matnning asosiy maqsadi nimada?”, “Muallif dalil keltirganmi yoki faqat ijtimoiy bayon qilganmi?”, “Sen buni qanday hayotiy misollar bilan bog‘laysan?”, “Qaysi qismi eng zarur ma’lumotni o‘z ichiga oladi?” , “Matn tuzilishida sarlavha, bo‘lim, rasmlar, jadvallar, statistik ma’lumotlar bor, ularga e’tibor berdingmi?” singari masalalar turadi. Bu yerda “ko‘proq tanqidiy tafakkur”, “ma’lumot bilan ishlash” va “o‘z ehtiyojiga muvofiq, matndan foydalana olish” qobiliyati, “obyektiv saboq” shaklini taqozo etiladi. Darsda ham shunday matnlar ustida ishlash – maktab o‘quvchisiga “men nafaqat hikoya, balki informatsion parcha bilan ham ishlay olaman, ma’lumot topa olaman, pirovardida xulosa chiqa olaman», degan malakani oshiradi. Bu – mustaqil fikrlash uchun o‘ta kerakli.

Demak, PIRLS topshiriqlar metodikasi real darslarda “har bir matn – bola uni sinchiklab o‘qisin, syujetga doir ham, dalilga doir ham, hissiy ifoda, muallif ohangi, qahramon fe’l-atvori, manzil, ijtimoiy fon, xulosa, amaliy dalil kabi elementlarni topa olsin, javobda aniq misol keltirsin”, deya yo‘naltiriladi. Ba’zan ular savolga javob topish uchun “Qaysidir bandni diqqat bilan qayta o‘qi?”, “Muallif bu ishni nimaga qilgan bo‘lishi mumkin?”, “Agar matnda bu alomat bo‘lmasa, nimaga dalildir?”, “Qayerda, qachon sodir bo‘lganini bilish uchun matnning qaysi joyiga e’tibor berish kerak?”, “Xarakteriy belgilari

bo‘yicha kim qanday hatti-harakatni tanladi?”, “Muallif shu joyda nimaga aniq so‘zlarni ishlatgan?” kabilar bilan ishlashadi. Bunday savollar bolani “men matndan aniq dalil keltirishim kerak” “ana, 3-bandda shunday deyilgan”, “demak, men javobni topdim”, “nima uchun?”, “chunki syujet bo‘yicha muallif sabablari keltirilgan”, “nega men buni to‘g‘ri deb bilaman?”, “chunki matn asosi shundan dalolat beryapti”, “boshqa variant bo‘lishi mumkin emas, negaki, matnni qayta o‘qib chiqsak, unda ziddiyat kelib chiqadi” kabilar bilan fikr yuritishga majbur qiladi. Bu – mustaqil fikr yuritish yo‘lida jiddiy mashq bo‘ladi.

Albatta, PIRLS tadqiqotiga tayyorlash, odatda, darslarda har safar mustaqil fikr bildirish, badiiy-ijodiy tahlil, dalil keltirish, “matn bo‘yicha savollar tuzish”, “kim javob topsa?”, “savol-javob tanlovi”, “matnni qayta hikoya qilamiz, kimda qanaqa xulosa?”, “fakt va hissiy ifodani ajratish”, “muallif bu yerda mazmunimi, hissiymi, xulosa berayaptimi, kim aytadi?” kabi mashqlar bilan suvratlana oladi. Boshlang‘ich sinfda bunday jarayon texnik jihatdan “og‘zaki va yozma javob” shaklida ketadi, o‘rta sinfda esa “yanada chuqur esse, tahliliy insho”, “bayon, xulosa, asar tadqiqoti”, “ijodiy loyihalar”, “prezentatsiya”, “munozara”, “rolli sahnalashtirish”, “kollaj”, “rasm bo‘yicha sharh”, “test savollari tuzish” kabi turli shakllarda boyib boradi. Bu metodikaning tamomiyati – o‘quvchini matnni anglashdangina cheklab qo‘ymay, shu asarni tanqidiy tahlil qilish, baholash, hayot bilan bog‘lash, xulosa berish, zarur bo‘lsa, dalil-isbot bilan himoya qilish” kabi bosqichlarga yetaklashdan iborat bo‘ladi. Ta’lim jarayonida esa bu narsa nafaqat PIRLSda emas, balki PISA, TIMSS kabi boshqa xalqaro baholashda ham, umumiy maktab bitiruv imtihonlari, hayotiy testlarda ham qimmatli bo‘lib chiqadi.

Shunday qilib, PIRLS xalqaro tadqiqotida matndan foydalanishning o‘ziga xos jihatlari – “matn turlari, murakkablik bosqichi, savollarning yopiq va ochiq shakldagi javob talab qilishi, matnni sinchiklab o‘qish, real dalil keltira olish, xulosa chiqara bilish, hissiy tahlil, syujet, qahramon fe’l-atvori, informatsion parchalardan ma’lumot topa olish, asosiy g‘oya va ikkinchi

darajali ma’lumotlarni ajratish, topgan javobga 2-3 jumla bilan izoh yozish” kabi uslublar orqasida namoyon bo‘ladi. O‘quvchining mustaqil fikrini rivojlantirishga yo‘naltirilgan topshiriqlar metodikasida esa “matn ustida oldindan lug‘aviy ish, bandma-band tahlil, suhandonlik, muammoli savollar, ijtimoiy-badiiy mulohaza, real hayot bilan qiyos, xulosa va dalil ishi, test shakli, ochiq javob shakli, kollaborativ muhokama, dramalash” singari turlicha uslublar mukammal qo‘llaniladi. Shuning uchun o‘qituvchilar, metodistlar, tadqiqotchilar bunday “ta’lim jarayonini boyitish” usullarini joriy qilishi – maktablarda savodxonlik darajasini yuqori ko‘tarish, darslarda matn bilan ishlash metodikasini isloh qilish, bolalarning mustaqil fikrlash, ijtimoiy mulohaza va badiiy-tanqidiy yondashuvini razviy etish yo‘lida zarurdir. Bu yo‘l bilan bosqichma-bosqich sinf o‘quvchilari matnni sidqidildan o‘qishni, xotirjam sinchiklab tahlil qilishni, dalil topish, takror so‘zlash, xulosa berish, real misol keltirish va savollarga aniq, ravon, asosli javob berish malakasini egallab boradi. Yakunda esa “matn faqat so‘zlar yig‘indisi emas, hayot saboqlari ifodasi, ijtimoiy-badiiy zanjir, men ham o‘z fikrimni aytishim mumkin bo‘lgan muhit” deb bilishadi.

Mustaqil fikrli, ijodiy, kitobxon, so‘z ustidan ish yurita oladigan, jamiyatdagi turfa holatlarga badiiy-nazariy yondashish, dalil-isbot qilish, xulosa chiqarish kabi sifatlarni egallagan avlod kadrlar bu tadqiqotda, shubhasiz, yuqori natijalar ko‘rsatadi. Bunday avlod esa kelajakda bilimga tayangan, ijtimoiy mas’ul, innovatsion yangiliklarga tayyor, tanqidiy fikr bilan hayotga qarovchi, jamiyatda demak, pirovardida yuqori mavqega erishuvchi yoshlar bo‘lib shakllanadi. PIRLS testlari hamda shu testlarga muvofiq darsdagi uslublar shuni kafolatlaydi. Shu sababli ham matn ustida ishlash orqali o‘quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatini o‘stirish – bugungi ta’limning hal qiluvchi ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida e’tirof etiladi. Maktab amaliyoti ham xuddi shu yo‘nalishda bosqichma-bosqich isloh qilinib, an’anaviy “matnni yodlash”dan nariga chiqib “matnni tahlil qilish, ijtimoiy dalil topish, subyektiv interpretatsiya, ijtimoiy integratsiya, yakuniy xulosa chiqarish” kabi zamonaviy jihatlarga e’tibor qaratishi natijasida xalqaro

baholashda ham, umuman o‘qish, nutq, savodxonlik sohasida ham ijobiy natijalarga erishadi. PIRLS shu ma’noda butun tizimni test bilan sinab, dunyo o‘qituvchilari tajribasini jamlab, o‘zaro baho berish, tahlil, takomillashtirishga undovchi zamin yaratadi. Va bunda eng muhim ta’limiy-psixologik jihat – “bolalarga so‘z ustida ish, matn ustida mustaqil tahlil, dalil-isbot keltirish, xulosa berishga yo‘naltirish” – zarurligi yanada oydin namoyon bo‘ladi.

PIRLS tadqiqotida o‘quvchilarning o‘qish bo‘yicha savodxonlik darajasini, xususan, matnni tushunish va tahlil qilish, undan amaliy ma’lumot topa olish va o‘z fikrini ifodalash ko‘nikmalarini sinovdan o‘tkazish asosiy maqsad qilib olingan. Bu tadqiqot to‘rtinchi sinf o‘quvchilari o‘rtasida, har besh yilda bir marta o‘tkazilib, unda badiiy va ilmiy-ommabop matnlar (informatsion matnlar) bilan ishlash, o‘quvchilarning ushbu matnlarni qanchalik aniq o‘qishi, anglash va mulohaza yurita olishi, topshiriqlarni hal qilish uchun matndan dalillar to‘plash kabi ko‘nikmalarni puxta sinab ko‘rish orqali baholanadi. Ushbu tadqiqot, bir tomondan, davlatlararo ta’lim sifati, boshlang‘ich sinfda o‘qish fanini qanday o‘qitish, matn ustida ishlash metodikasi qay darajada takomillashganini ko‘rsatib beradigan universal ko‘rsatkich bo‘lsa, ikkinchi tomondan, mazkur uslubiy jarayonlar bilan har bir davlat o‘qituvchilari o‘z maktablarida, sinflarida qanday yondashuvlarni tatbiq qilishi, eng yaxshi xalqaro tajribalarni qanday joriy etishi kerakligini belgilashda muhim ahamiyatga ega.

PIRLS tadqiqotida ishlatiladigan matnlar, avvalo, tur va janriga ko‘ra ikki asosiy guruhga ajratiladi: badiiy (adabiy) matnlar va ilmiy-ommabop (informatsion) matnlar. Tadqiqot doirasida bu matnlar hajmi, murakkablik darajasi, lug‘aviy boyligi, syujet yoki informatsion mantiqiy ketma-ketligi, grafik-chizma va rasm-elementlar bilan boyitilgani, bolalar yoshiga mosligi va ularni sinovga tatbiq qilish qulayligi bilan alohida tanlab olinadi. Matnlarning o‘ziga xosligi – ular universal bo‘lishi, ayrim mahalliy madaniy xususiyatlar bilan chegaralanib qolmasligi, ya’ni dunyoning turli xalqlari farzandlariga baravar tushunarli bo‘lishi, shu bilan birga matnlar o‘quvchilarda qiziqish, fikr yuritish, mulohaza qilish, izlanish, sinchkov kuzatuvchanlikni rag‘batlantirishi

ham nazarda tutiladi. Badiiy matnlar asosan hikoya, ertak, rivoyat, qissa boʻlaklari, qahramonlararo suhbat, hayotiy va hissiy tuygʻu bilan boyitilgan lavha, badiiy tasvir toʻyingan boʻlak shaklida keltirilishi, ilmiy-ommabop matnlar esa turli faktlar, ma'lumotlar, rasm yoki sxemalar bilan mustahkamlangan, aniq sohalarga doir soddalashtirilgan bilimlarni ifodalovchi, qiziqarli uslubdagi informatsion parchalardan iborat boʻladi. Tadqiqotlarida (test toʻplamlarida) har ikki guruhdagi matnlar muayyan nisbatda joylashtiriladi.

Bunday matnlarning tahlili, oʻquvchilarning savodxonligini baholashda, oʻqituvchilarga ham, tadqiqotchilarga ham keng ma'lumot beradi. Oʻquvchi hikoya shaklidagi badiiy matnni oʻqigach, undagi voqeaning bosh va odatdagi syujet chizigʻini tushunishi, qahramonlar fe'l-atvorini farqlay bilishi, asosiy ziddiyat yoki muammoli holatni topishi, badiiy ifoda vositalariga e'tibor berishi kutiladi. Tadqiqot doirasida "Matn kim haqida?", "Qahramon asarning boshida nima dedi?", "Nega qahramon shunday hissiyotga berildi?", "Muallif bu manzarani qanday soʻzlar bilan ta'rifladi?", "Syujetda qaysi voqea mazkur natijaga olib keldi?", "Yakunda qahramon qanday xulosa chiqardi?", "Matnda ishora qilingan dalillarni keltira olasizmi?" kabi savollar berilishi mumkin. Oʻquvchi oʻz javobida toʻgʻridan-toʻgʻri matndan topgan soʻz yoki gapni keltirishi, ayrim savollarda esa matnni qayta izohlash, ya'ni "oʻz soʻzlari bilan" tushuntirishi, badiiy ifodaga doir elementlarni atroflicha izohlashi, xulosa qilish asnosida matndagi ma'lumotlardan foydalanganini koʻrsatishi shart boʻladi. Agar bu jarayonda bola matnni teran oʻqigan, syujet va gʻoyani tushungan, qahramon fe'l-atvori, hissiy tuygʻulari haqida mustaqil izoh bera bilgan boʻlsa, demak, uning "literary experience" (badiiy oʻqish amaliyoti) boʻyicha koʻrsatkichi ijobiy baholanadi.

Bunday badiiy matnlarni tadqiqotda berilgan topshiriqlar qoʻshimcha ravishda "muallif nutqi", "obrazlararo dialog", "manzara tasviri", "muayyan badiiy detal", "oʻquvchi xayolini qay yoʻnalishda shakllantirishi mumkin?", "muallif qaysi soʻz yoki ibora bilan hissiy ohang yaratdi?", "bu ibora nimaga ishora?" kabi savollar bilan ham testga kiritilishi mumkin. Oʻquvchi

“qahramon shu so‘zlardan keyin o‘z xulqini o‘zgartirdi” deya badiiy dalil ko‘rsatishi, “negaki matnning falon bandida ojizman so‘zi keltirilgan, bu qahramonning maqsadini ifodalaydi” deb tushuntirishi, “demak, yakuniy natija – qahramon o‘z xatosini tan oldi”, deya javob yozishi kutiladi. Bunday usulda badiiy matnni tahlil qilish o‘quvchilardan e’tibor, matn tuzilishiga bo‘lgan sezgirlik, lug‘aviy boylik, hushyor fikrlashni talab etadi. PIRLSda aynan shu maqsad – o‘quvchilar badiiy matnni chuqur anglab, tahlil qaroriga keladimi, hissiy-emosional jarayonni ham his qila olishi tadqiq qilinadi.

Endi ilmiy-ommabop matnlar (informatsion matnlar) masalasiga o‘tsak, bu guruh aniq bir soha yoki mavzu bo‘yicha, masalan, tabiat, tarix, texnika, iqlim, hayvonot, o‘simliklar, ijtimoiy tadbirlar, geografik kashfiyotlar, oddiy kimyoviy yoki fizika hodisalari, sayyora haqida qiziqarli, ammo soddalashtirilgan ma’lumot beradigan parchalardan iborat bo‘lishi mumkin. Bunday matnlarning ohangi badiiy matnlardagidan farq qiladi: hissiy tasvir, qahramonlar, voqeaviy syujet bo‘lishi shart emas, balki aniq ma’lumotlar, real dalillar, statistika, rasm, jadvallar, izohlar, bosqichma-bosqich tushuntirish, keltirilgan misollar bo‘ladi. O‘quvchi bunday matnni o‘qib, “Bu matnda muhim informatsion nuqta qaysi?”, “Muallif nimani aytmoqchi bo‘lgan, bayonda qaysi faktlarni keltirgan?”, “Qaysi belgi ushbu hodisaning natija yoki sababi sifatida berilgan?”, “Muallif keltirgan jadvalga ko‘ra, qaysi davrda qayerda iqlim o‘zgarishi kuzatilgan?”, “Muallif biror eksperiment haqida gapirgan bo‘lsa, ushbu eksperimentning asosiy maqsadi nimada?”, “Matn qaysi xulosaga olib keldi?” kabi topshiriqlarni bajaradi. Bu jarayonda “o‘quvchi matndan ma’lumot topa oladimi, topgan ma’lumotini chuqur tushunyaptimi, real hayot bilan bog‘lash, xulosa berish, muallifning fikrlarini tahlil qilish qobiliyatiga egami?” – ana shular PIRLSda baholanadi.

Ko‘pincha ilmiy-ommabop matnlar “har kunlik hayot bilan bog‘liq” ma’lumotlarni o‘z ichiga oladi. Masalan, suvning holatlari, tabiatda jonivorlarning mavsumiy ko‘chishi, inson tanasidagi ayrim jarayonlar, texnik vositalarning ixtiro qilinishi, turli apparatlarning tuzilishi, kimyoviy

reaksiyalar, kosmik hodisalar, shuningdek, bolalar yoshiga mos shaklda yoritilgan ijtimoiy-huquqiy mavzular.

Bunday matnlar bilan ishlash jarayoni tadqiqotga tayyorgarlik bosqichida, tabiiyki, maktab darslarida amalga oshiriladi. Badiiy asarlardan tashqari, qiziqarli ilmiy-ommabop matnlar, ijtimoiy lavhalar, mini-maqolalar, mehnat, tabiat, texnika, jamiyat, ijtimoiy faoliyat, sport va madaniyatga oid parchalar bilan tanishish ham muhimdir. Shu bilan birga, darslarda “savodxonlik testlari” mashqlari va “matnni puxta o‘qib, savollarga javob yozish” kabi usullarni joriy qilish tavsiya etiladi.

Bu yondashuv orqali o‘quvchi turli matn formatlari bilan ishlashga odatlanadi. U o‘zida “har qanday matnda, hatto u badiiy bo‘lmasa ham, men zarur ma’lumotni topa olaman” degan ishonchni shakllantiradi. Mavjud darsliklarga qo‘shimcha tarzda darslarning turli bosqichlarida quyidagi matn tiplari bilan ishlash tavsiya qilinadi: “hikoya”, “ertak”, “ilmiy-ommabop matn”, “e’lon”, “xat”, “jadval”, “sarlavha”, “poster”, “ma’ruza bo‘lagi”, “internetdan olingan ma’lumot”, “gazeta maqolasi”, “ilmoq-chizmali matn”, “jadvalga asoslangan matn”, “ogohlik varaqasi”, “yo‘l harakati qoidalari to‘plami”, “ko‘rgazma katalogi”, “rasm yoki sxema asosida berilgan izoh”, “savol-javob shaklidagi suxandonlik”, “muayyan muammoning masalaviy yechimi”.

O‘qituvchi darsni interfaol shaklda olib borishi lozim: “Keling, buni ham bir matn sifatida ko‘rib chiqaylik, savollar tuzamiz”, “Kim to‘g‘ri javob topa oladi?”, “Nimaga muallif shu rasmni qo‘shgan, kim izohlaydi?”, “Qaysi so‘z buni dalil sifatida keltiradi?”, “Qani, kim xulosa chiqaradi?” kabi savollar orqali o‘quvchini faol o‘rganishga undaydi.

PIRLS tadqiqotida matnlarning “adaptiv” murakkabligi ham muhim o‘rin tutadi. Ba’zida matn hajmi katta bo‘lmasa-da, u bir nechta bandga bo‘linadi. Har bir bo‘lim oxirida 2-3 savol beriladi va o‘quvchi bandma-band o‘qib, savollarga javob yozib boradi. Yakunda esa umumlashma savollar orqali xulosaga keladi. Boshqa holatda esa matn oxirida 10-15 ta savol beriladi

va bu savollarga javob topish jarayonida o‘quvchi izlanishga, bandlar kesimida dalil qidirishga, fikr bildirishga o‘rganadi.

Ushbu jarayonda o‘quvchi o‘zida quyidagi ko‘nikmalarni shakllantiradi: “har doim matnni sinchiklab o‘qish”, “zarur bo‘lsa, matnga bir necha marta qaytish”, “oxiridagi savollarga e’tibor bilan yondashish”, “test yechishda chalkashgan bo‘lsam, matnga qaytib, kerakli dalilni topishim kerak”, “fikr bildiruvchi savollarda dalildan kelib chiqishim zarur”.

Ayniqsa, boshlang‘ich sinfda bu ko‘nikmalar shakllansa, keyinchalik PISA, TIMSS kabi murakkab tadqiqotlar bilan ishlash osonlashadi.

PIRLS tadqiqotida o‘quvchilarning matnni o‘qish tezligi, talaffuzi yoki texnik mahoratidan ko‘ra, “tushunish va tahlil qilish” darajasi asosiy baholash mezoni hisoblanadi.

Badiiy matn bilan ishlashda esa o‘quvchi quyidagilarga e’tibor qaratishni o‘rganishi kerak: qahramonlar, syujet, badiiy muhit, hissiyot, xulosa, asarning saboqli yakuni, ifodaviy vositalar, dialog va monologlar, muallifning tili va ohangi. U faqat voqeani eslab qolmasligi, balki “voqea nega bunday kechdi?”, “uning mazmuniy mohiyati nima?”, “qahramonlar qanday fe’l-atvorga ega?” kabi savollar ustida ham o‘ylashi zarur.

Ilmiy-ommabop matn ustida ishlaganda esa quyidagilarga e’tibor berish kerak: informatsion maqsad, asosiy ma’lumot, muhim detallar, matn bandlari, sarlavha, izoh, dalil va xulosa, jadval va rasm bilan ishlash.

O‘quvchi bunday yondashuvlar asosida quyidagi fikrni shakllantiradi: “Har bir matn – men uchun tahlil manbai. Men uni hikoya, fakt yoki dalil sifatida ko‘rib chiqaman. Savollarga tezkor va aniq javob bera olaman. Men uchun muallif ohangi, mavzu, xulosa, so‘z boyligi, yoyilma tahlil – barchasi o‘rganiladigan sohaga aylanadi”.

Vaqt o‘tishi bilan bunday o‘quvchilar aniq manbani tahlil qilish, matn tuzilishini tushunish, dalil topish, “afzal va relevant” ma’lumotni ajratish, keraksiz qismlarni e’tiborsiz qoldirish, savolga aloqador bo‘limni topish, savollar turini farqlash va atroflicha mulohaza yuritish kabi universal ko‘nikmalarni puxta egallab boradi.

Qiziqarli jihati shundaki, PIRLS natijalari doimo kuchli ta’lim tizimiga ega davlatlar orasida ham bir xil emas. Ba’zi davlatlar badiiy matnlarni o‘qitish bo‘yicha yuqori natijalarga erishgan bo‘lsalar-da, ilmiy-ommabop (informatsion) matnlar bo‘yicha unchalik yuqori ko‘rsatkichlarga ega emaslar yoki aksincha holat kuzatiladi. Bunga sabab – maktab o‘qish darslarining asosan badiiy matnlar bilan ishlashga yo‘naltirilganligi, atrof-muhit, fan, texnika, tabiat, jamiyat hayoti kabi sohalarga oid informatsion matnlar bilan esa kam ishlanishidir.

Shu sababli, PIRLS tadqiqotiga tayyorlanish jarayonida xalqaro tajriba shuni ko‘rsatadiki, o‘quv dasturlarida “badiiy matn – informatsion matn” nisbatlari muvozanatli bo‘lishi lozim. Ayniqsa, boshlang‘ich sinf o‘quvchilari har ikki turdagi matn bilan muntazam ishlashi kerak. O‘qituvchi tomonidan matn tahliliga oid topshiriqlar, savol-javoblar, testlar, bahs-munozaralar, xulosalar berish kabi metodlar ham badiiy, ham informatsion matnlar asosida tuzilishi zarur.

Shundagina o‘quvchi har ikki turdagi matn bilan erkin ishlay oladi, ya’ni: “Men ertak, hikoya kabi badiiy matnlargina emas, balki texnika, sport, ijtimoiy masalalar, fan haqidagi matnlarni ham qiziqish bilan o‘qiyman, tushunaman, tahlil qilaman, savollarga javob bera olaman”, deya o‘z salohiyatini har ikki yo‘nalishda namoyon eta oladi.

PIRLSda qo‘llaniladigan badiiy va ilmiy-ommabop matnlar, ularning tahlili o‘quvchilarning savodxonligi, matnni tushunish, dalil keltirish, xulosa chiqarish, hissiy ifoda va ijtimoiy kontekstni anglash, shuningdek, matndan tashqariga chiqadigan mustaqil fikrni shakllantirish kabi ko‘nikmalarini baholashga xizmat qiladi.

Ushbu mezonlar asosida olingan natijalar har bir davlatga (shu jumladan, O‘zbekistonga ham) o‘z ta’lim tizimining – darsliklar tuzilishi, metodikasi, test shakllari, o‘quvchilarning mustaqil fikr yuritishiga yo‘l ochish, nutq va matn tahlili ustida ishlash usullari qanchalik izchil va samarali ekani haqida tahliliy xulosa chiqarish imkonini beradi.

Yaxshi tayyorgarlik, turli ko‘rinishdagi matnlar bilan ishlash, bolalarda o‘qiganini chuqur tushunish, dalil asosida fikr bildirish, tahlil qilish va mustaqil xulosa chiqarish ko‘nikmasini shakllantiradi. Bu esa nafaqat PIRLS testida muvaffaqiyatli qatnashish, balki maktabni tamomlagach ham o‘qish fanini puxta egallashga xizmat qiladi.

PIRLS matnlarini tahlil qilishda dars jarayonida foydali bo‘ladigan uslubiy tavsiyalar quyidagilardan iborat bo‘lishi mumkin: avvalo, o‘quvchilar har ikki turdagi matn bilan tanishib, turli janr, turli soha bo‘yicha ma’lumotlarni o‘qishsa, dars maqsadi birinchi bosqichda “matnning asosiy tushunchasi nimada?”, “har bir bo‘lim nimalarni bayon qildi?”, “muallif xulosa beradimi yoki buni o‘quvchining o‘ziga qoldiryaptimi?”, “kim qahramon, kim asosiy ishtirokchi, kim ikkilamchi rol o‘ynayapti?”, “muallif qay tilda ifoda beryapti, hissiy ohang, badiiy tasvir, shunchaki informatsion la’natmi?” singari savollar orqali tahlil boshlangan bo‘ladi.

Ikkinchi bosqich – “savollar, alohida topshiriqlar”ni ishlash, “past darajadagi savol”, “o‘rtacha murakkablikdagi savol”, “ancha yuqori darajadagi savol”, “ochiq javob talab qiluvchi savol”, “yopiq javob – variantlar” kabi formatlardan foydalanish.

Uchinchi bosqich – “xulosa, muhokama, real hayotga bog‘lash, kim shu mavzuni qayerda ko‘rgan, eshitgan, bu borada shaxsiy tajriba bormi?”, “muallifga qancha ishonaman, dalillar yetarlimi, yoki kim boshqacha manbani aytadi?” – yuksak bosqich bo‘lib, bu bosqichda o‘quvchilar “faqat matnni o‘qib, undagi aniq so‘zlarni topish”dan nariga o‘tib, “o‘ylaymanki, men shu jarayonga nisbatan boshqacha qarashdaman”, “modomiki ishoralar bor, demakki, bu global muammo”, “demak, men ushbu xulosa bilan to‘liq rozi emasman”, “yoki to‘liq rozi, chunki matnda falon bandda muallif bunga dalil keltirgan”, deya tanqidiy, mustaqil, subyektivlik asosidagi fikrlarini bayon qilishadi. Bunday dars jarayoni – mustaqil fikrlash, ijtimoiy tahlil, bog‘lanishli nutq, xulosa chiqarish, matn bilan amaliy muomala kabilar barchasini rivojlantiradi.

Shunday uslubga bosqichma-bosqich tayyorlangan bolalar PIRLS tadqiqotida badiiy matn bo‘yicha ham, ilmiy-ommabop matn bo‘yicha ham, topshiriqlarning har xil formatlarida ham bo‘sh kelmay “o‘qish savodxonligi”, “matnni tushunish va tahlil qilish”, “javoblarni izchil ifodalash” kabi mezonlar bo‘yicha nisbatan yuqori yutuqlarga erishadi. Ayni paytda esa maktab darslarida ham kattaroq samaradorlik, pirovardida kitobxonlikka mehr, mustaqil dalil keltirish, “ma’lumotni sinchiklab o‘qish”, “kerak bo‘lsa qayta o‘qish”, “savollarni tushunish”, “javobni topish”, “yana matnni tahlil qilish”, “so‘ng o‘z xulosamni yozish” – shu yo‘l bilan ijtimoiy-psixologik barkamollik paydo bo‘ladi. Maqsad – “farzandlar bo‘shasha qolsin” emas, balki “dalil-isbot bilan, mustahkam fikr bilan, adabiy va informatsion matnlarga birday e’tibor qarata olsin” degan tamoyil hayotga tatbiq etiladi.

Xulosa qilib aytganda, PIRLS tadqiqotda qo‘llaniladigan badiiy va ilmiy-ommabop matnlar o‘quvchilarning badiiy asar va informatsion matnlar bo‘yicha “o‘qish – tushunish – tahlil qilish – xulosa berish – javobni ifodalash” zanjirida savodxonlik darajasini sinovdan o‘tkazadi. Bir tomondan, bunday matnlar ijtimoiy, tabiat, adabiy, sarguzasht, his-tuyg‘u, aniq ma’lumot, ilmiy g‘oya kabi mavzularni qamrab olib, o‘quvchilarning ham qiziqishi, ham fikr yuritish ko‘nikmasini shakllantiradi. Ikkinchi tomondan, sinov savollarida matnning asosi, belgilari, qahramonlari, dalillari, real misollari, xulosa, muallif ohangi, hissiy ifoda, statistika, misol, rasm, jadvallar, so‘z boyligi, sinonim, antonim, badiiy bo‘yoq, informatsion tuzilma, sarlavha va xulosa, syujet, voqealar ketma-ketligi, xulq, saboq, ijtimoiy haqiqat kabilar aniqlik bilan tekshiriladi. O‘quvchilarning javoblari ham “ko‘p tanlovli test”, “ko‘p javobdan tanlash”, “juftlab to‘g‘ri topish”, “natijani belgilash”, “1-2 jumla bilan izoh berish”, “2-3 paragraf yozib, daldir fikrini bayon qilish”, “ruxsat etilmagan dalilni keltirish” kabi ko‘rinishlarda bo‘ladi. Barcha bu jarayon darslarda “matn ustida ishlash” amaliyotini to‘g‘ri yo‘lga qo‘yish, badiiy va ilmiy-ommabop matnlar bo‘yicha turli metodikalardan foydalanish, sinfda qiziqarli, interfaol, muammoli savollar, bahs, mustaqil fikr, test, ijodiy insho, integratsiyalashgan mashqlar, real hayotiy misollar, rasm, jadvallar, klaster,

suhbat, rolli o‘yinlar, guruhiy yechimlar, o‘qituvchining sabr-toqati, rag‘bat, xatolarni tuzatish amaliyotiga erishish orqali samarali natija berishi mumkin. Natijada o‘quvchilar PIRLS tadqiqotida ham, kundalik o‘qish darslarida ham xuddi shu yuksak darajada matn bilan ishlash ko‘nikmasini namoyon etib, “o‘qish savodxonligi”, “tahliliy fikr”, “mustaqil xulosa”, “ijodiy bayon” bo‘yicha salmoqli yutuqlarni qo‘lga kiritishadi.

Ko‘rib turganimizdek, badiiy va ilmiy-ommabop matnlarni tanlashda ham, test savollarini tuzish, matn ustida ishlash metodikasini yo‘lga qo‘yish, sinfda ijtimoiy-lingvistik muhit yaratish masalalarini hal qilishda PIRLS bilan uyg‘unlikka e’tibor berish zarur. Badiiy matnlarda qahramon, syujet, hissiy ifoda, yakun, saboq, ohang, adabiy boylikka e’tibor berish, ilmiy-ommabop matnlarda esa dalillar, ma’lumot, sarlavha, bandlar, jadval, rasm, bosqich, sabablilik, xulosa, informatsion haqiqat, real hayotga tatbiq, ijtimoiy foydali ma’lumotga urg‘u berish – bular har ikki turdagi matnlarni o‘ziga xos metodik tamoyillar bilan sinf amaliyotiga kiritishni taqozo etadi. Shu yo‘l bilan “bitta matn – bir test emas”, balki “bitta matn – bitta bilish jarayoni, qiziqarli o‘qish, xulosa, saboq, hayotiy misol, suhandonlik, hissiy ifoda, dialektika, mustaqil dalil keltirish, ijtimoiy yoki hissiy xulosa” ya’ni butun axborot va madaniy jarayon ifodasi bo‘lishi mumkin. Nima bo‘lishidan qat’i nazar, PIRLS xulosalariga tayanib aytish mumkinki, “o‘qish-savodxonlik” bu oddiy texnik malaka emas, balki mazmunni tushunish, xulosa chiqazish, dalil keltirish, muallif maqsadini ochish, turli janrdagi matnlarning ichki tuzilishi, ohangini idrok etish, real hayot bilan bog‘lash, mustaqil fikrni ifoda qilish kabilarni qamrab oladigan, universal qudratga ega kompetensiya. Buni yuksaltirish uchun ham dars jarayonida badiiy matnlar, ham ilmiy-ommabop matnlar bilan muntazam mashq qilish, “har ikkisida ham chuqur tahlil, ajratish, bog‘liqlikni topish, test va ochiq savollarga javob berish, o‘qituvchi bilan jonli suhbat, mustaqil izlanish, rasm, jadvallar bilan ishlash, bahs va role-play” kabi usullarni keng joriy etish kerak bo‘ladi. Shunda PIRLS natijalari ijobiy bo‘lishi bilan birga, har bir bola kelajakka mustaqil tafakkur, boy ijtimoiy-nutqiy madaniyat, badiiy did, informatsion fikr, “o‘qish – bilish” mavqeiga

ega etib boradi. Shuning uchun ham bugun har bir maktabda, ayniqsa, boshlang‘ich sinflardan boshlab, o‘qish darslarida “faqat badiiy matn”ga suyanmasdan, “turli mavzudagi ilmiy-ommabop matnlar”ni ham jalb qilish, darsda “matnni tahlil qilish, dalillarni topish, so‘ng xulosa chiqarish” metodikasini uzluksiz joriy etish, shu bilan “o‘qish madaniyati, matn bilan ishlash, mustaqil fikr yuritish, testlarga tayyor bo‘lish” yuksak ifodasiga erishish – har tomonlama muhim masaladir. Badiiy matn emas, balki informatsion matn bo‘lsa, “men buni tushunmayman”, deb yon bosish ham yaramaydi. Axir PIRLS shuni ham sinaydi. Bu esa bugun maktablarning yanada zamonaviy talqinlarda matn bilan ishlash metodlarini boyitish, o‘qituvchilarning malakasini yuksaltirish, darsliklarda “hikoya-ertak”lar qatorida “ilmiy-ommabop parcha”, “ijtimoiy-kundalik hikoya”, “iqtisodiy-bahs manba”, “texnika, iqlim, tabiat, sport, sarguzasht, kulguli ijtimoiy lavhalar, tabobat, gigiyena, kasblar, innovatsion kashfiyotlar, tabiat muhofazasi” kabi matnlarga ham keng o‘rin berishni taqozo etadi. Shu yo‘sinda badiiy matn bo‘yicha his-tuyg‘u, adabiy ifoda, ohang, muallif uslubi tahlil qilinsa, ilmiy-ommabop matn bo‘yicha “dalil, asosiy g‘oya, xulosa, real hayotga bog‘lash, qaysi band qaysi ma’lumotni beradi, kimga foydali bo‘lishi mumkin?” singari masalalar dolzarb bo‘ladi.

Xulosa sifatida aytish mumkin, PIRLS tadqiqotining amaliyotida badiiy va ilmiy-ommabop matnlar o‘quvchilarning o‘qish bo‘yicha savodxonlik, matnni tushunish, o‘zi mustaqil fikr yuritish qobiliyatini sinovdan o‘tkazish uchun xususan tanlanadi. Bunday matnlarni darslarda oldindan sinchiklab o‘qish, tahlil qilish, fanlararo integratsiya, amaliy mashqlar, savol-javob, bahs, mustaqil esse, rolli o‘yinlar bilan boyitish – bolalarni yoshi ulug‘ sinflarda ham mustahkam poydevor bilan ta’minlaydi.

Badiiy matn – bolalarda adabiy ifoda, hissiy zavq, hayol, xarakterni anglash, tuyg‘u, saboq olish, qahramon tahlili, mavzu bo‘yicha subyektiv qarashni rivojlantirsa, ilmiy-ommabop matn – aniq dalillar, tabiat va jamiyat sir-sinoatlari, kundalik foydali ma’lumot, ijtimoiy ahamiyatga ega jarayonlar, texnika, iqlim, sog‘liq, geografik va boshqa mavzularda boy informatsiyani

qabul qilish, ijtimoiy hayotga, atrof-muhitga, kasblar dunyosiga tayyor bo‘lish, real hayot misollari va statistika asosida xulosa chiqara olishni targ‘ib qiladi. Ikkala turdagi matn ham “PIRLS savodxonlik” me’yorlarini o‘rganish, mustaqil fikr va tahlil qilish, adabiy va ijtimoiy-lingvistik malakani shakllantirish, davr bilan hamqadamlikda tayyorgarlik ko‘rish uchun salmoqli manba sifatida xizmat qiladi.

PIRLS Xalqaro tadqiqotini o‘tkazish tartibi

PIRLS Ta’limni sinovdan o‘tkazish xizmati (AQSh), Kanada statistika markazi (Kanada), Ta’lim yutuqlarini baholash xalqaro assotsiatsiyasining ma’lumotlarni qayta ishlash markazi (Germaniya) va Boston kollejining xalqaro markazi (AQSh) kabi dunyoning yetakchi ilmiy markazlari ishtirok etmoqda) Ushbu tashkilotlarning eksperimental ravishda sinovdan o‘tgan xalqaro standartlar asosida maktab o‘quvchilarining o‘quv yutuqlarini baholash bo‘yicha pedagogik o‘lchovlarni ishlab chiqishda ishtirok etishi PIRLS tadqiqotlarini tashkil etish va o‘tkazishning yuqori sifatini ta’minlashga imkon beradi.

PIRLSni o‘rganish maqsadi dunyoning turli mamlakatlaridan kelgan to‘rtinchi sinf o‘quvchilari tomonidan matnni tushunish darajasini taqqoslash, shuningdek, milliy ta’lim tizimlarida o‘qish savodxonligi o‘rtasidagi tafovutlarni aniqlash.

Tadqiqotning xalqaro lug‘atiga ko‘ra, “o‘quvchi savodxonligi” – bu insonning hayotda o‘zini to‘liq namoyon qilishi va o‘z maqsadlariga erishish uchun zarur bo‘lgan turli yozma tillarni tushunishi va mantiqiy ravishda anglash qobiliyatidir.

PIRLS tadqiqotlari quyidagi muammolarni hal qilishga qaratilgan:

- ta’lim sohasidagi dunyo ustuvorliklarini aks ettiruvchi obyektiv o‘lchovlar va vositalarni ishlab chiqish;
- mamlakat o‘quv jarayonini tashkil etish samaradorligini qiyosiy baholash;
- tadqiqot natijalariga ta’sir ko‘rsatgan kontekstual omillarni aniqlash;
- xalqaro hamjamiyat tomonidan tan olingan dalillarga asoslangan ma’lumotlarga ega bo‘lish.

Tadqiqot obyekti boshlang‘ich maktab bitiruvchilarining o‘quv yutuqlari hisoblanadi, chunki bu to‘rtinchi o‘quv yilida o‘qitish bo‘yicha barcha bilim va ko‘nikmalarni to‘playdi. Shu yoshda, o‘quvchilar o‘qishni yaxshi o‘zlashtirishi kerak, shunda ular asosiy maktabda o‘qishni muvaffaqiyatli davom ettirish uchun tarkibiy va formatdagi turli xil matnlardan foydalanadilar.

PIRLS Xalqaro markazning rejasiga muvofiq o‘tkaziladi. Katta hududga ega davlatlar ma’muriy bo‘linishga mos keladigan qatlamlarga bo‘lingan. Qatlamlarni tanlab olish uchun har bir mintaqada o‘rganilgan aholi sonidagi o‘quvchilar soni to‘g‘risida ma’lumotlar to‘planadi. Barcha mamlakatlarda maktablarni tanlab, parallel ravishda o‘quvchilar sonini hisobga olgan holda ehtimoliy usul bilan amalga oshiriladi.

Tadqiqotda qatnashuvchilarni saralash bir necha bosqichda amalga oshiriladi. Birinchi bosqichda ishtirokchi davlatlarning milliy koordinatorlari Xalqaro muvofiqlashtirish markaziga mamlakatdagi barcha maktablarning (shahar, qishloq, qishloq) ro‘yxatlarini yuboradilar. Keyin “tasodifiy sonlar usuli” yordamida maxsus dastur yordamida har bir mamlakatdan 150 ga yaqin maktab tanlanadi.

Tadqiqotda ishtirok etish uchun xalqaro ekspertlar tomonidan tanlab olingan maktablar Milliy muvofiqlashtiruvchiga to‘rtinchi sinf o‘quvchilarining ro‘yxatlarini sinflardagi ma’lumotlarga to‘liq mos ravishda taqdim etadilar. 4-sinf o‘quvchilari ro‘yxati ma’lumotlar bazasiga kiritiladi va Xalqaro muvofiqlashtirish markaziga yuboriladi.

Standartlashtirish va tadqiqot o‘tkazish tartibi

PIRLSni o‘rganish loyihada ishtirok etadigan barcha mamlakatlarda o‘qish texnologiyasini standartlashtirish uchun yagona markaz tomonidan ishlab chiqilgan ko‘rsatmalar va qoidalarga qat’iy muvofiq ravishda amalga oshiriladi.

Tadqiqotning har bir bosqichi – namunalarni olish, tarjima qilish va moslashtirish, sinov va so‘roq qilish, ma’lumotlarni tekshirish va qayta ishlash xalqaro ekspertlar tomonidan nazorat qilinadi. Masalan, test topshiriqlari va

respondentlarning anketalari tarjimalari xalqaro ekspertlarga qo‘shimcha tekshirish uchun yuborildi. Har bir mintaqada, Milliy Muvofiqlashtiruvchi mintaqaviy Ta’lim Boshqarmasi bilan tadqiqotni tashkil etish va o‘tkazish uchun mas’ul bo‘lgan mintaqaviy Muvofiqlashtiruvchi markaz bilan muvofiqlashtiradi. Shunga ko‘ra, tadqiqot uchun tanlangan har bir maktabda maktab muvofiqlashtiruvchisi tayinlanadi. Sinovni o‘tkazadigan shaxs sinovdan o‘tgan sinfda va maktabda dars bermaydigan tajribali professional o‘qituvchilar orasidan tanlanadi. Sinov jarayonida xalqaro kuzatuvchilar tanlangan maktablarga bo‘linishadi. Ular akademik ish faoliyatini baholash xalqaro assotsiatsiyasi (XEA) tomonidan qatnashayotgan mamlakatning ta’lim sohasidagi mustaqil mutaxassislar orasidan tayinlanadi (ular xalqaro va nodavlat tashkilotlari vakillari bo‘lishi mumkin). O‘zbekistondagi tayinlangan kuzatuvchidan o‘zbek, rus va ingliz tillarida gaplashish talab etiladi.

Ishlab chiqilgan maxsus talablarga muvofiq, Xalqaro kuzatuvchi shaxsan ishtirok etish uchun ma’lum miqdordagi maktablarni tanlaydi. Bu o‘rganish natijalarining obyektivligini ta’minlaydi.

Nazorat savollari:

1. PIRLS xalqaro tadqiqotining asosiy maqsadi nimadan iborat va u nechanchi sinf o‘quvchilariga yo‘naltirilgan?
2. PIRLS tadqiqotida o‘quvchilarning o‘qish savodxonligi qay jihatlar bo‘yicha baholanadi va qanday topshiriqlar qo‘llaniladi?
3. Badiiy matnlarni tahlil qilishda PIRLS qanday metodik talablarni inobatga oladi, o‘quvchilardan nimalar kutadi?
4. Ilmiy-ommabop (informatsion) matnlarni o‘qish va tushunish bo‘yicha PIRLS qanday qobiliyatlarni aniqlashga qaratilgan?
5. Badiiy va ilmiy-ommabop matnlar ustida ishlash davomida o‘quvchilarda qaysi nutqiy va tahliliy ko‘nikmalar rivojlanishi mo‘ljallanadi?
6. PIRLS topshiriqlar metodikasining an’anaviy testlardan farqi nimada va nega bolalar o‘qigan matnni sinchiklab tahlil qilishga majbur bo‘ladi?

7. PIRLS tadqiqotiga qatnashuvchi o‘quvchilarda matnni tushunish, dalil topish, xulosa chiqarish kabi ko‘nikmalarni shakllantirish uchun maktab darslarida qanday tayyorgarlik ishlari amalga oshiriladi?
8. Badiiy matnda qahramonlar, syujet, hissiy ohangni aniqlash va ularni savol-topshiriqlar yordamida tahlil qilish qanday usullar bilan olib boriladi?
9. Ilmiy-ommabop matnlarda diagramma, jadval, rasm, yoki aniq faktlarni saralab to‘g‘ri xulosa chiqarish uchun o‘quvchilarga qanday mashqlar tavsiya etiladi?

15-MAVZU. PISA – O‘QUVCHILARNING TA’LIMIY YUTUQLARINI BAHOLASH XALQARO DASTURIGA TAYYORGARLIK ISHLARIDA MATN USTIDA ISHLASH USULLARI

Reja:

1. PISA xalqaro tadqiqoti.
2. PISA tadqiqotda foydalaniladigan topshiriqlar metodikasi.
3. PISA tadqiqotda qo‘llaniladigan tayyorgarlik ishlari

1. PISA xalqaro tadqiqoti hozirgi davrda dunyodagi eng nufuzli va keng qamrovli baholash dasturlaridan biri bo‘lib, u o‘n besh yoshli o‘quvchilarning matematika, tabiiy fanlar va o‘qish-savodxonlik bo‘yicha ko‘nikma va malakalarini, eng asosiysi, real hayotiy masalalar, mantiqiy vazifalar, tadqiqotga oid topshiriqlarni hal qilishda qanday darajada mustaqil fikrlay olishlarini sinovdan o‘tkazadi. Mazkur tadqiqotni Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti tashkillashtiradi. PISA har uch yilda bir marta o‘tkaziladi va unda qatnashayotgan davlatlar soni tobora ortib bormoqda. Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi an’anaviy ma’lumot berish yoki yodlashga qaratilgan o‘quv dasturlari bilan cheklanib qolmasdan, o‘quvchilarning hayotda uchraydigan murakkab masalalarni mustaqil yechish, tanqidiy tafakkur yuritish, turli turdagi matnlar bilan ishlash, dalil-isbot keltirish, asosli xulosa chiqarish, grafiklar va jadvallarni tahlil qilish, real tajriba va mantiqiy

kashfiyotga asoslanib savolga javob topish, global muammolar hususida ma’lumotlarga tayanib pozitsiya shakllantirish kabi kompetensiyalarini o‘lchashdan iborat. PISA dasturida matematika, tabiiy fanlar va o‘qish-savodxonlik mezonlari navbat bilan asosiy e’tibor markazida bo‘ladi, ya’ni har bir o‘tkazilishida shu uch yo‘nalishdan biri bosh mavzu sifatida chuqurroq tadqiq qilinadi. Ammo qolgan ikki soha ham o‘sha bosqichda albatta sinovga kiritiladi. PISA dasturining metodikasi qudratli bo‘lib, an’anaviy akademik topshiriqlardan ko‘ra o‘quvchilarning hayotga tatbiq eta olish, amaliy masalalarni echa olish, matn yoki masalada keltirilgan jadval, chizma, rasm, statistika, ishoralardan foydalana bilish salohiyatini keng qamrab oladi. Asosiy e’tibor o‘qish-savodxonlik deganda nafaqat harflarni tanish yoki matnni o‘qish tezligi, balki matndan kerakli ma’lumotni topish, dalillarni ajratish, matn muallifining ohangi va asar maqsadini tushunish, badiiy uslubni anglash, matn bilan mustaqil tahlil ishlari olib borish, xulosa chiqara olishga qaratiladi. Matematika bo‘yicha esa formularni yodlaganlik yoki oddiy misollarni tez echa olish emas, balki real hayotiy vazifalarda matematik mantiqni qo‘llash, turli sharoitlarda son, foiz, nisbat, o‘lchov, muammoli tenglamalar, chizma, geometrya, statistik amallarni to‘g‘ri qo‘llay bilish, natijani aniqlash, faraz qilish va isbotlash, so‘ng yakuniy yechimni biron so‘z bilan ifodalashga diqqat qaratiladi. Tabiiy fanlar bo‘yicha esa biologiya, kimyo, fizika, geografiya, ekologiya, ilmiy izlanish metodlari, hayotiy jarayonlardagi tabiat qonunlarini tanqidiy tahlil qilish, dalil topish, voqelikni kuzatish, natijadan xulosa chiqazish, ijtimoiy va global muammolar atrofida ilmiy-nazariy fikrni qo‘llash, turli ijtimoiy, texnologik, ekologik masalalarga yechim topish kabilarga e’tibor beriladi. PISAning shu tarzdagi xalqaro test dasturi bosh maqsad qilib o‘quvchilarning kelgusida etuk fuqaro, jamiyat hayotida faol ishtirok etishi, ish faoliyati yoki oliy ta’lim bosqichiga etganda turli masalalarni hal qilishda bevosita analitik fikr yurita olishi, o‘rganish qobiliyatiga egalarini ajratib olish, har bir davlat ta’lim tizimining ustun va zaif tomonlarini aniqlashni qo‘yadi. Tadqiqot yakunlari bo‘yicha e’lon qilinadigan reytingda har bir davlatning o‘rtacha balli, matematika, o‘qish va

tabiiy fanlar bo‘yicha nechanchi o‘rinda ekani, qaysi davlatlar avvalgi yillarga nisbatan yuksalgan yoki aksincha, pasayish kuzatilgan bo‘lsa, xulosalar chiqarish mumkin bo‘ladi. Bu esa butun dunyo hamjamiyatida ta’lim islohoti, maktab, fan, metodik yondashuvlar bo‘yicha amaliy choralar ko‘rishga turtki bo‘lib xizmat qiladi.

PISAda testlash jarayoni o‘quvchilarga o‘zicha noodatiy tuyuladi, chunki unda asosan murakkab emas, biroq hayotga bog‘langan masalalar, turli shakldagi matn va rasmlar jamlangani, savollarda dalil-isbot, real misol, ijtimoiy xulosa keltirish talab qilinishi mumkin. O‘quvchi odatda ko‘p variantli yopiq savollarga javob berish yoki ochiq savollarda fikrini matnga tayangan holda yozib izoh berish, rasm va jadvallarni tahlil qilib, mos raqam, nisbat, xulosa topish kabi topshiriqlarni bajargani bois, bunga oldindan tayyorgarlikni maktab darslari jarayonida yo‘lga qo‘yish zarur. PISAda har uch yilda o‘tadigan tadqiqotning bosqichi uchun maxsus test kitobchalari tayyorlanadi. Har bir ishtirokchi davlatda esa rasmiy vakolatli idoralar, mutaxassislar ishtirokida test topshiriqlarini o‘tkazish, sinfda o‘quvchilarga tarqatish, belgilangan vaqt ichida javoblarni olish, keyin qadoqlash va tahlil uchun xalqaro markazga jo‘natish tartibi bajariladi. Bolalarga testdan oldin hech bir rasmiy tayyor matn yoki savollar berilmaydi, topshiriqlar butun dunyo davlatlarida birdek xufyona saqlanadi, tadqiqot tugagach, testlar orasidan ayrimlari keyingi yillarida ham takrorlanishi mumkin. Shu sababli PISA tadqiqotiga hech kim beparvo qaray olmaydi, har bir davlat anchagina izchil tayyorgarlik ishlarini bajaradi. Maktablarda o‘qituvchilar matematika, tabiiy fanlar, o‘qish-savodxonlik bo‘yicha “kelajak kompetensiyalari”ga e’tiborli bo‘lishi, “faqat yod oldirish” yoki “to‘g‘ri formula topish”dangina iborat bo‘lmagan, balki “o‘quvchi masalani real hayot misollarida ko‘rishi, o‘zi tahlil qilishi, dalil keltirishi, xulosa chiqara olishi, ijtimoiy muhitdagi o‘rni” kabilarni ham rivojlantirish kerak.

PISA xalqaro tadqiqoti dastavval 2000-yilda boshlangan edi, o‘shandan buyon har uch yilda o‘tkazilishi an’ana tusini oldi. Misol uchun, 2003-yil, 2006-yil, 2009-yil, 2012-yil, 2015-yil, 2018-yil, 2022-yil – shu bosqichlarda

turli davlatlar ishtirok etdi va har safar matematika, tabiiy fanlar, o‘qish mavzularidan biri bosh mavzu, boshqalari esa asosiy bo‘lmagan mavzu sifatida sinovdan o‘tkazildi. Davrlar kesimida kim yuksaldi, kim pasaydi, qanday xulosa chiqarish, maktabda matematika darslari metodikasini takomillashtirish yoki kitobxonlik madaniyatini kuchaytirish masalasi doimo muhokama qilinadi. Ba’zi davlatlar, masalan, Singapur, Finlyandiya, Kanada, Yaponiya, Shveysariya kabi yillar davomida yuqori natijalar ko‘rsatadigan davlatlar, bu jarayonlar natijasida butun dunyoga mashhur bo‘lib, “ularning boshlang‘ich va o‘rta ta’limi nimasi bilan ajralib turadi, qanday yutuqlari bor?”, degan savolni paydo qiladi. Bunda bu davlatlar aniq fanlarni chuqur, lekin real amaliyotga bog‘lab o‘rgatish, murakkab masalalarni hayot bilan bog‘lash, darslarda interfaol metodlar, mustaqil tadqiqot, projekt ishlari, test savodxonligi, kitobxonlikka ishtiyoq, bolalarga “o‘z fikringni himoya qil”, degan psixologik rag‘bat, qulay sharoit yaratish bilan ajralib turadi. Boshqa o‘rta o‘rinlarda yoki past natijalar ko‘rsatadigan davlatlar esa PISA xulosalari bo‘yicha maktablarini isloh qilishga kirishadi, darslik va o‘qituvchilar tayyorgarligini yaxshilash, turli fanlardan test uslubini kuchaytirish, “real jarayonlar” ustida ko‘proq ishlash, bola mustaqil fikr yuritishiga turtki beradigan uslublarni amaliyotga tatbiq etish borasida jonbozlik ko‘rsatadi.

PISA tadqiqotining bu xususiyatlari hozirda butun dunyoda “XXI-asr kompetensiyalari” degan tushunchani ham kuchaytirdi. Maktablarning asosiy vazifasi – o‘quvchilarni shunchaki memorizing va tayyor javoblarni yodlash emas, balki mustaqil fikrli, ijtimoiy-hayotiy muammolarga yo‘naltirib, masalalarni amaliy yechish, bir qancha variantdan optimalini topa olish, ma’lumotga asoslanib dalil-isbot keltirish, xulosa chiqara olish, global jarayonlar – iqlim, texnika, atrof-muhit, sotsiologik masalalarda odilona qarorga kelish kabi xulq va malakalarni shakllantirishdan iborat bo‘lishi kerak. PISA, ana shu kompetensiyalarni test shaklida sinab, aniq baho berishga imkon yaratayotgan, eng yirik tadqiqotlardandir. Masalan, har uch yilda 2009-yilda matematika ustuvor bo‘lsa, 2012-yilda o‘qish-savodxonlik ustuvor bo‘ladi. 2015-yilda tabiiy fanlar ustuvor, 2018-yilda yana o‘qish-savodxonlik,

2022-yilda matematika, 2025-yilda navbatdagi – xuddi shu ketma-ketlikda doimo e’tibor markazida bir mavzu bo‘ladi. Biroq har bir sinovda qolgan ikki fan ham sinov doirasida. Bu har safar o‘n besh yoshli o‘quvchilarga takror test berish emas, balki doim yangilanib turadigan, zamonaviy muammolar, amaliy jarayonlar, turli sohalarga doir materiallar bilan boyitilgan test variantlari bo‘ladi. Bunda tadqiqotchilar “bu safar ssenariyni atrof-muhit ifloslanishi bilan bog‘lab ko‘ramiz, bolalarga ijtimoiy-ijtimoiy masala, statistika, kimyoviy jarayon, keyin ijtimoiy xulosa” yoki “bu safar texnologik yangilik, raqamli texnologiya, ijtimoiy media, yolg‘on xabarlar, dalillar, ishonchli manbani ajratish” kabi mavzular bo‘lishi mumkin. O‘quvchilar testni ishlay turib, “ha, men matnni oldin ko‘rmaganman, lekin qiyin emas, chuqur o‘qib, savollarga javob topaman”, “rasm va jadvallarni tahlil qilaman”, “kerak bo‘lsa, dalil keltirish, nimaga bu xulosa to‘g‘ri”, “ayrim savollarda men argument yozishim, 2-3 jumla bilan izoh berishim kerak”, degan metodda tadqiqotni o‘tkazishadi. Bu test yakunida har bir davlatning o‘rta balli, protsent, taraqqiyot keltiriladi. Mustahkam tayyorlanmagan davlatlarda, odatda, o‘quvchilarning yarmi matnni tushunolmay, “to‘g‘ri javobni taxmin qilish”ga majbur bo‘lishadi, murakkab savollarga esa javob berolmay, “yod olib bo‘lmas ekanku”, deb hayron bo‘lishadi. Ayni shu fakt PISAning “o‘qitishdagi tub tanqidni” yuzaga chiqarmoqda, ya’ni “biz maktabda tayyor ma’lumotni yodlatib, testni ham shunchaki variant-chiroy bilan hal qilgan edik, ammo PISA butunlay real jarayon, hayotiy masala, dalil, isbot, xulosa so‘ramoqda, yod olganim hech ish bermayapti” deya ayrim o‘quvchilar aytishadi. Shundan keyin ta’lim boshqaruv organlari, metodistlar, darslik tuzuvchilar, o‘qituvchilar ham bu muammoni tushunib, “demakki, metodlarni o‘zgartirish lozim, darsliklarga masalali uslub, ijtimoiy-texnik jarayon, dalil-isbot, xulosa berish mashqlari kiritish, adabiy uslublar bilan real hayotiy misollarni bitta chiziqqa keltirish, o‘qituvchilarni shu yo‘ldan tayyorlash” kabi islohotlar qilinadi.

PISA jarayonida testdan tashqari, o‘quvchilarga, maktab direktorlari, o‘qituvchilar va o‘quvchilarning ota-onalariga ham ijtimoiy so‘rovnomalar

o‘tkaziladi. Bu so‘rovnomalarda quyidagi savollar qo‘yiladi: “Maktab infratuzilmasi qanday?”, “O‘qituvchi nimalarni qadrlaydi?”, “Bolalarga fan o‘rgatish metodi qanday?”, “O‘quvchilarning darsdan tashqari kitob o‘qish ko‘rsatkichlari qanday?”, “Oilaviy muhit, ijtimoiy-iqtisodiy holat, ota-onalar bilan muloqot, ota-ona ma’lumoti qanday?”, “Maktabda fan to‘garaklari mavjudmi?”, “Ijodiy loyihalar, tadbirlar mavjudmi?”, “Bolalar necha soat darsdan keyin repetitor bilan ishlaydi?”, “Darsliklar, texnologik vositalar, zamonaviy texnologiyalar, internetga ulanish qanday?”, “Iqlim, motivatsiya, baholash tizimi qanday?”, “Darslarda bahs va suxandonlik bormi?”, “Aniq fanlardan testlar, amaliy ishlar, loyihalar mavjudmi?”, “Maktabda qoidalarga rioya etish, intizom, o‘quvchilar faoliyati qanday?”, “Ota-ona maktab bilan hamkorligi qanday?”, “O‘qituvchi malakasi, ish haqining etarliligi qanday?” kabi savollar so‘raladi. Ushbu so‘rovnomalar natijasida ijtimoiy-lingvistik, pedagogik, psixologik va iqtisodiy tavsiyalar shakllanadi.

“Demak, topildiki, ishtirokchi davlatda ijtimoiy farovonlikka ega o‘quvchilar natijasi ancha yuqori”, yoki “Ayrim oilalarda kitob fondi kamligi bola natijasiga ta’sir qilarkan”, “Ayrim maktablarda o‘qituvchilarning metodik darajasi, repetitorlik, testga qaratish yoki amaliy fikrlashga o‘rgatish” – bular ham e’tibordan chetda qolmaydi. Har bir davlat o‘z natijasini tushunishga va tizimni rivojlantirishga turtki olishiga sabab bo‘ladi. Shuning uchun PISA natijalari e’lon qilinishi bilan har bir davlat jamoatchiligi “Biz nechanchi o‘rindamiz?”, “Qanday xulosa chiqara olamiz?”, “Ta’limda nimalar o‘zgartirishimiz kerak?”, “Qaysi davlatning modeli bizga mos tushadi?”, degan savollarni qo‘yishi tabiiy.

Ayrimlar “Faqat test uchun tayyorlash kerak”, deb noto‘g‘ri xulosa chiqarsalar, boshqalar “Asl maqsad – o‘qitish sifatini real hayotga bog‘lash”, deb aniqroq vazifani tanlaydilar. Mutaxassislar “Testni quruq tarzda yodlash, mavzuga mo‘ljallanmagan murakkab topshiriqlarni bajarishga o‘rgatish bema’ni, chunki PISA matnlarini oldindan bilib bo‘lmaydi, yagona yo‘l – tizimli islohot, maktab darslarini chuqur isloh qilish”, deya tavsiya etadi. Buni jahon tajribasi ham ko‘rsatgan: PISA ga bir yillik tayyorgarlik yetarli emas,

“Har bosqichda qariyb to‘rt yil oldindan maktabda real jarayon qayta ko‘rilishi, darsliklar yangilanib, fanlararo integratsiya, yodlatishdan ko‘ra tadqiqot uslubini kuchaytirish” – ana shunday chora ko‘rgan davlatlar yuksak peshqadamlikka erishgan.

PISA xalqaro tadqiqoti “O‘n besh yoshli o‘quvchilarning real hayotga tayyorgarligi”ni ham to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘rsatuvchi mezon sanaladi, chunki bu yoshda bola “Kasbni tanlash, ijtimoiy jarayonlarga kirishish, jamiyatda o‘z mustaqil qaroriga tayangan holda fikr bildirish” bosqichiga yaqin keladi. Shuning uchun “Iste’dodli, bilimga chanqoq, analiz va sintezga qodir, mustaqil, mas’ul o‘smirlar” jamiyatda kuchli salohiyatga ega bo‘ladi. Demak, PISA bu ma’noda “Har bir davlatning kelajak avlodiga investitsiyasini ham baholash”dir.

Tabiiyki, kutilgan daraja bo‘lmasa, “Biz maktablarimizda adabiy-badiiy kitobxonlikni kuchaytirmadik, matematika fanidan faqat formula yod oldirdik, nazariyani hayotga qo‘llashni e’tiborsiz qoldirdik, biologiya, kimyo, fizika, geografiya, ekologiya bo‘yicha sinfda amaliy tajribaga kam joy ajratdik”, degan xulosa ham paydo bo‘ladi. Keyin siyosatchilar ta’lim sohasini o‘zgartirishga kirishadi, e’tibor kuchayadi, o‘qituvchilarning maoshi, malakasi, turmush sharoiti, jamiyat nufuzi yaxshilanishi ko‘ndalang bo‘ladi.

Tabiiyki, PISA jarayonida e’tirof qilingan yutuqlar ham bo‘ladi, masalan, “O‘quvchilarning tabiiy fanlarga qiziqishi yuqori”, “O‘qish bo‘yicha matnni tushunish yurti ancha rivojlangan”, “Ijtimoiy-lingvistik savodxonlik ustuvor”, “Bolalar texnologik testlarni engil o‘tkazishadi”, “Innovatsion masalalarga tayyor turishadi”, “Maktab darslari metodik jihatdan kuchli”, “O‘quvchi ishtiroki faol”, “Oilalarda kitob fondi katta”, “Maktablar adabiyot bilan boyitilgan” va hokazo. Xullas, PISA topqinlari maktabdagi real jarayonlarning o‘ziga xoslari bilan bog‘liq.

PISA da ishtirok etadigan o‘quvchilar “Tanlab olish” usuli orqali belgilanadi, ya’ni hamma maktab qatnashmaydi, balki tasodifiy tanlangan, ammo demografik va ijtimoiy jihatdan davlatni ifodalovchi maktablar ro‘yxati hal qilinadi. Shu maktablarning 15 yoshli sinflaridan ham tasodifiy asosda test

ishtirokchilari aniqlanadi, so‘ng ular testdan o‘tishadi. Shuning uchun ham “Bir nechta maktabda bugun test o‘tkazishsa, bu maktablardagi tanlov butun davlat ta’lim sifatining o‘rtacha mezonini ko‘rsatadi” deb xalqaro mutaxassislar ishonishadi.

Jarayon odatda 2-3 soat davom etadi, o‘quvchilarga test kitobchalari tarqatiladi, ayrim hollarda kompyuter shaklida bo‘lishi ham mumkin. Sinfda mustaqil ishtirok, ustoz yoki kimningdir yordami ruxsat etilmaydi. Topgan natijalar muhrlanadi, keyin xalqaro markazga yuborilib, professional kodlash, ball berish, tahlil jarayonlari bosqichma-bosqich o‘tkaziladi. Yakunda PISA nashr etadigan hisobotda har bir davlatning ballari, reytingdagi o‘rni, ijtimoiy-lingvistik kontekst, muayyan tavsiyalar jamlanadi. Tadbir nihoyasida “PISA hisobotiga” tayanib, butun dunyoda ta’lim bo‘yicha keng muhokama boshlanadi, “Nima uchun filon davlat yana peshqadam?”, “Nima uchun filon davlat avvalgi o‘rindan bir-ikki pog‘ona pasaydi?”, “Barcha oldinga intilyapti, nimani yangilashimiz zarur?” bu masalalarga soha mutaxassislari, metodistlar, ijtimoiy tadqiqotchilar e’tibor qaratishadi. Demak, PISA bu – test bo‘lib, ta’lim sifati bo‘yicha butun dunyodagi jarayonga ta’sir ko‘rsatuvchi yirik indikatsiya hamdir.

Shu o‘rinda savol tug‘iladi: Qanday tayyorgarlik ko‘rish kerak? Turli davlatlar tajribasi ko‘rsatadiki, PISAga 1-2 yillik tayyorgarlik emas, balki uzluksiz, tizimli chora-tadbirlar muhimi ustun. Demak, maktab darslarida “mustaqil fikr, ijtimoiy-lingvistik savodxonlik”, “matnlar bilan ishlash”, “matematika darsida real masalalar, so‘zli masalalarni hal qilish”, “badiiy bo‘lsa ham ijtimoiy-chuqur tahlilga e’tibor”, “tabiiy fanlarda ashyoviy tajribalar, dalil topish, savollar, xulosa”, “jadval va grafiklar ustida ishlash», “bahslar, rolli o‘yinlar, ijtimoiy jarayonlardan misol keltirish”, “loyihaviy uslub”, “mantiqiy saralash, izlash”, “texnologiya, kompyuter savodxonligi” – shularni an’anaviy darslarga joriy qilish kerak. O‘qituvchilar avvalo bolalarga formula yodlashni emas, balki “qachon va qaysi masalada shu formula ishlatiladi, sababi nimada?”, “nimaga bu masala real hayotda kerak?”, degan savollar bilan yondashishni o‘rgatishadi. Tabiiy fanlarda “Kim bir savol

keltiradi, Kim misol izohlaydi?”, “Kimda ijtimoiy xulosa?”, “Kim bandma-band sinov qilishga rozi?”, deya sinfda ijodiy ifodali, har bir o‘quvchini ishtirok etishga chaqiradigan metodlar targ‘ib etiladi. O‘qish-savodxonlikda “matnni tushunish”, “ochiq javoblar bilan sinf oldida ifoda qilish”,“kim muallif ohangini topdi?”, “kim real dalilni ko‘rsatdi?”, “kim bu erda badiiy bo‘yoq, kim ijtimoiy dalil?”, “kim matn yakunini o‘zgartirmoqchi?”, “kim statistika topdi?”, “kim rasmga mos mulohaza bildirdi?” shu usullar ijro etiladi. Bunday jarayondan o‘tgan bolalar PISA testlariga ham ancha puxta kirishadi.

PISA yakunida olingan ball – har bir davlatda ijtimoiy-siyosiy muhokama mavzusiga aylanadi. Ayrim davlatlar “biz umuman an’anaviy usullar bilan yura olmaymiz, tezda isloh qilishimiz kerak”, deya maktab darslarini tubdan o‘zgartiradi. Ba’zilari “bizda natija yaxshi, ammo baribir raqobat kuchli, keyingi yillarda shashtli tayyorgarlik yuritamiz”, deya islohotlarini yanada chuqurlashtiradi. Qanday bo‘lmasin, PISA doimiy ravishda jamiyat e’tiborida, har uch yilda e’lon qilinadigan reytingga hammavaqt nigohlar qaratiladi, OAV bu borada munozaralar, “davlat maktablarining to‘g‘ri yo‘li bormi?” degan savolni qabullaydi. Shu tariqa tadqiqot ichki islohotlarga turtki bo‘ladi, o‘qituvchi va darslik yaratishga mas’ul mutaxassislar qiyosiy tahlil orqali “ko‘ramiz-ki, bizda eng past natija masalan, tabiatshunoslik bo‘yicha, chunki maktablarda uslub an’anaviy, tajribalar kam, test metodlari yetarlicha emas, demak, endi buni ko‘paytirish kerak”, deya qaror qiladi. Bir necha yil o‘tib, takomillashgan darslik, metodika, o‘qituvchi malakasini oshirish natijada ijobiy bo‘ladi.

PISAning yana bir afzalligi – raqamli texnologiyalar davrida internet, global mashinalar, robototexnika, sun’iy intellekt, klaster, chizma, statistika, ma’lumotlar bazalari bilan ishlash masalasi kun tartibida ekani inobatga olinadi. Shu sababli PISA ham testlarini axborot-kommunikatsion texnologiyalar bilan boyitib boradi, ayrim ishtirok davlatlar “onlayn” yoki “kompyuter usulida” testni bajarishlari mumkin. O‘quvchilarga “ilmiy izlanishlar, ijtimoiy tuzilish, eksperimental labaratoriya” kabi mavzudagi

matnlar taklif qilinishi, so‘ng “qaysi ashyoni tanlab, qaysi bosqichda sinov qilgan bo‘lardingiz?”, “javobni tanlang”, “nima uchun shu tanlovni qildingiz, o‘z so‘zlaringiz bilan izohlang”, “har bir bosqich uchun xulosa” “jadvalni to‘ldiring”, “diagrammada qaysi ko‘rsatkich” – degan jarayon bilan tahlil natijasi so‘raladi. Bolalar bu kabi topshiriqlarni bajarar ekan, darslarda “kompyuter savodxonligi, matn va jadvallarni chuqur o‘qish, hissiy ifodadan ko‘ra real dalil bilan ishlash, argumenti asoslash, xulosa berish” kabi malakalarini namoyish etadi.

Ko‘rish mumkinki, PISA – butun dunyo ta’lim rivojiga kuchli ta’sir o‘tkazayotgan tadqiqot. Ba’zi mustaqil iqtisodchilar, ijtimoiy soha mutaxassislari PISA ballari bilan bir davlatning iqtisodiy o‘sishi yoki kelajakda intellektual potensiali o‘rtasida ham bog‘liqlik topishadi, “ya’ni PISA natijasi yaxshi bo‘lgan davlatlar innovatsion iqtisodiyotga tezroq moslashadi, ijtimoiy inqirozlar kamroq kuzatiladi, dolzarb masalalarni hal qilishda ijtimoiy munozara tez kechadi, farovonlik oshadi», deya tahlil qilishadi. Bu, albatta, muayyan darajada to‘g‘ri bo‘lishi mumkin, chunki “masalani hal qilish” – nafaqat matematika, balki ijtimoiy muammo, iqtisodiy tanglik, ekologik xatar, siyosiy tanlov, texnik kashfiyot, madaniy innovatsiyalar, hammasini “tanqidiy fikr, dalil topish, xulosa bilan oldinga qadam” usulida yechish lozim. PISA shu jarayonda “ha, sizning maktabingiz 15 yoshda shunday qobiliyatli avlodni tayyorlayapti”, “yoki tayyorlay olmayapti”, deya xulosa chiqaradi.

Shu sababli har bir davlat PISA natijalari e’lon qilinishi bilan maktab darslariga diqqat bilan nazar tashlaydi, “bir yilda emas, balki 3-4 yilda islohot berishi”, “keyingi bosqichda test natijalari yuksalishi”, “har biri o‘ziga xos metod tuzishi” yuritiladi. Mamlakatimizda ham keyingi yillarda PISA tadqiqotida ishtirok etishga asosiy e’tibor qaratilmoqda. Bu esa butun ta’lim tizimini “amaliy, hayotga bog‘liq, integratsion, mustaqil fikrga yo‘naltiruvchi, kitobxonlikni targ‘ib etishga qaratilgan, matematika, tabiiy fanlar, o‘qish-savodxonlik bo‘yicha an’anaviy yodlash uslublaridan voz kechgan, interfaol, dalil-isbotga tayangan, ijtimoiy loyihalar bilan boyitilgan” shaklga o‘tkazishni

taqozo etadi. O‘quv dasturlari, darslik, o‘qituvchi malakasi, ota-onalar bilan hamkorlik – hammasi bu jarayonda muhim bo‘ladi. Bolalar “shu texnologiyani men bilaman, men oldin sinfda mashq qilganman, men testni echa olaman, men real hayot misol keltiraman, men ijtimoiy vazifani asoslay olaman, men matematika misolni formula emas, balki mantig‘im bilan ham mustahkamlashim mumkin”, degan darajada ulg‘ayib borishadi.

Xulosa qilib aytganda, PISA xalqaro tadqiqoti butun dunyodagi o‘n besh yoshli o‘quvchilarning real hayotga moslashuvchanlik, dalil-isbot, mustaqil fikr, tahliliy salohiyat, matematika, tabiiy fanlar va o‘qish-savodxonlik bo‘yicha darajasini aniqlashga qaratilgan eng yirik tadqiqotlardan biri sanaladi. Unda qatnashish har bir davlat uchun “faqat reytingda yuqori bo‘lish” emas, balki o‘z maktablari salohiyatini baholash, kuchli va zaif tomonlarini topish, global ta’lim an’analarini o‘rganish, jamiyatni rivojlantiruvchi avlodni shakllantirishga hissa qo‘shish ma’nosini anglatadi. PISA sinovlariga kirishdan oldin har bir davlat o‘qituvchi va o‘quvchilarning puxta tayyorgarligini, dars metodikasini “zamonaviy ruhda” isloh qilishi, oilalar, maktab, jamoat tashkilotlari, OAV, ijtimoiy-siyosiy doiralar ishtirokida butun ta’lim tizimini takomillashtirishi, bolalar “kelajak bilimlari, XXI asr kompetensiyalari, mustaqil fikrlash, dolzarb muammolarni yechish” asosida ulg‘ayishiga e’tibor berishi lozim. Ana shu shior ostida yuritiladigan islohotlar real samara berishi, PISA dagi yutuq ham, jamiyat hayotidagi kattaroq taraqqiyot ham, ijtimoiy-iqtisodiy farovonlikka erishish ham birdek ro‘y berishiga zamin yaratadi. Shu tariqa PISA o‘z maqsadini – butun dunyoda sifatli ta’lim, mustaqil fikrli avlod va hayotga tayyor yoshlarni tarbiyalashni o‘ziga xos usul bilan rag‘batlantiradigan, keng omma nazarida nufuzli tadqiqot sifatida davom ettiradi.

2. PISA xalqaro tadqiqotida o‘n besh yoshli o‘quvchilarning matematika, tabiiy fanlar va o‘qish-savodxonlik bo‘yicha qanday kompetensiyalarni egallaganini aniqlash uchun tuziladigan topshiriqlar an’anaviy testlardan ancha farq qilishi bilan ajralib turadi. Bunda nafaqat “matnni to‘g‘ri o‘qish, misolni yechish, bilimni eslab qolish” kabi

yondashuvlar, balki o‘quvchilarning real hayot bilan bog‘langan masalalarni amaliy fikrlash orqali hal qilish, muammoli vaziyatga turli pozitsiyalardan yondashish, matnni sinchiklab o‘qish, dalil va misollarni topish, xulosa chiqarish, diagramma, rasm, statistika bilan ishlash, o‘z javobini asoslab bera olish kabilar baholanadi. Mazkur metodika “kelajak kompetensiyalari” deb nomlanuvchi yondashuvni ifodalab, o‘quvchilarning rostmana mustaqil fikrlash, tahliliy va tadqiqotchilik qobiliyatiga, ijtimoiy-psixologik malakasiga, hayotiy masalalarni yechishdagi topqirligiga tayanadi. Shu bois PISA testlari ustida ishlashda o‘qituvchi va o‘quvchilar uchun “qaysi turdagi topshiriqlar”ni yaratish, bu topshiriqlarni qanday yechish, ulardagi matn yoki masalaning qanday shakllanganini tushunish alohida ahamiyat kasb etadi. Aslida PISA testlarining maqsadi – o‘quvchining bilimi qanchalik chuqur yoki formulalarni qay darajada yod olgani emas, balki shu bilim va ko‘nikmalarni tanqidiy tafakkur bilan real vaziyatlarda qo‘llab, kerakli yechim topa olish, tizimli fikrlash, ijtimoiy hayotda zarur mantiqiy amallarni bajarish, turli dalil va ma’lumotlarni muvozanatli tahlil qilish bilan bog‘liq bo‘lgan “amaliy hushyorlik”ni yuzaga chiqarishdir.

Tadqiqotda foydalaniladigan topshiriqlar, odatda, bosqichma-bosqich murakkablashadigan bir necha banddan iborat bo‘ladi. Ular orasida yopiq shakldagi savollar (ko‘p tanlovli test, moslashtirish, ro‘yxatdan kerakli javoblarni topish, juftlab birlashtirish), ochiq shakldagi savollar (o‘quvchidan 1-2 jumla yoki 3-4 jumla yozib, asosi bilan izoh berish), grafik-chizma, jadval yoki rasm bilan ishlashni talab qiladigan topshiriqlar bo‘lishi mumkin. Har bir test kitobi yoki variantida bir nechta ssenariy, matn yoki masala keltiriladi, o‘quvchi ularni tartib bilan o‘qib, har biriga oid topshiriqlarni bajaradi. Aynan PISA tadqiqotining asosiy xususiyati – har bir matn yoki masalada o‘quvchi “muammoni tushunish, muammoning sabablari va oqibatlarini aniqlash, zarur dalilni topish yoki hisoblash, chizma va jadvalni tahlil qilish, real hayotdagi misol keltirish, xulosa yasash” kabi bosqichlarga chaqiriladi. Ya’ni, test oldindan “bu formula bilan hal bo‘ladi”, deyish emas, balki “quyidagi ma’lumotlar berilgan, savol shu ma’lumotlarga tayanib, fikrlaringizni asoslab

berishingiz kerak”, degan mazmunda shakllangan bo‘ladi. Demakki, bu uslub o‘quvchini masalani chuqur o‘qib, shu paytgacha egallagan bilimlardan lozim bo‘lganini ajratib, masalaning yechimiga yo‘naltirishni, vazifani real amaliyotga bog‘lashni talab qiladi.

Masalalar shakli juda xilma-xil bo‘lishi mumkin. Masalan, o‘qish-savodxonlik bo‘yicha keltirilgan adabiy yoki ilmiy-ommabop matn bo‘yicha bir necha savol beriladi. Savollardan ayrimlari past darajadagi, ya’ni matnni oddiy tushunish, undagi asosiy voqeani qayta so‘zlab berish, qahramonlarning ism-familiyasi yoki joy nomini topish bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Boshqa ayrim savollar esa murakkabroq: “muallif bu xulosaga qanday dalillar bilan erishgan?”, “matnning uchinchi bo‘limida qahramon nega o‘z fikrini o‘zgartirdi, qay iboralar buni ko‘rsatadi?”, “matn sarlavhasiga muvofiq, qaysi xulosa to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘quvchi uchun foydali?”, “boshqacha nazariya berilishi mumkinmi, agar bo‘lsa, nimaga asoslanar edi?” kabi savollar. Ba’zida esa “diagrammada berilgan ko‘rsatkichlar bilan matndagi fikrni taqqoslang, qaysi xulosa matndan kelib chiqadi, qaysi biri esa kelib chiqmaydi?” singari topshiriq shakllari bo‘ladi. Bunday testni yyechish jarayonida o‘quvchi “men matnni qayta o‘qishim yoki bandma-band tahlil qilishim, diagrammani e’tibordan chetda qoldirmasligim, nimaga muallif shunday so‘zlar ishlatgani, yakuniy xulosa qaysi bo‘limda berilgani”ni topishi kerak bo‘ladi. Javoblar ayrim holatda yopiq tanlovda keltiriladi, “A,B,C,D” variantlar ichidan topish kerak, ba’zan esa “1-2 jumla bilan yozma izoh bering” shaklida bo‘ladi. Demak, mazkur usul o‘quvchi mustaqil tahlil, sinchkov o‘qish, bandlarni izlash, biror dalilni “men matnning falon bandidan topdim, demak, shu xulosa to‘g‘ri” deb asoslashni, ijtimoiy-lingvistik fikr yuritishni yoqlaydi. Bu metodik yondashuv an’anaviy test uslublaridan ancha farqli, shunchaki yodlangan ma’lumot yoki taxmin asosiga suyanish kifoya qilmaydi.

Matematika topshiriqlari ham xuddi shu tamoyilni o‘z ichiga oladi. Odatda masala avval ssenariy shaklida: “Tadbir tashkilotchilari sinf xonada stol-stul o‘rnatmoqchi, har bir kvadrat metrda nechta stul sig‘ishi mumkin?, Xonada nimalar hisobga olinadi?, Bunday hollarda filon formula yoki usuldan

foydalanish kerak bo‘ladi. Quyidagi rasmlarga qarab, 3 xil sxema taklif qilingan, qaysi sxema eng kamida nechta o‘rin taklif etishi mumkin? Savol shuki, agar mehmonlar soni falon bo‘lsa, qaysi yo‘l bilan xonani foydalanish yaxshiroq?” singari real hayot misoliga asoslangan muammolar beriladi. O‘quvchi “xonaning o‘lchami, stulning joylashuvi, zichligi, yong‘in xavfsizligi yo konfor kabi cheklovlar, kimning qaysi tarafda bo‘lishi”ni – test bandlarida tarqoq holda yozilgan dalillarni topishi, keyin rasm yoki chizma bilan bog‘lab, “eng ma’qul variant qaysi?” savolga javob berishi kerak. Yoki “qancha qo‘shimcha stul sig‘adi, yotoq, oshxona, yo‘lak joyini inobatga oling, kim qaysi bandga tegishli, nechta masofa taqozo etiladi?” kabi noan’anaviy, hayotiy masala. Ayrim savol yopiq shaklda, “A,B,C,D” varianti, yoki “C” ni tanlagan bo‘lsangiz, 2-3 jumla bilan izoh bering” shaklida kelishi ham mumkin. O‘quvchi bunday masalada “oddiy formula” emas, balki “muammoni tahlil qilish, tenglamalar tuzish, geometriya jihatidan mulohaza, statistika, ehtimol, isrofgarchilikni kamaytirish», “men buni qaysi ma’lumotga tayanib topdim?” kabi mulohazalarga tayanadi. Ba’zi savollarda “X” bo‘yicha keraksiz ma’lumotni ham keltirishadi, o‘quvchi ortiqcha ma’lumotni e’tiborga olmasligi, faqat javobga aloqador raqamlar, faktlar bilan ishlashi lozim bo‘ladi. Aynan shu “saralash, tashkillashtirish, tahlil, xulosa berish” bosqichlari – PISA test topshiriqlarining metodik jadvali.

Ba’zi hollarda PISA testida “bolada puxta matematika, kimyo yoki biologiya nazariyasi bo‘lmasa ham, aql bilan integratsiya qilishi mumkinmi?” degan jihat ham sinovdan o‘tadi. Masalan, “bitta ma’lumotnomada reaktiv modda, muayyan kimyoviy belgi keltiriladi, bandda esa agar falon jarayon ro‘y bersa, efirga chiqqan moddalar shunday bo‘ladi, natijada suv bulutlari ziyon ko‘rishi mumkin, degan izoh bor. Shunda bola nazariy kimyoni mukammal bilmasdan ham, muallif bergan dalillarga monand, “demak, agar reaktiv moddalar ko‘p ishlatilsa, natija bungacha borishi mumkin” buning sabab-oqibat zanjirini topa oladi. Yoki “masala: faraz, avtomobillardan chiqqan karbonat angidrid miqdori faloncha bo‘lganida, sinf diagrammada 15 foizni ko‘rsatadi, kezi kelganda masofa 4 kilometr bo‘lsa, kunlik necha kg

iflos modda taraladi?”, “yoki o‘sha ifloslanish yaqin atrofdagi xush ko‘rgan manzaraga qanday tasir qilishi mumkin?”, deya so‘ralishi mumkin. Bu yerda nazariy jihatlar bo‘lishi mumkin, ammo muhim narsa – matnda bergan rasm, jadval, foiz, ifloslanish sabablari, xulosa, bularni hushyor topib, “demak, agar bunday mashinalar soni 20 taga ortsa, ifloslanish x ko‘rsatkichga ko‘tariladi, ko‘tarilsa, matnda aytilgan jarlik ro‘y berishi mumkin” deb natija chiqarishga o‘rganadi. Qolaversa, PISA testida “kompyuter savodxonligi”, “grafik kalkulyator bilan ishlash”, “virtual lab”, “onlayn tadqiqot” kabi zamonaviy yondashuvlar bo‘lishi ham mumkin.

Tadqiqot “har uch yilda bir marta” bo‘lgani bois, test savollari doim yashirin saqlanadi. Bu esa “odatiy test kitoblarini avval ko‘rib, sinfda takrorlab, o‘xshash variantni pishitib, o‘quvchilar testdan eslab topishsin” usul ishlamasligini anglatadi. PISA me’zoni “o‘quvchi haqiqatan ham ijtimoiy, matematika va tabiiy fanlar doiralarida mustaqil fikr yuritib, jahon miqyosida har qanday muammoli vazifaga tayyor bo‘lib turishi kerak”, degan shior bilan shakllangan. Shuning uchun PISA topshiriqlar metodikasining zamirida “har qanday nodir masalani ko‘rib, o‘quvchi bosiqlik bilan tahlil qilsin, matn va chizmadan dalil topib, o‘z qarorini bayon etsin”tamoyili bor. Maktab darslarida ham “mustaqil tadqiqot”, “kasbiy ko‘nikma”, “loyiha”, “amaliy ish”, “adabiy-ijtimoiy nutq”, “ko‘p fanlarning integratsiyasi” va shu kabi jihatlar e’tiborimizda turishi zarur.

PISA topshiriqlar metodikasiga e’tibor bergan holda, maktab amaliyotida ham “o‘qituvchining darsda noan’anaviy masalalar, real hayotiy ssenariylar, integratsiyalashgan mashqlar, jadvallar, grafika, nisbatan murakkab syujetli matnlar bilan ishlash, muammoni qadam-baqadam tushunib borish” kabi usullarni joriy etish dolzarb bo‘lib qoladi. Shunda o‘quvchi “kambag‘alona bir formula bilan emas, ilg‘or analitik tafakkur bilan mavzuga yaqinlashadi” zero PISA testida ham o‘rganilgan “tipik” masalalarni takrorlatish emas, balki o‘qitish metodikasi o‘quvchini har qanday noodatiy holatga tayyor bo‘lishga o‘rgatishi kerak. PISA test topshiriqlari o‘ziga xos “innovatsion yo‘l” bilan yaratilgani sababli, unda ilg‘or tamoyillar ko‘zda tutiladi. Bular jumlasiga

“muammoli vazifa”, “turli ko‘rish rakursi”, “zarur bo‘lgan ma’lumot yetarlicha beriladi, ammo ortiqcha, keraksiz ma’lumot ham bo‘lishi mumkin”, “savollar turlicha shaklda”, “boladan subyektiv izoh so‘raladi”, “har safar yoshi, ijtimoiy farovonligi, kitobxonligi, texnologiyadan foydalanishi, amaliy tajribasi, real hayot bilan bog‘lanish” kabi jihatlar kiradi.

Agar maktabdagilar aynan shu xususiyatlarni inobatga olib, darslarda doimiy ravishda amaliy va ijtimoiy masalalarni yechishga, axborotdan foydalanishga, xulosa chiqarishga, testning yopiq va ochiq shakllarini aralashtirib ishlashga, har bir javobni asoslashga, “kimning dalili ustun?” degan kabi savollarni taqdim etishga e’tibor qaratishsa, PISA topshiriqlari metodikasining puxtaligi shakllanadi.

PISA testlari “kompyuter asosida testlash” (computer-based testing) shaklida ham o‘tkazilishi mumkin. Bunday holatda, onlayn sahifada interfaol o‘yin shaklidagi topshiriqlar, videolavhalar, rasmlar, harakatlanuvchi jadvallar bo‘lishi mumkin. Topshiriq jarayonida “nimani bosish, tanlash, surish, dalillarni tartiblash, ma’lumotni to‘g‘ri joyga qo‘yish, bo‘limlardan birida xulosa topish” kabi amallar bajariladi. Test yakunida esa o‘quvchidan 2-3 gap bilan subyektiv javob berish so‘raladi. Ayrim davlatlarda testlar qog‘oz shaklida o‘tkazilsa, boshqalarida esa kompyuter asosida bo‘lishi mumkin. Bu esa PISA tizimining farqlovchi jihatlaridan biridir.

Barcha holatlarda metodika bir xil bo‘lib, quyidagi tamoyillarga tayanadi: “murakkab bo‘lmagan, ammo hayotiy muammo”, “o‘quvchi jarayonni tahlil qilsin”, “tartibli fikr yuritsin”. Shuningdek, savollarga ba’zida keraksiz yoki chalg‘ituvchi dalillar qo‘shilishi ham mumkin. Bu orqali “kim nimani ajrata oladi, adashmay, to‘g‘ri xulosa chiqaradi?” degan savol yuzaga chiqadi. Ajratish jarayonida esa mantiqiy fikrlash, real kuzatuv, ba’zan formuladan, ba’zan esa ijtimoiy-lingvistik boy ifodadan foydalanish talab etiladi.

Yana shuni aytish mumkinki, PISA topshiriqlarining ba’zilarida ataylab “yoyilma iboralar bilan chalg‘itish” holatlari uchrashi mumkin.

Shu jihatdan qaralganda, PISA tizimi an’anaviy testlarga qaraganda ancha qiziqarli. O‘quvchi har bir masalani o‘qish jarayonida o‘zini “go‘yo mini-tadqiqot o‘tkazayotgandek, yakunda esa xulosa chiqarayotgan” deb his qiladi.

Agar maktablarda ham o‘quvchilar “tahliliy, muammoli, amaliy” darslarga o‘rgatilsa, ular PISA topshiriqlariga nisbatan “bu men uchun murakkab emas, faqat bosqichma-bosqich yondashsam bo‘ldi”, degan fikr bilan xotirjam yondashadilar.

Metodik jihatdan bu – katta islohot. Chunki bunday test uslubi “yodlash, taxmin qilish, tezgina variant tanlash, e’tibor bermasdan belgilash” kabi xatolarni kamaytiradi va o‘quvchini mustaqil fikrlashga o‘rgatadi.

Shu nuqtayi nazardan, PISA topshiriqlari metodikasini chuqur o‘rganish – butun ta’lim jarayonini tubdan takomillashtirishga zamin yaratadi. Darslarda “multidisiplinar loyihalar”, “real voqealar asosida matematik, ekologik, jamiyatshunoslik, adabiy tahlil” o‘tkazilishi, har bir fan darsida “dalil va xulosa chiqarish usulini kuchaytirish”, “murakkab masalalarda o‘quvchilarga imkoniyat yaratish”, “amaliy mashqlar, rolli o‘yinlar, test, tahlil, bandma-band reja, shaxsiy fikr, yakuniy bahs” kabi yondashuvlar joriy etilishi – PISA tadqiqotlarida yuqori natijalarga erishish imkonini beradi.

Albatta, bu jarayonda o‘quvchilarga “erkin fikr bildirish”, “ijodiy yondashish”, “bahslashish, dalil topish”, “o‘qituvchi bilan hamkorlik”, “taqiqlovchi, ruxsat bermaydigan uslublardan voz kechish” kabi yondashuvlar ham muhim rol o‘ynaydi.

Natijada metodika quyidagicha ishlaydi: “har safar noodatiy masala, matn, rasm, jadval, sinfda mushohada, ball mezoni, xatolar tahlili”, “kim dalil topa olmadi?”, “nima sababdan?” degan savollar orqali tahliliy fikrlash kuchayadi.

Kattaroq sinflarda bu amaliyot kengayadi. Masalan:

- “Kimyo masalalarida real o‘lchov, masofa, tarkib kabi parametrlarga e’tibor berishim kerakmi?”

- “Fizika masalasida surat, kuchlarning ta’siri, matematik tenglama, mantiq, ijtimoiy sharoit qanday ahamiyatga ega?”
- “Badiiy matnda hissiyot, syujet, timsol, xulosa, hayotiy misol, muallif ohangi qanday ifodalangan?”

Har bir bosqichda o‘quvchi:

- “Dalil keltiraman”.
- “Yopiq test bo‘lsa, to‘g‘ri variantni tanlab, nega tanlaganimni asoslayman”.
- “Ochiq bo‘lsa, 2-3 gap bilan javob beraman”.
- “Kuchli dalil keltirsam, 3–4 ballgacha olaman”.
- “Xatoga yo‘l qo‘ymaslik uchun hushyor bo‘laman”.
- “Matndan chetga chiqmayman, ammo ortiqcha taxmin bilan adashmayman”.
- “Bor dalil bilan ishlayman”.
- “Agar real hayotdan misol keltirsam, fikrim yanada ishonchli bo‘ladi”, degan malakani shakllantiradi.

Xulosa o‘rnida aytganda, PISA tadqiqotida foydalaniladigan topshiriqlar metodikasi – bu ijtimoiy, matematika, tabiiy fanlar, o‘qish-savodxonlik va global mavzularga oid matnlarni, real muammoli vazifalarni, turli shakldagi savollarni jamlab, o‘quvchilardan mustaqil fikr, tanqidiy mulohaza, amaliy yechim, dalil-isbot, xulosa berishni talab qiladigan, butun dunyoda tan olingan test shaklidir. Uning asosiy xususiyati – noodatiy ssenariy, har safar amaliy jarayon, ijtimoiy axborot, jadval, rasm, chizma, bandlar bo‘yicha dalil, subyektiv izoh, xulosa, real hayot misoli, “ochiq savollar” va “yopiq tanlov” ni aralashtirib berishdan iborat. Bu metodika o‘quvchini “sizga mavhum bo‘lgan masalani, lekin keraksiz ma’lumot ham berilgan, sinchiklab tahlil qiling, savolga javob toping, dalil keltiring, xulosa ayting”, deya o‘rgatadi. Natijada o‘n besh yoshga etgan maktab o‘quvchisi real hayotda duch keladigan muammolarni hal qilishda, ijtimoiy mavzularda mustaqil fikrga ega bo‘lishda, dalil va dalilga asoslangan isbot bilangina o‘z qarorini himoya qilishda, to‘g‘ri xulosa berish, real ko‘rsatkichlarni o‘qish,

badiiy matnda muallif ohangini tushunish, matematika masalasida aniq usulni tanlash, biologik, fizika hodisalarida esa keraksiz formal me’yorlardan xoli bo‘lib, hayotiy-atroflicha fikrga tayanish qobiliyatini namoyon etadi. Dunyoning ilg‘or ta’lim tizimlari, PISA test uslubini puxtaroq qo‘llab, “o‘qish – real hayotga bog‘liq bo‘lsin”, deya darslarda har kun mashq qiladilar va bu jarayon nihoyat yuksak samaraga erishadi. Shu bois yurtimizda ham “o‘quvchilar PISAda muvaffaqiyat qozonishlari uchun” maktab darslarida real test usullarini, ijtimoiy-lingvistik tahlil, matematika fanlararo integratsiya, tabiiy fanlarda laboratoriya, dalil, xulosa, so‘ng jamiyatda amaliyotga tatbiq, rolli o‘yin, bahs, subyektiv esse, “kim savol tuzadi?”, “kim muammoni boshqacha hal qilishi mumkin?” kabi uslublarni faol joriy qilish lokin e’tibordagi eng ustuvor masalalardan biri bo‘lishi lozim. PISA testlarining metodikasini tushungan o‘qituvchi darsdagi yurituvini eskicha o‘qitishdan, yodlash va tayyor formula uslubidan qutqaradi, yangicha, kashfiyotga asoslangan, muammoli, interfaol metodlarga yo‘naltiradi. Natijada o‘quvchilar har qanday topshiriqda mustaqil fikr, dalil, ishonarli isbot, xulosa bilan maqsadga erishishni o‘rganadilar, kelajakda “asrlarga munosib, raqobatbardosh va intellektual avlod” sifatida kamol topadilar.

PISA tadqiqotida ham albatta muvaffaqiyatli natijalar namoyish etib, “biz tayyor bilimi, real ijtimoiy fanni amalda isbotlaydigan, creative thinking, problem solving, tanqidiy tafakkur malakasiga ega avlodmiz”, deya e’tirof qilinadilar. Barcha maqsadning forig‘i ham ana shu: “o‘qish – hayotiy malaka, matematika va tabiiy fanlar – shunchaki nazariy eslab qolish uchun emas, balki bu bor muammolarni hal qilish quroli, mustaqil fikr – jamiyat farovonligi” tamoyili PISA topshiriqlarini ham ta’lim jarayonlariga yoyish bilan ta’minlanadi.

3. PISA xalqaro tadqiqotiga tayyorgarlik ko‘rish davlat ta’lim tizimi uchun faqat reytingda yuqori o‘rinlarni egallashdan iborat maqsad emas, balki tub mohiyati bilan butun o‘quv jarayonini, metodik yondashuvlarni, o‘qituvchilar malakasini, darsliklar mazmunini, maktab infratuzilmasini va hatto ota-onalar bilan hamkorlikni ham chuqur isloh qilishni talab etadi. Zero,

PISA o‘n besh yoshli o‘quvchilarning real hayotdagi turli muammolarni mustaqil fikrlash, dalil-isbot keltirish, matematika, tabiiy fanlar, o‘qish-savodxonlik bo‘yicha amaliy masalalarni echa olish, tahliliy xulosa chiqarish kabi ko‘nikmalarini sinovdan o‘tkazadi. Demak, bu yoshga kelgan o‘quvchi maktabda faqat yodlash uslubi bilan emas, balki tadqiqot, muammoli vazifa, integratsiyalashgan mashqlar, matn va jadvallar, grafik va diagramma, ijtimoiy-lingvistik mulohaza, hayotiy dalil, formula va chizmalarga tayangan holda qiyin masalalarni hal qilishga tayyor bo‘lishi lozim. PISA tadqiqotida muvaffaqiyatga erishish uchun maktab, tuman, shahar, viloyat va respublika darajasida bosqichma-bosqich, izchil tayyorgarlik ishlarini amalga oshirish zarur. Buning uchun ta’lim siyosati, darsliklar va metodika, o‘qituvchilar malakasini oshirish, ota-onalar bilan hamkorlik, darslarda interfaol usullar, amaliy loyihalar, ijtimoiy va tabiiy muammolarni birlashtirgan masalalar, testologiya, nutq o‘stirish, axborot texnologiyalari kabilarning barchasi muhim omil sifatida ko‘rib chiqiladi. Agar bu tayyorgarlik ishlari rejali ravishda olib borilsa, o‘n besh yoshli o‘quvchilar PISA testlarida nafaqat nazariy, balki hayotiy masalalarda ham mustahkam xulosa chiqarishga, bandma-band tahlil qilishga, yopiq va ochiq savollarga ishonch bilan javob berishga muvaffaq bo‘ladilar.

Avvalo PISA ga tayyorgarlik jarayoni maktab ta’lim dasturlarini chuqur qayta ko‘rib chiqishdan boshlanadi. Ta’lim boshqaruvi darajasida PISA mezonlariga mos ravishda matematika, tabiiy fanlar va o‘qish-savodxonlik fanlarining mazmunini modernizatsiya qilish, yodlashga asoslangan uslublardan voz kechish, real hayotiy masalalar, dalil-isbot talab etadigan topshiriqlar, badiiy va ilmiy-ommabop matnlar bilan ishlashga keng o‘rin berishni ko‘zda tutish lozim. Odatda an’anaviy darslarda o‘qituvchi ma’lum mavzuni tushuntirib, keyin oddiy misollarni chorak davomida yodlagancha echtirishi, testni ham asosan tipik misollar bilan chegaralab qo‘yishi mumkin. PISA esa butunlay noodatiy, ssenariy shaklidagi, qisman real, qisman soxta bo‘lishi mumkin bo‘lgan, lekin albatta hayotga bog‘liq masalalarni taklif etadi. Buni e’tiborga olib, tayyorgarlik doirasida darslik tuzuvchilari va metodistlar

“mavzu kesimida nafaqat nazariy formula yoki qoidani tushuntirish, balki bu formula yoki qoidani kundalik yoki global muammoga qanday qo‘llash mumkin?”, degan savolni darsliklarga tatbiq qilishlari zarur. Qaysi mavzular integratsiyalashgan holda, masalan, matematika bilan geografiya, matematika bilan kimyo, matematika bilan ijtimoiy fanlar, biologiya bilan sotsiologiya, informatika bilan fizika, o‘qish-savodxonlik bilan ilmiy-ommabop matn kabilar kesishuvini topib, dars jarayonida shu kesishgan joydagi amaliy topshiriqlarni yuqori sinflardan boshlab tatbiq etish lozim. Qolaversa, maktab darslari bandma-band reja bilan yo‘naltirilganida hamma fanlarda o‘quvchilar mustaqil fikrini, dalilini, xulosasini yozish, real misolni keltirishga odatlanishi kerak.

Tayyorgarlikning ikkinchi bosqichi – o‘qituvchilarning malakasini oshirish, ularga PISA test uslublari, masalalarni yaratish, ularni darsda sinab ko‘rish, xatolarni tahlil qilish bo‘yicha metodik seminar-treninglar o‘tkazish, ustoz-shogird tizimini joriy etish, peshqadam maktablar negizida maxsus to‘garaklar, amaliy mashg‘ulotlar o‘tkazishdan iborat. Chunki PISA usuli “o‘qituvchi darsda oldindan tayyor mavzuni takrorlatib, ustoz takroriy misollarni echtirish” tarzidan farq qiladi. O‘qituvchi muammoni o‘quvchilarga tashlashi, “Kelinglar, muammoni birga topib, tahlil qilaylik, kim qaysi dalilni oladi?”, “Kim grafikni tahlil qiladi, kim matnni tahlil qiladi?”, “Keyin hammasini bir joyga qo‘yamiz, xulosa qilamiz”, “Savolga aniq javob berish uchun nimaga e’tibor berish lozim?” degan usullardan foydalanishi zarur. Bunday dars uslublariga o‘qituvchilar oldin ko‘nikmagan bo‘lishi mumkin, shu sababdan “metodik markazlar, malaka oshirish institutlari, xalqaro trenerlar” bilan hamkorlikda o‘quv-seminarlar o‘tkazib, PISA uslubida masala tayyorlash, test tuzish, xatolarni kodlash, balli tizimda baholash, dalil-isbot va xulosa yozishni nazorat qilish, “o‘quvchilar o‘z fikrini yozma bayon qilsa, qanday mezon bilan baholash?”, “kimga 2 ball, kimga 3 ball beriladi?” kabi masalalar tushuntirilishi kerak. O‘qituvchilar buni sinfda amaliy qo‘llab, har dars 10-15 daqiqalik PISA uslubidagi mashqlarga o‘quvchilarni jalb qilishi lozim. Shu orada darsliklardan tashqari qo‘shimcha “mavzuga oid ijtimoiy

masalalar”, “boshqa fan bilan integratsiya», “matn yoki diagramma», “jadval», “murakkab ssenariy” keltirishi va “kim xulosa qiladi?” deya o‘quvchilar bilan muammoli usulda ish tutishi zarur bo‘ladi. O‘qituvchi “noto‘g‘ri javob olsa, xatoni tuzatishimiz mumkin, shu orada malaka shakllanadi” deya sabr-toqat bilan ish tutishi taqozo etiladi. Agar “teskari reja” bilan, “sen nega xatolik qilding?”, deya bolani koyish, unga jarima berish uslubi bo‘lsa, o‘quvchilar ruhan siqilib, mustaqil fikr bildirishdan cho‘chiydi. Buning o‘rniga “xatodan saboq” metodi joriy etilib, o‘quvchi xatoni tahlil qiladi, “men buncha raqamga e’tibor qilmay, diagramma bilan matnni bog‘lamay, shoshilib xulosa qilgan ekanman”, “asar oxiridagi qahramon hissiyotini men noto‘g‘ri talqin qilgan ekanman”, “endigi safar diqqat bilan solishtiraman”, deya darslarda takomilga erishadi.

Tayyorgarlikning uchinchi bosqichi – maktab infratuzilmasi va ta’lim muhitini yanada qulaylashtirish. Boisi, PISA testlari qay tarzda bo‘lmasin, o‘quvchilardan “kompyuter-based testing” yoxud “qog‘oz-based test”ni bajarish paytida mustaqil, xotirjam, darsdan tashqari paytda ham turli amaliy mashqlar bilan band bo‘lishni talab qiladi. Maktablarda kompyuter va texnik vositalar bo‘lishi, internet orqali turli mavzudagi matnlar, rasmlar, jadvallarni to‘plash, o‘qituvchi topadigan loyihalarni sinfda ko‘rsatish, dars jarayonida slayd, video, simulyatsiya, virtual laboratoriya, rolli o‘yinlar, rasmlar bilan ishlash kabilarga e’tibor berilishi lozim. Maktablarning moddiy texnik bazasi bo‘lmasa, murakkab diagramma va rasmni hatto chop etishning iloji bo‘lmasligi, o‘qituvchi darsni tor doirada o‘tkazishga majbur bo‘lishi mumkin. Shuning uchun “har bir maktabda bitta sinf xonasi bo’limi, test, tajriba qurollari, turli bosqichlarda PISA uslubidagi masala jamlanmalari, o‘quvchilarning tajriba jurnallari, stendlar, devoriy rasmlarga e’tibor qaratish, kutubxonada “ilmiy-ommabop” yoki “ijodiy ssenariy” kitoblarini yana ko‘paytirish, darsliklarni takomillashtirish” – tayyorgarlikning zarur bo‘g‘inlari bo‘ladi. Shuningdek, turli fan to‘garaklari – matematik klublar, biologik eksperiment, “muhandislik loyihasi”, “kimyoviy tajriba”, “nutq va kitobxonlik”, “qo‘shimcha adabiy manbalar”, “biz o‘qiganni bahslashamiz”

shaklidagi tadbirlar – bular ham PISA metodiga zamin hozirlaydi. O‘qituvchi “har dars hammasiga ulgurmayman” degan bo‘lsa, to‘garaklarda, “kuzatuv-xulosa” mashqlarida, fan bayramlarida, “kashfiyotlar kechasi», “tajribalar tanlovi”, “eng yaxshi masala tuzuvchi o‘quvchi”, “eng ishonchli dalil keltirish bo‘yicha musobaqa», “ijodiy esse”, “ilmiy-ommabop maqola o‘qib, sinf oldida xulosa qilish”, “maktab devoriy gazetasida ijtimoiy muammolar tahlili” kabi ko‘rinishlar bilan ham mustahkamlab borishadi.

To‘rtinchi bosqich – o‘quvchilar bilan “test metodikasi”ni to‘g‘ri yo‘lga qo‘yish. PISA tadqiqotida o‘quvchi o‘z oldida test kitobchasi yoki kompyuter-based testing ko‘rinishida ancha hajmdagi masalalar jamlanmasiga duch keladi. Masalalardan ayrimlari matnli bo‘lib, 5-6 ta savol bilan birga keladi, ba’zilar rasm-chizma, jadval, statistika, badiiy matn, informatsion matn shaklida bo‘ladi. O‘quvchilarning “testni odatiy 1-2 daqiqada taxminiy tanlab belgilash” emas, balki “sinchiklab o‘qish, matnni qayta o‘qish, bandma-band tahlil qilish, keraksiz va zarur ma’lumotni saralash, so‘ng savollarga javoblar variantlarini yoki yozma shaklini berish, zarur bo‘lsa yordamsiz dalil keltirish” kabi jarayonlarga moslashishini xohlash uchun ham darslarda “test metodikasi”ni o‘rgatish lozim bo‘ladi. Masalan, oldin an’anaviy testlarda “A, B, C, D” tanlash va “kim tez topadi, kim 0,8 sekundda belgilab bo‘ladi” bo‘lgan. PISA uslubi esa “kim sinchiklab 2-3 marotaba matnni o‘qiydi, kim aniq ma’lumotni topadi, kim xulosa og‘ir bo‘lsa ham, yuritadi, har kimga 3-4 daqiqa ajratiladi”, deydi. Bu jarayonda “testni ishlash bosqichlari: avval butun masalani ko‘rib chiqish, savollarni qarab chiqish, keyin matnni bandma-band tahlil qilib, javob yozish, so‘ngra xatolarni tuzatish, yana matnni tekshirish, qarab chiqish, tez baho bermaslik”, degan xulq odat hosil qiladi. Yoki “kimga savol noaniq bo‘lib ko‘rinsa, oldin soddaroq savollardan boshlasin, keyin murakkab savollarga qaytsin”, “kim yopiq savolga javoblarni variantdan bexos tanlamasin, balki dalilga asoslansin”, “kim ochiq savolda 2 jumla emas, 3-4 jumla yozib, dalil va xulosani batamom tushuntirsin”, “kerak bo‘lsa oddiy chizma chizib, mazmunini isbotlasin”, “bunday yondashuv PISA metodiga

muvofiq”, – shu amaliy mashg‘ulotlarga sinfda odatlanish tayyorgarlikning muhim yo‘nalishi bo‘ladi.

Beshinchi bosqich – ota-onalar bilan hamkorlik. PISA testlari arafasida nafaqat o‘qituvchi va maktab, balki oilaning ma’naviy muhiti, o‘quvchilarning bo‘sh vaqtini qanday o‘tkazishi, kitob o‘qish, ijtimoiy-media foydalari, interfaol uslublar, to‘garaklarga qatnashi, ota-ona bilan hamkorlikdagi loyihalar, suhbatlar, uyda tahlil, qiyoslash, orzular kabilar ham ta’sir qiladi. Ko‘p hollarda “o‘n besh yosh – mavhum murakkab davr”, “shundan boshlab mustaqillik, ijtimoiy hayotga kirish bosqichi”, degan fikr bor, ota-onalar bolaga darsga amaliy ko‘mak ko‘rsatishi, kitob tanlab berishi, masalali savollar so‘rab turishi, “bolaning mustaqil fikrlashiga, dalil keltirishiga sharoit yaratish” ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Qaysi oilada shunday madaniy muhit bo‘lsa, bola PISAda ham ancha yaxshi javoblar topa oladi, chunki kundalik hayotdan turli misollar keltirish, statistika, muammoli masalalarni hal qilishda suvday yuradi. Shu sababli maktab ma’muriyati, sinf rahbarlari, ota-onalar kengashlari “PISA tadqiqotiga” tayyorgarlik bo‘yicha oilalarda kitob fondi, kitobxonlik uchun alohida vaqt, intellektual o‘yinlar, birga matnli loyihalar, suhandonlik kechalari, oilaviy muhokama, “masalalarni birga yechish” – bunday ko‘nikmalarni ustuvor rivojlantirishi kerak. Qolaversa, ota-onalar “maktabdan so‘ng repetitor bilan umumiy testni yodlash” emas, balki “amaliy, ijtimoiy, noan’anaviy masalalar to‘plamidan foydalanish, farzandni har xil kitoblar o‘qishga, real hayotda kuzatuvchan bo‘lishga, fan to‘garaklariga qatnashga rag‘batlantirish” lozimligini chuqur tushunishi zarur. Bu ham tayyorgarlikning ajralmas bo‘g‘ini.

Oltinchi bosqich – sinov testlar va natijalarni tahlil qilish. PISA testini “oldindan ko‘rish yoki takrorlash” metodik jihatdan imkonsiz bo‘lsa-da, “PISA formatida tayyorlangan test misollari” dunyoda keng tarqalgan, avvalgi yillardan bu testlarning ba’zilari rasmiy nashr etilgan. Maktablar, metodistlar, o‘qituvchilar shu misollardan foydalanib, sinfda oldindan “demo test”lar o‘tkazishlari, to‘plangan natijalarni tahlil qilishi, “bizning sinfda so‘rovchi o‘quvchilarning nisbatan qanchasi matnni tushunolmay, shunchaki tasodif

tanlashgan?”, “kim murakkab masaladan chetga chiqdi?”, “kim xatolarning sababi nimada?” “kim 2 ball o‘rniga 1 ball bilan cheklandi?”, “kim xulosaga dalil keltirmasdan, bo‘sh, yuzaki izoh berdi?”, deya qadam-baqadam kamchilikni topib, darslarda isloh qilishi juda muhim. Bunda “bolalardagi xatoni tuzatish, sabr bilan izohlash”, “o‘zingiz u matnda shu dalilni topmadingiz, biz topdik, demak keyingi safar hushyor bo‘ling”, “yoki bu diagramma sizga nimalarni ko‘rsatyapti, sabr bilan ko‘rmasdan tez shoshilib xulosa qilgansiz”, “shuning uchun testda xato”, “ishonch hosil qilish uchun matnni qaytadan ko‘zdan kechirish kerak edi” qabilidagi tushuntirish uslublari ish berishi mumkin. “Demo test” amaliyoti “bolalarda pishiq psixologik barqarorlik, testni yakkama-yakka mustaqil yechish”, “darsda ham ustoz chetga chiqmay, xato ustida tahlil qilishi”, “har oyda bir marotaba bunday test” – shu yo‘l bilan natijada bola PISAga real kirishgan paytda “o‘qituvchiga savol berish mumkin emas”, “men bor topshiriqlarni o‘zim bilib bajara olishim kerak”, “men xatoni takrorlamayman, topib, dalilni puxta keltiraman”, deydi. Demak, “harakatsiz tayyorgarlik” emas, aksincha “demo test – tahlil – muammolarni tuzatish – yana demo test” – shunday aylanma uslublar qo‘llanishi maqsadga muvofiq. Buning uchun maktab-laboratoriya, peshqadam sinflar, “har bir sinfda test matnlari to‘plami”, “boshqa fanlar bo‘yicha loyihalar” doim bo‘lishi zarur. Agar “har darsda odatiy misol” bilan kifoyalanilsa, PISA formatiga hech tayyorgarlik bo‘lmaydi, sinf o‘quvchilari “o‘n besh yoshda testni ko‘rib, hayron bo‘lishadi”. Shu sababli reja asosida “sinov testlar” tatbiq qilish tayyorgarlikdagi zarur qadamdir.

Yettinchi bosqich – tuman, shahar, viloyat va respublika darajasida ijtimoiy hamkorlik. PISA tadqiqotida ishtirok etadigan maktablar oldindan rasmiy ro‘yxatga kiritilgan bo‘lsa-da, butun ta’lim tizimini harakatga keltirish zarur. Chunki PISA testida ishtirok etuvchilar tasodifiy tanlanadi, bu esa tayyorgarlikni faqat ayrim maktablarga emas, balki umumiy tizimga qaratishni taqozo etadi. Shu bois mahalliy metodik birlashmalar tomonidan “PISA test uslublari asosida dars o‘tish”, “nazariy emas, amaliy loyiha asosidagi ta’lim”, “yosh mutaxassislar, ilg‘or o‘qituvchilar bilan tajriba almashinuvi”, “tuman

miqyosida seminarlar”, “viloyat darajasida olimpiadalar, kitobxonlik tanlovlari va loyihalar ko‘rgazmasi”, “Respublika miqyosida darslik va metodik qo‘llanmalarning islohoti, ommaviy axborot vositalarida PISA saboqlari haqida videoroliklar, forumlar” kabi chora-tadbirlarni yo‘lga qo‘yish lozim. Davlat miqyosida esa O‘zbekiston PISA milliy markazi, mas’ul idoralar tomonidan ilg‘or metodikalarga asoslangan darslar, real hayotiy muammolarni yechishga qaratilgan yondashuvlar joriy etiladi. Mazkur harakatlarni qonuniy jihatdan mustahkamlovchi qaror, nizom va farmonlar qabul qilinadi. Har bir bo‘g‘inning o‘z zimmasidagi vazifani sidqidildan bajarishi – PISA natijalarini yuksaltirish, o‘quvchilarning hayotiy fikrlash, dalillash, xulosa chiqarish ko‘nikmalarini rivojlantirishga olib keladi.

Sakkizinchi bosqich – OAV va jamoatchilik e’tiborini kuchaytirish. PISA tadqiqotiga tayyorgarlik faqat maktab ichki ishlari bilan cheklanib qolmasligi kerak. Butun jamoatchilik, ota-onalar va keng omma bu jarayonga daxldorligini his etishi lozim. Davlat matbuot agentliklari, televideniye, radio va blogerlar orqali “innovatsion darslar”, “PISA saboqlari”, “farzand bilan birgalikda amaliy mashg‘ulotlar o‘tkazish”, “kitobxonlikni rag‘batlantirish”, “kelajak kasblari haqida ochiq fikrlar” yoritilishi zarur. Bunday targ‘ibot orqali ota-onalar farzandlarining maktabda olib borilayotgan yangicha loyihalarini tushunadi va ma’qullaydi. Jamiyatda shunday ijobiy muhit shakllanadiki, har bir oila, har bir o‘qituvchi, har bir fuqaro bolalar bilan savol-javoblar qilish, real hayotiy vaziyatlarni tahlil qilish orqali PISA yondashuvlariga hissa qo‘shadi.

To‘qqizinchi bosqich – yakuniy nazorat, tahlil va korreksiya. Tadqiqotdan bir necha oy oldin maktablarda “razm darslar” va “demo testlar” o‘tkaziladi. Tuman va viloyat miqyosida test natijalari tahlil qilinadi, xatoliklar aniqlanadi. Masalan, ba’zilar “matematika yo‘nalishida yutuq bor, ammo o‘qish-savodxonlikda muammo ko‘p”, yoki “badiiy matnni tushunish yaxshi, lekin grafik-infografik matnlarda kamchiliklar bor”, degan xulosalarga kelishadi. Bunday aniqliklar asosida dars mazmuniga o‘zgarishlar kiritiladi, dalillash, rejalashtirish, tabiat fanlari bo‘yicha ko‘nikmalar mustahkamlanadi.

O‘quvchilarning psixologik holati, texnik va metodik kamchiliklar bartaraf qilinadi. So‘nggi 1-2 oyda yana 2-3 marta sinov testlar o‘tkazilib, har bir xato ustida alohida ishlanadi. Natijada o‘quvchi test vaqtida ishonch bilan ishlaydi, matnni chuqur tushunib, murakkab savollarga ham asosli javob bera oladi.

O‘ninchi bosqich – PISA testidan so‘ng islohotlarni davom ettirish. Test natijalari e’lon qilingach, jamiyatda keng muhokama boshlanadi: “nechta ball oldik?”, “qanday yondashuvlar foyda berdi?”, degan savollar yuzaga keladi. Agar natijalar past bo‘lsa – islohotlarni chuqurlashtirish, yuqori bo‘lsa – mavjud tizimni yanada takomillashtirish lozim bo‘ladi. Yodlashga asoslangan usullarni bekor qilish, innovatsion metodikalarni keng joriy etish, o‘qituvchilarni rag‘batlantirish, o‘quvchilarni erkin izlanishga yo‘naltirish, loyihaviy ishlarni kengaytirish – bular islohotlarning uzluksiz bo‘lishiga xizmat qiladi. Natijada o‘quvchilarda ilmiy-ijodiy salohiyat, texnik va lingvistik qobiliyat, hayotiy masalalarni hal qilishga layoqat shakllanadi. Bunday avlod PISA bilan birga TIMSS, PIRLS kabi xalqaro baholashlarga, shuningdek, oliy ta’lim, ish bozori, startap va grant dasturlariga tayyor bo‘ladi.

Yuqoridagi bosqichlar uzviylikda “makon, vaqt, ishtirokchilar va amaliy tadbirlar” asosida puxta rejalashtirilgan chora-tadbirlarni talab etadi. Maktab, tuman, viloyat va respublika bosqichida o‘quvchilarning PISA formatida tayyorgarligi quyidagi yo‘nalishlarni qamrab olishi zarur:

- darsliklar mazmunini yangilash,
- o‘qituvchilarning malakasini oshirish,
- darslarda real va hayotiy vazifalarni ko‘proq qo‘llash,
- amaliy mashg‘ulotlarni kengaytirish,
- jamoatchilik, OAV va oilani jalb etish,
- natijalarga qarab tizimli tahlil va korreksiya olib borish.

PISA – bu faqat bir marotabalik test emas, balki butun ta’lim tizimini zamonaviylashtiruvchi va taraqqiyotga undovchi asosiy mexanizmdir.

Nazorat savollari

1. PISA xalqaro tadqiqotining asosiy maqsadi nimadan iborat va u qaysi yoshdagi o‘quvchilar o‘rtasida o‘tkaziladi?
2. PISA testlarining an’anaviy akademik imtihonlardan farqi nimada va unda qanday ko‘nikmalar baholanadi?
3. PISA tadqiqotining “o‘qish-savodxonlik”, “matematika”, “tabiiy fanlar” yo‘nalishlaridan birining ustuvor mavzu bo‘lib tanlanishi qanday amalga oshiriladi?
4. PISA topshiriqlarida matn bilan ishlash qaysi metodik xususiyatlar bilan ajralib turadi? (Real hayotiy vazifalar, jadval, rasm, grafik, savol-javob, ochiq javob va b.)
5. PISA testlariga tayyorgarlik jarayonida maktab darslarida matn bilan ishlash (badiiy yoki ilmiy) qanday usullar orqali chuqurlashtirilishi zarur?
6. Murakkab matnlarni tahlil qilishda o‘quvchilarning mustaqil fikr yuritish, dalil keltirish, xulosa berish ko‘nikmalarini qanday mashqlar yordamida rivojlantirish mumkin?
7. “Hayotiy masalalar”ga oid topshiriqlar PISA metodikasida qanday shakllantiriladi va o‘quvchilardan nimani talab qiladi?
8. PISA testlarida ochiq savollarga javob berish uchun bolalarda so‘z boyligi, dalil-isbot, real misol, xulosa kabi jihatlarni mustahkamlashda qaysi metodik yondashuvlar samarali bo‘ladi?
9. Tayyorgarlik bosqichida maktab, tuman va viloyat darajasida o‘tkaziladigan sinov testlari, seminarlar, o‘qituvchilar malakasini oshirish tadbirlari qaysi jihatlarda yordam beradi?
10. PISAda muvaffaqiyatli natijaga erishish uchun o‘quvchilarda matematik va tabiiy fan ko‘nikmalarini matn bilan ishlash amaliyotiga qanday integratsiya qilish lozim?

AMALIY MASHG‘ULOTLAR

MATN TURLARI, ULARNING O‘ZIGA XOS JIHATLARI

1. “Matnni tanib ol” (Guruh bilan ishlash)

Maqsad: O‘quvchilarga har xil matn turlari haqida tushuncha berish, ulardan birini topa olish, izohlash.

1. O‘qituvchi oldindan 5-7 ta turli matn namunalarini (masalan, bitta xat (maktub), kichik dori haqidagi ma’lumotnoma, biror badiiy parcha (hikoyadan), ilmiy-ommabop yoki ilmiy parcha, dialog shaklidagi suhbat nusxasi, rasmiy hujjatdan iqtibos) kichik varaqchalarga chop etib tayyorlaydi.
2. O‘quvchilarni 2-3 guruhga bo‘ling. Har bir guruhga bir nechta matn namunasi tarqatiladi.
3. Guruh a’zolari o‘sha parchaning qaysi turga tegishli ekanini aniqlaydi: “Bu maktub turi, bu esa badiiy parcha, bu ilmiy matn, bu rasmiy hujjat, bu dialog shakli” va h.k.
4. Tanlash sabablari izohlanadi: “Nega maktub?”, “Unda kimga murojaat, salom, xayrlashish bor”. “Dialog nechta gapiruvchi o‘rtasida bo‘lyapti”, “ilmiy matnda aniq terminlar, dalillar uchraydi” va shu kabilar.

Natija: O‘quvchilar matn turlarining o‘ziga xos xususiyatlarini bandma-band nomlab o‘rganishadi.

2. “Og‘zaki va yozma matn” (Juftlikda muhokama)

Maqsad: Og‘zaki matn va yozma matn orasidagi farqlarni aniqlash, muhokama qilish.

1. O‘quvchilarga ikkita holat tasvirlanadi:
   - 1-holat: Ikki do‘st telefon orqali suhbatlashmoqda.
   - 2-holat: Ikki do‘st xat (maktub) yozib, bir-biriga jo‘natishmoqda.
2. Juftliklarda ushbu holatlar haqida “Qaysi biri og‘zaki matn va qaysi biri yozma matn?”, “Nega?”, “Qanday afzallik yoki kamchiliklari bor?” kabi savollar ustida fikr almashishadi.
3. Har bir juftlik o‘z mulohazasini sinfda baham ko‘radi.

Natija: O‘quvchilar og‘zaki va yozma matnning farqlari (shaxsiy ifoda, tuzilish, vaqt, tuzatish imkoni) haqida tushunchaga ega bo‘lishadi.

3. “Monolog yoki dialog?” (Mantiqiy-topishmoq usuli)

Maqsad: Monolog va dialog shaklidagi matnni aniqlash, farqlarini tushuntirish.

1. O‘qituvchi 2-3 ta qisqa parchani ovoz chiqarib o‘qiydi. Masalan:
   - 1-parcha: Bir shaxsning o‘z fikrini izchil ifodalashdan iborat (monolog).
   - 2-parcha: Ikkita qahramonning savol-javoblari (dialog).
2. O‘quvchilardan “Bu parcha monologmi yoki dialog?”, deb so‘raladi. Javob bergan o‘quvchi “Nimaga shunday o‘ylashda?”, degan savol bilan ham dalillashga chaqiriladi.
3. Monolog va dialog turlariga xos xususiyatlar doskaga yozib chiqiladi.

Natija: O‘quvchilar monolog (bitta shaxsning uzluksiz nutqi) va dialog (ikki yoki undan ortiq shaxsning suhbat shakli) tushunchalariga ega bo‘ladilar.

4. “Rasmiy va norasmiy matnni taqqoslash” (Individual topshiriq)

Maqsad: Rasmiy hujjat, ma’lumotnoma, xat kabi matnlar bilan norasmiy – ijodiy, badiiy yoki maktublar farqini his qilish.

1. O‘qituvchi birorta rasmiy hujjat (masalan, “ma’lumotnoma matni”), yana bitta norasmiy xat (uyat bo‘lmagan, soddalashtirilgan shakl) misolini taqdim etadi.
2. Har bir o‘quvchi ushbu ikki turdagi matnni betma-bet solishtiradi: “Qanday iboralar qo‘llangan?”, “Qaysi biri rasmiy ifoda, qaysi biri erkin?”, “Tinish belgilariga e’tibor qiling”.
3. Solishtirish natijasida ular “Rasmiy matn doim aniq, muayyan shaklda, sarlavha, sana, imzo bor”, “Norasmiy xatda hissiyot, shaxsiy murojaat, so‘rash, tilak bo‘ladi”, kabi xulosalarga kelishadi.

Natija: Rasmiy matn va norasmiy (erkin, ijodiy) matn tuzilishining farqlari yaqqol his qilinadi.

5. “Ijodiy matn tuzish” (Mustaqil ijodiy mashq)

Maqsad: O‘quvchilarda ijodiy matn tuzish ko‘nikmasini rivojlantirish, badiiy ifoda usullaridan foydalanishga undash.

1. O‘quvchilarga qiziqarli rasm (tabiat manzarasi, hayvonlar, ertak qahramonlari) ko‘rsatiladi yoki sinfga ilib qo‘yiladi.
2. Har kim o‘zi xohlagan shaklda (hikoya, badiiy tasvir, ertakka o‘xshash miniatyura) 4-6 jumladan iborat ijodiy matn tuzadi.
3. Keyin ba’zi o‘quvchilar o‘qib beradi, qolganlar bu matnni “Qaysi janrga yaqinroq?”, “Nima uchun?” deb baholashadi.

Natija: Bola ijodiy fikrlash, matn janrini anglash, ijodiy nutqni qo‘llash, ifodali so‘z tanlash kabi ko‘nikmalarni sinab ko‘radi.

6. “Matn turini top” (Katta sinflar yoki takrorlash mashqi)

Maqsad: Turli matn turlari xususiyatlarini eslab qolish, yoyilma tahlil qilish.

1. O‘qituvchi doskaga 5-6 turli xossa (rasmiy uslub, dialogik shakl, ilmiy terminlar, badiiy tasvir, maktubga xos salom-xayrlashish, hissiy ifoda va h.k.) haqida yozadi.
2. O‘quvchilar “Bu xossa qaysi matn turiga xos?”, deb javob berishadi, masalan, “Salom-xayrlashish, munosabat – maktub”, “Ilmiy terminlar, dalillar – ilmiy matn”, “Hissiy ifoda, badiiy timsollar – badiiy matn” va shu kabilar.
3. Hamma javob aytib bo‘lgach, xatolar bilan ishlash, to‘g‘rilash jarayoni olib boriladi.

Natija: O‘quvchilar matn turi xususiyatlarini mustahkam eslab qolishadi.

7. “O‘zi uchun matn yoz” (Tarixiy, texnik yoki badiiy)

Maqsad: O‘quvchiga erkin tanlov berish orqali turli matnlarni tuzish malakasini rivojlantirish.

1. Ustoz “Badiiy matn yozmoqchimisan yoki ilmiy-ommabop (texnik-biol.) parcha yozmoqchimisan?”, deya o‘quvchilarga erkin tanlov beradi.
2. Har bir o‘quvchi yoki juftlik ma’lum mavzuda (masalan, “Yoz faslida mevalar” yoki “Ixtirochilar”) 3-4 gapdan iborat matn yozadi, badiiy yoki ilmiy uslubda bo‘lishi mumkin.

3. Ish yakunida sinfda o‘qish yoki devorga ilish orqali “Kim qanday matn yozgan, nimasi bilan badiiy, nimasi bilan ilmiy?” kabi savol-javob shaklida hamkorlik bo‘ladi.

Natija: Turli matnlar yaratish, uslub tanlash, ifodali so‘z ishlatish bo‘yicha ijobiy tajriba hosil bo‘ladi.

8. “Maktub tuzish” (Amaliy ssenariy usuli)

Maqsad: Maktub (xat) janrida matn yozish, rasmiy va norasmiy maktub farqlarini o‘rganish.

1. Ustoz “Sinfda bitta do‘stinga tug‘ilgan kunga tabrik xati yozmoqchisanmi yoki rasmiy idoraga shikoyat xati yozmoqchimisan, tanla!”, deya o‘quvchilarni ixtiyoriy topshiriqqa jalb qiladi.
2. Norasmiy xat: do‘stiga kichik iliq so‘zlar, tug‘ilgan kun tilaklari; Rasmiy xat: biror muammo haqida murojaat (masalan, kutubxonada kitob etishmasligi).
3. Yozib bo‘lgach, o‘quvchi xatning tuzilishi (kimga murojaat, sarlavha, salom, asosiy mazmun, tilak yoki so‘rov, xayrlashish, sana va imzo) bo‘yicha sinfda tahlil qiladi.

Natija: Maktub janri xususiyatlarini (rasmiy yoki norasmiy, murojat va xayrlashish ifodalari, matn tuzilishi) tushunish va amalda qo‘llash.

9. “Ilmiy-ommabop matn bilan ishlash” (Tajriba yoki kuzatuv misolida)

Maqsad: Ilmiy-ommabop matnni o‘qish, undagi terminlar va dalillarni topish, hayotiy kuzatuv bilan bog‘lash.

1. Ustoz biror ilmiy-ommabop parcha (masalan, “Suvning aylanishi” yoki “O‘simliklarning o‘sishi”) ning 5-6 jumladan iborat nusxasini o‘qiydi.
2. O‘quvchilar matn bo‘yicha eng muhim 2-3 terminni topadi, qisqa lug‘aviy izoh yozadi.
3. Matnda aytilgan jarayonni real hayotdan misol keltirib tushuntirishga harakat qiladilar (masalan, “Suv bug‘ bo‘lib ko‘tarilishi – biz qaynoq choydan bug‘ chiqqanini ko‘rganmiz”), so‘ng bu izohlarni sinfda baham ko‘rishadi.

Natija: Ilmiy-ommabop matnni tushunish, terminlarga e’tibor, real kuzatuv bilan bog‘lash ko‘nikmasi shakllanadi.

10. “Badiiy yoki ilmiy?” (Test shaklidagi yakuniy mashq)

Maqsad: Badiiy, ilmiy, ilmiy-ommabop, rasmiy, erkin, dialog kabi matn turlari haqida olingan bilimlarni mustahkamlash.

1. O‘qituvchi 5 ta gapdan iborat matnlarni yozib, test shaklida beradi (masalan, “Matn A: Bu yil paxta rejasi belgilandi...”, “Matn B: Arslon qadam tashlab boqqa kirdi...”, “Matn C: Biz izlanish jarayonida xromosoma tuzilishini o‘rgandik...” va h.k.).
2. Savol:
   1. “Qaysi matn badiiy?
   2. Qaysi biri ilmiy?,
3. Qaysi biri rasmiy?”, deb tanlash talab etiladi. Javob tahlil qilinib, xatolar to‘g‘rilanadi.

BADIY ASAR MATNI USTIDA ISHLASH BOSQICHLARI

1. “Asar sarlavhasi va kutilma” (Asar mazmuni bilan tanishtirish)

Maqsad: O‘quvchilarga badiiy asar haqidagi dastlabki tasavvurni berish, qahramonlar, muhit, syujet haqida taxmin qilib ko‘rish.

1. O‘qituvchi asarning sarlavhasini doskaga yozadi yoki kitob muqovasini ko‘rsatadi (masalan, “Oltin kalitcha”, “Zumrad va Qimmat” kabi).
2. O‘quvchilardan “Bu asar kim yoki nima haqida bo‘lsa kerak?”, “Qanday voqealar uchrashi mumkin?”, deya savol beriladi.
3. Bir nechta o‘quvchi o‘z kutilmalarini (taxminlarini) aytadi: “Bu ertak bo‘lsa kerak”, “Syujetdagi qahramonning ismi bo‘lishi mumkin” va h.k.
4. O‘qituvchi asarning muallifi va asosiy mavzusi haqida qisqacha ma’lumot beradi, lekin to‘liq voqealarni ochib bermasdan, qiziqishni saqlab qoladi.

Natija: Bolalar asar haqida dastlabki qiziqish, taxminlarni shakllantiradilar.

2. “Matnni bosqichma-bosqich o‘qish” (Asar tahlili)

Maqsad: O‘quvchilarni badiiy asar matnini izchil o‘qib, voqealar zanjirini bosqichma-bosqich tahlil qilishga o‘rgatish.

1. Asar (yoki hikoya/ertakdan olingan parcha) 2-3 bo‘limga bo‘linadi.
2. Avval birinchi bo‘lim o‘qiladi (o‘qituvchi yoki ifodali o‘qiydigan o‘quvchi).
3. Shu bo‘lim bo‘yicha savol-javob o‘tkaziladi: “Qahramon kim?”, “Qaysi voqea ro‘y berdi?”, “Qanday muammo/yoki ijobiy vaziyat bor?”
4. Shundan so‘ng keyingi bo‘lim o‘qiladi, yana savol-javob va tahlil qilinadi. Shu tariqa asar oxiriga etilguncha bosqichma-bosqich o‘rganiladi.

Natija: O‘quvchilar voqealarni izchil tahlil qilish, har bir bosqichda qahramonlar xatti-harakati va syujet rivojini tushunish ko‘nikmasiga ega bo‘lishadi.

3. “Tanlab o‘qish” (Muayyan qismlarga diqqat qaratish)

Maqsad: Asar matnidagi eng muhim, badiiy jihatdan boy yoki hayajonli epizodlarni o‘quvchilarga kashf etish, ifodali o‘qish.

1. O‘qituvchi asardan 2-3 ta eng muhim (syujet nuqtayi nazaridan) yoki badiiy tasviri boy bo‘lgan epizodni tanlab ajratadi.
2. Epizodlarni bir necha ixtiyoriy o‘quvchi ifodali o‘qib eshittiradi.
3. Qolgan o‘quvchilar “Nega ustoz shu epizodlarni tanlab oldi?”, “Qanday hissiyot yoki muammo namoyon bo‘lyapti?”, deya muhokama qiladilar.
4. Har bir epizod bo‘yicha qisqa savol – “Bu holatda qahramon nega shunday ish tutdi?”, “Muallif qanday so‘zlar bilan ifoda qilgan?” – kabi tahlil o‘tkaziladi.

Natija: Muqim syujet doirasidagi eng jozibador joylar chuqurroq o‘rganiladi, o‘quvchilar asarning “yuragi”ni izlab topadi.

4. “Savol-topshiriqlar stansiyasi” (Ish daftari shaklida)

Maqsad: Asar matnini kengroq tahlil qilish, o‘quvchilarni faol ishtirok etishga jalb qilish.

1. O‘qituvchi 6-7 savoldan iborat “Savol-topshiriqlar stansiyasi”ni tayyorlaydi (varaqda yoki doskaga yozilgan):
   - Savol 1: Qahramon kim va u qanday xulqqa ega?
   - Savol 2: Qaysi voqea eng hayajonli?
   - Savol 3: Matnda qanday badiiy so‘zlar uchradi?
   - Savol 4: Qahramon siz bo‘lganingizda, qanday yo‘l tutardingiz?
   - Savol 5: Asardagi muammo qanday hal bo‘ldi?
   - Savol 6: Asarning xulosa yoki ibrati nimada?
2. O‘quvchilar individual yoki juftliklarda shu savollarga javob yozadilar/munozara qiladilar.
3. Yakunida har bir savol bo‘yicha bir-ikki o‘quvchi javobini sinfda aytib, ustoz tomonidan to‘ldiriladi.

Natija: O‘quvchilar mustaqil xulosa, tanqidiy fikrlash, ijodiy yondashuv kabi amaliy tajribani egallashadi.

5. “Matnni tasvirlash” (Rasm chizish yoki ijodiy ifoda)

Maqsad: Badiiy asardagi manzara, qahramon yoki muhim voqeani rasm, kollaj, pantomima orqali tasvirlash bilan o‘quvchilarda ijodkorlikni rivojlantirish.

1. O‘qituvchi “Asardagi eng yaxshi manzarani rasmda ifodalang” yoki “qahramonning eng ahamiyatli harakati, hissiyotini chizib bering”, deya topshiriq beradi.
2. Bolalar 5-10 daqiqa ichida o‘z rasm yoki kollajlarini bajaradi.
3. Bajarilgan ishni sinf oldida ko‘rsatib, 2-3 gap bilan izoh beradi: “Bu surat qahramonning birinchi bo‘limdagi sarguzashtiga oid”, “Uning chehrasini shunday tasvirladim, chunki...”.

Natija: O‘quvchilar matn mazmunini badiiy tasvir bilan bog‘lash ko‘nikmasini hosil qilishadi, o‘qish jarayoni qiziqarli kechadi.

6. “Asar rejasini tuzish” (Bosqichma-bosqich xulosa)

Maqsad: Asardagi voqealar ketma-ketligini aniq tuzishda o‘quvchilarni tartibli reja tuzishga o‘rgatish.

1. O‘qituvchi asarning boshlanish, rivoj, yakun qismi haqida o‘quvchilarga savol beradi: “Nima bo‘ldi? Kim harakatda? Qachon?”

2. O‘quvchilar bilan hamkorlikda 3-5 banddan iborat yagona reja tuziladi.

3. Har bir band uchun bir-ikkita asosiy gapdan foydalanishadi: (1) Qahramon tanishtirildi. (2) Muammo paydo bo‘ldi… (3) Voqea rivoji… (4) Tugun yechimi… (5) Xulosa.

4. Reja tayyor bo‘lgach, doskaga yoziladi. Zarur bo‘lsa, o‘quvchi daftarga ko‘chiradi.

Natija: O‘quvchilar asar voqealar zanjirini tartibli ifodalash, mazmun mohiyatini qisqa shaklda bayon qilish ko‘nikmasiga ega bo‘lishadi.

7. “Qayta hikoya qilish” (Yangi ohang, 1-2 bosqich)

Maqsad: O‘quvchilarning mustaqil so‘zlash, qayta voqea bayon qilish, badiiy ifodani mustahkamlash.

1. Reja asosida 2-3 o‘quvchidan qayta hikoya qilishi so‘raladi. Avval “kim rozi?”, deya ixtiyoriy taklif qilinadi.

2. Hikoya qilish davomida o‘qituvchi to‘g‘ridan-to‘g‘ri bo‘lmagan tuzatishlar kirita oladi: “Ovozli ifoda, hushyor talaffuz, keraksiz ortiqcha so‘zlardan tiyil”.

3. Muqobil usul sifatida **“**ijodiy qayta hikoya” qilish ham taklif qilinadi: kimdir asar yakunini biroz o‘zgartirishi, “Menimcha, qahramon shu yo‘l bilan muammoni echgan bo‘lardi”, deya ijodiy yondashishi mumkin.

Natija: O‘quvchilar nutqiy ifoda, xotira, mustaqil tafakkur, badiiy til, xulosa chiqarish malakasini takomillashtiradi.

8. “Rolli o‘yin” (Qo‘shimcha ijodiy usul)

Maqsad: Asar mazmunini sahnalashtirish orqali bosh qahramonlar, muhit va voqealarni o‘zaro mulohazali ifodalash.

1. O‘qituvchi asar syujetidan muhim bir sahnani dialog shaklida tanlaydi.

2. 2-3 o‘quvchi “men falon qahramon rolini o‘ynayman” deya chiqishadi, doskada qisqa senariy-ijro qilinadi.

3. Boshqalar “Siz rostdan ham asardagi voqeani to‘g‘ri gavdalantirdingizmi?” “Qaysi joylarda o‘zgartirish bo‘ldi?”, deya munozara qiladi.

Natija: O‘quvchilar dramalashtirish orqali asarning ruhini chuqur his etadilar, ifodali nutq va ijodiy tafakkur rivojlanadi.

9. “Qahramonlarga baho berish” (Mustaqil fikr ifodasi)

Maqsad: O‘quvchilarning asar qahramonlari xulqi, fazilatlari haqida mustaqil munosabat bildirish, axloqiy xulosa chiqarish.

O‘quvchilarga “Asardagi qaysi qahramon sizga yaqinroq, nimaga?”, “Kimning fe’l-atvorini tushunish qiyin bo‘ldi?” kabi savollar beriladi.

2-3 nafar o‘quvchi xohlagan bir qahramonni tanlab, “Menimcha, bu qahramon...”, deya baho beradi.

1. Keyin sinfda axloqiy, tarbiyaviy xulosa shakllanadi: “Demak, qahramon xulqi qanday dars bo‘ldi?”

Natija: O‘quvchilar mustaqil mulohaza qilish, voqealar zamirida yotgan tarbiyaviy saboqlarni ajratish ko‘nikmasiga ega bo‘lishadi.

10. “Yakuniy xulosa” (Refleksiya)

Maqsad: Asar ustida ishlash jarayonidan keyin o‘quvchilarning his-tuyg‘ulari, olgan saboqlari va kelgusida bajarmoqchi bo‘lgan ishlari haqida mulohaza qilish.

1. O‘qituvchi dars yakunida “Nima yangilik o‘rgandingiz?”, “Kim asardan qaysi ibratli g‘oyani oldi?”, deya savol tashlaydi.

2. 2-3 o‘quvchi “Men asar tahlili davomida…”, “Qahramon hayoti menga …”, “Kelgusida shunday xulosa qilmoqdaman…” shaklida 1-2 gap bilan sharh berishadi.

3. O‘qituvchi “Bugun ertaga ham bunday asarlarni o‘qishda qaysi bosqichlaringizni takomillashtirasiz?”, deya refleksiv baho so‘raydi.

Natija: O‘quvchilar badiiy asar matni ustida ishlash jarayonining har bir bosqichini yodda saqlab, kelajakda ham shunday tahlil qilishga tayyorlanadi.

HIKOYA JANRIGA XOS MATNLAR USTIDA ISHLASH

1. “Sarlavha bo‘yicha taxmin”

Maqsad: Hikoya matnini o‘qishdan oldin sarlavha orqali syujetni taxmin qilish, fikr yuritishga rag‘batlantirish.

1. O‘qituvchi hikoya sarlavhasini (masalan, “Bahor tabassumi”, “Bevafo do‘st”) doskaga yozadi yoki aytadi.
2. O‘quvchilar “Bu hikoyada kim qahramon bo‘lishi mumkin?”, “Qanday voqea kechishi mumkin?”, deya taxmin qiladi (2-3 daqiqa).
3. Bir necha o‘quvchi navbat bilan o‘z farazlarini ifodalaydi. O‘qituvchi hikoya syujeti haqidagi bu taxminlarni yozib yoki eslab qolib, hikoya o‘qib bo‘lingach, haqiqatga qanchalik yaqin kelganini taqqoslash mumkin.

Natija: Hikoya o‘qishdan avval mavzu, qahramonlar, voqea haqida qiziqish paydo bo‘ladi.

2. “Kirish, rivoj, yakun” (Strukturaviy tahlil)

Maqsad: Hikoya matnining tuzilishini (kirish, rivojlanish, tugun, yechim) bosqichma-bosqich o‘rganish.

1. Hikoya 2-3 bo‘limga bo‘lib o‘qitiladi: avval kirish qismi, so‘ng asosiy qismi, eng oxirida yakun qismi.
2. Har bo‘lim o‘qilgach, o‘quvchilar savol-javob o‘tkazadi: “Qaysi voqea boshlandi?” “Muammo yoki asosiy voqea nimadan iborat?” “Hikoya yakunida nima sodir bo‘ldi?”
3. Dars yakunida o‘quvchilardan hikoyadagi kirish**,** rivoj (yoki muammo), yakun qaysi qismlarga to‘g‘ri kelishini aytish so‘raladi.

Natija: O‘quvchilar hikoya syujetining an’anaviy tarkibiy qismlarini aniqlash ko‘nikmasiga ega bo‘lishadi.

3. “Kim qahramon?”

Maqsad: Hikoya qahramonlarini tahlil qilish, fe’l-atvor, munosabat, xulq-atvoriga e’tibor berish.

1. O‘quvchilar hikoyani o‘qish chog‘ida qaysi qahramonlar borligini aniqlab chiqishadi.

2. “Qahramon qanday fe’l-atvorga ega?”, “U nimaga erishmoqchi?” ,“Xulqi bilan nimani namoyon qilyapti?”, degan savollar asosida tahlil qilinadi.

3. Sinfda 2-3 daqiqa munozara**:** “Siz qanday qilib qahramon xatti-harakatini baholaysiz? Yaxshi yoki yomon?”, “Nega shunday?”.

Natija: Bolalar hikoyadagi qahramonlarni real hayotdagi odob-axloq me’yorlari bilan qiyoslash, tahlil qilish malakasini rivojlantirishadi.

4. “Tanlab o‘qish” (Ifodali o‘qish mashqi)

Maqsad: Hikoyadagi eng muhim, hayajonli yoki badiiy tahlil qilishga loyiq epizodlarni ifodali o‘qish.

1. O‘qituvchi hikoya matnidan 2-3 paragraf ni tanlab, o‘quvchilardan birini yoki o‘zini ifodali o‘qishga taklif qiladi.

2. Boshqalar: “Nima uchun shu parcha muhim?”, “Bu erda qaysi voqeani eng yaxshi ifoda etgan?”, degan savollar bilan qo‘shimcha tahlil qilinadi.

3. O‘quvchilar ohang, urg‘u, pauza, tovush balandligi kabi ifodali o‘qish elementlariga e’tibor beradilar.

Natija: Hikoya matnining muhim qismi chuqur o‘rganiladi, ifodali o‘qish, diqqat, nutq ustida ishlash mustahkamlanadi.

5. “So‘z xazinasi” (Lug‘aviy ish)

Maqsad: Hikoya matnida uchraydigan notanish so‘zlar yoki muayyan badiiy ifodalarni aniqlash, lug‘atni boyitish.

1. O‘quvchilar matndan 5-6 ta notanish yoki qiziqarli so‘z (ibora) topishadi.

2. Guruh yoki juftliklarda shu so‘zlarning ma’nosini aniqlab, izoh yozishadi. Izoh uchun lug‘at kitob yoki o‘qituvchi yordami bo‘lishi mumkin.

3. Hamma qayta birgalikda: “Bu so‘z nimani anglatadi?”, “Qanday jumlada ishlatilgan?”, – tahlil qiladi. Qaysi so‘zlar badiiy ma’noda, qay biri oddiy leksik ma’noda ekanini ko‘rsatish mumkin.

Natija: O‘quvchilarning so‘z boyligi oshadi, hikoyadagi ifodalarga ko‘nikadi, matnni yanada tushunish osonlashadi.

6. “Savol va topshiriqlar stansiyasi”

Maqsad: Hikoya mazmuni bo‘yicha kengroq savol-topshiriqlarni ishlash orqali syujetni hamkorlikda tahlil qilish.

1. O‘qituvchi 6-7 savol dan iborat ro‘yxatni (yoki stikerlarda) taqdim etadi. Masalan:
   - Savol 1: Hikoyaning voqealari qaysi joy va vaqtda sodir bo‘ladi?
   - Savol 2: Qahramon nimaga erishmoqchi yoki qaysi muammoga duch keldi?
   - Savol 3: Hikoyada o‘quvchi uchun qaysi xulosa muhim bo‘lishi mumkin?
   - Savol 4: Kim qaysi joyda xato qilgan deb o‘ylaysiz, nega?
   - Savol 5: Agar qahramon siz bo‘lsangiz, qanday hal qilgan bo‘lardingiz?
   - Savol 6: Hikoyaning badiiy ifoda vositalaridan (tasvir, kinoya, dialog) qaysi biri diqqatga sazovor?
2. O‘quvchilar juftlik yoki guruhlarda bu savollar bo‘yicha muhokama olib borishadi.
3. Yakunida har bir guruh 1-2 savolga javobini ommaviy aytib, sinfda tahlil qiladi.

Natija: Bolalar hikoya mazmuni va badiiy xususiyatlarini chuqurroq anglaydilar, mustaqil fikr bildirishga o‘rganadilar.

7. “Matnni tasvirlash” (Mini rasm yoki rolli o‘yin)

Maqsad: Hikoya mazmunini ijodiy ifodalash, bolalarda badiiy tasavvur va nutq rivojini kuchaytirish.

1. O‘qituvchi “Hikoyadagi eng qiziqarli voqeani rasmda aks ettiring yoki kichik sahna ko‘rinishida rolli o‘yin shaklida namoyish qiling”, deya topshiriq beradi.

2. O‘quvchilar 5-7 daqiqa davomida rasm chizish yoki qisqa sahna tayyorlash bilan shug‘ullanadilar.

3. Yakunida o‘quvchilar o‘z ishlarini yoki sahna ijrolarini sinfga ko‘rsatishadi, 2-3 gap bilan izoh berishadi: “Biz qahramonning qanday hislar bilan harakat qilganini shunday ko‘rsatmoqchi bo‘ldik…”

Natija: Hikoya matni faqat so‘zda emas, balki badiiy ifoda shaklida ham tushuniladi, bolalar ijodiy yondashuvni mashq qilishadi.

8. “Reja tuzish va qayta hikoya”

Maqsad: Hikoya syujeti bo‘ylab reja yozish, o‘quvchilarning izchil hikoya aytish malakasini oshirish.

1. Sinfda hikoya bo‘limlariga mos 3-5 banddan iborat reja tuziladi. Har bir band 1-2 so‘z (yoki gap) bilan ifodalanishi mumkin (masalan,

1. “Qahramon bilan tanishish”
2. “Uchrashgan muammo”
3. “Kutilmagan yordam”
4. “Yakun yoki xulosa”.

2. Shu reja asosida 2-3 nafar o‘quvchi hikoyani qayta hikoya qiladi. O‘qituvchi, “Xatolar bormi?”, “Qaysi reja bandi to‘ldirilmadi?”, deya tuzatish kiritadi.

3. Xohlasa, qolgan o‘quvchilarga ham uyga aynan shu reja bo‘yicha 4-5 jumlada qayta hikoya qilib kelish vazifa berilishi mumkin.

Natija: Bolalar hikoya matnini izchil, mantiqiy va mazmunli aytib berishni va reja tuzishni o‘rganadilar.

9. “Syujetni o‘zgartir!” (Ijodiy yondashuv)

Maqsad: O‘quvchilarda mustaqil, ijodiy fikrlash, hikoyadagi voqealarni qayta talqin qilish ko‘nikmasini rivojlantirish.

1. Ustoz “Hikoyaning o‘zingizga yoqmagan bir qismini (yoki tugash shaklini) o‘zgartirib ko‘ring”, deya taklif beradi.

2. Har bir o‘quvchi yoki juftlikda “agar qahramon boshqa qarorga kelganida, voqea nimaga aylanar edi?” – savolga javob berishadi. Qisqa matn shaklida 3-4 jumla yoziladi yoki aytiladi.

3. 2-3 nafar o‘quvchi “Yangi final” yoki “Boshqacha voqea rivoji” variantini sinfda o‘qib, baham ko‘radi, boshqalar baho berishadi: “Qiziqarli, ammo shunda hikoyaning mazmuni o‘zgarib ketarmidi?”

Natija: O‘quvchilarda ijodiy potensial, “syujetni o‘zgartirish” tajribasi, badiiy tasavvur ortib boradi.

10. Yakuniy tahlil (Refleksiya)

Maqsad: Dars davomida hikoya janriga oid to‘plangan xulosalarni mustahkamlash, bolalarning yakuniy fikrlarini aniqlash.

1. O‘qituvchi “Hikoya janrining badiiy xususiyatlari nimada ekan?” “Bugungi mashg‘ulot davomida nimalarni bilib oldingiz?” deb umumiy savol tashlaydi.

2. O‘quvchilar 1-2 gap bilan o‘z ***refleksiyasini*** aytishadi. Masalan, “Hikoya o‘ziga xos qisqa, lekin ibratli janr ekan”, “Qahramonlar xulqidan ko‘p narsani o‘rgandim”, va h.k.

3. O‘qituvchi hikoya ustida ishlashdagi asosiy bosqichlar (matnni bandma-band o‘qish, savol-javob, reja tuzish, ifodali o‘qish, ijodiy yondashuv) ni eslatib, darsni yakun qiladi.

Natija: O‘quvchilar hikoya janri xususiyatlari, mazmunini tahlil qilish, ijodiy yoki nutqiy faoliyat misollarini o‘zlashtiradilar.

“MASAL JANRIGA XOS MATNLAR USTIDA ISHLASH”

1. “Masal sarlavhasi va asosiy g‘oya”

Maqsad: O‘quvchilarda masalning sarlavhasini ko‘rib, undagi voqea va xulosa haqida dastlabki taxmin qilish, masal janriga e’tibor qaratish.

1. O‘qituvchi masal sarlavhasini (masalan, “Chumoli va Qorquv”, “Tulki va Uzum”) doskaga yozadi yoki ovoz chiqarib aytadi.
2. O‘quvchilardan “Bu masalda kim asosiy qahramon bo‘lishi mumkin?”, “Qanday mavzu va xulosa kutyapsiz?”, deya so‘raladi.
3. Bir necha o‘quvchi o‘z taxminini bayon qiladi: “Tulki odatda ayyorlikni ifodalaydi, demak…” va h.k.

Natija: Bolalar masal janrining qisqa, majoziy va axloqiy saboqka yo‘naltirilgan bo‘lishi haqida dastlabki tasavvurga ega bo‘ladilar.

2. “She’riy masal” (Ifodali o‘qish va tahlil)

Maqsad: She’riy shaklda yozilgan masalni ifodali o‘qish, undagi ritm, qofiya, badiiy-tasviriy vositalarni anglash.

1. O‘qituvchi yoki o‘quvchi she’riy masalni ifodali tarzda o‘qiydi.
2. O‘quvchilar matnni diqqat bilan eshitishadi va savol-javob o‘tkaziladi: “Qanday qofiya va ritm sezildi?”, “Kim qahramon bo‘ldi?”, “Qanday muammo ko‘tarilgan?”
3. Masaldagi majoziy obraz yoki xulosa ochib beriladi: “Masalda hayvonlar orqali kimning xulqi ifodalanmoqda?”, “Muallif nimani tanqid qilgan?”

Natija: O‘quvchilar she’riy masal jamlovchi ritm, qofiya hamda badiiy ifoda orqali tarbiyaviy saboqni tushunishadi.

3. “Hikoya shaklidagi masal” (Bandma-band tahlil)

Maqsad: Masalni hikoya usulida o‘qish, qahramonlar xatti-harakatlarini tushuntirish, mavhum bo‘lmagan xulosani topish.

1. Masal (hikoya shaklida) 2-3 qismga bo‘linadi, navbat bilan yoki o‘qituvchi tomonidan ifodali o‘qiladi.

2. Har bir qismdan keyin o‘quvchilarga **s**avollar beriladi: “Qahramon nima qildi?”, “Maqsadiga erishdimi?”, “Qaysi joyi kulgili yoki fikrlantiradigan o‘rin?”

3. Oxirgi qism o‘qilgach, masalning yakuniy xulosasi (moral) qanday? “Sen bundagi xulosa bilan rozimisan?”, “Shu qahramon o‘rnida bo‘lsang, boshqacha ish qilarmiding?”

Natija: O‘quvchilar hikoya shaklidagi masalda ham badiiy voqea zamiridagi **axloqiy saboq**ni ajratib olishni o‘rganadilar.

4. “Qahramonlar xulqini baholash” (Rolli o‘yin yoki muhokama)

Maqsad: Masaldagi qahramonlarga xos bo‘lgan fe’l-atvorni muhokama qilish, o‘quvchilarning mustaqil fikr ifodasini rag‘batlantirish.

1. O‘qituvchi, “Kim qaysi qahramon bo‘laman?”, deb 2-3 o‘quvchini oldinga chaqiradi. Masaldagi asosiy qahramonlar (hayvonlar yoki odamlar) tanlanadi.

2. Rolli o‘yin ko‘rinishida qisqa sahna ko‘rinishi ijro etiladi (kerak bo‘lsa, matn bo‘laklari yodda saqlangan yoki qog‘ozdan o‘qish mumkin).

3. Munozara: “Bu qahramon qaysi xulqni ifodalaydi?”, “Uning xatosi nimada?”, “Boshlang‘ich sinf o‘quvchisi sifatida siz qanday saboq oldingiz?”

Natija: Masal qahramonlarining xatti-harakati orqali o‘quvchilarda odob-axloq me’yorlarini anglash mustahkamlanadi, aktyorlik va nutqiy ko‘nikmalar rivojlanadi.

5. “Majoziyikni izohlaymiz”

Maqsad: Masalda hayvonlar, buyumlar, voqealar zamirida berilgan majoziy (simvolik) ma’noni tushunish, buni o‘z so‘zlari bilan sharhlash.

1. O‘qituvchi, “Bu masalda qushlar, hayvonlar odamlarning qanday xulqini ko‘rsatadi?”, “Ular orqali muallif nimani tasvirlamoqchi?”, deya savol tashlaydi.

2. O‘quvchilar juftliklarda yoki guruhda masaladagi majoziy qahramonlar va ularning aslida ko‘rsatmoqchi bo‘lgan xislati (ayyorlik, dangasalik, maqtanchoqlik, sadoqat) haqida muhokama qilishadi.

3. Yakunda har bir guruh o‘z xulosasini aytadi: “Demak, Tulki – bu maqtanchoq yoki aldamchi o‘xshatish”, “Qarg‘a – oson aldanadigan kishilar ramzi”, va hokazo.

Natija: O‘quvchilar masaldagi majoziy (simvolik) ifodalarni tushunib, real hayot bilan qiyoslaydilar.

6. “Savol-topshiriqlar orqali tahlil”

Maqsad: Masal matni ustida turli formatdagi savollarni qo‘llash orqali qiziqarli tahlil qilish.

1. O‘qituvchi oldindan 6-7 ta savol tayyorlaydi:
   - Savol 1: Masal qahramonlari kim, ular haqida qanday tasavvur paydo bo‘ladi?
   - Savol 2: Masalda qaysi voqea kulgili yoki kinoyali tuyuladi?
   - Savol 3: Muallif bu masal orqali kimning xatti-harakatini tanqid qiladi?
   - Savol 4: Majoziy ifoda deb nimani tushunasiz? Bu matnda qanday misol bor?
   - Savol 5: Qaysi xulosa yoki saboq bolalar uchun foydali bo‘lishi mumkin?
   - Savol 6: Agar qahramonning o‘rnida bo‘lsang, qanday yo‘l tutarding?
2. O‘quvchilar guruhlarga bo‘linib, har biri 1-2 savolga javob yozadi yoki bahslashadi.
3. Yakunida guruhlar javoblarini sinfda aytib, umumiy xulosaga kelinadi.

Natija: Masal ustida har xil savollar bilan chuqur tahlil qilish, ijtimoiy-ma’naviy saboqlarni anglash mustahkamlanadi.

7. “Ifodali o‘qish va ijodiy yondashuv”

Maqsad: Masal matnini ohang, pauza, intonatsiya bilan ifodali o‘qish hamda ijodiy qayta talqin qilish.

1. Bitta yoki bir nechta o‘quvchi masalni ifodali o‘qiydi. Boshqalar ohang va ritmga e’tibor beradilar.

2. Keyin “Kim masalni o‘zgacha tugatishni xohlaydi?”, degan ijodiy topshiriq beriladi. 2-3 o‘quvchi tuzatish yoki boshqa finalni aytishlari mumkin.

3. Qolganlar “Mana shu tugatish qanchalik mos yoki nimasi bilan qiziqarli?” degan bahs-munozara o‘tkazishadi.

Natija: O‘quvchilar masalni ifodali o‘qish, so‘z boyligi, nutq zavqini rivojlantirish, shu bilan birga ijodiy fikrlash malakasini mustahkamlashadi.

8. “Mening masalim” (Qisqa ijodiy yozma ish)

Maqsad: O‘quvchilarga masal janriga xos metodlarni qo‘llab, kichik hajmda ijodiy matn yozish imkonini berish.

1. Ustoz bolalarga “Biror hayvon yoki buyum haqida qisqa (3-4 jumla) masal yozing, unda axloqiy saboq bo‘lsin”, deb topshiriq beradi.

2. 5-7 daqiqa davomida o‘quvchilar mustaqil, sodda tilda mini-masal yaratishadi. Masalan, “Sichqon va Bedana”, “Telefon va Dangasalik”, kabilar.

3. 2-3 o‘quvchi o‘z ijodiy matnini o‘qib, “Xulosa” bandini ham aytadi. Qolganlar, “Kimga qaratib yozilgan?”, deb savol berishadi.

Natija: O‘quvchilar masal janriga xos qisqa, majoziy hamda xulosa qismiga e’tibor qaratib, ijodiy yondashuvni qo‘llashadi.

9. “Asosiy saboq va hayotda qo‘llash”

Maqsad: Masaldan olingan tarbiyaviy xulosani real hayotga bog‘lash, o‘quvchilarga foydali saboqlar chiqarishda yordam berish.

1. O‘qituvchi “Masaldagi xulosa qaysi hayotiy vaziyatlarga taalluqli bo‘lishi mumkin?”, deb savol tashlaydi.

2. O‘quvchilar “Haqiqiy hayotda ham kimdir xuddi shunday xato yoki yaxshi ish qilsa, nimaga olib keladi?”, deb misollar keltirishadi (masalan, do‘stlar o‘rtasida, oilada, maktabda).

3. Shunday bahs orqali “Masal o‘qish hayotimizda qanday foyda beradi?”, degan umumiy xulosaga kelishadi.

Natija: O‘quvchilar masaldan chiqqan saboqlarni real hayotiy tajriba bilan bog‘lash, odob-axloqiy me’yorlarni anglashni rivojlantiradilar.

10. Yakuniy refleksiya

Maqsad: O‘quvchilar masal janri va unda ishlatiladigan badiiy vositalar haqida o‘z xulosalarini to‘liq ifoda etish.

1. Ustoz “Bugun masal ustida ishladik, nimalarni bilib oldik?”, “Qaysi qahramon eng yodda qoldi?”, deya darsni yakunlash bo‘yicha savollar beradi.

2. 2-3 nafar o‘quvchi “Masal menga yoqishining sababi... ”, “Axloqiy xulosa menimcha shunday... ”, “Majoziy vosita juda ta’sirli ekan...” – kabi refleksiya aytib o‘tadilar.

3. O‘qituvchi masalning tarbiyaviy**,** badiiy va majoziy ahamiyatini ta’kidlab, darsni yakunlaydi.

Natija: O‘quvchilarda masal janrining mazmuni, majoziylik xususiyati, hikoya yoki she’riy shakllari, tarbiyaviy ahamiyati haqida to‘liq tushuncha shakllanadi.

GLOSSARIY

Termin	O‘zbek tilidagi sharhi
PISA	The Programme for International Student Assessment (PISA) – 15 yoshli o‘quvchilarning o‘qish, matematika va tabiiy yo‘nalishdagi fanlardan savodxonlik darajasini baholash dasturi
PIRLS	Progress in International Reading and Literacy Study (PIRLS) – boshlang‘ich 4-sinf o‘quvchilarining matnni o‘qish va tushunish darajasini baholashdasturi
TALIS	The Teaching and Learning International Survey (TALIS) – rahbar va pedagog kadrlarning umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida o‘qitish va ta’lim olish muhitini hamda o‘qituvchilarning ish sharoitlarini o‘rganish dasturi
ICILS	ICILS- kompyuter va axborot savodxonligini xalqaro o‘rganish dasturi
TIMSS	Trends in International Mathematics and Science Study (TIMSS) – 4 va 8-sinf o‘quvchilarining matematika va tabiiy yo‘nalishdagi fanlardan o‘zlashtirish darajasini baholash dasturi
Baholash	O‘quvchi yoki tinglovchining egallagan bilim, ko‘nikma va malakalari hamda shaxsiy sifati darajalarini belgilash
Bilim	O‘quvchi va tinglovchilarning tabiat, jamiyat, fan-texnika yutuqlari haqida hosil qilgan ma’lumotlari. O‘quvchi yoki tinglovchilarga taqdim etiladigan nazariy ma’lumot
Davlat ta’lim	Ta’limning zarur, etarli darajasi va o‘quv

Standarti (DTS)	yuklamalari hajmiga qo‘yiladigan asosiy davlat talablari majmuasidir
Dars	Uzluksiz ta’lim muassasalarida amalga oshiriladigan ta’limning asosiy shakli; O‘quv ishlarining asosiy tashkiliy shakli, mantiqiy tugallangan, yaxlit o‘quv- tarbiyaviy jarayonning aniq vaqt bilan cheklangan qismi
Dastur	O‘quv faoliyatini amalga oshirish rejasi va ushbu faoliyatning mazmunini ifodalovchi me’yoriy hujjat
Jarayon	Muayyan natijaga erishish uchun amalga oshiriladigan o‘quv
Idrok	O‘quvchi va tinglovchining bilish, tushunish qobiliyati, zehni, fahm- farosati
Izlanishli metod (evristika)	O‘quvchilarni asta-sekin muammolarni hal etishga yaqinlashtirish uchun, tadqiqotning ayrim bosqichlarini bajarishga o‘rgatish, ko‘nikma hosil qilish metodi
Individual o‘qitish	O‘quvchi shaxsiga alohida yondoshgan holda ta’lim-tarbiya berish
Innovatsion Pedagogik loyiha	Qabul qilingan va qismlarga ajratilgan innova1zton pedagogik g‘oya, fikr
Innovatsion ta’lim	Ta’lim sohasiga kiritilgan va kiritilayotgan yangiliklar; Yangilangan, yangi texnologiyalar asosida tashkil etilgan ta’lim jarayoni
Interfaol usul	Ta’lim beruvchi va ta’lim oluvchi o‘rtasidagi faol hamkorlik muloqoti
Kognitiv ta’lim	Alohida iqtidorli bolalarga ta’lim-tarbiya
Kommunikat ivlik	Shaxslar orasidagi o‘zaro axborot almashinuv, aloqa, munosabat
Kompetensiya	U yoki busoha bo‘yicha bilimdonlik

Kreativlik (ijodiylik)	Qandaydir yangi, betakror narsa yarata olish layoqati, badiiy shakl
Kuzatish metodi	Obyektiv borliqdagi narsa- hodisalarni tizimli, uzluksiz, batartib, mukammal idrok qilish jarayoni
Ko‘nikma	O‘quvchi yoki tinglovchining o‘zlashtirgan bilimlari asosida muayyan amaliy harakatni bajara olish faoliyati
Muammoli vaziyat	Individ yoki guruh faoliyatiga kuchli ta’sir ko‘rsatuvchi holat
Mustaqil ta’lim	Insonning o‘zi tanlagan vositalar va adabiyotlar yordamida avlodlar tajribasini, fan va texnika yutuqlarini o‘rganishga yo‘naltirilgan shaxsiy harakatlari jarayoni
Nazorat	O‘qitishning barcha bosqichlarida natijalar sifatini nazorat qilish, ta’lim oluvchilarning bilim, ko‘nikma, malakalari hamda ularning shaxsiyatini aniqlash jarayoni
Pedagogik tizim	1) ma’lum pedagogik konsepsiya, nazariya va yondashuvlarning mualliflar tomonidan pedagogik amaliyotga joriy etishdagi izchillik; 2) o‘quvchi shaxsining shakllanishiga ta’sir ko‘rsatadigan pedagogik pritsip, vosita, usul va metodlar yig‘indisi
Predmet	Inson faoliyati va bilishi jarayonida obyektiv borliqdan alohida ajratib olingan yaxlit hodisa yoki tushuncha
Reproduktiv	O‘zlashtirish darajasida bir turdagi masala yoki mashqlarni namunaga qarab yechish usuli
Savodxonlik	Muayyan soha bo‘yicha bilimga egalik
Sintez	Sintez olingan natijalarni umumlashtirishdan iborat pedagogik ilmiy tadqiqot metodi
Tizim	1) tartibga solingan, o‘zaro bog‘langan va ta’sir

	koʻrsatib turadigan pedagogik hodisa; 2) tartibga solingan tushunchalar yigʻindisi.
Ta’lim tizimi	Turli daraja va yoʻnalishdagi oʻzaro aloqador uzluksiz ta’lim dasturlari va davlat ta’lim standartlari, tashkiliy huquqiy turlaridan qat’iy nazar ta’lim muassasalariningbarcha tarmoqlari, ta’limni boshqaruv organlari va ular qoshidagi muassasa hamda tashkilotlarni qamrab oluvchi tizim
Tahlil	Muayyan obyekt, voqea-hodisani har tomonlama tahlil qilish, chuqur tekshirish, oʻrganish
Ta’lim vositasi	Muayyan oʻqitish metodi yoki usullaridan muvaffaqiyatli foydalanish uchun zarur boʻlgan yordamchi oʻquv materiallari
Ta’lim mazmuni	Oʻquvchilarni haqqoniy, ilmiy dalillar, tushunchalar, qonuniyatlar, nazariyalar bilan tanishtirishga qaratilgan bilimlar tizimi
Tasnif	Umumiy belgilariga koʻra predmet, hodisa yoki tushunchalarning guruhlar, boʻlimlar va toifalar kesimida taqsimlanishi
Ta’lim	Oʻquvchi va tinglovchilarga bilim berish, ularni tarbiyalash, rivojlantirish koʻnikma va malakalar hosil qilish jarayoni, yoshlarni hayotga va mehnatga tayyorlashning asosiy vositasi
Tizimli yondashuv	Tadqiqotchining pedagogik obyekt yaxlitligini ochib koʻrsatishga yoʻnaltiruvchi, uning ichki aloqa va munosabatlarini belgilovchi jarayon
Tizimlashtiish	Pedagogik hodisalar va tushunchalarni guruhlarga ajratishga asoslangan faoliyat
Topshiriq	Oʻquvchilarni ijobiy xatti- harakatga yoʻnaltiruvchi ta’lim- tarbiya metodi
Tushuncha	Narsa va hodisalarning muhim xususiyatlari,

	aloqalari mazmun- mohiyati va munosabatlarini aks ettiruvchi tafakkur shakli
O‘zlashtirish	O‘quv dasturiga muvofiqta’lim mazmunining o‘zlashtirilganlik darajasi
Matn	Bog‘lanishli, semantik jihatdan yaxlit gaplar majmui
Badiiy matn	Adabiy uslubda yaratilgan, obrazli ifodaga ega yozuv.
Ilmiy ommabop matn	Soddalashtirilgan ilmiy ma’lumotlarni keng ommaga
Bayon	Tayanch matn mazmunini o‘z so‘zlari bilan qayta ifodalash usuli
Insho	Mustaqil mavzu bo‘yicha ijodiy matn yaratish mashqi.
Hikoya	Qisqa nasriy janr, bir voqea yoki syujet asosida yozilgan badiiy matn
Tinish belgilari	Gaplar yozuvida nutq ohangini ifodalovchi grafik vositalar.
Diskurs	Lotincha “discursus” – “mulohaza yuritish”, “oldinga va orqaga yugurish”, “harakat”, “aylanish”, “suhbat” yoki frantsuzcha “discours” – “nutq” degan ma‟nolarga borib taqaladi.
Retrospektiv xotira	Bu o‘tmishda sodir bo‘lgan voqealar, suhbatlardan iborat bo‘lgan shaxs haqidagi ma’lumot.
Podcast	Internet orqali yuklab olish, eshitish va tarqatish imkoni mavjud bo‘lgan raqamli formatdagi dastur
Xronika	(grekcha: χρόνος – „yilnoma“) – 1) *adabiy janr*. Voqealarning tarixan izchil bayonini o‘z ichiga oladi.
Inversiya	(lotincha unversio – o‘rnini almashtirish) (tilshunoslikda) – *gap bo‘laklari odatdagi tartibining o‘zgarishi*.

Ritm	Muayyan izchillik, ketma-ketlik asosida takrorlanib, almashinib kelishi
Epitet	Narsa, voqea, hodisa va shu kabilarning sifat-fazilatlarini yaqqol, jonli tasvirlash yoki tasvirli qilib ko‘rsatish uchun ularning nomiga qo‘shib ishlatiladigan sifatlovchi so‘z.
Robita	O‘zaro munosabat, aloqa, bog‘lanish.
Sekvensiya	Ketma-ketlik asinxron ketma-ket mantiqda tartiblangan ikkilik ketma-ketlikdir.
Dramatizatsiya	Bu hikoya, matn yoki hayotdagi voqealarni dramatik shaklga, masalan, spektakl, film ko’rinishida talqin etilishi.
Mexanistik	Mexanitsizm prinsiplariga asoslangan.
Polimodal	"ko'p modallik" ma'nosini anglatadi.
Povest	(rus. povestvovat — hikoya qilish) — adabiy janr
Fabula	(lot. fabula – masal, ertak, hikoya) – epik, lirik-epik va ba’zan dramatik asarlarda tasvirlangan voqea va hodisalarning bayoni, hikoya qilinish usuli.
Dinamika	Grekcha. “dynamis” so'zidan olingan bo'lib “kuch” degan ma'noni bildiradi, jism tezligining o'zgarishi
Roleplay	Rol o'yinlari - bu ta'lim, psixologiya va teatr kabi turli fanlarda qo'llaniladigan uslub bo'lib, unda odamlar ma'lum bir stsenariyda muayyan rollarni ijro etadilar.
Allegoriya	(majoz) -ramzning bir ko‘rinishi bo‘lib, voqea-hodisa yoki narsa-buyumning mavhum tushunchasi o‘rnida aniq tasvirni ifodalovchi ramziy so‘z (obraz)ni qo‘llash, ya’ni adabiy asarda o‘quvchiga noaniq bo‘lgan tushunchani ko‘pchilikka ma’lum bo‘lgan narsalarga xos belgilar bilan ifodalash usuli.
Literal	Dastur kodida qiymat yozish. Masalan: raqamlar,

	mantiqiy qiymatlar, null va undefined qatorlar, massivlar, obyektlar.
Lingvistika	Til haqidagi, uning ijtimoiy tabiati, vazifasi, ichki tuzilishi, tasnifi, muayyan tillarning amal qilish (faoliyat) qonunlari, tarixiy taraqqiyoti haqidagi fandir.
Radif	(arab. — ketma-ket keluvchi) — Sharq xalqlari, shu jumladan, o‘zbek she’riyatida misra yoki bayt oxirida qofiyadan keyin takrorlanib keluvchi so‘z, ibora.
Trop	(yun. tropos — nutqning o‘zgarishi, boshqacha tus olishi) — nutqning ifodaviyligi va ta’sirchanligini oshirish maqsadida so‘z va iboralarning ko‘chma ma’noda qo‘llanishidan iborat poetika va stilistika tushunchasi.
Tazod	Mutobiqa, mutazod (arab. — zidlash) — badiiy tasvirning ta’sirchan va keng qo‘llanadigan vositalaridan.
Epitet	Sifatlash, epitet — *stilistika va poetika termini*; antik davrdan ma’lum badiiytasviriy vositalardan. Narsa va hodisalarga, tushuncha va hokazoga xos .
Personifikatsiya	Shaxslashtirish
Alliteratsiya	She’rda, jumlada, bandda va qisman nasriy asarlarda ham bir xil undosh tovushlarning takrorlanishi.
Aforizm	Hikmatli so‘zlar – tugal fikrni anglatuvchi, o‘tkir mazmunli qisqa va lo‘nda ibora, bayt, jumla.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi. Boshlang‘ich ta’limga oid Davlat ta’lim standarti: Normativ-huquqiy hujjat. – Toshkent: Xalq ta’limi vazirligi nashriyoti, 2017. – 52 b.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «2030 yilgacha bo‘lgan davrda O‘zbekiston Respublikasida ta’limni rivojlantirish konsepsiyasi to‘g‘risida»gi Farmoni. – № PF-5712. – 29.04.2019. – [Elektron resurs]. Rejim dostupa: lex.uz
3. Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). PISA 2018 Results. Volume I: What Students Know and Can Do: Research report. – Paris: OECD Publishing, 2019. – 354 p.
4. Кенгашова Д. Р., Пулатов И. И. Бошланғич синфларда машғулот методикаси: ўқув-услубий қўлланма. – Тошкент: «Ўқитувчи», 2017. – 210 б.
5. Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). PISA 2022 Field Operations Manual: Practical guidance for test implementation. – Paris: OECD Publishing, 2021. – 110 p.
6. Ахмедов Н. Ш. Педагогик технологиялар ва замонавий таълим методлари: монография. – Тошкент: «Fan va ta’lim», 2019. – 184 б.
7. Central Asia Regional Economic Cooperation Institute. Improving Reading Literacy: Lessons for Central Asian Secondary Education Based on PISA Research. – CAREC Working Paper. – Almaty, 2020. – 76 p
8. Ziyodova T. Matn yaratish texnologiyasi. – Toshkent: Fan, 2007. – 16-b. 2.
9. Сариев Ш. Бошланғич синф ўқиш дарсларида матн устида ишлаш орқали нутқ ўстириш. – Тошкент:ЮРИСТ-МЕДИА МАРКАЗИ, 2010. – 34-б.
10. Bekniyozova N. I. Boshlang‘ich sinflar ona tili darslarida o‘quvchilarni matn yaratishga o‘rgatish metodikasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2012. – B. 8–9.

11. Sobirova M. Matn ustida ishlash jarayonida o‘quvchi so‘z boyligini oshirish. Til va adabiyot ta’limi. Toshkent. 1998. 1-son. 38 b.
12. Sobirova M. Matn ustida ishlash jarayonida o‘quvchi so‘z boyligini oshirish. Til va adabiyot ta’limi. Toshkent. 1998. 1-son. 38 b.
13. Mullis I.V.S., Martin M.O., Foy P., Hooper M. PIRLS 2016 International Results in Reading: Research report. – Chestnut Hill: TIMSS & PIRLS International Study Center, Boston College, 2017. – 282 p.
14. Snow C. E., Burns M. S., Griffin P.Preventing Reading Difficulties in Young Children: Monograph. – Washington, D.C.: National Academy Press, 1998. – 448 p.
15. Ehri L. C.Orthographic Mapping in the Acquisition of Sight Word Reading, Spelling Memory, and Vocabulary Learning: [Journal article]. // Scientific Studies of Reading, 2014, Vol. 18, No. 1. – pp. 5–21.
16. Rasinski T.The Fluent Reader: Oral & Silent Reading Strategies for Building Fluency, Word Recognition & Comprehension: Book. – New York: Scholastic, 2003. – 132 p.
17. Pressley M., Hilden K.Cognitive Strategies: Production Deficiencies in Reading. // In: Kamil M. L., Mosenthal P. B., Pearson P. D., Barr R. (Eds.). Handbook of Reading Research, Vol. 3: Collected papers. – New York: Routledge, 2012. – pp. 437–460.
18. Alexander P. A., Fox E.A Historical Perspective on Reading Research and Practice. // In: Handbook of Reading Research, Vol. 3: Conference proceedings. – Mahwah (N.J.): Lawrence Erlbaum Associates, 2000. – pp. 33–56.
19. Baker L., Brown A. L.Metacognitive Skills and Reading. // In: Pearson P. D., Barr R., Kamil M. L., Mosenthal P. (Eds.). Handbook of Reading Research, Vol. 1: Research collection. – New York: Longman, 1984. – pp. 353–394.
20. Nassaji H.The Role of Grammar in Second Language Reading Comprehension: [Journal article]. // Language Teaching Research, 2014, Vol. 18, No. 2. – pp.

21. D.Rabbonayeva. PIRLS tadqiqotida belgilangan mahorat tavsiflari. Umumta’lim maktablarining boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari uchun uslubiy ko‘rsatma. – Samarqand viloyati pedagogika markazi. 2023-yil.
22. Rabbonayeva D. PIRLS tadqiqotlari uchun topshiriqlar to‘plami. O‘quv-uslubiy qo‘llanma (1-qism) - Samarqand XTXQTUMOHM. -2019
23. Rabbonayeva D. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini PIRLS tadqiqiotiga tayyorlash bo‘yicha mashq daftari. Umumta’lim maktablarining boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari va o‘quvchilari uchun uslubiy qo‘llanma. – Samarqand viloyati pedagogika markazi. 2024-yil.
24. D.Rabbonayeva. O‘qish savodxonligi darslarida matnlarni “Pasport” metodi orqali tahlil qilish. Umumta’lim maktablarining boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari uchun uslubiy ko‘rsatma. – Samarqand viloyati pedagogika markazi. 2024-yil.

MUNDARIJA

1	Kirish ……	3
2	Boshlang‘ich ta’limda matn ustida ishlashning maqsad va vazifalari, amaliy ahamiyati……..	5
3	Matnning ta’rifi, matnni tashkil etuvchi birliklar, matn tarkibi…….	28
4	Matn turlari, ularning o‘ziga xos jihatlari……	70
5	Matn – boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini o‘qish va yozishga o‘rgatishda muhim vosita sifatida……	94
6	Badiiy asar matni ustida ishlash……...	110
7	Ertak janriga xos matnlar ustida ishlash…….	124
8	Hikoya janriga xos matnlar ustida ishlash……...	139
9	Masal janriga xos matnlar ustida ishlash……	152
10	Lirik janrga xos (she’riy) matnlar ustida ishlash…….	175
11	Maqol va topishmoq janriga xos matnlar ustida ishlash…….	200
12	Ilmiy-ommabop janrga xos matnlar…….	213
13	Boshlang‘ich ta’lim jarayonida o‘quvchilarni ijodiy matn tuzishga o‘rgatish, diktant, bayon va insho matni ustida ishlash metodikasi…	225
14	Boshlang‘ich ta’limda matn ustida ishlash orqali o‘quvchilar nutqini va mustaqil fikrlash qobiliyatini o‘stirish……	245
15	PIRLS: Matnni o‘qish va tushunish darajalari sifatini baholab beruvchi xalqaro tadqiqotida matndan foydalanishning o‘ziga xos jihatlari……	161
16	PISA – o‘quvchilarning ta’limiy yutuqlarini baholash xalqaro dasturiga tayyorgarlik ishlarida matn ustida ishlash usullari…….	280
17	Amaliy mashg‘ulotlar…….	309
18	Glossariy…….	329
19	Foydalanilgan adabiyotlar……..	336